ARMOEDE EN SOCIALE UITSLUITING

JAARBOEK 2008

OASeS: CENTRUM ONGELIJKHEID, ARMOEDE,
SOCIALE UITSLUITING EN DE STAD

o.l.v. Prof. Dr. Jan Vranken en Prof. Dr. Luc Goossens
Departement Sociologie
Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen
Universiteit Antwerpen (Stadscampus)
'De Meerminne'
Sint-Jacobstraat 2, B-2000 Antwerpen
jan.vranken@ua.ac.be
geert.campaert@ua.ac.be
katrien.deboyser@ua.ac.be
caroline.dewilde@ua.ac.be
danielle.dierckx@ua.ac.be

Onder auspiciën van de Vlaamse minister van Welzijn,
Volksgezondheid en Gezin, De heer Steven Vanackere

Armoede en Sociale Uitsluiting

JAARBOEK 2008

Jan Vranken, Geert Campaert,
Katrien De Boyser, Caroline Dewilde en Danielle Dierckx (red.)

Acco Leuven / Voorburg

Sociale InZichten nr. 9

Sociale InZichten is een wetenschappelijke boekenreeks. Het initiatief voor deze reeks ligt bij OASeS, Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting de Stad (www.oases.be). Danielle Dierckx is de editor.

Eerder in deze reeks verschenen:

1. Danielle Dierckx, *Tussen armoedebeleid en beleidsarmoede. Een retrospectieve en interventiegerichte analyse van de Vlaamse beleidspraktijk*. 2007.
2. Bea Van Robaeys e.a., *De kleur van armoede. Armoede bij personen van buitenlandse herkomst*. 2007.
3. Jan Vranken, Geert Campaert, Katrien De Boyser en Danielle Dierckx (red.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2007*. 2007.
4. Katia Levecque, *Armoede en depressie: een (niet) evident verband*. 2008.
5. Caroline Dewilde en Peter Raeymaeckers (red.), *Multidimensionele armoede in Europa. Individuele en institutionele determinanten*. 2008.
6. Masja van Meeteren, Marion Van San en Godfried Engbersen, *Zonder Papieren. Over de positie van irreguliere migranten en de rol van het vreemdelingenbeleid in België*. 2008.
7. Els Vanderwaeren en Chris Timmerman, *Diversiteit in Islam. Over verschillende belevingen van het moslim zijn*. 2008.
8. Yunsy Krols, Bea Van Robaeys en Jan Vranken, *Gelijke kansen voor morgen. Een verkenning van armoede bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen*. 2008.

Eerste druk: 2008

Gepubliceerd door
Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, 3000 Leuven (België)
E-mail: uitgeverij@acco.be – Website: www.uitgeverij.acco.be

Voor Nederland:
– *Uitlevering*: Centraal Boekhuis bv, Culemborg
– *Correspondentie*: Kemper Conseil, De Star 17, 2266 NA Leidschendam

Omslagontwerp: Danny Juchtmans (Foto's: © iStockphoto.com/Kevin Russ – 'Cozy men'; © iStockphoto.com/Andrew Penner – 'Bedroom that needs a reno'; © iStockphoto.com/ Teraxplorer – 'Old apartment building')

© 2008 by Acco (Academische Coöperatieve Vennootschap cvba), Leuven (België)
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

D/2008/0543/260 NUR 740 ISBN 978-90-334-7113-1

Inhoud

Lijst van schema's, figuren en tabellen 15

Gebruikte afkortingen 19

Woord vooraf 23

Dankwoord 25

Inleiding
Is armoede van alle (leef)tijden? 27
Is armoede van alle tijden? 27
Is armoede van alle leeftijden? 29
Het afgelopen jaar… 30
Even terug naar de financiële crisis… 32
Een raamwerk om de stukken van de puzzel samen te brengen en te houden 32

Deel I
ARMOEDE IS VAN ALLE TIJDEN 35

Hoofdstuk 1 – Overheden in actie 37
Danielle Dierckx en Katrien De Boyser

1. Ongelijke participatie 38
   1.1 Wie doet (niet) mee? 38
   1.2 Hét participatiedecreet 39
   1.3 Participatie op overige domeinen 40
2. Vlaamse coördinatie 41
   2.1 Schaven aan het armoededecreet 41
   2.2 Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 43

2.3 Het overleg 44
2.4 Experimenten 45
2.5 De Vlaamse coördinatie in vraagvorm 45
2.5.1 Hét veld 45
2.5.2 Het leefwereldperspectief 46
3. Lokaal armoedebeleid 47
4. Federale coördinatie 48
4.1 Armoede in het federale regeerakkoord 48
4.2 Het federale armoedeplan 48
4.3 Het armoedeverslag van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting 50
4.4 Elders niet besproken federale beleidsmaatregelen en beleidsvoornemens 51
5. Europa 53
5.1 Een nieuwe sociale agenda voor de Europese Unie 53
5.2 Voedsel voor de meest behoeftigen 54
5.3 Gemeenschappelijk rapport sociale bescherming en sociale inclusie 55
5.4 Voorbereiding van het Europese Jaar voor de Strijd tegen Armoede en Uitsluiting 56
5.5 Andere initiatieven 57
6. Overheden in actie 58

Hoofdstuk 2 – De onderkant van de inkomensladder zakt weg 61
Geert Campaert

1. Inleiding 61
2. Inkomensarmoede (SILC) 61
3. Ongelijke inkomens 63
4. Stijgende uitgaven en schulden 63
4.1 Hogere uitgaven 64
4.2 Leven nog duurder bij lagere inkomens? 66
4.3 Groeiende schuldenproblematiek 68
5. Wat doet de overheid? 70
5.1 Het Vlaamse niveau 70
5.1.1 Vlaams Centrum Schuldenlast 70
5.1.2 Al voorziene maatregelen 70
5.2 Het federale niveau 71
5.2.1 Meerjarenbegroting 71
5.2.2 Welvaartsaanpassing uitkeringen 71
5.2.3 Kinderbijslag 71
5.2.4 Pensioenen 71
5.2.5 Energiemaatregelen 72

5.2.6 Verhoging minimumloon en indexeren schalen bedrijfsvoorheffing 72
5.2.7 Installeren prijzenobservatorium 73
6. Conclusie 73

Hoofdstuk 3 – Armoede en deprivatie in de rand van de arbeidsmarkt 75
Katrien De Boyser

1. Werkloze huishoudens in België en Vlaanderen 75
1.1 Werkloze huishoudens in Europees perspectief 75
1.2 De socio-economische situatie van werkloze huishoudens 77
2. Het 'arbeidsmarktpotentieel' in de inkomensarmoede 81
3. De Vlaamse arbeidsmarkt in een oogopslag 82
4. Wat deed de overheid? 84
4.1 Vlaanderen: activering van mensen en van competenties 84
4.2 De startblokken van het federale arbeidsmarktbeleid 86
5. Tot slot 87

Hoofdstuk 4 – Ongelijke kansen in het onderwijs 89
Geert Campaert

1. Ongelijke kansen 89
1.1 In het kleuter- en lager onderwijs 89
1.2 In het secundair onderwijs 91
1.3 Deelname aan het hoger onderwijs 93
1.4 De overgang naar de arbeidsmarkt 93
2. Wat deed de overheid? 95
2.1 Werken aan kostenbeheersing 95
2.2 Nieuwe financieringssystemen 96
2.3 GOK en GOK+ 96
2.4 Decreet leren en werken 96
2.5 Verdubbeling plaatsen inclusief onderwijs 97
2.6 Werken aan taal 97
2.7 Hoger beroepsonderwijs 98
3. Besluit 98

Hoofdstuk 5 – Een betaalbare woning voor iedereen? 101
Geert Campaert

1. De woningmarkt ontleed 101
1.1 De eigendomssector 101
1.2 De private huursector 102

1.3 De sociale huursector 103
2. Wonen nog betaalbaar? 105
2.1 Naakte woonkosten 105
2.2 Verwarming en elektriciteit 106
3. De rand van de woonmarkt 107
4. Woonbeleid 108
4.1 Grond- en pandenbeleid 108
4.2 Maatregelen sociale huisvesting 109
4.3 Maatregelen voor de private huurmarkt 110
4.4 Energiebesparende maatregelen 110
4.5 Verzekering gewaarborgd wonen opgeschort 110
4.6 Vereenvoudiging energiefactuur 110
4.7 Proefprojecten derdebetalersysteem energiebesparing 111
5. Besluit 111

Deel II
ARMOEDE IS VAN ALLE LEEFTIJDEN 113

Hoofdstuk 1 – Armoede over de levensloop 115
Caroline Dewilde

1. Een levensloopperspectief op armoede 115
2. Armoede over de levensloop: een Europese vergelijking 118
2.1 Historische achtergrond 118
2.2 Hedendaags onderzoek in de traditie van Rowntree 121
2.3 Rowntree revisited: een vingeroefening op basis van de SILC-2006 124
3. Het samenleggen van de puzzelstukjes 133
Appendix 137

Hoofdstuk 2 – ‘Een vroege goede start gaat lang mee’ 139
Patrick Meurs

1. Inleiding: situering en historiek van het ‘De Eerste Stappen’- project 139
2. Methode 142
2.1 Groepswerk en vindplaatsgericht werken (‘outreaching’) 142
2.2 Werken aan het verlangen naar een betere toekomst voor hun kinderen 143
2.3 Gebruikmaken van het menselijke kapitaal in kansarme gezinnen 144
2.4 Specifieke methodische aandachtspunten 145
3. Onderzoeksresultaten 146
3.1 Inhoudsanalyse van het groepswerk met de moeders 146

3.2 De vroege ontwikkeling van kansarme kinderen 147
3.3 Onderzoek naar de effecten van het 'De Eerste Stappen'-project 149
3.4 Onderzoek naar de langetermijneffecten van 'De Eerste Stappen' 151
4. Besluit 152

Hoofdstuk 3 – Sociale afkomst, onderwijs en maatschappelijke positie van Vlaamse jongeren bij begin van de loopbaan 155
Annelies Vanderheyden en Walter Van Trier

1. Inleiding 155
2. Theoretische achtergrond 157
3. Data en methodologie 159
3.1 Afhankelijke variabelen 159
3.2 Onafhankelijke variabelen 160
4. Resultaten 163
4.1 Onderwijsloopbaan 163
4.1.1 Onderwijsuitkomsten aan het einde van het secundair onderwijs 163
4.1.2 Onderwijsuitkomsten in het hoger onderwijs 165
4.1.2.1 Hoger onderwijs beginnen 165
4.1.2.2 Diploma hoger onderwijs behalen 166
4.2 Arbeidsmarktintrede 167
5. Conclusie 170
Appendix 172

Hoofdstuk 4 – Maakt een flexibele job arm? 177
Annelies Debels

1. Inleiding 177
2. Flexibilisering van arbeid 178
3. Arbeidsflexibiliteit in België: kenmerken en evolutie 179
4. Arbeidsflexibiliteit en armoede 181
5. Data en meting 184
6. Een beschrijvende analyse 186
6.1 Het armoederisico van deeltijdse en tijdelijke werknemers 186
6.2 Een laag loon of zware lasten? 187
6.3. Het belang van een financieel ondersteunende huishoudelijke context 189
6.4 Interacties met leeftijd en gender 190
6.5 Interactie met reden voor parttimejob 191
7. Een causale regressieanalyse 192
8. Besluit 194

Hoofdstuk 5 – De economische gevolgen van scheiding: armoederisico's en copingstrategieën 199
Dimitri Mortelmans en Caroline Dewilde

1. Inleiding 199
2. Scheiden in België – een kort overzicht 201
3. Financiële gevolgen van scheiden 202
4. Niet-monetaire inkomensgevolgen – levensstandaard en woonkwaliteit na scheiding 205
5. Omgaan met de gevolgen van scheiding: copingstrategieën 208
6. Herpartneren als copingstrategie 210
7. Werken als vorm van coping 212
8. De efficiëntie van copingstrategieën afgewogen 215
9. Besluit: brengt de nieuwe echtscheidingswet soelaas? 216

Hoofdstuk 6 – Inzetten op de toekomst van de kinderen. Percepties over sociale mobiliteit van arme Turkse en Marokkaanse personen in België 221
Bea Van Robaeys en Yunsy Krols

1. Inleiding 221
2. Methoden 222
3. Resultaten 224
   3.1 Definities van 'vooruitgaan' 224
   3.2 Verwachtingen rond een beter leven voor zichzelf 228
      3.2.1 De toekomst: een brug te ver? 228
      3.2.2 Bescheiden verwachtingen 230
      3.2.3 Belemmeringen voor sociale mobiliteit 231
   3.3 Verwachtingen rond een beter leven voor de kinderen 234
      3.3.1 Hoge verwachtingen 234
      3.3.2 (Mogelijke) belemmeringen voor sociale mobiliteit 236
4. Besluit 239

Hoofdstuk 7 – Het armoederisico bij weduwen. Verweduwing als levensloopgebeurtenis 241
Koen Ponnet en Dimitri Mortelmans

1. Verweduwing als levensloopgebeurtenis 242
2. Methode 243
   2.1 Opzet en verloop van het onderzoek 243
   2.2 Beschrijving van de gegevens 244
3. Resultaten 245
   3.1 Een profiel van armoederisicovolle Vlaamse en Waalse weduwen 245

3.1.1 Achtergrondkenmerken van de steekproef 245
3.1.2 Overlevingspensioen en arbeidsparticipatie 247
3.1.3 Uitgavenpatroon wonen 250
3.1.4 Subjectieve beleving 251
3.2 Beïnvloedende factoren van armoederisico 252
4. Besluit 256
5. Bijlage 259

Hoofdstuk 8 – De vrouwelijke loopbaan: een uitdaging voor het huidige pensioenbeleid 261
Sofie Palmans, Giselda Curvers en Jos Berghman

1. Inleiding 261
2. Vrouwelijke pensioenen in cijfers 262
2.1 Welke pensioenen ontvangen vrouwen? 262
2.2 Hoeveel bedraagt het rustpensioen van vrouwen? 263
3. De vrouwelijke loopbaan: te atypisch voor het wettelijk pensioensysteem? 267
4. Het wettelijke pensioensysteem: onvoldoende aangepast aan vrouwelijke loopbanen? 269
4.1 Minimumgaranties bij pensioenen: vooral een vrouwenzaak 269
4.1.1 Het Gewaarborgd Minimumpensioen 269
4.1.2 De Inkomensgarantie voor Ouderen 271
4.2 Maatregelen voor een betere pensioenbescherming van vrouwen 273
4.2.1 Een versoepeld Gewaarborgd Minimumpensioen 274
4.2.2 Van een Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden naar een Inkomensgarantie voor Ouderen 275
5. Uitdagingen voor een toekomstig pensioenbeleid op vrouwenmaat 276

Hoofdstuk 9 – Armoede op oudere leeftijd: de impact van gezins- en loopbaantrajecten 279
Caroline Dewilde

1. Theoretische achtergrond 279
2. Data, operationalisering en methode 284
2.1 Data 284
2.2 Operationalisering 285
2.3 Methode 287
3. Multivariate analyses 289
3.1 Levensloopeffecten op het inkomensarmoederisico 289
3.2 Levensloopeffecten op het ervaren van levensstijldeprivatie 290

3.3 Levensloopeffecten op eigendomsverwerving 292
3.4 De rijken worden rijker, de armen armer? 294
4. Besluit 296
Appendix 298

Hoofdstuk 10 – Ziek maakt arm: overheidsinspanningen voor de aanpak van sociale selectiemechanismen in ziekte en gezondheid 301
Bart Peeters en Sara Willems

1. Inleiding 301
2. De 'sociale gradiënt' in gezondheid: verklaringsmechanismen 301
3. De impact van sociale selectie en sociale causatie 303
4. Op welke manier leidt ziekte tot armoede: prevalentie en impact van chronische ziekten op de verschillende levensdomeinen 305
4.1 Prevalentie 305
4.2 Impact 307
5. Bescherming tegen hoge uitgaven voor gezondheidszorg 309
5.1 De verplichte ziekteverzekering 309
5.2 De verhoogde tegemoetkoming en het nieuwe OMNIO-statuut 311
5.3 De maximumfactuur (MAF) 311
5.4 Pijnlijke ziekenhuisfacturen? 313
5.5 Een pijnlijke geneesmiddelenfactuur? 314
5.6 Een pijnlijke rekening van de huisarts? 315
5.7 Verlichting van chronische pijn in de portemonnee? 316
6. Inkomensbeschermende maatregelen 318
7. Integratie van chronisch zieken op de arbeidsmarkt 319
8. Conclusies 321

Deel III
ARMOEDE ONTCIJFERD 323

Hoofdstuk 1 – Armoede en sociale uitsluiting ontrafeld 325
An Van Haarlem

1. Armoedemeting: een overzicht 329
2. Inkomen en armoede 330
2.1 Relatieve armoedegrenzen op basis van inkomen 330
2.1.1 EU Statistics on Income and Living Conditions 331
2.1.2 Gezondheidsenquête 2001-2004 333
2.2 De wettelijke armoedegrens 334
2.2.1 Het leefloon: bedragen en categorieën 335

2.2.2 Het Recht op Maatschappelijke Integratie 336
2.2.3 Het Recht op Maatschappelijke Hulp 342
2.2.4 De Gewaarborgde Gezinsbijslag (GGB) 345
2.2.5 Het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) – Inkomensgarantie voor ouderen (IGO) 347
2.2.6 Tegemoetkomingen aan Personen met een Handicap (PH) 350
2.3 Inkomensverdeling en -ongelijkheid 352
2.3.1 Inkomensverdeling 352
2.3.2 Inkomensongelijkheid 353
2.3.3 Bestedingen 354
3. Schulden 355
4. Werkloosheid 359
5. Onderwijs 368
6. Huisvesting 374
7. Gezondheid 379
8. Sociale Zekerheid 380
9. Voedselbedeling 382
10. Armoede volgens de indicatoren van Kind en Gezin 383

Hoofdstuk 2 – Tot besluit: de kern van de zaak 385
De redactie

1. Is het wel crisis voor iedereen? 385
2. Ze moeten maar gaan werken! 386
3. Flexibilisering van de arbeidsmarkt 386
4. De levensloop in (armoede)perspectief 387
5. Aan de slag 389

Adressen voor meer informatie 391

Bibliografie 397

Appendix – Beschrijving van de gebruikte gegevensbanken 419

Personalia 423

Lijst van schema's, figuren en tabellen

Deel I – Armoede is van alle tijden

Hoofdstuk 2 – *De onderkant van de inkomensladder zakt weg*

Tabel 1 – Aandeel in jaarlijkse uitgaven voor verschillende decielen, 2005 66

Figuur 1 – Percentage dat het inkomen moet stijgen om de prijsstijgingen tussen juli 2007 en juli 2008 te compenseren 67

Hoofdstuk 3 – *Armoede en deprivatie in de rand van de arbeidsmarkt*

Tabel 1 – Aandeel kinderen (0-17 jaar) en aandeel mannen en vrouwen (18-59 jaar) die leven in een huishouden zonder betaald werk, België, de gewesten, EU-15 en EU-25, 2007 (%) 77

Tabel 2 – Aandeel van de verschillende huishoudtypes in werkloze huishoudens en in totale groep 18-59 jaar, en aandeel onder armoederisicodrempel, 2006 (gewogen %) 79

Tabel 3 – Aandeel in werkloze huishoudens en in totale steekproef (18-59 jaar) dat aangeeft moeilijkheden te hebben op bepaalde gebieden, België, 2006 (gewogen %) 80

Tabel 4 – Activiteitsstatus in bevraagde inkomensperiode, opleidingsniveau, leeftijdscategorie en arbeidsmarktsituatie 18-59-jarigen (n = 892), België, 2006 (gewogen %) 81

Tabel 5 – Activiteitsstatus van de volwassenen (18-65 jaar) die in inkomensarmoede leven, België, 2006 (n = 1.146) 82

Figuur 1 – Aandeel volwassenen (18-59 jaar) in werkloze huishoudens, EU-landen, 2007 76

Figuur 2 – Aandeel volwassenen op actieve leeftijd (18-59 jaar) die leven in een huishouden zonder betaald werk in verhouding tot alle volwassenen in die leeftijdscategorie, België en de gewesten, 2005-2007 76

Figuur 3 – Armoederisico naar werkintensiteit en naar huishoudens met of zonder kinderen, 18-59 jaar, België, Vlaanderen, 2006 (gewogen %) 78

Figuur 4 – Aantal niet-werkende werkzoekenden (NWWZ), België en gewesten, 2007-2008 83

Hoofdstuk 4 – *Ongelijke kansen in het onderwijs*

Figuur 1 – Percentage leerlingen in het zesde jaar secundair onderwijs dat twee jaar of meer achterstand heeft opgelopen, schooljaar 2007-2008, Vlaanderen 92

Figuur 2 – Percentage schoolverlaters per onderwijsvorm en -niveau dat na een jaar nog werkzoekend is, Vlaanderen, 2007 94

Hoofdstuk 5 – *Een betaalbare woning voor iedereen?*

Tabel 1 – Profiel kandidaat-huurders sociale woning in Vlaanderen 104
Tabel 2 – Evolutie equivalent resterend inkomen na naakte woonuitgaven 105
Figuur 1 – Evolutie van de prijs van bouwgrond in Vlaanderen 102
Figuur 2 – Gemiddelde wachttijd sociale huurwoning in dagen 104

Deel II – Armoede is van alle leeftijden

Hoofdstuk 1 – *Armoede over de levensloop*

Tabel 1 – Deprivatie in Europa (EU-SILC, 2006) 125
Tabel A1 – Niet-monetaire indicatoren van armoede/deprivatie (EU-SILC, 2006) 137
Figuur 1 – Rowntree's levenscyclus van behoeften en middelen 119
Figuur 2 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in het sociaaldemocratische welvaartsregime 127
Figuur 3 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in het conservatieve welvaartsregime 128
Figuur 4 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in het liberale welvaartsregime 129
Figuur 5 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in het Zuid-Europese welvaartsregime 130
Figuur 6 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in de Baltische staten 131
Figuur 7 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in de 'post-communistische' landen 132

Hoofdstuk 2 – *'Een vroege goede start gaat lang mee'*

Tabel 1 – Frequentste thematieken en hun evaluatie door ouders 147
Tabel 2 – Gemiddelde ontwikkelingsscores (*Kent Infant Developmental Scale*) op 12 maanden 148
Tabel 3 – Aantal onduidelijke en risicoprofielen (Denver Ontwikkeling Screeningstest) bij allochtone kansarme kinderen, op 8 en 42 maanden 150
Tabel 4 – Aantal kansarme kinderen (geboortejaar 1999) met positief of negatief advies voor overgang naar vierde leerjaar van de basisschool 151

Hoofdstuk 3 – *Sociale afkomst, onderwijs en maatschappelijke positie van Vlaamse jongeren bij begin van de loopbaan*

Tabel 1 – Overzichtstabel met odds ratio's van de logistische regressies met als afhankelijke variabele de onderwijsuitkomsten 162
Tabel 2 – Lineaire regressie – beroepsstatus (ISEI) 1ste significante job (N = 2984) 168
Tabel A1 – Logistische regressie – kans op ongekwalificeerde uitstroom tegenover kans op gekwalificeerde uitstroom (N = 6903) 172
Tabel A2 – Logistische regressie – kans om te starten in hoger onderwijs tegenover kans om niet te starten in hoger onderwijs (N = 5710) 173

Tabel A3 – Logistische regressie – kans om te starten in universiteit tegenover kans om te starten in hoger onderwijs buiten universiteit (HOBU) (N = 4559) 174
Tabel A4 – Logistische regressie – kans op het behalen van een diploma hoger onderwijs tegenover kans om geen diploma hoger onderwijs te behalen (N = 2173) 175
Figuur 1 – Het *statusverwervingsmodel* van Blau en Duncan 157

Hoofdstuk 4 – *Maakt een flexibele job arm?*

Tabel 1 – Typologie van arbeidsflexibiliteit volgens twee assen 178
Tabel 2 – Percentage armen bij voltijdse en vaste werknemers met en zonder armoedeloon en percentage met armoedeloon bij arme en niet-arme voltijdse en deeltijdse werknemers 188
Tabel 3 – Percentage armen naargelang van de arbeidsmarktsituatie en andere werkenden in het huishouden, leeftijd en gender (België, 2004) 190
Tabel 4 – Armoederisico naargelang van deeltijds of voltijds werk en naargelang van de reden voor deeltijds werk (België, 2004) 191
Tabel 5 – Effecten van een fixed-effects conditioneel logistisch regressiemodel dat inkomensarmoede voorspelt (60%-armoedelijn, België, 1995-2001) 193
Figuur 1 – Evolutie van percentage deeltijds en tijdelijk werk in totale tewerkstelling voor vrouwen en mannen in België (1983-2007) 180
Figuur 2 – Percentage mannen of vrouwen in deeltijdse of tijdelijke job naargelang van de fase in de levensloop (België, 2007) 181
Figuur 3 – Belangrijkste reden voor deeltijds werk (België, 2007, percentages) 183
Figuur 4 – Belangrijkste reden voor tijdelijk werk (België, 2007, percentages) 183
Figuur 5 – Percentage armen in verschillende categorieën van de actieve bevolking (België, 2004) 186

Hoofdstuk 5 – *De economische gevolgen van scheiding: armoederisico's en copingstrategieën*

Tabel 1 – De Belgische nuptialiteit in Europees perspectief (1960-2005) 202
Tabel 2 – Gestandaardiseerd mediaan huishoudinkomen (in €) voor en na een relatiebreuk (PSBH, 1992-2002) 204
Tabel 3 – Inkomensarmoederisico als determinant van scheiding (ECHP-België), 1994-1996) 207
Tabel 4 – Soort accommodatie (in %) en kost van de accommodatie (in % van het huishoudinkomen) voor en na de breuk, naar geslacht (ECHP-België, 1994-2001) 207
Figuur 1 – Inkomenstraject voor 4 prototypische respondenten met relatiebreuk op t1 (ECHP, 15 landen, 1994-2001) 211
Figuur 2 – Inkomenstraject voor 5 prototypische respondenten met relatiebreuk op t1 (ECHP, 15 landen, 1994-2001) 213
Figuur 3 – Inkomenstraject voor 6 prototypische respondenten met relatiebreuk op t1 (ECHP, 15 landen, 1994-2001) 215

Hoofdstuk 7 – *Het armoederisico bij weduwen. Verweduwing als levensloopgebeurtenis*

Tabel 1 – Leeftijdsprofiel en ouderschap bij Vlaamse en Waalse weduwen 246
Tabel 2 – Sociodemografisch profiel van Vlaamse en Waalse weduwen 247
Tabel 3 – Arbeidsmarktgedrag overheen de tijd (tijdstip van verweduwing = 2002) 248

Tabel 4 – Het opnemen van overlevingspensioen (OP) en de combinatie met arbeid 249
Tabel 5 – Tevredenheid met huidige (werk)situatie 250
Tabel 6 – Dimensies van subjectieve beleving 252
Tabel 7 – Logistische regressie van het 'armoederisico' bij weduwen in Vlaanderen en Wallonië 258
Figuur 1 – Leeftijdsprofiel van de weduwen 246
Figuur 2 – Kansverhoudingen van logistische regressie uit tabel 7 (kans om boven de armoedegrens te vallen) 253

Hoofdstuk 8 – *De vrouwelijke loopbaan: een uitdaging voor het huidige pensioenbeleid*

Tabel 1 – Verdeling van de nieuwgepensioneerden in 2004 naar soort rustpensioen en geslacht, absolute aantallen en percentages 263
Tabel 2 – Gemiddelde (bruto-)rustpensioen naar pensioenstelsel en geslacht, in euro, nieuwgepensioneerden, 2004 264
Tabel 3 – Gemiddelde (bruto-)rustpensioen naar pensioentarief en geslacht, in euro, nieuwgepensioneerde werknemers en zelfstandigen, 2004 264
Grafiek 1 – Inkomensverdeling van het rustpensioen voor nieuwgepensioneerde werknemers en werkneemsters, percentages, 2004 265
Grafiek 2 – Inkomensverdeling van het rustpensioen in het zelfstandigenstelsel voor nieuwgepensioneerde mannen en vrouwen, percentages, 2004 266
Grafiek 3 – Inkomensverdeling van het rustpensioen in het ambtenarenstelsel voor gepensioneerde mannen en vrouwen, percentages, 2004 267
Grafiek 4 – Percentage geaggregeerde pensioenopbouw bij pensionering (2002-2004) gedurende de loopbaan, rustgepensioneerde vrouwen in het werknemersstelsel 268
Grafiek 5 – Recent gepensioneerden met enkel een rustpensioen in het werknemersstelsel, percentage niet-rechthebbenden per aantal vereiste loopbaanjaren van voltijdse tewerkstelling, België, 2002-2004 270
Grafiek 6 – Aandeel gepensioneerden met een IGO bij alle rustgepensioneerden naar soort pensioen, 2004 272
Grafiek 7 – Gemiddeld maandbedrag van het wettelijk pensioen en IGO naar soort rustpensioen en geslacht, alle rustgepensioneerden met een IGO, 2004 273

Hoofdstuk 9 – *Armoede op oudere leeftijd: de impact van gezins- en loopbaantrajecten*

Tabel 1 – Armoede op verschillende dimensies (PSBH 2002, gewogen) 286
Tabel 2 – Impact van gezins- en loopbaantrajecten op het inkomensarmoederisico (PSBH, 2002) 288
Tabel 3 – Impact van gezins- en loopbaantrajecten op het ervaren van levensstijldeprivatie, odds ratio's (PSBH, 2002) 291
Tabel 4 – Impact van gezins- en loopbaantrajecten op het niet bezitten van een eigen woning, odds ratio's (PSBH, 2002) 293
Tabel 5 – Interactie tussen laag opleidingsniveau en effect van geselecteerde levensloopvariabelen (PSBH 2002, alle respondenten) 295
Tabel 1A – Indicatoren van armoede/deprivatie in de deprivatie-index 298

Gebruikte afkortingen

AC	Absoluut Cijfer
AD SEI	Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (voorheen NIS)
AG	Armoedegrenzen
APGA	Antwerps Platform Generatiearmen
APS	Administratie Planning en Statistiek
AR	Armoederisico
ASO	Algemeen Secundair Onderwijs
AROHM	Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en Landschappen
AVA	Algemeen Verslag over de Armoede
BGDA	Brusselse Gewestelijke Dienst voor Arbeidsbemiddeling
BHG	Brussels Hoofdstedelijk Gewest
BI	Beschikbaar inkomen
BM	Bestaansminimum
BMLIK	Beweging van Mensen met Laag Inkomen en Kinderen
BS	Belgisch Staatsblad
BO	Buitengewoon Onderwijs
BSO	Beroepssecundair Onderwijs
BTW	Belasting op de toegevoegde waarde
BuO	Buitengewoon Onderwijs
BuSO	Buitengewoon Secundair Onderwijs
BVR	Besluit Vlaamse regering
BWR	Brusselse Welzijns- en Gezondheidsraad
CAW	Centrum voor Algemeen Welzijnswerk
CDO	Commissie voor Duurzame Ontwikkeling
CGKR	Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding
CKP	Centrale voor Kredieten aan Particulieren
CLB	Centrum voor Leerlingenbegeleiding
CM	Christelijke Mutualiteit
CSB	Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck
CREG	Commissie voor de Regulering van de Elektriciteit en het Gas
DAVO	Dienst Alimentatievorderingen
DBSO	Deeltijds Beroepssecundair Onderwijs
DG	Directoraat-Generaal
DOS	Denver ontwikkeling screeningtest
DVR	Decreet van de Vlaamse regering
DVZ	Dienst Vreemdelingenzaken
EC	Europese Commissie

ECHP	European Community Household Panel
ERI	Equivalent resterend inkomen
EU	Europese Unie
EUR	Euro
EWS	Europese Werkgelegenheidsstrategie
FOD	Federale Overheidsdienst
FOREM	Office Communautaire et Régionale de la Formation professionnelle et de l'Emploi
FPB	Federaal Planbureau
G	Gezinnen
GDT	Geïntegreerde Diensten Thuisverzorging
GGB	Gewaarborgde Gezinsbijslag
GH	Gehandicapten
GIB	Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden
GKB	Gewaarborgde Kinderbijslag
GO	Gewoon onderwijs
GOK	Gelijke onderwijskansen
GZ	Gezondheid
HG	Hoofdstedelijk Gewest
HIVA	Hoger Instituut voor de Arbeid
HO	Hoger Onderwijs
HOBU	Hoger Onderwijs Buiten de Universiteit
HOKT	Hoger Onderwijs Korte Type
HOLT	Hoger Onderwijs Lange Type
HRW	Hoge Raad voor de Werkgelegenheid
HSO	Hoger Secundair Onderwijs
HV	Huisvesting
IBO	Individuele Beroepsopleiding
ICMI	Interministeriële Conferentie voor Maatschappelijke Integratie
ICT	Informatie- en communicatietechnologie
IGO	Inkomensgarantie voor Ouderen
IGS	Intergemeentelijke Samenwerking
IGU	Inkomens Garantie Uitkering
IK	Inkomensverdeling en Koopkracht
IMC	Interministeriële Conferentie
ISEI	International Socio-Economic Index
IT	Integratietegemoetkoming
IVT	Inkomensvervangende Tegemoetkoming
KB	Koninklijk besluit
KBS	Koning Boudewijnstichting
KCE	Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg
K&G	Kind en Gezin
KOPP	Kinderen van ouders met psychologische problemen
KSO	Kunstsecundair Onderwijs
K.U.Leuven	Katholieke Universiteit Leuven
LJ	Leerjaar
LL	Leefloon
LO	Lager Onderwijs
LOGO	Lokale Netwerken voor Gezondheidsoverleg en -Organisatie
LOI	Lokaal OpvangInitiatief
LOP	Lokaal Overlegplatform (onderwijs)
LSB	Lokaal Sociaal Beleid
LSO	Lager Secundair Onderwijs

MAF	Maximumfactuur
MB	Ministerieel besluit
MBHG	Minsterie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
MH	Maatschappelijke hulp
NAP/inc	Nationaal Actieplan Sociale Insluiting
NBB	Nationale Bank van België
NGO	Niet-Gouvernementele Organisatie
NI	Nationaal Inkomen
NIS	Nationaal Instituut voor de Statistiek (zie AD SEI)
NMBS	Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen
NNI	Netto Nationaal Inkomen
NT1	Nederals als moedertaal
NT2	Nederlands als tweede taal
NWWZ	Niet-werkende werkzoekende
OASeS	Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (UA)
OCE	Observatoire du Crédit et de l'Endettement
OCM	Open Coördinatiemethode
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
ON	Onderwijs
Parl St	Parlementaire Stukken
PAB	Persoonlijk Assistentiebudget
PAO	Permanent Armoedeoverleg
PH	Personen met een Handicap
PISA	Program for International Student Assessment
POD	Programmatorische Overheidsdienst
PS	Parti Socialiste
PSBH	Panelstudie van Belgische Huishoudens
PWA	Plaatselijk Werkgelegenheidsagentschap
RBM	Recht op Bestaansminimum
RIZIV	Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering
RKW	Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers
RMH	Recht op Maatschappelijke Hulp
RMI	Recht op Maatschappelijke Integratie
RVA	Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening
RVP	Rijksdienst voor Pensioenen
S	Schulden
SBC	Standaard beroepsclassificatie
SEL	Samenwerkingsinitiatief Eerstelijnszorg
SERV	Sociaal Economische Raad voor Vlaanderen
SES	Socio-Economische Status
SIF	Sociaal Impulsfonds
SILC	Statistics on Income and Living Conditions
SIT	Samenwerkingsinitiatief Thuiszorg
SONAR	Studiegroep van onderwijs naar arbeidsmarkt
SPC	Social Protection Committee
SVK	Sociaal verhuurkantoor
SZ	Sociale Zekerheid
THAB	Tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden
TMV	Tegemoetkoming aan Mindervaliden
TSO	Technisch Secundair Onderwijs
UA	Universiteit Antwerpen
UG	Universiteit Gent

UVW	Uitkeringsgerechtigde Volledig Werkloze
VAP	Vlaams Actieplan Armoedebestrijding
VBO	Verbond van Belgische Ondernemingen
VDAB	Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding
VESOC	Vlaams Economisch en Sociaal Overlegcomité
VFIK	Vlaams Fonds voor Integratie van Kansarmen
VGC	Vlaamse Gemeenschapscommissie (Brussels Hoofdstedelijk Gewest)
VHM	Vlaamse Huisvestingsmaatschappij (zie VMSW)
VIBOSO	Vlaams Instituut voor Bevordering en Ondersteuning van de Samenlevings-opbouw
VICA	Vlaamse Intersectorale Commissie Armoedebestrijding
VIONA	Vlaams Interuniversitair Onderzoeksnetwerk Arbeidsmarktrapportering
VLOR	Vlaamse Onderwijsraad
VMSW	Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen (opvolger van VHM)
VN	Verenigde Naties
VOB	Vlaams Overleg Bewonersbelangen
VOCVO	Vlaams Ondersteuningscentrum voor Volwassenenonderwijs
VREG	Vlaamse Reguleringsinstantie voor de Elektriciteits- en Gasmarkt
VTE	Voltijds Equivalent
VVSG	Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten
WAV	(Steunpunt) Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming
WEP-plus	Werkervaringsplan-Plus
WHO	World Health Organization
WIGW	Weduwen, Invaliden, Gepensioneerden en Wezen
WIV	Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid
WL	
Werkloosheid	

Woord vooraf

Als er één zaak gemeenschappelijk is aan het vele onderzoekswerk, de acties, de plannen, de organisaties en de beleidsmaatregelen die armoede en sociale uitsluiting in Vlaanderen willen bestrijden, dan is het wel de verontwaardiging over het feit dat we er nog steeds niet in slagen om onze welstellende samenleving zo te organiseren dat eenieder menswaardig kan leven en het gevoel heeft erbij te horen.

Het is trouwens een goede zaak dat die verontwaardiging ook onderzoekers beweegt. Dat ze wetenschappers ertoe aanzet om vanuit verschillende invalshoeken armoede te meten en te peilen naar de complexe en ook wel hardnekkige problematiek van armoede en sociale uitsluiting.

De algemene gegevens die jaarlijks in dit jaarboek worden opgevolgd, getuigen helaas nog niet van een belangrijke doorbraak op het vlak van resultaten in de armoedebestrijding.

De auteurs wijzen er echter zelf ook op dat dit zeker niet mag ontmoedigen. We mogen immers niet uit het oog verliezen dat we een heel groot doel – misschien wel een utopie – voor ogen hebben. Als we stappen vooruit willen zetten, dan moet dit grote doel aan onze horizon blijven. En wellicht zullen we soms al tevreden moeten zijn als we erin slagen om stand te houden. Of als we ervoor zorgen dat niet meer mensen in de problemen geraken als gevolg van bijvoorbeeld crisissen bij banken en beurzen of van stijgende energiekosten.

Deze editie van het jaarboek reikt ons ook een specifieke bril aan om naar armoede te kijken. Het is de bril van het levensloopperspectief. Geen focus op een deelthematiek als gezondheid of wonen, maar een globale kijk op de volledige levensloop. Ook voor het beleid is dit een interessant uitgangspunt.

We worden uitgedaagd door de vergrijzing. Hoe waarborgen we de levenskwaliteit van een grotere groep zorgbehoevenden? Hoe kunnen we ook vanuit Vlaanderen – bijvoorbeeld door de zorgverzekering – in de toekomst waarborgen dat stijgende zorgnoden niet te zwaar doorwegen op het beperkte inkomen van een deel van onze senioren?

De vicieuze cirkel van de armoede doorbreken, blijft onverminderd een grote uitdaging. Er wordt in dit boek opgeworpen dat er wellicht nog meer inspanningen moeten gebeuren voor kinderen die in armoede opgroeien. Een signaal waar ik gevoelig voor ben. De eerste maanden en jaren van een kind zijn erg bepalend voor zijn verdere levensloop. Wat je dan wel of niet in je rugzak meekrijgt, zal je verdere levenstocht sterk beïnvloeden. Ouders culpabiliseren heeft weinig zin, want volwassenen zijn wellicht veel minder het resultaat van eigen keuzes dan wel van kansen, van beperkingen en van gebeurtenissen die hun leven een bepaalde richting gaven. Er zijn reeds bijkomende inspanningen geleverd op het vlak van gelijke onderwijskansen en opvoedingsondersteuning. Er werden 'Eerste Stappen' gezet. Die projecten geven nog geen inzicht in resultaten op lange termijn. Maar dat mag geen reden zijn om niet duidelijk in te zetten op de ondersteuning van kinderen en hun ouder(s) die in moeilijke omstandigheden opgroeien. Ik geloof zeer sterk in de preventieve waarde als we hiervoor blijven opteren.

De verschillende bijdragen in dit boek, die heel wat verder gaan dan het interpreteren van cijfergegevens, roepen trouwens ook vragen op die eerder filosofisch van aard zijn. Hoever kan en wil een overheid bijvoorbeeld gaan in het garanderen van individuele onafhankelijkheid? Dit jaarboek biedt ongetwijfeld gespreks- en discussiestof voor een waardevol maatschappelijk debat.

Bovendien blijft het een uitdaging voor het Vlaamse beleid om, nog meer dan vandaag, het armoedebestrijdingsbeleid zowel te laten inspireren, bijsturen als evalueren op basis van wetenschappelijke gegevens. Samen met de ervaringskennis en de signalen van middenveld en van actoren die mensen in armoede bereiken, moet dit het fundament vormen van een stevig Vlaams armoedebestrijdingsbeleid. Hier werden recent ook nog stappen rond gezet. Die vormen geen doel op zich, maar moeten wel de basis zijn om efficiënt op te treden. Dit in het belang van mensen die geen boodschap hebben aan woorden die – nog maar eens – zeggen wat zij dagelijks ondervinden, maar wel aan daden die stap per stap een einde maken aan hun sociale uitsluiting en de kloof in onze samenleving helpen overbruggen.

Dit boek zal hier maar een bijdrage aan leveren in de mate dat het ook u als lezer beweegt. Mijn stappenteller loopt alvast verder. De richting die ik uitga op het vlak van het bestrijden van armoede in mijn beleidsdomeinen en mijn coördinerende rol voor armoedebestrijding in de Vlaamse regering, laat ik graag mee inspireren door de lectuur van dit jaarboek.

STEVEN VANACKERE,
Vlaams minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin

Dankwoord

Ook deze zeventiende editie van het Jaarboek zou er niet zijn gekomen zonder de steun vanuit verschillende hoeken. Zo zorgde Vlaams minister Steven Vanackere voor de financiële middelen om dit Jaarboek mogelijk te maken.

Onze informatie, hier en daar aangevuld met welkome kritische bedenkingen, haalden we bij vele en verscheiden publieke en private instanties. We danken Rudy De Cock (Kind & Gezin), Geert Vermeulen (Administratie Onderwijs), Luc Blomme (DG Personen met een Handicap), Arnold Gerits (RVP) Muriel Recoquillon (FOD Economie), Ingrid Glorieux (Vlaams Netwerk van Verenigingen waar armen het woord nemen), Frederic Taveirne (RKW) en Patrick Van Impe (RVA) voor hun bijdrage. Heel wat andere mensen hebben ons door terloopse opmerkingen op het goede spoor gehouden of gebracht.

De gastauteurs slaagden er ook dit jaar weer in om een veeleisende redactie tevreden te stellen en werk af te leveren dat ons kritisch publiek alweer zal waarderen.

Net als de voorbije jaren zorgde Lis Geelissen ervoor dat punten, komma's, woorden en zinnen op meer geëigende plekken terechtkwamen. Ze laat zich daarbij niet ontmoedigen door onze halsstarrigheid.

An Van Haarlem beheert de databank achter het Jaarboek en stelde het statistisch deel samen; ook de bibliografie is haar werk. Ze werkt pas sinds 15 september bij OASeS, maar het lijkt of ze deze job al jaren doet. De stille logistieke steun van Mona Nonneman is van grote waarde.

Bart De Prins, zorgt ervoor dat ook dit zeventiende Jaarboek op tijd en uitstekend uitgegeven in de handen van vele honderden lezers en lezeressen zal belanden.

Al deze mensen willen we graag bedanken, ook degenen die we vergeten zijn.

We bedanken natuurlijk ook de lezer(es), voor haar/zijn blijvende belangstelling, nu al zeventien jaar lang.

JAN VRANKEN
GEERT CAMPAERT
KATRIEN DE BOYSER
CAROLINE DEWILDE
DANIELLE DIERCKX

Oktober 2008

Is armoede van alle (leef)tijden?

Jan Vranken

In dit Jaarboek benaderen we vraagstukken van armoede en sociale uitsluiting traditioneel vanuit een veeleer structureel perspectief: om te begrijpen hoe armoede en sociale uitsluiting tot stand komen en blijven bestaan, kijken we naar de organisatie van de arbeidsmarkt, van het onderwijs, van de gezondheidszorg, van de woonmarkt en van zovele andere terreinen van het maatschappelijk leven – en naar de interactie daartussen, natuurlijk. Een alternatieve invalshoek brengt gebeurtenissen in het leven van mensen op de voorgrond. Deze benadering lijkt op de 'selectiehypothese' in het onderzoek over de relatie tussen gezondheid en ongelijkheid; door specifieke *events* komen mensen op een sociale schuifaf terecht. Dreigen zo de achterliggende of onderliggende factoren uit het gezicht te verdwijnen? Of brengt deze bril van het levensloopperspectief nieuwe inzichten over de uitsluitingsmechanismen die gepaard gaan met bepaalde gebeurtenissen of levensfasen en zo een specifieker en dus beter zicht op hoe structurele uitsluiting zich doorheen de levensloop voltrekt?

De titel van deze inleiding brengt de twee perspectieven samen: het veelal structurele ('armoede is van alle tijden') en het levensloopperspectief ('armoede is van alle leeftijden'). We hopen dat het verdere verloop van het Jaarboek deze verwachting waarmaakt en dat we erin slagen van de complementariteit van beide benaderingen te belichten. In deze inleiding brengen we al enkele verfstrepen op ons canvas aan.

Is armoede van alle tijden?

Ongetwijfeld wel. Tenminste, wanneer we armoede definiëren in moderne termen – en daarmee bedoelen we termen die in de loop van de 19de eeuw hun intrede deden. Termen die tegelijk uitdrukking zijn van en aanleiding vormen voor het definiëren (in wetenschappelijke en beleidstermen) van een toestand in termen van een sociaal probleem. Of het criterium daarbij de leefomstandigheden van een sociale klasse (Marx) of van huishoudens (Booth) zijn of de levensnoodzakelijke bestedingen (Rowntree), of dit criterium beperkt wordt tot een

minimaal inkomen (de traditie van het einde van de 20ste eeuw) of terug uitwaaiert tot een meervoudige deprivatie-index (daarvoor pleiten we sinds het ontstaan in dit Jaarboek) doet niet ter zake; centraal is het erkennen van een kloof tussen maatschappelijke feiten en een norm waaraan we (een stuk van) de maatschappelijke realiteit toetsen, als problematisch definiëren en dus de moeite van het bestuderen en van het bestrijden waard vinden.

Daarmee gaan we natuurlijk erg ahistorisch tewerk. Vele eeuwen lang is armoede nooit als een probleem gedefinieerd; enkel wanneer we terugkijken doorheen de bril die we in moderne tijden hebben uitgevonden, kunnen we armoede van alle tijden noemen. Beperken we ons evenwel tot de naoorlogse periode, wanneer de voorwaarden zijn vervuld om armoede inderdaad als een sociaal probleem te conceptualiseren, dan ook blijkt armoede van 'alle tijden' – in dit geval dan van al langer dan zestig jaar – te zijn. Ook in de structuren van de naoorlogse welvaartsstaat lijkt armoede ingebakken. De zichtbaarste aanduiding daarvan is dat het aandeel armen relatief constant blijft. Het is aardig om te verwijzen naar de aanhef van een stuk in Knack van 6 maart 2007 (wat we toen over het hoofd hebben gezien):

> Van de Belgische bevolking is 14% arm. Dat zijn 1.400.251 mensen. En bij de bejaarden heeft een op de vijf een te klein pensioen om 'fatsoenlijk en menselijk' te leven. Deze cijfers komen niet van een recent internationaal rapport of van een nieuw sociologisch onderzoek naar de armoede in ons land. Ze zijn gebaseerd op de sociale realiteit van het einde van de jaren 1960, zoals die beschreven werd in een cahier van 1974 over 'Armoede in België'.
>
> Eindredacteur van dat boekje was socioloog Jan Vranken, die sindsdien aan de Universiteit Antwerpen (UA) ook naam gemaakt heeft als coauteur van vijftien jaarboeken over 'Armoede en sociale uitsluiting'.
>
> In bijna 40 jaar is de welvaart sterk toegenomen en is het onderzoek naar armoede verbeterd en verfijnd – Vranken ging destijds uit van een 'sociaalvitaal minimum' van 125 euro per maand voor een alleenstaande en 205 euro voor een gezin. Maar de vaststellingen van toen blijven wel opvallend dicht in de buurt van de resultaten van de jaarlijkse enquête van de Europese Commissie naar het inkomen en de levensstandaard in de EU-lidstaten.

Gegeven dat vandaag armoede vrij algemeen een 'relatieve' definitie meekrijgt, moet dat niet verbazen; met een absolute definitie – die geen rekening houdt met de stijgende welvaart – zou armoede natuurlijk wel zijn uitgeroeid; enigszins kunstmatig, dat wel. Toch is de persistentie van armoede ook bij een relatieve definitie niet onontkoombaar; zo zou het armoedepercentage serieus wijzigen bij veranderde inkomensverdeling; zeker wanneer we als criterium de armoedekloof gebruiken, kunnen we op de omvang daarvan beleidsmatig greep krijgen. Armoede blijft dan wel beperkt tot inkomensarmoede; bij een ruimere definitie van

armoede – zoals in deze Jaarboeken – wortelt de tijdeloosheid van het fenomeen natuurlijk nog dieper in de grondslagen van onze samenleving.

Toch is armoede niet alleen een toestand. We weten ondertussen heel wat over de instroom, de doorstroom en de uitstroom die het ogenschijnlijk stilstaande water voortdurend ververst. Volgens de laatstgekende cijfers uit de Panel Studie van Belgische Huishoudens (PSBH) zou zelfs één Belg op vier in de periode tussen 1993 en 1995 even in die poel van armoede (gedefinieerd volgens de EU-normen) zijn terechtgekomen; 'slechts' 4,5% is naar de bodem gezonken en heeft het daar langere tijd moeten uithouden (Dewilde & Levecque, 2002).

In verband van het 'in' en 'uit' van de armoede, wordt deze laatste dagen wel meer de vraag gesteld hoe het zit met de gevolgen van de financiële crisis op de armoede. We lezen dan titels als 'Val Fortis verarmt half miljoen Belgen' (De Standaard, 08.10.2008). Betekent dit dat deze mensen in armoede terechtkomen? Natuurlijk niet – althans het merendeel niet. Om in aandelen te investeren, moet je al een bovengemiddeld inkomen hebben en met een bovengemiddeld inkomen zien je sociale uitkeringen er ook vrij behoorlijk uit. Het betekent wél dat vele aandeelhouders in een meer precaire financiële toestand zijn terechtgekomen en dat ze gevoeliger zijn geworden voor nieuwe tegenslagen. Sociologen noemen dat 'negatieve *life events*' en over de impact daarvan op armoede en sociale uitsluiting gaat het in het themadeel van dit Jaarboek. Die levensgebeurtenissen zijn meestal, maar dus niet altijd, gevat binnen de chronologie van een levensloop. Vandaar de tweede vraag: 'Is armoede van alle leeftijden?'

Is armoede van alle leeftijden?

Op bepaalde momenten of tijdens bepaalde fasen in hun leven (de zogenaamde *life events*) lopen (sommige) mensen een hoger risico om te worden meegesleurd met de stroom die in armoede uitmondt. Die momenten zijn van tweeërlei aard; extern (de impact van externe gebeurtenissen op het leven van mensen, zoals een economische terugval) of intern (verbonden met de levensloop); alhoewel ook in dit laatste geval er een duidelijke band bestaat tussen maatschappelijke ordening en leeftijdsfase. Deze gebeurtenissen liggen verspreid over de hele levensloop.

Het eerste moment situeert zich vóór de geboorte; dan al verzamelen lieve feeën de geschenken en boze heksen de verwensingen die ze meenemen op de babyborrel. Sommige peuters en kleuters moeten erg lang wachten om kennis te maken met peutertuin en kleuterklas; niet toevallig net zij, die zo'n omgeving wel kunnen gebruiken om iets aan de al opgelopen achterstand te kunnen doen. Ver-

der in dit Jaarboek leest u onder meer dat kinderen uit arme of allochtone gezinnen al op de leeftijd van één jaar tegen een kloof aankijken. Ze belanden te laat op de lagere schoolbanken en het betert niet tijdens de schooljaren: overzitten, vroegtijdig schoolverlaten, slachtoffers van de waterval en (uiteindelijk) een afstudeerrichting die niet direct op de meest riante plaatsen op de arbeidsmarkt voorbereidt. En dan, de enge poort naar die arbeidsmarkt en de *life events* waarmee ze daar worden geconfronteerd: werkloosheid, 'herintrede', zijsporen. Aan dat arbeidsmarktleven komt er wel een eind; sommigen kiezen dat zelf en anderen krijgen dat opgelegd; voor sommigen komt dat mooi op tijd, voor anderen veel te laat (in termen van geestelijke en fysieke gezondheid) en niet voor iedereen biedt het 'uittreden' een even prettig vooruitzicht. De aard en lengte van die loopbaan bepaalt of je een leefbaar pensioen krijgt en zo al dan niet de groep van de dynamische 'senioren' kan vervoegen die – naar men zegt – zich rot amuseren.

Dat arbeidsmarktleven is doorweven van een persoonlijk leven, van aangaan en afbreken van relaties. Samenwonen, trouwen, kinderen krijgen, kinderen die op hun eigen benen staan; partners die gewild of ongewild terug op zichzelf zijn aangewezen door scheiding of overlijden.

Het inzicht dat die levensfasen verbonden zijn met armoede dateert niet van vandaag. Rowntree maakte er zelfs een sociologisch leerstuk van: de *life cycle hypothesis*. Lange tijd leefden we met de indruk dat die nauwe band tussen armoede en levensloop verdwenen was; de verzorgingsstaat zorgde toch voor ons van wieg tot graf? De realiteit ziet er wel anders uit en wellicht waren de vaststellingen die vandaag worden gemaakt, ook geldig decennia geleden. Alleen worden ze duidelijker zichtbaar, nu de verzorgingsstaat zich – daartoe aangepord door de waan van het ongebreidelde marktgeloof – heeft teruggetrokken.

Uitvoeriger schrijft onze 'gastredacteur' en experte in de materie, Caroline Dewilde, over deze context in de inleiding op het themadeel van dit Jaarboek (Hoofdstuk 1 van deel 2). Wij beperken ons in deze inleiding tot de grote lijnen van het eerste deel, waarin de belangrijkste vaststellingen over armoede en sociale uitsluiting tijdens het voorbije jaar op tafel komen.

Het afgelopen jaar...

Het aantal mensen dat in Vlaanderen en België in armoede leefde, bleef de voorbije jaren dus schommelen rond het anderhalf miljoen; dat vertellen ons de officiële EU-armoedecijfers. Dit zegt niets of weinig over de intensiteit van de problemen waarmee ze worden geconfronteerd. Zo zijn sinds 2007 de prijzen van voeding, energie en enkele andere basisgoederen en -diensten fors geste-

gen. Voor de lagere inkomens compenseren de indexaanpassingen deze prijsstijgingen slechts gedeeltelijk, onder meer omdat ze in verhouding een groter deel van hun inkomen uitgeven aan deze basisgoederen. De stijgende levensduurte brengt dan ook meer en meer mensen in de problemen. Om rond te komen moeten ze vaak noodgedwongen een beroep doen op kredietformules met hoge interestvoeten die (te) gemakkelijk beschikbaar zijn, waardoor hun schuldenberg alleen maar toeneemt. Gebrek aan tijd en geld verhinderen OCMW en CAW om voldoende preventief op te treden; de enige toevlucht is een collectieve schuldenregeling, waarvoor – ironisch genoeg – ook wachtlijsten bestaan.

Het onderwijs blijft heen en weer slingeren tussen zijn negatieve en positieve pool. Het is een van de belangrijkste hefbomen om mensen uit armoede te halen of te houden, maar slaagt er in vele gevallen niet in om achterstanden bij de start van de schoolloopbaan weg te werken of om gelijke kansen tijdens de schoolloopbaan te bevorderen. De socio-economische positie van de ouders en ingebouwde drempels in de scholen bepalen nog altijd in hoge mate de schoolloopbaan van leerlingen en daardoor ook hun kansen om een goede job te vinden. Een aantal maatregelen binnen het raamwerk van 'gelijke onderwijskansen' kunnen op termijn een ommekeer teweegbrengen, maar daarvoor is tijd nodig. We vermelden hier al even het aan banden leggen van de onderwijskosten, het verhogen van de middelen voor scholen met veel kansarme leerlingen en de initiatieven inzake herwaardering van het TSO en BSO. Het wegwerken van de beschotten tussen de verschillende onderwijsvormen waardoor leerlingen niet meer op jonge leeftijd doorslaggevende studiekeuzes moeten maken, zou alvast gelijke onderwijskansen voor iedereen een stap dichterbij brengen.

De kans dat een van de hoofddoelstellingen van het Vlaamse regeerakkoord, 'een betaalbare woning voor iedereen', wordt gehaald, is wel erg klein geworden. De forse uitbreiding van het aantal sociale huurwoningen is naar de periode 2009-2020 doorgeschoven. Ondertussen korten de wachtlijsten van de sociale huurwoningen niet in, integendeel. Het systeem van huursubsidies wordt weliswaar uitgebreid, maar het aantal mensen dat hierop een beroep kan doen, blijft relatief beperkt. Een aantal federale initiatieven waarmee op het einde van de vorige legislatuur voor de huursector werd begonnen, is stilgevallen. Met andere woorden: ook de komende jaren zal het recht op wonen voor vele mensen niet onmiddellijk worden gerealiseerd. De slachtoffers zullen we vooral aantreffen bij de lage inkomens en de laaggeschoolden.

De aandacht van de nieuwe federale regering ging zeker niet in de eerste plaats uit naar de sociaaleconomische toestand, althans tot aan de grote financiële crisis. We vrezen dat ook die weinig soelaas brengt voor de doelgroepen van dit Jaarboek. Dat meer mensen zich zorgen moeten maken over hun portemonnee heeft er in het verleden meermaals toe geleid dat de overheidsaandacht werd afgeleid van mensen in armoede naar de problemen van de middenklasse. Bij het

begin van de jaren tachtig werd voor een gelijkaardige verschuiving in de belangstelling zelfs een nieuwe term gesmeed: de 'nieuwe' armoede.

In die context is het wat ongelukkig dat we deze editie van het Jaarboek begin oktober moesten afsluiten. We voelen ons dan ook verplicht om even een blik in de toekomst te werpen...

Even terug naar de financiële crisis...

Aan onze korte beschouwing over de verarming ten gevolge van de financiële crisis, die 'n half miljoen Belgen zou treffen, moet eigenlijk een vervolgstuk worden gebreid en dat is: als die crisis zich inderdaad doorzet, dan zal hij ruime en serieuze gevolgen hebben op armoede en sociale uitsluiting. Je kan het verloop nu al uittekenen: de koopkracht zal dalen en mede daardoor de vraag en van ondernemerswege de bereidheid om te investeren in nieuwe initiatieven en producten; arbeidskrachten zullen overtollig worden en ontslagen zullen volgen. De werkloosheid zal stijgen en zal vooral de lagergeschoolden en andere kwetsbare categorieën (alleenstaande moeders, allochtonen) treffen, die (terug) in de armoede terecht zullen komen. Bij dat alles zal de impact van het gekende sociologische mechanisme van de 'zichzelf waarmakende voorspelling' een niet geringe rol spelen. Met een variant op een gekende uitroep: '*Keynes never left the building, he was just hiding in the cellar/in the attic'*. Zouden we bij de maatregelen voor het afremmen van de economische terugval ook een stevig stuk armoedebestrijdende initiatieven aantreffen?

Een raamwerk om de stukken van de puzzel samen te brengen en te houden

Onze analyses van armoede en sociale uitsluiting en lossere beschouwingen worden samengehouden door een definitie die nu al enige tijd meegaat en die eigenlijk meer is dan een loutere definitie. Er steekt een duidelijk perspectief op armoede in.

> Armoede is een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Deze kloof kunnen ze niet op eigen kracht overbruggen.

Aan deze definitie werd ondertussen al menige beschouwing gewijd, ook door onszelf. De belangstellende lezer(es) hoeft er maar de inleidende stukken van de opeenvolgende jaarboeken op na te lezen. Belangrijk is dat deze definitie dus

niet op zich staat, maar thuishoort in een theoretisch raamwerk, waarvan ondertussen deel uitmaken: de identificatie van vier dimensies van de armoede (zie het 'vierdimensionele model' van armoede uit het Jaarboek 2005), de zes perspectieven op armoede (voor het eerst alle zes in het Jaarboek 2004) en, natuurlijk, de situering van armoede in een generiek schema van 'verschillende soorten van verschillen'.

Een aspect van de eerste dimensie van armoede – de tijd – wordt dit jaar dus voor het voetlicht geplaatst: de tijdsdimensie verwijst naar het dynamische karakter en de reproductie van de armoede (intergenerationele bestendiging, sociale overerving, in- en uitstroom). De tweede dimensie – de hoogte – verbinden we met de omvang van de armoede. Hoeveel mensen zitten in armoede en ervaren uitsluiting? Het kan gaan over het aantal armen, maar ook over de armoedekloof, of het aantal mensen dat deprivatie kent op een bepaald domein. De derde dimensie – de breedte – reserveren we voor het multiaspectuele (of veelvoudig) karakter van de armoede: op hoeveel verschillende gebieden (aspecten, vlakken, domeinen, terreinen) vinden we uitsluiting, deprivaties of ongelijkheden? Daarbij maakt juist de cumulatie en verwevenheid van die ongelijkheden en uitsluitingen de eigenheid van armoede uit. De diepte vormt de vierde dimensie. Hoe diep is de kloof met de rest van de samenleving? Dat mensen in armoede die kloof niet op eigen kracht kunnen overbruggen, staat hier centraal. Ze hebben daartoe hulp nodig: van de overheid, van de welzijnssector en van het middenveld. De meer emancipatorische weg is die van de zelforganisatie, de meest structurele is die waarbij de samenleving zo geordend wordt dat de kloven verdwijnen of zo klein worden dat je er op eigen kracht overheen kan raken.

De indruk kan worden gewekt dat iedereen het eens is over definitie en oorzaken van armoede. Neen dus. We hebben zes grote benaderingen van armoede en andere vormen van sociale uitsluiting geïdentificeerd. Onze typologie steunt op twee criteria. Het eerste geeft een antwoord op de vraag: op welk niveau wordt de oorzaak van de armoede gezocht (micro, meso of macro)? Het tweede, op die of de oorzaak intern is aan dat niveau ('schuld') of extern ('ongeval'). De zes perspectieven die daaruit voortvloeien zijn: het individuele schuldmodel, het individuele ongevalmodel, het institutionele ongevalmodel en het institutionele schuldmodel, het maatschappelijke ongevalmodel (of conjuncturele model) en het maatschappelijke schuldmodel (of structurele model). Voor meer details verwijzen we naar de hogergeciteerde jaargangen van het Jaarboek of naar onze (vernieuwde) website www.oases.be.

De onderstroom van onze bijdragen in dit Jaarboek is structureel van aard. Zal zo'n invalshoek tot ontmoediging leiden? Er is hier geen reden tot ongerustheid. Natuurlijk moeten samenlevingsstructuren grondig veranderen om armoede ten gronde te bestrijden, maar zoiets is onmogelijk van de ene dag op de andere en

evenmin op alle domeinen tegelijk. De geschiedenis heeft ons dat geleerd en het zijn wijze lessen. We moeten de blik gericht houden op het verre doel van onze reis, maar om dat doel te bereiken, moet een hele weg worden afgelegd en die bestaat uit vele kleine, enkele minder kleine en af en toe grotere stappen in wetgeving, voorzieningen, hulpverlening en culturele omslag.

DEEL 1

Armoede is van alle tijden

In dit eerste deel overlopen we de belangrijkste ontwikkelingen van het voorbije jaar (dat is, tussen oktober 2007 en oktober 2008) – in onderzoek, beleid en cijfers – op de verschillende levensdomeinen waar we sociale uitsluiting aantreffen.

We beginnen met een overzicht van het armoedebeleid op de verschillende beleidsniveaus (van lokaal tot Europees). Daarbij besteden we ook aandacht aan de ontwikkelingen op de levensdomeinen waarvoor we geen apart hoofdstuk hebben voorzien.

In een tweede hoofdstuk zoomen we in op de lage inkomens. We bekijken de gegevens over inkomensarmoede en -ongelijkheid en gaan na wat de impact is van de stijgende inflatie op de lage inkomens.

Werk is het onderwerp van het derde hoofdstuk: we analyseren de groep van de werkloze huishoudens en onderzoeken voor welk deel van de armen werk een potentiële uitweg biedt. Daarna volgt een overzicht van het arbeidsmarktbeleid op Vlaams en federaal niveau.

De ongelijke kansen in het onderwijs komen dan aan bod. We kijken naar de recentste cijfers over ongelijkheid in het onderwijs en de acties die beleidsmakers hiertegen ondernemen.

Tot slot gaan we na hoe het is gesteld met het recht op wonen in Vlaanderen: de woningmarkt wordt geanalyseerd en we geven een overzicht van het beleid in het afgelopen jaar.

HOOFDSTUK 1

Overheden in actie

Danielle Dierckx en Katrien De Boyser

We hebben niet de indruk dat sociaaleconomische problemen de hoofdbekommernis vormden van de nieuwe federale regering, althans tot voor kort. Pas een jaar na de verkiezingen staat de sociaaleconomische toestand op de agenda en dan vooral naar aanleiding van de financiële crisis. Toch was de situatie al langer problematisch voor wie met werken de kost moet verdienen of wie voor zijn inkomen op sociale uitkeringen is aangewezen. Bedrijven herstructureren, sluiten, of zoeken heil op een plaats waar de productiekosten veel lager liggen; de energiekosten swingen de pan uit en ook andere levensnoodzakelijke producten – voeding inbegrepen – worden snel duurder. De koopkracht neemt af en meer facturen blijven bij meer mensen onbetaald. Van de overheid wordt verwacht dat ze ingrijpt of er minstens voor zorgt dat de ergste gevolgen worden verzacht.

Dat meer mensen zich zorgen maken over hun portemonnee leidde er in het verleden meermaals toe dat de overheidsaandacht werd afgeleid van de 'traditionele' armen naar de 'nieuwe armen'. Denken we maar aan het begin van de jaren tachtig, toen deze term 'nieuwe armen' werd gesmeed om middenklassengezinnen aan te duiden die, wegens werkloosheid, niet langer in staat waren om de hypothecaire en andere leningen af te betalen die in rooskleurigere tijden waren aangegaan. Vanuit enig historisch perspectief bekeken – ook al beperken we ons tot pakweg een kwarteeuw achterom kijken – is er dus weinig nieuws onder de zon.

Omdat het communautaire gedurende meer dan een jaar het politieke debat heeft verduisterd, is nog niet helemaal duidelijk of en hoe de overheden zich positioneren in de materies die het voorwerp uitmaken van dit Jaarboek: armoede, uitsluiting en ongelijkheden. Het gaat dan in eerste instantie over de federale overheid, maar ook de regionale overheden zullen in bepaalde mate met nieuwe federale krachtlijnen rekening moeten houden bij het uittekenen en uitvoeren van hun beleid.

Wellicht zal de federale regering andere accenten leggen dan de voorzitster van het OCMW van Antwerpen, die recent de publieke en politieke aandacht vestigde op de harde kern van zogenaamd 'niet-bemiddelbare' leefloontrekkenden: zij die met zo'n complexe problematiek kampen dat zelfs eenvoudige vor-

men van activering te hoog gegrepen zijn. Hun toekomst is het statuut van leefloontrekker, maar omdat ze van het huidige leefloon – inbegrepen de toeslagen – onmogelijk gedurende een langere periode kunnen leven, dringt een verhoging zich op. Bij het inzicht dat een vrij grote groep van mensen niet gebaat is bij de dominante teneur van het 'activeringsvertoog' kunnen we ons aansluiten; het loopt als een rode draad doorheen alle Jaarboeken. Daarom moet niet meteen een dubbel spoor worden uitgetekend, met een verschillend leefloon voor niet-bemiddelbare en voor bemiddelbare leefloontrekkenden. Er blijft vooreerst nood aan uitgewerkte niet-arbeidsmarktgerichte trajecten en de erkenning dat deze even valabel zijn als de andere.

Naast leefloontrekkenden voeren nog andere mensen een dagelijkse overlevingsstrijd. Kifkif (www.kifkif.be) rapporteerde in maart van dit jaar over een geschatte verdriedubbeling van het aantal kinderen dat in Gent thuisloos is. Zij koppelen dit aan de problematiek van onder andere de Roma; zij worden erkend voor hun verblijf op Belgisch grondgebied, maar Europese regelgeving beperkt hun mogelijkheden om als werknemer actief te zijn. Zij ervaren aan den lijve de nadelige gevolgen van de bevoegdheidsverdeling over verschillende overheidsniveaus.

Ook anno 2008 zoeken mensen heil in een rijk land als België. Velen onder hen belanden in scenario's die oorspronkelijk niet in het script stonden, zoals hongerstakingen. Omdat de federale regering 'er niet uit geraakt', blijven regularisatie- of beroepsdossiers aanslepen.

Het zijn enkele taferelen uit 2008. Ze spelen zich af tegen de achtergrond van 1,5 miljoen Belgen die met een verhoogd armoederisico leven. Als inleiding op de thematische analyses in dit deel, stippen we de belangrijkste punten aan die de studiedienst van de Vlaamse regering detecteerde inzake ongelijke participatie. Verder behandelt dit hoofdstuk de plannen en activiteiten van diverse overheden, van Vlaanderen tot en met Europa. Gegeven de turbulente tijden waarin we leven, lijkt het nuttig om te vermelden dat we dit hoofdstuk midden oktober 2008 afsloten.

1. Ongelijke participatie

1.1 **Wie doet (niet) mee?**

Pickery en Pauwels (2007) analyseerden voor de Vlaamse overheid de participatie van kansengroepen aan meerdere levensdomeinen: sport, cultuur, mobiliteit, gezondheid, reizen, verenigingsleven, politiek, internet, arbeid, wonen en levenslang leren. De onderzoekers hanteren diverse databanken om een beeld te krijgen van de ongelijkheid in participatie onder de Vlamingen.

De studie toont aan dat bepaalde kansengroepen op meerdere domeinen minder aanwezig zijn. De groep die het minst participeert op het meest aantal terreinen zijn *de laaggeschoolden*. Zij scoren overal zeer zwak en het verschil in participatie tussen lageropgeleiden en de overigen is meestal groot. Ook *ouderen* doen het op vele domeinen niet goed. Alleen voor de deelname aan het verenigingsleven en de eigendom van een woning doen zij het niet slechter, zelfs (veel) beter. Voorts blijken *functiebeperkingen of handicaps* een rem op de participatie te zetten in zes van de elf domeinen en blijken *vrouwen* minder te participeren in vijf van de domeinen. Voor *alleenstaanden en alleenstaande ouders* zijn dat er telkens vier.

De Survey naar Sociaal-Culturele Verschuivingen stelt vast dat ongeveer 8% van de Vlamingen helemaal niet deelneemt aan het verenigingsleven of aan sport en cultuur, niet politiek betrokken is en helemaal geen internet gebruikt. Van de laaggeschoolden participeert 20% aan geen enkel domein, voor de middencategorie en de hooggeschoolden is dit slechts 2% en 0,5%. Bij de 55-plussers bedraagt dit percentage ook meer dan 20% terwijl dit voor de twee andere leeftijdscategorieën telkens minder dan 2% is. Vergelijkbare verschillen zijn er voor inkomen en het al dan niet hebben van functiebeperkingen (20% bij personen met een functiebeperking versus 5% bij personen zonder functiebeperking). Statistische toetsen bevestigen dat het opleidingsniveau de belangrijkste discriminerende variabele is. De kansverhouding tussen 'participeert minstens in één domein' en 'participeert in geen enkel domein' is voor de hoogstopgeleiden 18 keer groter dan voor de laaggeschoolden.

1.2 **Hét participatiedecreet**

Het nieuwe participatiedecreet van de Vlaamse minister voor Cultuur, Jeugd, Sport en Brussel, Bert Anciaux, biedt een zeer direct antwoord op ongelijke participatie in onze samenleving, meer bepaald op het gebied van cultuur, sport en jeugd (Vlaamse regering, 2008). Het decreet dat in januari 2008 werd gestemd, kreeg een half jaar later zijn uitvoeringsbesluiten (BVR, 25 juli 2008). Naast een algemene ondersteuning voor de participatie inzake cultuur, sport en initiatieven voor en van jeugd, besteedt het participatiedecreet bijzondere aandacht aan kansengroepen: personen in armoede, gedetineerden, gezinnen met kinderen, personen met een handicap en etnisch-cultureel diverse groepen. Het decreet vult de bestaande sectorale regelgeving (jeugd, cultuur, sport) aan. Het wil de bestaande aandacht voor participatie nog versterken. Daarom staat ook een sectoroverschrijdende aanpak centraal, met de bedoeling dat nieuwe projecten en samenwerkingen zouden ontstaan.

Verder springen bij dit decreet twee ondersteuningssporen in het oog: de steun aan projecten voor kansengroepen en de projecten voor kansengroepen van de gemeenschapscentra. De eerste groep van projecten leidt, via een ver-

nieuwend concept kansengroepen, toe naar culturele, jeugdwerk- of sportieve activiteiten. Gemeenschapscentra kunnen extra subsidies krijgen voor een project dat bestaat uit een specifieke programmatie voor één of meerdere kansengroepen of uit één of meerdere omkaderings- of toeleidingsactiviteiten voor de programmatie. Voor dit luik is een jaarlijks budget van € 500.000 beschikbaar.

1.3 Participatie op overige domeinen

De participatiedomeinen, die we dezer dagen onderscheiden in de beschrijving van armoede, zijn uiteraard ruimer dan participatie aan cultuur, sport en jeugdwerk. Arbeid, wonen, onderwijs en inkomen worden in de volgende hoofdstukken van dichtbij bekeken. Andere relevante thema's uit het participatiedecreet waaraan we dit jaar geen apart hoofdstuk besteden, hebben betrekking op gezondheid, reisgedrag, basismobiliteit en ICT; we brengen ze nu ter sprake.

Het themadeel van het Jaarboek 2007 ging over gezondheid en uitvoerige beleidsinformatie staat ook in deze editie: in het hoofdstuk van Willems en Peeters (zie deel II, hoofdstuk 10). Minister Vanackere neemt de gedetecteerde ongelijkheden op dit vlak serieus en wil ze – in samenwerking met de doelgroep(en) – verder uitdiepen in een Gezondheidsconferentie (einde oktober 2008). Hier zal onder meer het belang van preventie voor deze groepen voorwerp van gesprek uitmaken. De uitdaging blijft om in de eerstelijnsgezondheidszorg de drempels voor mensen in armoede te slechten. In de commissie Welzijn van het Vlaams Parlement werd op 15 april (opnieuw) gedebatteerd over het model van de wijkgezondheidscentra. De discussie biedt nog geen aanwijzingen dat een structurele ondersteuning op til zou zijn. Uiteraard horen we de sensibiliseringscampagne van Welzijnszorg te vermelden. In hun achtergronddossier vragen ze aandacht voor een solidaire en toegankelijke gezondheidszorg (Welzijnszorg, 2008). Zij verwachten een antwoord op vijf aanbevelingen: een uitbreiding van de ziekteverzekering, een automatisch recht op de derdebetalersregeling in de eerstelijnszorg, voor iedereen met een laag beschikbaar inkomen, een automatische toekenning van verhoogde tegemoetkomingen, een verzekering voor niet-medische kosten en gerichte acties om gelijke gezondheidskansen te realiseren.

Op basis van de SILC-data van 2006 stellen we vast dat ongeveer 880.000 personen het zich niet kunnen veroorloven om zelfs maar een week op vakantie te gaan. Daarvan wil het (Vlaamse) Steunpunt Vakantieparticipatie tegen 2010 10% bereiken; in 2007 werden 50.980 van die 88.000 mensen bereikt. Het budget voor tegemoetkomingen in verblijfskosten in eigen land groeit in 2008 van € 62.000 naar € 162.000.

Basismobiliteit is volgens de Vlaamse overheid voor 90% gerealiseerd, althans wat de omvang van het aanbod aan openbaar vervoer betreft. Zij droeg in 2007 de Lijn op om creatief de hiaten in het aanbod dicht te fietsen. Het opne-

men van een bepaling in de nieuwe beheersovereenkomst met de NMBS (in 2008) moet de federale regering in staat stellen om een belangrijke financiële drempel – de relatief hoge kosten voor een treinticket voor mensen in armoede – weg te werken, zodat ze vlotter op uitstap of met vakantie kunnen gaan. Rechthebbenden op dit nieuwe (nog nader te bepalen) sociale tarief zouden degenen zijn die onder het OMNIO-statuut vallen. Heel wat mensen met lage inkomens hebben dit statuut (dat wordt toegekend door het RIZIV) echter nog niet aangevraagd.

Tot slot is er de participatie aan het ICT-gebeuren. De competentieagenda van mei 2007, opgesteld door de Vlaamse overheid en de sociale partners, nam de ontwikkeling van ICT-vaardigheden op in haar doelstellingen. De sociale partners engageren zich om systematisch aandacht voor laaggeletterdheid te besteden bij de competentieontwikkeling van werknemers in lagere functies. Het gaat concreet om functionele geletterdheid of informatieverwerkingsvaardigheden die nodig zijn om goed te kunnen meedraaien in de samenleving en steeds meer ook op de werkvloer: geletterdheid, gecijferdheid en multimediale vaardigheden. Tegen 2009 moet op dit vlak significante vooruitgang zijn bereikt.

2. Vlaamse coördinatie

We besteden aandacht aan specifieke beleidsmaatregelen om de uitsluiting op verschillende levensdomeinen terug te schroeven en ook aan de manier waarop het Vlaamse niveau het armoedebeleid en de armoedebestrijding aanstuurt.

2.1 **Schaven aan het armoededecreet**

Het Decreet over armoedebestrijding (21 maart 2003) bleef nooit vrij van kritiek. Vooral dat het Vlaams Netwerk van de Verenigingen waar armen het woord nemen de opdracht kreeg om verenigingen te erkennen en subsidies te verdelen, bleek een probleem. Met die regeling wilde de Vlaamse overheid voorkomen dat een 'nieuwe' sector zou ontstaan, die van Verenigingen waar armen het woord nemen; alleen bestond die sector al. Ook andere vrees werd bewaarheid: de subsidiekwestie slorpte zeeën van tijd en energie op, zowel van het Vlaams Netwerk als van de verenigingen en van de (onafhankelijke) beoordelingscommissie. Het Netwerk, de beoordelingscommissie en de SERV (2008) adviseerden de Vlaamse overheid om de subsidieverdeling zelf in handen te nemen.[1]

Vlak voor het zomerreces werd het Decreet betreffende armoedebestrijding gewijzigd (BS 18 juli 2008). De Vlaamse overheid zal de Verenigingen waar armen het woord nemen voortaan rechtstreeks erkennen en subsidiëren. Het bud-

get wordt geïndexeerd, omdat vele van de organisaties loongedreven zijn. Het Vlaams Netwerk krijgt ruimte vrij om aan andere opdrachten te werken, zoals de dialoog met mensen in armoede onderhouden. Het Netwerk moet samenwerken met andere organisaties, die ook een deel van die opdracht in hun doelstellingen hebben ingeschreven. De minister vermeldt in het bijzonder de Samenlevingsopbouw, het Algemeen Welzijnswerk en het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (Commissie Welzijn, stuk 1702, 1 juli 2008). De meerjarenplanning van deze actoren zal op elkaar worden afgestemd en de manier waarop de samenwerking vorm krijgt, moet zichtbaar worden gemaakt.

In het nieuwe decreet behoudt het Vlaams Netwerk van Verenigingen waar armen het woord nemen een belangrijke coördinerende functie, teneinde de uitwisseling tussen verenigingen te stimuleren en de dialoog tussen de overheid en de mensen in armoede te organiseren.

Het is de bedoeling dat het Vlaams Netwerk de ervaringskennis en de resultaten van de maatschappelijke dialoog omzet in beleidsaanbevelingen voor de overheid, meer dan tot nu toe het geval was. Of zoals de persmededeling van Vlaams minister Vanackere luidt (9 mei 2008): "Het decreet dat vandaag werd goedgekeurd, ontlast het netwerk van het administratieve doorgeefluik zodat zij meer ruimte krijgen om zich te concentreren op het uitvoeren van hun inhoudelijke opdracht. Het Vlaams Netwerk krijgt op die manier meer ruimte om zijn ervaringsdeskundigheid in armoede om te zetten in concrete aanbevelingen voor het beleid".

In de Commissie Welzijn verduidelijkt de minister dat die nieuwe opdracht ook de toetsing impliceert "van het materiaal dat vanuit de verenigingen komt, aan wetenschappelijk onderzoek en aan kennis uit het buitenland of uit andere gemeenschappen en gewesten van dit land, aan de visies uit het middenveld, aan de expertise van sociale partners en aan de kennis en praktijkervaring van lokale besturen en OCMW's" (Commissie Welzijn, stuk 1702, 1 juli 2008).

Het Vlaams Netwerk van Verenigingen waar armen het woord nemen moet volgens het decreet een coördinerende rol opnemen en dat op twee domeinen: bij de ondersteuning van de verenigingen en bij de expertise betreffende armoede. Van groot belang is daarbij de afstemming met Samenlevingsopbouw, onder andere voor de ondersteuning van de Verenigingen waar armen het woord nemen, en met het Algemeen Welzijnswerk en het Lokaal Sociaal Beleid zoals het wordt vormgegeven door de 308 Vlaamse OCMW- en gemeentebesturen.

Een andere wijziging heeft te maken met de timing van de beleidsplanning. Het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding wordt niet langer binnen de negen, maar wel binnen de twaalf maanden na het aantreden van een nieuwe regering neergelegd. Het verlengen van de termijn moet het mogelijk maken om de doelgroep en andere relevante actoren beter bij het proces te betrekken. De manier waarop het plan moet worden geactualiseerd, wordt vermeld in het uitvoeringsbesluit.

> Voortaan spreken we van een armoede*bestrijdings*beleid, een ambitieuzere klemtoon dan voordien

Het aangepaste decreet bevat ook enkele terminologische wijzigingen. Voortaan is sprake van armoede*bestrijdings*beleid, een ambitieuzere klemtoon dan voordien. Wanneer de ervaringsdeskundigen in de armoede en sociale uitsluiting aan bod komen, dan bedoelt men niet langer alleen zij die een specifieke opleiding volgden. Bij de dialoog wordt beklemtoond dat het om een *maatschappelijke* dialoog gaat, waarbij naast mensen in armoede ook andere actoren moeten betrokken worden. Daarmee geeft men ook aan dat armoede op verschillende levensdomeinen ingrijpt.

De coördinerende minister voor armoedebestrijding beschouwt het decreet echter in de eerste plaats als de organisatie van de inspraak van mensen in armoede. De naam 'Armoedebestrijdingsdecreet' wekt volgens hem de indruk dat het decreet veel omvattender is dan het in werkelijkheid is (Commissie Welzijn, stuk 1702, 1 juli 2008). Dat is, zacht uitgedrukt, een opmerkelijke uitspraak. Zeker wanneer een deel van het beleidsvoorbereidende werk naar dit netwerk wordt doorgeschoven en het risico bestaat dat de ondersteuning van lokale verenigingen naar de achtergrond verdwijnt.

Tegen het einde van 2008 zal de minister het ontwerp van uitvoeringsbesluit aan de regering voorleggen. Daarin wordt onder andere een 'halfwegse' evaluatie van de actualisatie van het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding opgenomen, gekoppeld aan een bespreking in het Vlaams Parlement. De minister zal, in overleg met de Inspectie Financiën, een nieuw subsidiërings- en erkenningskader opmaken. De Verenigingen waar armen het woord nemen krijgen de gelegenheid om voor de realisatie van de opdrachten overeenkomsten te sluiten met derden. Het uitvoeringsbesluit zal samenwerking sterk beklemtonen. Voorts wordt met bijzondere belangstelling uitgekeken naar het nieuwe subsidiekader.

2.2 Vlaams Actieplan Armoedebestrijding

Op 22 april 2008 en 2 juni 2008 vonden in de Commissie Welzijn van het Vlaams Parlement gedachtewisselingen plaats over de actualisatie van het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2005-2009. Inclusief beleid wordt als één van de uitgangspunten vermeld, maar de commissie formuleert zelf de nood aan extra inspanningen op dit vlak. Tijdens de bespreking valt vooral de verwachting op dat de ministers voor hun beleidsdomein actie en overleg met de verschillende betrokkenen initiëren (zie ook het verticaal armoedeoverleg). Wanneer aan het VAP een plenaire vergadering zou worden besteed, worden alle ministers en de leden van alle commissies ermee geconfronteerd.

Ondanks haar zevende editie – het eerste VAP verscheen begin 2001 – bevat het VAP nog een aantal structurele zwakheden. De beleidsmaatregelen zijn amper verankerd in een coherente visie en weinig maatregelen worden expliciet verbonden met doelstellingen en indicatoren. Operationalisering is quasi onbestaande. Om het VAP om te bouwen tot een slagkrachtig instrument moeten niet (enkel) inputindicatoren (voor de geïnvesteerde middelen) worden ontwikkeld, moet niet enkel worden bewaakt of een actie al dan niet werd uitgevoerd, maar moeten ook de positieve of negatieve effecten van deze maatregelen op de levensomstandigheden van mensen in armoede in kaart worden gebracht. Wanneer ontdekt Vlaanderen wat op het Europese niveau al enige tijd een veelbesproken topic is?

Het is bovendien niet evident om vooruitgang in het armoedebeleid vast te stellen en om snel zicht te krijgen op de stand van zaken. Een versterkte administratieve eenheid zou een beduidende meerwaarde kunnen bieden voor – onder andere – het verder uitwerken van dit potentieel waardevolle beleidsinstrument.

2.3 Het overleg

Sinds het begin van de jaren 2000 en met wisselende intensiteit en frequentie – meestal enkele keren per jaar – organiseren kabinetten en/of administraties overleg over armoedebeleid. De deelnemers aan dit 'horizontale' Permanent Armoedeoverleg (PAO) zijn aandachtsambtenaren armoedebestrijding, het kabinet van de coördinerende minister en een selectie van (vertegenwoordigers van) de doelgroepen en/of organisaties uit het middenveld. De samenstelling van dat PAO veranderde in 2008, door de hervorming van de administraties. De nieuwe leden konden zich, via georganiseerde plaatsbezoeken, inwerken in de materie. Bij het afsluiten van dit hoofdstuk werden drie bijeenkomsten gehouden in 2008 (15 januari, 13 mei en 9 september). Een extra overleg is gepland voor november.

In januari stond de actualisatie van het VAP op de agenda. In mei gaf OASeS toelichting bij een onderzoek dat zal uitmonden in aanbevelingen voor een doelmatiger armoedebeleid. Ook het tweejaarlijkse verslag van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting kwam ter tafel. Op 9 september gaf het Vlaams Netwerk van Verenigingen waar armen het woord nemen een overzicht van de mate waarin het wenselijke verticaal overleg – dat in het geactualiseerde Vlaams Actieplan Armoedebestrijding (begin 2008) naar voor werd geschoven – is gerealiseerd.

Het VAP onderscheidt daarbij tien domeinen. Omtrent *participatie* zet men in op de betrokkenheid van mensen in armoede en hun verenigingen bij het Lokaal Sociaal Beleid. Momenteel worden de ervaringen van lokale armoedeverenigingen verzameld. *Maatschappelijke dienstverlening* gaat in op de afstem-

ming van informatieverstrekking over rechten en diensten, zoals via websites als rechtverkenner, aan de slag, premiezoeker. Ook basismobiliteit voor mensen in armoede valt hieronder. Op het vlak van *gezin* is er overleg gepland over steungezinnen en opvoedingsondersteuning. Over de opvang van jongeren tussen 12 en 15 jaar is het gesprek al begonnen; ministers Anciaux en Vanackere zijn beiden betrokken. *Rechtsbedeling* wordt afgebakend tot schuldbemiddeling. Preventie en informatieverstrekking zijn prioritaire strategieën, maar tot op vandaag heeft minister Vanackere nog geen initiatief voor overleg genomen. Voor cultuur en vrije tijd ligt de focus op inspraak in en participatie aan jeugdwerk, sport-, cultuur- en jeugdbeleid. In januari staan financiële kortingen en de toeleiding naar vrijetijdsactiviteiten op het programma. Omtrent *inkome*n wil men dieper ingaan op kwetsbare bewonersgroepen op het platteland; minister Peeters zou dit opnemen in het najaar. *Onderwijs* is besproken op diverse bijeenkomsten met het kabinet Vandenbroucke. Aandacht ging naar kennis over armoede in het onderwijs, kostenbeheersing in het secundair onderwijs, communicatie tussen ouders, de school en andere actoren en flankerende onderwijsmaatregelen (zoals leerrechtprojecten, time-out, preventieve aanpak). Op het terrein van de *werkgelegenheid* is de combinatie werk, welzijn en gezin ter sprake gekomen, evenals de jeugdwerkloosheidsplannen en het Decreet Lokale Diensteneconomie.

2.4 Experimenten

Om een impuls te geven aan de armoedebestrijding, lanceert de Vlaamse overheid een oproep voor nieuwe initiatieven. Met deze oproep wordt voor het eerst uitvoering gegeven aan het projectenluik van het Decreet Armoedebestrijding. Voor de projecten wordt een bedrag van € 550.000 uitgetrokken. Begin mei verscheen de oproep en projecten moesten tegen 1 juni 2008 worden ingediend. Ondanks deze haast en spoed, was er een grote toevloed aan projecten en overstijgt het totale bedrag van de aanvragen vér het voorziene budget.

2.5 De Vlaamse coördinatie in vraagvorm

2.5.1 *Hét veld*

In het armoededecreet van 2003 werd het Vlaams Netwerk van Verenigingen waar armen het woord nemen overladen met opdrachten, waarin het verschillende rollen moest combineren. Zo was er de erkenning- en subsidiëringfunctie, waarin de rollen van rechter en partij de uitvoering bemoeilijkten. Hieraan werd verholpen, hoewel nog niet duidelijk is of het Netwerk en haar verenigingen effectief meer rust en ruimte voor andere opdrachten zullen krijgen door de manier waarop de Vlaamse overheid het subsidiëringkader zal aanpassen.

Daarmee is het probleem van moeilijk te verzoenen functies niet uit de wereld. Tot op welke hoogte valt belangenverdediging te combineren met beleidsvoorbereiding, kennisverzameling en -verwerking vanuit verschillende hoeken en met de coördinatie tussen alle betrokken actoren? Tegelijk moet ook nog de brede samenleving worden gesensibiliseerd. De '*core business*' voor een netwerk van verenigingen, namelijk inhoudelijke en organisatorische ondersteuning en het bevorderen van de onderlinge samenwerking tussen de verenigingen, dreigt te worden bedolven onder opdrachten die buiten de expertise en identiteit van het netwerk vallen.

> De 'core business' van het Netwerk dreigt te worden bedolven onder opdrachten die buiten hun expertise en identiteit vallen

Ook de samenwerking tussen dit Netwerk, de sector van de Samenlevingsopbouw en het Algemeen Welzijnswerk lijkt zijn juiste vorm nog niet te hebben gevonden. Het is nochtans een doelstelling, die niet alleen de Vlaamse overheid, maar ook de SERV noodzakelijk vindt (SERV, 2008). In het debat over de samenwerking loopt het denken in of vanuit sectoren soms kriskras door het denken in termen van de functies die moeten worden vervuld.

2.5.2 *Het leefwereldperspectief*

Eerdere pogingen om tot een inclusief of geïntegreerd armoedebeleid te komen, werden uitgebreid geanalyseerd door Dierckx (Dierckx, 2007). Zij concludeerde dat het leefwereldperspectief een noodzakelijke bijdrage levert aan het ontwerpen en bewaken van een gecoördineerde aanpak. Dit kan zeer concreet worden vertaald in het uitnodigen van mensen, organisaties of afdelingen die over die categoriale kennis beschikken, naast de 'specialisten' met sectorale of thematische expertise.

Als we door deze bril naar de samenstelling van het (horizontale) PAO kijken, moeten we concluderen dat enkel de armen (via Vlaams Netwerk, De Link) en de jeugd (via onder andere Kind en Gezin, het departement Cultuur, Jeugd, Sport en Media en het Agentschap Jongerenwelzijn) zijn vertegenwoordigd. Zeker gegeven recente inzichten omtrent armoede bij personen van vreemde herkomst (Van Robaeys et al, 2007; Krols et al, 2008) is het enigszins opmerkelijk dat deze groep niet in het PAO aanwezig is. In het licht van de vergrijzing, kan voor de senioren hetzelfde worden gezegd.

3. Lokaal armoedebeleid

Tijdens het Sociaal Impulsfonds werd de spanning duidelijk tussen sociaal en stedelijk beleid. In eerdere edities van dit Jaarboek gingen we in op de permanente zoektocht naar evenwicht tussen sociale doelstellingen en meer algemene, stedelijke ambities. Met het verdwijnen van het SIF werd gevreesd dat elke stimulans om te investeren in de kwetsbare stadsbewoner en stadsbuurten zou wegebben, ook al werd naast het Stedenfonds het Decreet Lokaal Sociaal Beleid in het leven geroepen. Het lijkt wel of vandaag de armoedebestrijding in elke gemeente en stad haar eigen weg naar de beleidsagenda moet banen.

In de vijf strategische doelstellingen van het Vlaams Stedenbeleid wordt de band met de sociale dimensie indirect gelegd via het streven om de leefbaarheid te verhogen en het samenleven in diversiteit te bevorderen. De andere doelstellingen hebben betrekking op het versterken van het democratisch draagvlak, het verhogen van de kwaliteit van het bestuur, het verhogen van de positieve beeldvorming en het versterken van de steden door samenwerking op meerdere niveaus.

Het Stedenfonds valt binnen deze algemene strategie. Het heeft als opdracht een aantal Vlaamse steden – de zogenaamde centrumsteden – financieel te ondersteunen bij het voeren van een duurzaam stedenbeleid. De acties spelen in op drie doelstellingen: ten eerste de leefbaarheid van de steden verhogen, zowel op stadsniveau als op wijkniveau; ten tweede de dualisering tegengaan; en tot slot de kwaliteit van het democratisch besturen verhogen. Het Stedenfonds richt zich tot die dertien centrumsteden – de grootsteden Antwerpen en Gent, de regionale steden Aalst, Brugge, Hasselt, Genk, Kortrijk, Leuven, Mechelen, Oostende, Roeselare, Sint-Niklaas en Turnhout – en tot de Vlaamse Gemeenschapscommissie, die optreedt als bevoegde instelling voor het tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad.

> Met het Lokaal Sociaal Beleid moet elke burger een zicht krijgen op projecten die zorgen voor een toegankelijke, klantvriendelijke en sociale dienstverlening

Wordt gebrekkige aandacht voor sociaal beleid in dit Stedenfonds opgevangen door de meerwaarde van het Lokaal Sociaal Beleid? Via het Lokaal Sociaal Beleidsplan dat elke gemeente moet opmaken, wil de Vlaamse overheid verschillende vormen van dienstverlening en de betrokken actoren (gemeente, OCMW en andere welzijns- en zorgactoren) beter op elkaar afstemmen. Door dit plan moet elke burger zicht krijgen op projecten die zullen instaan voor een toegankelijke, klantvriendelijke en sociale dienstverlening. Op 31 december 2007 bleek dat maar 185 gemeenten hun Lokaal Sociaal Beleidsplan hadden inge-

diend. Minister Vanackere verleende daarop uitstel; ten laatste op 1 mei moesten alle gemeenten hun plan hebben ingediend. Op 23 mei 2008 meldde de minister dat 275 van de 308 lokale besturen (89%) hun taak hadden volbracht. De lokale beleidsplannen worden door het HIVA geanalyseerd, maar het rapport komt te laat (eind oktober) om de resultaten hier op te nemen.

4. Federale coördinatie

2008, het jaar waarop de nieuwe federale regering nog altijd niet helemaal uit de startblokken raakte, wordt gekenmerkt door veel lopende zaken en enkele plannen.

4.1 **Armoede in het federale regeerakkoord**

In het federale regeerakkoord (Federale regering, 2008) worden jobcreatie, ondernemerschap en een hogere werkgelegenheidsgraad als *conditio sine qua non* naar voor geschoven voor de bestrijding van de armoede, de versterking van de sociale bescherming en de verhoging van de koopkracht. Onder de titel 'armoede' lezen we, dat de regering met de voorbereiding van het Europese Jaar van de Strijd tegen de Armoede 2010 begint en het armoedeperspectief zal integreren in de voorbereiding van het Belgische voorzitterschap van de EU, tijdens de tweede helft van 2010. Het regeerakkoord vermeldt een "ambitieus plan om armoede terug te dringen en de koopkracht te verhogen", de strijd tegen overmatige schuldenlast (door preventie en een structurele financiering van het Fonds ter Bestrijding van de Overmatige Schuldenlast), aandacht voor de specifieke noden van daklozen en de bestrijding van de digitale kloof.

4.2 **Het federale armoedeplan**

Het is twee decennia geleden dat we op het federale niveau nog een staatssecretaris voor Armoedebestrijding hadden. Na een valse start met Fréderique Laloux (PS), giet Jean-Marc Délizée (PS) (2008) zijn ambities omtrent armoedebestrijding in een federaal plan. De Verenigingen waar armen het woord nemen konden – samen met andere armoedebestrijdingsorganisaties en met het brede middenveld, waaronder het consortium 'Decenniumdoelen 2017' – hierop reflecteren. De verwachtingen rond dit plan waren dan ook hooggespannen. Zes algemene strategische doelstellingen worden er vertaald in operationele doelstellingen en in totaal 59 beleidsvoorstellen; die betreffen de eigen bevoegdheden en die van de andere ministers. De nadruk ligt op het multidimensionele karakter van de armoede en de gedeelde verantwoordelijkheid van de ministers

voor het armoedebeleid. De voorstellen beogen een verbetering van de werking van bestaande regelgeving, een betere informatie van wie waarop recht heeft, de automatische toekenning van voordelen en het inzetten van ervaringsdeskundigen in overheidsdiensten en instellingen (ziekenhuizen, rechtsbijstand).

Concreet wordt het ondersteunen van de koopkracht van lage inkomens vertaald in een voornemen om de laagste sociale uitkeringen te verhogen en om het stelsel voor zelfstandigen beter af te stemmen op het stelsel van werknemers. Zowel de mogelijke verhoging van de minimumlonen als van de laagste uitkeringen worden afhankelijk gemaakt van voorstellen van de sociale partners en van de beschikbare budgetten. In het najaar van 2008 werd duidelijk dat werkgeversorganisaties aan het budgettaire voorstel voor de uitkeringen, een lastenverlaging voor de bedrijven wilden koppelen; één van de aanleidingen voor een nationale staking van de vakbonden. Dit is een vrij pervers gegeven: zonder de goedkeuring (het 'gunstig stemmen') van de werkgevers blijven de armsten in de kou staan.

De versterking van de koopkracht via de fiscaliteit is een positief gegeven voor de inkomens uit arbeid, maar zet geen zoden aan de dijk bij de kwetsbaarste groepen, bij wie het koopkrachtverlies door toenemende inflatie het grootst is (zie deel I, hoofdstuk 2 in dit Jaarboek). Ook worden in dit Jaarboek kanttekeningen geplaatst bij de nadruk die in het regeerakkoord en het armoedeplan worden gelegd op tewerkstelling als remedie tegen armoede: naast de relatief grote groep werkende armen, zijn er ook heel wat 'niet te activeren' armen, zoals kinderen, studenten, invaliden, zieken en gepensioneerden (zie deel I, hoofdstuk 3). Zonder ingrepen in de minimuminkomensbescherming (aangepaste en welvaartsvaste uitkeringen en minimumlonen) zullen tewerkstellingsmaatregelen en jobcreatie de armoedecijfers niet noemenswaardig doen zakken.

Meting en onderzoek van armoede. In navolging van het consortium rond de decenniumdoelen 2017 wil de federale overheid een permanente armoedebarometer ontwikkelen. Daartoe wordt een beperkt aantal indicatoren geselecteerd uit een bestaande set van 56 indicatoren die al werden verzameld in het kader van het Strategisch Plan Sociale Bescherming en Sociale Inclusie. Die moeten hanteerbaar worden gemaakt voor het beleid, door ze "te visualiseren en te gebruiken als een mobiliserend element in het armoedebeleid". De Werkgroep Indicatoren binnen de FOD Sociale Zekerheid kreeg de opdracht om de selectie te maken en samen met het Steunpunt Armoede worden deze indicatoren opgevolgd. Tegen het einde van 2008 wordt de nota hieromtrent voorgelegd aan de ministerraad. Daarnaast wil men ook de nodige middelen vrijmaken voor onderzoek dat ertoe moet leiden dat de Europese enquête over de Inkomens en Levensomstandigheden (EU-SILC) beter rekening houdt met kwetsbaarste groepen, die bij surveys doorgaans uit het gezichtsveld verdwijnen. Tot slot wil men ook het aspect armoede in de duurzame ontwikkelingstest (DOEB-test[2]) bekijken en duidelijker profileren. Ter voorbereiding van het Europees Jaar voor de

bestrijding van armoede en sociale uitsluiting wordt ook een studie uitgevoerd om het armoedefenomeen bij kinderen beter te begrijpen.

Ondersteuning van de stem van de armen. Het Belgisch Netwerk ter Bestrijding van de Armoede (een forum waar de regionale koepels van armoedeverenigingen elkaar ontmoeten) krijgt de opdracht en een dotatie om het Europees Jaar van de Strijd tegen Armoede te helpen voorbereiden en op te volgen. Ook worden de projecten van ervaringsdeskundigen binnen de administraties (structureel) voortgezet en uitgebreid en wordt een Jaarlijkse Prijs voor Armoedebestrijding uitgereikt om goede praktijken te belonen.

Het consortium 'Decenniumdoelen 2017' schrijft in haar blog dat de federale regering daadkracht kan tonen door de vervangings- en minimuminkomens structureel te verhogen tot minimaal de Europese armoededrempel, door het veralgemenen van een verplichte derdebetalersregeling, door supplementen in de medische sector af te remmen en door de huurprijzen te stabiliseren via het invoeren van richthuurprijzen. Verder zijn voor een ambitieus armoedeplan duidelijke budgetten, een strikte timing en wettelijk vastgelegde garanties nodig (www.decenniumdoelen.be, geraadpleegd op 6 oktober 2008).

> Een ambitieus armoedeplan heeft duidelijke budgetten, een strikte timing en wettelijk vastgelegde garanties nodig

4.3 Het armoedeverslag van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting

Eind 2007 zag het nieuwe (vierde) tweejaarlijks verslag van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (verder: Steunpunt) het daglicht (Steunpunt, 2007). In het eerste deel van het verslag lezen we dat er een gunstige evolutie te melden is in de politieke opvolging van het voorgaande verslag, in termen van contacten met verschillende kabinetten en debatten in parlementaire commissies en bij raadgevende instanties. In het verleden was dit anders. In een tweede deel brengt men verslag van vier overleggroepen die de voorbije jaren in de schoot van het Steunpunt werkten: onderwijs, socioprofessionele inschakeling/dienstencheques, permanent wonen op toeristische terreinen en toegang tot energie. Met betrekking tot het dienstenchequesysteem (als instrument van socioprofessionele inschakeling) stelt men vast dat, alhoewel daardoor heel wat werknemers uit het zwarte circuit werden gehaald, de gebrekkige kwaliteit van vele van deze jobs (naar statuut, inkomen, gebrek aan toekomstgerichte opleidingen) en de gebrekkige financiering van omkadering in de sociale economiebedrijven pijnpunten blijven. Naar de toegang tot energie signaleert men dat gezinnen met eenzelfde inkomen soms niet

dezelfde sociale maatregelen genieten omdat de voordelen zijn gekoppeld aan het statuut en niet aan het inkomen (zoals dat vandaag bij het OMNIO-statuut wel het geval is), dat meer mensen zonder energie vallen dan de afsluitingen laten geloven (omdat men de budgetmeterkaart niet kan opladen omwille van financiële redenen), dat wie voor de winter is afgesloten niet opnieuw aangesloten wordt om de winter door te komen en dat energiebesparende maatregelen arme gezinnen niet bereiken (omdat ze te weinig inkomen hebben om de investering te doen, of omdat ze huurder zijn). Een gemeenschappelijke vaststelling uit de verschillende overleggroepen blijkt een toenemende individuele responsabiliseringstendens, ook bij maatregelen die armoede moeten helpen bestrijden. Het volledige rapport is te vinden op www.armoedebestrijding.be.

Het Steunpunt kent zijn bestaansgrond in het samenwerkingsakkoord tussen alle regeringen van België, dat in 2008 tien jaar oud is. Het bereidt naar aanleiding hiervan een publicatie voor, die vermoedelijk in december wordt gepresenteerd. Vanuit de Vlaamse overheid (Vanackere, 2008) wordt een evaluatie en actualisering gevraagd van genoemd samenwerkingsakkoord, een vraag die bovendien weerhouden is in het federale armoedeplan 2008. De modaliteiten van deze evaluatie (door wie, wanneer, hoe) zijn vooralsnog niet duidelijk. We verwijzen in dit kader alvast naar een goede praktijk in Ierland, waar het Combat Poverty Agency, onder meer door haar relatieve autonomie, een waardevolle rol speelt in het aanbrengen van een 'evidence-base' voor het armoedebeleid (op basis van onderzoek en overleg) en in het betrekken en responsabiliseren van zowel overheidsinstanties als maatschappelijke actoren in de strijd tegen armoede. Zo werden in hun recente onderzoek naar financiële uitsluiting (in termen van geen beroep kunnen doen op bankdiensten) sleutelactoren uit de financiële sector (directies van banken, het controleorgaan van de financiële sector, de overheidsinstanties) betrokken in de stuurgroep, vanuit de idee dat de actoren die de macht hebben om zaken te veranderen, op zijn minst al op de hoogte moeten zijn van de problematiek.

4.4 Elders niet besproken federale beleidsmaatregelen en beleidsvoornemens

Gezondheidszorg. In het armoedeplan van de federale overheid lezen we met betrekking tot gezondheid(szorg) dat men de weigering van ziekenhuisopname bij patiënten die geen voorschot kunnen betalen, wil tegengaan en het gebruik van het derdebetalersysteem wil verhogen (door administratieve vereenvoudiging en versnelde uitbetaling). Voor MAF-patiënten zou de rechtstreekse facturering van de remgelden op de verplichte verzekering worden georganiseerd. Wat het OMNIO-statuut betreft, wil men informatie over de voorkeursterugbetalingsmechanismen verbeteren en de mogelijkheid van automatisering onderzoeken. Verder zou het gebruik van de gezondheidskaart in de OCMW's worden aange-

moedigd en moeten zorgverleners gemakkelijker kunnen communiceren over hun sociale praktijken (conventies, toepassing van het derdebetalersysteem). Via pilootprojecten zouden ook ervaringsdeskundigen in ziekenhuizen worden ingezet. Bij het ter perse gaan van dit Jaarboek is echter nog geen van deze voornemens in beleidsmaatregelen gegoten.

Energie. Om de toegankelijkheid tot energie te verbeteren, wil de federale overheid de sociale maatregelen op de verschillende overheidsniveaus harmoniseren en het derde investeerdermechanisme promoten. De toegang tot energie zou ook een nieuw grondrecht worden. Indien na evaluatie blijkt dat de gedragscodes inzake verkoop op afstand die eerder met de energiesector werden afgesproken, niet worden nageleefd, zullen deze worden ingeschreven in de wet. Tot slot wil ze ook het sociaal energietarief automatisch toekennen en de rol van de OCMW's in het energiebeleid ondersteunen.

Justitie. Inzake rechtsbijstand en rechtshulp wil de federale overheid één enkel loket oprichten. De inzet van ervaringsdeskundigen in het rechtsbestel en de democratisering van de rechtstaal (via een werkgroep) worden naar voor geschoven om niet-financiële drempels naar het gerecht te slechten. In functie van de financiële situatie van de partij die het proces verliest, zouden rechters ook de mogelijkheid moeten krijgen om de partijen te interpelleren voor een vermindering van de geëiste bedragen.

Mobiliteit. Wie voor het OMNIO-statuut in aanmerking komt, moet ook worden geïnformeerd over de voordelen (kortingen) voor het vervoer met de NMBS en deze voordelen moeten op termijn automatisch toegankelijk gemaakt worden voor de begunstigden.

E-inclusie. De federale overheid wil, om de digitale kloof te verkleinen, de zichtbaarheid van de openbare computerruimten vergroten, het project 'computer tegen € 100' voortzetten en de computers van de overheidsdiensten recycleren om ze ter beschikking te stellen van de OCMW's, de openbare computerruimten en de verenigingen. Voorts worden ook onderhandelingen gestart met de sector om een verlaagd tarief voor internet in te voeren.

Asielbeleid. Het asielbeleid is een heikel thema in de federale regering, gezien de standpunten van de verschillende coalitiepartners hieromtrent mijlenver uiteen liggen. Ondanks de luid klinkende roep van de sector en de lokale besturen om duidelijke criteria voor regularisering, werden tot nog toe weinig beslissingen getroffen. Men besliste wel dat (sinds 1 oktober 2008) families met kinderen zonder papieren, in afwachting van hun terugkeer naar het land van oorsprong, niet meer opgesloten worden in een gesloten centrum, maar worden ondergebracht in open woningen en begeleid worden door een coach.

5. Europa

Het Europese niveau laat zich niet gemakkelijk betrappen op serieuze inspanningen op het vlak van armoedebestrijding. Toch blijft de EU het European Anti-Poverty Network (EAPN) steunen in de jaarlijkse organisatie van de European Meeting of People Experiencing Poverty. Dit initiatief brengt doelgroepdelegaties uit de 27 Europese landen samen in het Egmontpaleis in Brussel om de problematiek van armoede te duiden, kennis uit te wisselen en beleidsaanbevelingen te formuleren. In mei van dit jaar stonden de minimuminkomens, huisvesting, sociale dienstverlening en diensten van algemeen belang op de agenda.

Ook de Europese Raad gaat het debat niet uit de weg. Einde 2008 ronden twee expertcomités hun rapport met probleemanalyse en beleidsaanbevelingen af: één over de situatie van 'low income workers' en één over 'empowerment of people experiencing extreme poverty'. Andere berichten vanuit Europa hebben betrekking op de sociale agenda en de planning.

5.1 **Een nieuwe sociale agenda voor de Europese Unie**

In juli 2008 keurde de Europese Commissie de 'vernieuwde sociale agenda' goed (EC, 2008a), die een antwoord moet bieden op de snel veranderende economische en sociale realiteit in de Europese Unie. In die agenda wordt een waaier aan beleidsbevoegdheden op zeven sleuteldomeinen samengebracht. Probleem is wel dat moeilijk een rode draad te ontdekken valt in deze verzameling. Het gaat immers om: kinderen en jongeren; investeren in mensen door betere jobs en vaardigheden; mobiliteit; langer en gezonder leven; de strijd tegen armoede en sociale uitsluiting; discriminatie tegengaan en gendergelijkheid bevorderen; kansen, toegankelijkheid en solidariteit bevorderen. Men wil dit bereiken met een mix van beleidsinstrumenten: sociale dialoog, de Europese wetgeving, een betere samenwerking tussen lidstaten, het betrekken van verschillende stakeholders in 'partnerschappen', Europese financiering van initiatieven en het screenen van wetgevende initiatieven op hun sociale en tewerkstellingsgevolgen.

Onder de titel 'armoedebestrijding' vinden we weinig uitdrukkelijke doelstellingen voor de lidstaten. Er wordt verwezen naar de Europese coördinatie van inspanningen om te komen tot 'de actieve inclusie van de mensen die het verst van de arbeidsmarkt af staan, door onder meer de integratie op de arbeidsmarkt en een leven lang leren te bevorderen en werken lonend te maken'. Verder belooft Europa te zorgen voor interne markt- en mededingingsregels die hoogwaardige, toegankelijke en duurzame sociale diensten en sociale economiebedrijven mogelijk moeten maken. Daarnaast worden ook initiatieven in het vooruitzicht gesteld om de digitale geletterdheid te vergroten en financiële inclusie te bevorderen, zodat niemand in de EU de toegang tot een basisbankrekening wordt geweigerd – een verdienstelijk initiatief halfweg oktober 2008.

> Een grote meerderheid van de Europeanen verwacht dat sociale ongelijkheid in de komende twintig jaar zal toenemen

Als bijlage bij de sociale agenda werden de resultaten van de recentste Eurobarometer gevoegd. Die geeft aan dat een grote meerderheid van de Europeanen verwacht dat sociale gelijkheid in de komende twintig jaar zal toenemen en dat het moeilijker zal worden om betaalbare huisvesting, gezondheidszorg en een degelijke job te vinden, zelfs wanneer men een goede opleiding achter de rug heeft. Ook verwachten de Europeanen dat ze minder zullen verdienen dan vandaag het geval is, wegens de competitie met snelgroeiende Aziatische economieën.

5.2 Voedsel voor de meest behoeftigen

Hoewel de Europese overheid zwart op wit erkent dat er "in de EU momenteel 78 miljoen mensen het gevaar (lopen) om in armoede te vervallen" (COM (2007)797), blijft de economische agenda uitdrukkelijk voorrang hebben op de sociale. Als er dan al van sociale programma's sprake is, nemen die de vorm aan van een voedselhulpprogramma – een strategie die al sinds 1987 bestaat en die nu wordt geïntensifieerd.

De Europese Commissie besliste einde september om de beschikbare financiële middelen met twee derde te verhogen tot circa € 500 miljoen vanaf 2009 en om een breder assortiment producten als voedselhulp toe te laten. De oorspronkelijke opzet bestond erin landbouwoverschotten ('interventievoorraden') te gebruiken voor voedselhulp, maar halfweg de jaren negentig van de vorige eeuw is de regeling gewijzigd zodat het mogelijk werd om die interventievoorraden onder bepaalde omstandigheden aan te vullen door aankopen op de markt. Nu er nauwelijks nog overschotten zijn en er in de afzienbare toekomst waarschijnlijk ook geen meer zullen ontstaan, moet de regeling het mogelijk maken om op permanente basis producten op de markt aan te kopen ter aanvulling van de resterende interventievoorraden. De lidstaten zouden de uit te reiken voedingsmiddelen kiezen en er zouden voedselverstrekkingsplannen worden opgesteld voor perioden van drie jaar. De betrokken voedingsmiddelen zouden worden uitgereikt in samenwerking met liefdadigheidsorganisaties en lokale sociale diensten. Vanaf het plan voor de periode 2010-2012 zou de regeling worden meegefinancierd door de lidstaten. In die periode zou 75% (85% in de cohesieregio's) worden bekostigd uit de EU-begroting. Vanaf het plan voor de periode 2013-2015 zouden de EU en de lidstaat elk 50% van de kosten voor hun rekening nemen (in de cohesieregio's zou 75% uit de EU-begroting worden bekostigd). De Commissie vindt een verhoging van de beschikbare financiële middelen noodzakelijk, omdat de stijgende voedselprijzen de voedselzekerheid

voor de behoeftigen aantasten en het verstrekken van voedselhulp duurder maken (IP/08/1335) (http://ec.europa.eu/agriculture/markets/freefood).

De Europese commissaris voor Landbouw en Plattelandsontwikkeling, Mariann Fischer Boel, laat zich enthousiast uit over dit hulpprogramma. Dat in 2006 meer dan 13 miljoen EU-burgers profiteerden van deze steunregeling, noopt nochtans veeleer tot jammerklachten dan tot vreugdekreten. Waar blijft de meer structurele reflex, probleemanalyse en langetermijnvisie; waar de oude wijsheid dat het beter is van mensen te leren vissen dan van ze vissen te geven?

5.3 Gemeenschappelijk rapport sociale bescherming en sociale inclusie

In februari 2008 stelde de Europese Commissie het Gemeenschappelijk Verslag over sociale bescherming en sociale inclusie voor (EC, 2008b), waarin een selectie van sleutelthema's wordt behandeld die hoog op de sociale agenda's van de lidstaten en van de EU staan. In 2007 werden immers geen nationale verslagen opgesteld, zodat meer aandacht kon gaan naar specifieke thema's met een langetermijndimensie. Naast sociale inclusie, worden in deze *Joint Report* ook de ontwikkelingen rond pensioenen en gezondheidszorg en inclusie besproken. Onder de hoofding 'inclusie' zien we vooral veel aandacht voor kinderen in armoede: één op vijf (19%) kinderen in de EU leeft in armoede tegenover 16% van de totale bevolking en in de meeste EU-landen lopen kinderen een hoger armoederisico dan volwassenen. België is dan wel een van de uitzonderingen, maar hoort wel bij de top drie met het hoogste aandeel kinderen die leven in 'jobless households' (zie ook deel I, hoofdstuk 3); ons land scoort ook slecht door de lage impact van sociale transfers op kinderarmoede. Een echte evaluatie van het beleid per lidstaat zoals in vorige edities vinden we hier niet terug.

We lezen in het Gemeenschappelijk Verslag ook dat in het budget voor het Europees Sociaal Fonds (ESF) voor 2007-2013 bijna € 10 miljard (12,4% van het totaalbedrag) rechtstreeks aan sociale integratie wordt toegewezen; ook andere ESF-activiteiten ondersteunen de integratie van kansarme groepen. Het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO) plant eveneens een investering van ongeveer € 17 miljard in sociale infrastructuur (onderwijs, gezondheid, kinderopvang, sociale woningbouw).

In het Comité voor Sociale Bescherming (Social Protection Committee, SPC) werd nagegaan hoe het 'wederzijds leren' kan worden verbeterd. Dit resulteerde in een aantal conclusies voor de cyclus van de strategische plannen 2008-2010. Men wil vooreerst komen tot een meer context- en procesgerichte benadering, waarbij ook gekeken wordt naar minder succesvol beleid. De beschikbare instrumenten in het kader van de Open Methode van Coördinatie zouden meer geïntegreerd en strategisch moeten worden gebruikt. Zo ontwikkelde men PROGRESS, een nieuw programma (2007-2013, € 700 miljoen) voor werkgelegenheid en maatschappelijke solidariteit, dat de lidstaten moet helpen

om hun doelstellingen te bereiken inzake werkgelegenheid, sociale bescherming en integratie, arbeidsomstandigheden, discriminatiebestrijding en gelijkheid van mannen en vrouwen. Terwijl het ESF investeert in de implementatie van de beleidslijnen voor werkgelegenheid en sociale integratie in de lidstaten, wil PROGRESS veeleer nagaan of de Gemeenschapswetgeving in alle lidstaten op dezelfde manier wordt toegepast en in welke mate het nationale beleid een weergave is van de Europese doelstellingen en beleidslijnen. Verder wil men via intensievere monitoring de belangrijke resultaten in de beleidsvorming systematischer verwerken, het analytische kader versterken door effectbeoordelingen, een continue en actieve betrokkenheid van stakeholders realiseren en een verbetering van de wederzijdse positieve interactie tussen de sociale OCM en andere relevante EU-processen verwezenlijken in het kader van de Lissabonstrategie.

5.4 Voorbereiding van het Europese Jaar voor de Strijd tegen Armoede en Uitsluiting

De Europese Commissie deed een voorstel van raamwerk voor het Jaar voor de Strijd tegen Armoede en Uitsluiting, 2010 (EC, 2008c). Het versterken van de rechtenbenadering en een sterkere focus op participatie van mensen in armoede en het middenveld zijn in het voorlopige rapport kernpunten. Volgende thema's staan daarbij centraal: a) bestrijding van kinderarmoede en de 'overerving' van armoede van generatie op generatie; b) bevordering van een op integratie gerichte arbeidsmarkt; c) bestrijding van de achterstand in onderwijs en scholing; d) toegang tot basisvoorzieningen, zoals behoorlijke huisvesting; e) bestrijding van discriminatie, bevordering van de inburgering van immigranten en integratie van etnische minderheden in de samenleving en op de arbeidsmarkt; f) bevrediging van de behoeften van mensen met een handicap en van andere kwetsbare groepen.

Het Europees Jaar moet duidelijk maken dat armoede een ontwrichtende uitwerking heeft op de sociale en economische ontwikkeling. Het richt zich naar de burgers van de EU en naar alle publieke, sociale en economische betrokkenen.

De Europese Commissie onderscheidt in dit kader vier specifieke doelstellingen, die ze uitdrukt in vier kernwoorden: erkenning, verantwoordelijkheid, cohesie en inzet. *Erkenning* verwijst naar de erkenning van het recht op een waardig leven en een volwaardige rol in de samenleving voor mensen in een situatie van armoede en sociale uitsluiting. *Verantwoordelijkheid* gaat over een grotere gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het beleid op het gebied van sociale integratie, met het accent op ieders verantwoordelijkheid bij de bestrijding van armoede en marginalisering. Door een betere publieke voorlichting streeft men naar het bevorderen van de *cohesie* in de samenleving, waarbij geen twijfel bestaat over het feit dat iedereen profijt heeft bij het uitbannen van de armoede.

Inzet betreft een herbevestiging van de 'krachtige' politieke inzet van de EU voor de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting en het stimuleren van deze inzet op alle bestuursniveaus.

Het Europees Parlement en de Europese Raad keurden op 17 september een besluit goed dat de activiteiten in 2010 verder moet concretiseren. De acties, die in verschillende lidstaten kunnen worden georganiseerd, zijn bijeenkomsten en evenementen; voorlichtings-, promotie- en educatieve campagnes; enquêtes en studies op communautair of nationaal niveau, indien nodig op basis van genderspecifieke gegevensverzameling. Elke lidstaat moet bovendien een uitvoeringsorgaan aanduiden dat de acties coördineert. Zij doet dit door te overleggen en samen te werken met een breed scala aan belanghebbende partijen, zoals maatschappelijke organisaties en organisaties die de belangen van mensen in armoede en sociale uitsluiting verdedigen of vertegenwoordigen, de sociale partners en de regionale en lokale autoriteiten.

5.5 Andere initiatieven

Strategieën voor armoedebestrijding. In oktober 2008 schreef de Europese Commissie een aanbeveling met daarin een stel gemeenschappelijke principes die EU-lidstaten moeten helpen bij het uitzetten van strategieën voor armoedebestrijding. Ze zijn gebaseerd op adequate inkomensondersteuning, inclusieve arbeidsmarkten en toegang tot kwaliteitsvolle dienstverlening. Ze stelt een beleid langs verschillende sporen voor, waarbij mensen – wanneer mogelijk – geïntegreerd worden in de arbeidsmarkt. Waar dit niet mogelijk is, moeten de nodige middelen en gepersonaliseerde dienstverlening voorzien worden om hen te helpen een menswaardig leven te leiden. De gemeenschappelijke principes worden eind 2008 besproken op de Commissie Werkgelegenheid en Sociale Zaken waar men zich zal beraden over de opvolgingsacties van deze aanbeveling.

Kinderarmoede. Het Europese Parlement (en meer bepaald de Commissie Werkgelegenheid en Sociale Zaken) werkte op eigen initiatief een rapport uit dat een 'holistische' aanpak van armoedebestrijding en in het bijzonder kinderarmoede in de EU naar voor schuift. De focus ligt er op adequate inkomens, kwaliteitsvolle jobs en een betere toegang tot diensten (van algemeen belang). Men stelt dat tewerkstelling en minimuminkomens moeten worden aangevuld met maatregelen inzake huisvesting, onderwijs, levenslang leren, die sociale insluiting faciliteren en dat gerichte bijkomende uitkeringen moeten worden voorzien voor absolute risicogroepen (zoals grote gezinnen, personen met een handicap) (Europees Parlement, 2008).

Flexicurity. Het flexicurity debat verhit al een poos de Europese gemoederen. De idee is dat tegenover de behoefte van werkgevers aan flexibele werknemers, een gewaarborgd inkomen voor de werknemers moet staan. Een van de discussiepunten is welke partijen verantwoordelijkheid moeten opnemen voor

het verzekeren van het evenwicht tussen flexibiliteit en zekerheid: de overheid, de werkgevers, of beiden samen met de andere sociale partners? Wellicht zal dit debat nog even aanslepen. In dit Jaarboek toont Annelies Debels alvast aan dat flexibele en vooral tijdelijke arbeid duidelijk samenhangt met een hoger risico om in armoede te belanden. Het zijn vooral de kwetsbaarste, laaggeschoolde werknemers die het slachtoffer dreigen te worden van een verregaande flexibilisering van de arbeidsmarkt.

Thuisloosheid. Het Europese Parlement nam einde 2007 de 'Written Declaration on ending street homelessness' aan. Daarin wordt herinnerd aan de erkenning van thuisloosheid als een prioriteit in de actieve inclusiestrategie (2005), dat het om een schending van de mensenrechten gaat, dat er een gebrek aan accommodatie is om hen op te vangen en dat noodhulp in de winter een evidentie moet zijn. Het Parlement roept op om thuisloosheid uit te roeien tegen 2015, om een Europees raamwerk en definitie te ontwikkelen en betrouwbare gegevens te verzamelen en om noodplannen voor de winter te ontwikkelen.

6. Overheden in actie

Anno 2008 moeten we vaststellen dat het lokale niveau zich het minst expliciet uitlaat over haar ambities om armoede te bestrijden. Een visie en strategie ontbreken; dat terwijl de manier waarop op het lokale niveau wetgeving wordt uitgevoerd zeer bepalend is voor de doelmatigheid ervan. Armoedebestrijding moet het afleggen tegen thema's als diversiteit, leefbaarheid en duurzame ontwikkeling. Hoewel elk van die thema's een armoededimensie in zich draagt, wijst de praktijk uit dat die reflex amper nog wordt gemaakt en dat armoedebestrijding bijna uit het lokale beleidsdiscours is verdwenen. Dit legt druk op het lokale armoedebestrijdende middenveld om manieren te ontwikkelen om armoede hoger op de beleidsagenda te krijgen. Het zou een boodschap kunnen zijn aan de overkoepelende middenveld- en doelgroeporganisaties om snel duidelijkheid te scheppen over ieders rol in de armoedebestrijding en in te zetten op het motiveren en ondersteunen van lokale actie.

Over het federale en Europese beleid kan vooral in termen van planning worden gerapporteerd. Europa is begonnen aan de voorbereiding van het Europese Jaar voor de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting (2010). De federale regering kampt met een moeilijk politiek en economisch klimaat.

In Vlaanderen worden nog snel de laatste inspanningen gedaan om het verschil te maken alvorens de verkiezingscampagne wordt ingezet. We vermeldden onder meer de aanpassingen aan het armoededecreet en het participatiedecreet. Andere klemtonen komen in de volgende thematische hoofdstukken aan bod.

NOTEN

1. Bij wijze van overgang wordt de subsidie aan de door het Vlaams Netwerk erkende verenigingen voor de periode van 1 april 2009 tot en met 31 december 2009 uitbetaald door de Vlaamse overheid. De verenigingen die in de periode van 1 april 2008 tot en met 31 maart 2009 financiële ondersteuning kregen van het Vlaams Netwerk, ontvangen voor de periode van 1 april 2009 tot en met 31 december 2009 van de Vlaamse overheid een subsidie gelijk aan negen twaalfden van de subsidie die zij voor de periode van 1 april 2008 tot en met 31 maart 2009 van het Vlaams Netwerk ontvingen. Nieuwe verenigingen kunnen in de periode van 1 april tot en met 31 december 2009 niet erkend worden (zie Decr. 18. VII. 2008 (*B.S.*29. VIII. 2008), art.20).
2. Test die de voorstellen die voorgelegd zijn aan de federale ministerraad beoordeelt op hun effect op het vlak van de duurzame ontwikkeling. De test maakt deel uit van het dossier waarover de ministerraad beraadslaagt. (duurzame ontwikkelingseffectenbeoordeling)

HOOFDSTUK 2

De onderkant van de inkomensladder zakt weg

Geert Campaert

1. Inleiding

Het afgelopen jaar haalden berichten over stijgende voedsel- en energieprijzen en dalende koopkracht voortdurend de voorpagina van de kranten. Daarbij werd duidelijk dat deze ontwikkelingen zwaarder doorwegen op de zwakkere schouders. In dit hoofdstuk geven we eerst een overzicht van de inkomensarmoede en inkomensongelijkheid in Vlaanderen en daarna gaan we na hoe het gesteld is met de koopkracht van de laagste inkomens en met het beleid van de overheid in deze aangelegenheid.

2. Inkomensarmoede (SILC)

De armoedecijfers van 2006 vertonen slechts lichte schommelingen in vergelijking met 2005 en de verschillen zijn statistisch niet significant. Volgens de analyses van de recentste Europese *Survey on Income and Living Conditions* of SILC (Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, 2008) leefde in 2006 in Vlaanderen 11,4% van de bevolking met een verhoogd risico op inkomensarmoede. In België valt 14,7% van de bevolking onder de armoedegrens en in Wallonië geldt dit voor 17% van de inwoners. Deze cijfers dateren echter uit een periode (2006) van behoorlijke economische groei; we weten niet welke de impact zal zijn van de huidige crisis. Voor Brussel is de steekproef van de enquête overigens nog altijd te klein voor betrouwbare uitspraken. Dit is een spijtige tekortkoming; gegevens uit andere bronnen doen vermoeden dat de armoedeproblematiek in Brussel nog zwaarder is dan in de andere gewesten.

Het armoederisico wordt berekend door het inkomen van de betrokkene te vergelijken met het nationaal mediaan equivalent inkomen (het gezinsinkomen gecorrigeerd voor het aantal personen in een gezin). De armoedegrens ligt op 60% van het mediaan equivalent inkomen; wie hieronder valt, heeft een verhoogd armoederisico. Voor een alleenstaande ligt deze armoedegrens op € 860 per maand.[1] Wanneer we uitkeringen aan deze armoedegrens toetsen, krijgen we

vaak geflatteerde cijfers; de armoedegrenzen slaan immers op het inkomen van drie jaar voordien en zo krijgt men een onderschatting van het armoederisico. Dat is dus ook het geval als we de huidige uitkeringen (anno 2008) vergelijken met de recentste armoedegrenzen (die gebaseerd zijn op de inkomens van 2005).

Het armoederisico wordt ook gemeten via de zogenaamde 'subjectieve armoede': hoeveel mensen hebben het gevoel maandelijks moeilijk de eindjes aan elkaar te knopen? Dit geldt in Vlaanderen voor 11,7% van de bevolking, voor België loopt dat cijfer op tot 16,6%.

Het armoederisico is niet gelijk verdeeld over de bevolking. Ook dit jaar blijkt dat bepaalde socio-economische kenmerken nog altijd tot een hoger dan gemiddeld armoederisico leiden. Van de alleenstaanden in Vlaanderen leeft 20,5% onder de armoedegrens; hebben die alleenstaanden kinderen, dan stijgt dit risico tot 23,8%. Ook de subjectieve armoede bij alleenstaanden met kinderen ligt met 43,4% opvallend hoog.

> Een kwart van de alleenstaanden met kinderen bevindt zich onder de armoedegrens

Ook de ouderen (65-plus) lopen een hoger armoederisico: voor 23,1% van hen ligt het inkomen onder de armoedegrens. Wel is er een duidelijk onderscheid tussen vrouwen (30,9%) en mannen (19,4%). Mogelijke verklaringen hiervoor zijn dat ons pensioenstelsel onvoldoende aangepast is aan de atypische vrouwelijke loopbaan (zie hoofdstuk 8, deel II) en dat er verhoudingsgewijs veel meer weduwen zijn dan weduwnaars. Tegenover het hoge objectieve armoederisico staat dat ouderen die toestand minder dikwijls als armoede ervaren (12%). Verschillende effecten kunnen dit verschil verklaren: veel ouderen zijn eigenaar van hun woning en hebben daardoor lagere huisvestingskosten, ouderen hebben meer ervaring met het budgetteren van hun beschikbare middelen en ze zijn opgegroeid in een tijdperk waarin men met minder tevreden was (Dewilde & Raeymaeckers, 2008).

Werk biedt nog altijd een goede bescherming tegen inkomensarmoede: van de werkenden loopt slechts 3,8% een verhoogd armoederisico, tegenover 22,4% van de werklozen. In Wallonië bevindt zelfs 36,4% van de werklozen zich onder de armoedegrens, onder andere door het relatief hogere aantal gezinnen waar geen van de partners een job heeft (zie ook hoofdstuk 3 in dit deel).

3. Ongelijke inkomens

Om de gevolgen van leven met een laag inkomen correct te kunnen inschatten, hebben we een beeld nodig van de inkomensverdeling. Bij een heel ongelijke verdeling zal de afstand van de lage inkomens tot de middenklasse immers groter zijn dan bij een meer gelijke verdeling. We bekijken in deze paragraaf de inkomensverdeling in België en de evolutie ervan gedurende de voorbije jaren; we gebruiken daarvoor de SILC-data.

Volgens de SILC lag in België in 2006 het inkomen van de 20% rijksten in België ruim vier keer zo hoog (4,2) als dat van de 20% armsten. In 2005 bedroeg dit cijfer nog 4,1 wat erop wijst dat de ongelijkheid ook dit jaar nog verder is toegenomen. Vergeleken met het EU-gemiddelde komt België er goed uit: in de EU is de verhouding 4,8. Enigszins tegen de verwachtingen in, heeft de uitbreiding van de EU dit cijfer weinig beïnvloed. De inkomensongelijkheid kunnen we ook meten met behulp van de Gini-coëfficiënt; dat is een cijfer tussen 0 en 1, waarbij 0 staat voor een volledig gelijke verdeling van de inkomens en 1 voor een situatie waarbij alle inkomens in de handen van één persoon zijn. De Gini-coëfficiënt voor Vlaanderen bedraagt afgerond 0,25 en voor België 0,28; dezelfde cijfers als vorig jaar.

De progressiviteit van de personenbelasting in België zorgt voor een herverdelend effect en corrigeert zo de inkomensongelijkheid. De federale regering Leterme I heeft echter het plan opgevat om de progressiviteit af te zwakken door het aantal belastingschalen te verminderen. Zo evolueren we naar een systeem van *flat tax* of *fair tax* met nog maar één of twee belastingtarieven. Studies uit het verleden (Decoster, André & Van Camp, 2005; Decoster, C. & Orsini, 2007) toonden al aan dat het vooral de hoogste inkomensdecielen zijn die hun inkomen zien stijgen bij zulke hervormingen en dat de laagste inkomens hiervan het slachtoffer zijn. Daarnaast is er de voorbije jaren een wereldwijde trend om de tarieven van de vennootschapsbelasting te verlagen en dit vooral te compenseren via een verhoging van de indirecte belastingen (KPMG, 2008). Deze laatste, vooral BTW en accijnzen, belasten de consumptie en zorgen dus voor een verschuiving van de belastingdruk van bedrijven naar personen en hebben – omdat het ook een vorm van *flat tax* is – een grotere impact op de laagste inkomens.

Fiscale en sociale fraude zouden worden aangepakt via meer coördinatie; daarmee wil de regering vooral extra belastinginkomsten genereren en niet zozeer meer gelijkheid introduceren.

4. Stijgende uitgaven en schulden

Het voorbije jaar werd gekenmerkt door een (wereldwijde) stijging van voedsel- en energieprijzen. In België waren deze stijgingen sterker dan in de rest van

Europa en werden bovenop ook een hele reeks andere producten en diensten (fors) duurder. Daardoor lijken altijd meer mensen het moeilijk te hebben om rond te komen en neemt ook de schuldenproblematiek toe.

4.1 Hogere uitgaven

□ Voeding

De prijzen op de wereldmarkten van bijna alle belangrijke landbouwgrondstoffen (zoals graan, maïs, soja, suiker) bereikten in 2008 hun hoogste peil in jaren. Die stijging wordt verklaard door de stijgende consumptie in groeilanden ten gevolge van de verhoging van de levensstandaard aldaar, door mislukte oogsten, door de opkomst van biobrandstoffen en door speculatie. Deze stijgende grondstofprijzen worden, met enige vertraging, doorgerekend door de voedselproducenten en dat leidt tot stijgende voedselprijzen. In de periode 2000-2006 stegen de prijzen van 'bewerkte levensmiddelen' volgens de consumptieprijsindex gemiddeld met iets meer dan 2% per jaar, in 2007 registreerde men een toename van 4,7% en in de eerste maanden van 2008 stonden de prijzen gemiddeld meer dan 8% hoger dan een jaar eerder (Nationale Bank van België, 2008). Opvallend is dat de voedselprijzen in België sneller stijgen dan het gemiddelde van de eurozone. Eén van de mogelijke verklaringen is dat voedingsbedrijven en/of distributeurs in België prijsverhogingen hebben doorgevoerd die groter waren dan de stijging van de grondstofprijzen om zo hun winstmarges te verhogen (Van Ossel e.a., 2007).

□ Energie

Naast de voedingsprijzen vormen de energieprijzen de tweede belangrijke component die voor hoge inflatie zorgt. Ook hier gaat het om een wereldwijd fenomeen dat veroorzaakt wordt door de sterke stijging, in de voorbije twee jaar, van de prijs voor ruwe olie en aardgas. Voor de consument in België leidde dit tot veel hogere prijzen voor – onder andere – benzine, diesel, huisbrandolie en ook gas en elektriciteit. Zo berekende de CREG dat een gemiddeld Vlaams huisgezin in 2008 in vergelijking met 2007 € 300 meer moet betalen: aan elektriciteitsverbruik (€ 100) en gasverbruik (€ 200). Ook hier constateren we dat de stijging sterker is dan in de meeste andere landen, wat wijst op een aantal specifieke oorzaken voor België en Vlaanderen.

> De voedings- en energieprijzen stegen in 2008 sterker in België dan in de ons omringende landen

Daarnaast zijn ook de transport- en distributietarieven, die deel uitmaken van de energieprijs, de voorbije twee jaar sterk gestegen; in Vlaanderen nog sterker dan in Wallonië. Toen de CREG een tariefverlaging voor de distributie van gas en elektriciteit wou opleggen in het belang van de verbruikers, werd deze juridisch aangevochten door de intercommunales. Ze waren van oordeel dat de CREG hiermee zijn bevoegdheden te buiten ging en werden in deze redenering gevolgd door de rechtbank. Dit is een illustratie van de onduidelijkheid die er momenteel heerst omtrent de bevoegdheden van de CREG als regulator en de mogelijkheden die het al dan niet heeft om redelijke energieprijzen te bepalen en af te dwingen. Door deze onduidelijkheid moeten we op korte termijn op dit vlak weinig resultaten verwachten, hoewel af en toe het idee van het opleggen van maximumprijzen opduikt. Naast de werkelijke prijsstijgingen doken er het voorbije jaar ook veel klachten op over leveranciers die hun voorschotfacturen buitenproportioneel verhoogden en op die manier de impact van de stijgende energieprijzen voor de consument nog vergrootten (Test-Aankoop, 2008). Een onderzoek van de VREG (2008) hierover, naar aanleiding van een parlementaire vraag, kon echter niet bevestigen of het hier om een algemeen verspreide praktijk gaat.

De liberalisering van de voorbije jaren zorgt ervoor dat de goed geïnformeerde, vaak hogeropgeleide consument de stijging van de energiekosten kan beperken door op zoek te gaan naar de leverancier die hem het beste tarief biedt. Wie echter niet in staat is om zelf zulke keuzes te maken, blijft gebonden aan zijn standaardleverancier, die meestal niet de goedkoopste optie is. Ook de verschillende subsidies en fiscale aftrekken die beschikbaar zijn voor allerlei energiebesparende maatregelen hebben te kampen met een Matheüseffect: het zijn voornamelijk de hogere inkomensklassen die hiervan gebruik (kunnen) maken, omdat de lagere inkomens het eigen aandeel in de investeringen niet kunnen betalen of niet kunnen voorschieten in afwachting van een terugbetaling via de belastingen twee jaar later. Het zijn echter wel juist deze lage inkomensgroepen die vaak in slecht geïsoleerde huizen wonen en dus ook het meeste voordeel zouden halen uit zulke investeringen.

□ Water

De ontwikkelingen in de watersector tijdens de voorbije twee jaar zorgden voor een duidelijke stijging van de prijs van het water voor de gezinnen. Een studie van de SERV (2008) berekende dat de waterprijzen voor de kleinverbruikers (de gezinnen) tussen 2006 en 2008 gemiddeld met meer dan 30% zijn toegenomen. De prijsstijgingen zouden niet zozeer het gevolg zijn van de stijging van de drinkwaterprijs zelf, maar vooral van een sterke stijging van de bovengemeentelijke saneringsvergoeding (+25%) en de gemeentelijke saneringsvergoeding (+150%) die ook deel uitmaken van de totale waterprijs die de consument wordt aangerekend. Wat ook opvalt, zijn de grote verschillen naargelang van de ge-

meente waar men woont: de stijging varieert van 5% tot 69%, vooral afhankelijk van de manier waarop de (niet overal aanwezige) sociale correcties op de gemeentelijke saneringsbijdrage worden berekend. Gezinnen met een laag inkomen moeten dus hopen dat ze in de juiste gemeente wonen om van een sociale correctie te kunnen genieten. De SERV stelt ook vast dat vooral de bepaling van de hoogte van de gemeentelijke saneringsbijdrage allesbehalve transparant is. Dit maakt het moeilijk om de correctheid van de aangerekende bedragen te controleren en zet de deur open voor misbruiken en het onterecht doorrekenen van bepaalde kosten. Ook hier is de consument die minder goed op de hoogte is een gemakkelijker slachtoffer.

4.2 Leven nog duurder bij lagere inkomens?

De stijgende levensduurte treft heel de bevolking, maar voor de laagste inkomens betekent ze een extra last. Uit de gegevens van de huishoudbudgetenquête 2005 weten we dat kosten voor voeding en energie in verhouding zwaarder doorwegen in het budget van de laagste inkomens. In tabel 1 wordt dat geïllustreerd: voeding en energie spreken bij de 10% laagste inkomens (deciel 1) een duidelijk hoger aandeel van het inkomen aan dan bij mensen met een gemiddeld inkomen en dit verschil is nog groter in vergelijking met de hoogste inkomens. Prijsstijgingen voor deze producten zal voor hen dan ook grotere gevolgen hebben.

Tabel 1 – Aandeel in jaarlijkse uitgaven voor verschillende decielen, 2005.

	Gemiddelde Vlaanderen	**Deciel 1**	**Deciel 10**	**Weging gezondheidsindex**
Inkomsten	€ 38.183	€ 13.742	€ 76.133	
Uitgaven	€ 33.251	€ 16.917	€ 54.403	
Verschil	€ 4.932	- € 3.175	€ 21.730	
Uitgaven voeding	€ 3.990	€ 2.107	€ 6.102	
% inkomen	10,4%	15,3%	8,0%	17%
Uitgaven brutohuur	€ 6.556	€ 4.988	€ 8.032	
% inkomen	17,2%	36,3%	10,5%	6,7%
Uitgaven verwarming, verlichting en water	€ 1.569	€ 1.180	€ 2.470	
% inkomen	4,1%	8,6%	3,2%	7,0%
Uitgaven benzine of diesel	€ 959	€ 323	€ 1.331	
% inkomen	2,5%	2,3%	1,7%	0%

Bron: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, Huishoudbudgetenquête 2005.

Uit tabel 1 blijkt ook dat de uitgaven voor de personen uit deciel 1 duidelijk hoger liggen dan hun inkomens, wat overigens ook geldt, maar in mindere mate, voor deciel 2 en 3. Dit betekent dat ze genoodzaakt zijn om een beroep te doen op hun spaargeld, als ze dat hebben, of schulden moeten aangaan om rond te komen. Het is dan ook logisch dat vooral de laagste inkomensgroepen in de

problemen komen bij stijgende inflatie die niet of onvolledig wordt gecompenseerd via indexering. In onderstaande figuur geven we een overzicht van de impact van de prijsstijgingen van het afgelopen jaar. We gebruiken in dit voorbeeld de prijsstijgingen in de periode tussen juli 2007 en juli 2008[3] voor de categorieën uit tabel 1.

Figuur 1 – Percentage dat het inkomen moet stijgen om de prijsstijgingen[4] tussen juli 2007 en juli 2008 te compenseren.

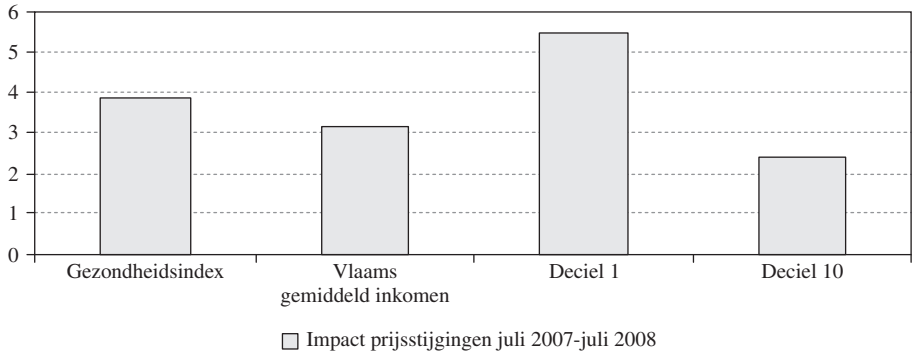

Bron: eigen berekeningen op basis van Huishoudbudgetenquête 2005 en gegevens consumptieprijzen van FOD Economie, KMO, Middenstand en Energie, Dienst voor het Indexcijfer der prijzen.

De prijsstijgingen van vooral energie en voeding tijdens het afgelopen jaar deden de gezondheidsindex stijgen met 3,88%. Opdat deze prijsstijgingen de koopkracht niet zouden aantasten, moet het inkomen van de gemiddelde Vlaming met 3,16% stijgen, voor de personen uit het laagste inkomensdeciel met 5,46% en voor het hoogste inkomensdeciel slechts met 2,39%. We zouden hieruit dus kunnen concluderen dat voor de gemiddelde Vlaming de indexatie van lonen en uitkeringen in redelijke mate de stijgende levensduurte compenseert – wat ook logisch is aangezien de gewichten in de index de gemiddelde consumptie moeten weerspiegelen – dat de rijkere Vlaming zijn voordeel doet bij de huidige prijsstijgingen en dat de armere Vlaming er aan koopkracht bij inschiet.

> Indexeringen van lonen en uitkeringen compenseren het koopkrachtverlies van lage inkomens onvoldoende

Bij die vermelding van een redelijke compensatie voor de gemiddelde Vlaming door deze indexatiemechanismen, moeten we wel enkele kanttekeningen ma-

ken: ze bevatten een aantal vertragingselementen, waardoor ze niet meteen het koopkrachtverlies compenseren. Daarnaast bestaan er in verschillende sectoren vormen van 'all-inloonakkoorden' wat ertoe kan leiden dat bij een sterker dan verwachte inflatie deze niet (volledig) het verlies aan koopkracht compenseren. De gemiddelde Vlaming, die over een jaarlijks spaarpotje van ongeveer € 5.000 beschikt (zie tabel 1), zal dan ook door een vertraagde en/of onvolledige compensatie van de stijgende levensduurte zelden in de problemen geraken. Het laagste inkomensdeciel daarentegen, dat jaarlijks gemiddeld meer dan € 3.000 tekort komt om rond te komen, raakt nog verder in de problemen wanneer hun uitgaven voor basisbehoeften op één jaar tijd met € 750 stijgen en ze dit slechts gedeeltelijk en met vertraging gecompenseerd zien in hun loon of uitkering. Recent onderzoek (OIVO, 2008) bevestigt ook dat een op drie Vlamingen momenteel hun gedrag (moeten) aanpassen en besparen op alle uitgavencategorieën, inclusief voeding; het gaat daarbij vooral om lage inkomens.

4.3 Groeiende schuldenproblematiek

□ Centrale voor Kredieten aan Particulieren

De stijgende levensduurte dwingt meer en meer mensen tot bezuinigingen, maar zorgt er ook voor dat wie al moeite had om de eindjes aan elkaar te knopen, zich (dieper) in de schulden werkt. Op 1 juli 2008 stonden in België 340.066 mensen geregistreerd bij de Centrale voor Kredieten aan Particulieren met minstens één betalingsachterstand. Dit is slechts een lichte stijging tegenover 1 januari (+0,3%), maar geeft een onvolledig beeld van de schuldenlast, omdat schulden met betrekking tot energie, huur, telefoon of fiscale schulden hier niet worden meegeteld. Dat 3 op 10 van de personen die in 2007 een collectieve schuldenregeling hebben aangevraagd, niet met een achterstallige kredietovereenkomst geregistreerd staan, bevestigt dit. Bovendien stellen we vast dat 78.575 personen in 2007 voor het eerst een betalingsachterstand opliepen, een stijging met 11,3% tegenover 2006. Ook het aantal mensen met minstens vijf betalingsachterstanden steeg met 9% in 2007.

Vooral kredietopeningen, vaak uitgegeven door warenhuizen en winkelketens, kennen een stijgende populariteit: zo nam het aantal kredietopeningen in 2007 met 220.534 eenheden toe. Deze vorm van kredietverlening wordt vaak gebruikt om tekorten op het einde van de maand te overbruggen of om achterstallige rekeningen te betalen (Centrum Kauwenberg, 2008). Het is echter een dure vorm van krediet waarbij hoge interestvoeten (meer dan 15%) worden aangerekend, die op termijn een schuldensneeuwbal kunnen veroorzaken. Zo gaat het in vele gevallen om een kredietopening van onbepaalde duur, waarbij de kredietnemer telkens opnieuw kan lenen na zijn initiële afbetaling en zo op krediet blijft leven. De grote vrijheid inzake afbetalingen, de consument bepaalt grotendeels zelf hoeveel en wanneer hij afbetaalt, vereist bovendien een grote

zelfdiscipline, administratieve vaardigheden en een duidelijk begrip van de werking van het krediet. Personen die onvoldoende over deze vaardigheden beschikken, verliezen vaak het overzicht van hun uitgaven en zien hun schulden daardoor nog verder oplopen.

□ Falende wet op het Consumentenkrediet

De wet op het Consumentenkrediet bepaalt dat kredietgevers, vooraleer een krediet toe te kennen, verplicht de Centrale moeten raadplegen om de financiële toestand en de solvabiliteit van de kandidaat-lener te kunnen beoordelen. Verenigingen waar armen het woord nemen (Centrum Kauwenberg, 2008) stellen echter vast dat ook mensen met zware schulden nog gemakkelijk kredietopeningen kunnen afsluiten en ook Test-Aankoop stelt vast dat veel winkels de wet niet naleven door niet actief op voorhand na te gaan of kandidaat-leners een extra schuld nog wel aankunnen.

> Mensen met zware schulden kunnen nog steeds gemakkelijk krediet krijgen

Ook vanuit verschillende andere hoeken duiken er signalen op dat meer en meer mensen door de stijgende levensduurte en het (te) gemakkelijk krediet in de problemen komen: een onderzoek van *Dedicated Research* (2008) onthulde dat 3 op 10 Belgische apothekers vaak tot zeer vaak mensen over de vloer krijgen die het remgeld op hun geneesmiddelen niet kunnen betalen; in 2007 is het aantal mensen in België dat op de zwarte lijst van Preventel terechtkwam door niet-betaalde telecomfacturen gestegen met bijna 30% tot 201.000 (Federaal Parlement, 2008); ook het aantal geïnstalleerde budgetmeters voor elektriciteit steeg in Vlaanderen met ruim 30% in 2007 (Eandis, 2008) en als laatste, maar ook schrijnendste, voorbeeld kunnen we melden dat de Belgische Federatie van Voedselbanken mensen moet weigeren omdat ze niet aan de toegenomen vraag kan voldoen.

□ Schuldbemiddeling en collectieve schuldenregelingen

Wanneer de schuldenlast te groot of onoverzichtelijk wordt, stapt men vaak naar het OCMW of CAW voor hulp. Budgetbegeleiding en -beheer zijn dan de eerste hulpmiddelen die voorhanden zijn. Bij budgetbegeleiding wordt de klant begeleid bij het beheren van zijn inkomsten en uitgaven, maar wordt het beheer niet overgenomen. Budgetbeheer impliceert dat de hulpverlener het beheer zelf overneemt en de klant leefgeld ontvangt voor de dagelijkse kosten. Wegens tijdsgebrek komt budgetbegeleiding, dat een eerder preventief en ondersteunend karakter heeft, in de praktijk nog maar weinig voor of komt men, door de toenemende vraag, op een lange wachtlijst terecht. Het logische gevolg van deze evo-

lutie is dan ook dat de nood aan budgetbeheer toeneemt omdat de schuldenlast van de betrokkene er alleen maar groter op is geworden.

Wanneer de schuldenproblematiek ernstig is, kan men een beroep doen op de procedure van collectieve schuldenregeling. In deze procedure stelt men een erkend schuldbemiddelaar aan die, tegen betaling, een aanzuiveringsregeling met de schuldeisers moet uitwerken. Op deze manier probeert men met behulp van allerlei maatregelen (herschikken van schulden, verlaging van interestvoeten, kwijtschelden van kosten) de schulden aan te zuiveren terwijl de schuldenaar nog leefgeld overhoudt om ondertussen nog een menswaardig bestaan te leiden. De procedure verloopt echter nog niet vlekkeloos. Zo meldt het Centrum Kauwenberg in haar onderzoek naar schuldbemiddeling volgende problemen: stroeve contacten of te schaarse informatie van de schuldbemiddelaar, meningsverschillen rond leefgeld en een gebrek aan nazorg, waardoor men op termijn opnieuw in de schulden terechtkomt.

Ook het aantal collectieve schuldenregelingen bevestigt het beeld van de toenemende schuldenlast: eind 2007 deden 64.493 personen in België een beroep op deze procedure, een stijging met 12,7% ten opzichte van 2006. Dit cijfer zou nog hoger liggen, maar de OCMW's kunnen de verhoogde vraag niet aan en moeten (ook) hiervoor wachtlijsten aanleggen.

5. Wat doet de overheid?

5.1 **Het Vlaamse niveau**

5.1.1 *Vlaams Centrum Schuldenlast*

De naamsverandering van het Vlaams Centrum Schuldbemiddeling verwijst naar een effectieve uitbreiding van de bevoegdheden: vooral op preventie moet meer worden ingezet. Het budget voor het Centrum wordt opgetrokken tot € 500.000, een verdubbeling ten opzichte van twee jaar geleden. De extra middelen moeten onder meer worden gebruikt voor de uitbouw van een helpdesk 'energieschulden'.

5.1.2 *Al voorziene maatregelen*

De Vlaamse regering heeft de voorbije jaren reeds een aantal maatregelen, die ingaan in 2008, voorzien om de koopkracht te verhogen: zo komen er in het schooljaar 2008-2009 maximumfacturen in het lager onderwijs en een uitbreiding van de schooltoelagen. Daarnaast wordt de Vlaamse korting op de laagste lonen opgetrokken tot € 150. De voor 2009 voorziene korting wordt verhoogd: € 300 voor de laagste lonen en € 250 voor alle andere werkenden.

5.2 **Het federale niveau**

Door de lange regeringsvorming na de verkiezingen van 10 juni hebben we het enkele maanden met een regering van lopende zaken moeten stellen; die kon geen ingrijpende maatregelen treffen om de dalende koopkracht tegen te gaan. De interimregering Verhofstadt III maakte van het beschermen van de koopkracht van de burgers wel één van haar tien hoofdpunten. In haar regeerakkoord bouwt de regering Leterme I hierop voort in de hoofdstukken: 'versterken van de koopkracht', 'armoede' en 'sociale cohesie'.

5.2.1 *Meerjarenbegroting*

In het regeerakkoord zaten een aantal voornemens inzake belastingverlagingen en verhogingen van sociale uitkeringen; een gedetailleerd budget met welke middelen hiervoor zouden worden uitgetrokken, ontbrak echter. Wel kwam men in juli, in het kader van de meerjarenbegroting, overeen om de komende jaren 40% van de beschikbare budgettaire ruimte te gebruiken voor belastingverlagingen en 40% voor sociale maatregelen.

5.2.2 *Welvaartsaanpassing uitkeringen*

De federale regering besliste om in 2009 € 200 miljoen te voorzien voor welvaartsaanpassingen van de uitkeringen; in 2010 stijgt dit bedrag tot € 400 miljoen. De sociale partners moeten in consensus beslissen hoe deze middelen worden verdeeld. Het valt op dat werkgeversorganisaties niet over de verdeling van de middelen willen discussiëren, zonder garanties over gelijkwaardige lastenverlagingen voor bedrijven.

5.2.3 *Kinderbijslag*

In 2008 nam de regering een reeks maatregelen die de bedragen van de kinderbijslag voor zelfstandigen en werknemers verhoogden. Zo steeg de kinderbijslag voor het eerste kind van zelfstandigen met € 10 en krijgen voortaan alle kinderen van zelfstandigen een aanvulling op de kinderbijslag in augustus. De sociale toeslag voor eenoudergezinnen wordt vanaf 1 oktober 2008 gelijkgeschakeld met de toeslag voor werklozen voor het eerste en tweede kind en het inkomensplafond hiervoor wordt verhoogd tot € 2.020,48.

5.2.4 *Pensioenen*

Gepensioneerden hebben in België al jaren een hoger dan gemiddeld armoederisico. Ook dit jaar werden een aantal maatregelen genomen om hieraan iets te verhelpen. Zo werden de pensioenen die vanaf 2003 ingingen, vanaf 1 juli 2008

met 2% verhoogd. Om de minimumbescherming van zelfstandigen en loontrekkenden dichter bij elkaar te brengen, steeg het minimumpensioen voor zelfstandigen met € 10, een volgende stijging met € 20 wordt voorzien in 2009. Verdere verhogingen van de pensioenen worden voorzien op 1 juni 2009. Ten slotte kreeg ook het basisbedrag van de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) vanaf 1 juli 2008 er € 5 bij. In het najaar van 2008 wordt een 'Nationale Conferentie voor de Pensioenen' voorzien, met het oog op een hervorming van het pensioenstelsel.

5.2.5 *Energiemaatregelen*

Er werd een nieuwe categorie rechthebbenden gecreëerd voor de sociale tarieven voor gas en elektriciteit: gezinnen die een netto belastbaar inkomen hebben van minder dan € 23.282 per jaar; dezelfde inkomensgrens als die voor de stookoliefactuur van toepassing is sinds 1 januari 2008. Concreet verwacht men dat hierdoor 285.000 gezinnen, die zich verwarmen met elektriciteit of aardgas, vanaf 1 juli van een sociaal voordeel op hun factuur zullen genieten. Dit betekent dat mensen die zich met gas verwarmen een korting van € 75 zullen ontvangen op hun regularisatiefactuur, voor degenen die zich met elektriciteit verwarmen, komt het neer op € 50 korting, een bedrag dat in schril contrast staat met de verwachte prijsstijgingen. Vanaf 2009 zouden deze kortingen worden opgetrokken tot € 105 en worden ook de inkomensgrenzen verhoogd naar € 26.000.

Het stookoliefonds werd in 2008 twee keer uitgebreid zodat meer mensen er een beroep op konden doen; ook het bedrag van de toelage werd verhoogd. De maximumtoelage per huishouden stijgt naar € 300 voor personen die recht hebben op een verhoogde tegemoetkoming van de ziekte- en invaliditeitsuitkering, gezinnen met een laag inkomen en personen met schuldoverlast. Voor gezinnen met een netto belastbaar inkomen van maximum € 23.706 komt er een forfaitaire toelage van € 105. Ook hier worden de inkomensgrenzen vanaf 2009 verhoogd tot € 26.000. Er worden ook een aantal wijzigingen aangebracht aan het bestaande systeem van gespreide betaling voor huisbrandolie, dat tot nu toe weinig succesvol was. Enkele garanties inzake betaling en ondersteuning van kleinere leveranciers door de federatie van de petroleumsector, zouden ervoor moeten zorgen dat in de toekomst meer leveranciers via dit systeem willen werken.

5.2.6 *Verhoging minimumloon en indexeren schalen bedrijfsvoorheffing*

In oktober 2008 wordt in uitvoering van het lopende interprofessioneel akkoord het brutominimumloon met € 25 verhoogd. Om de indexering van de lonen sneller te laten doorwerken in het nettoloon dat werknemers ontvangen, worden de schalen voor de bedrijfsvoorheffing op 1 oktober 2008 vervroegd geïndexeerd.

5.2.7 *Installeren prijzenobservatorium*

In het regeerakkoord werd als reactie op de stijgende inflatie opgenomen dat de regering een observatorium van de prijzen zal installeren. Dit zal bestaan uit de bevoegde nationale instanties die de verschillende componenten van de eindprijzen aan consumenten voor verschillende producten en diensten zullen onderzoeken. Wanneer er abnormale prijsstijgingen worden vastgesteld, zou de regering dan maatregelen kunnen nemen. Bij het ter perse gaan van het boek waren er echter nog maar weinig verdere details over dit observatorium en haar werking bekend.

6. Conclusie

De officiële EU-armoedecijfers in Vlaanderen en België bleven de voorbije jaren redelijk stabiel. Het zou echter fout zijn om hieruit te concluderen dat de armoede niet toeneemt: zo hebben de recentste armoedecijfers betrekking op de inkomens uit 2005, waardoor ze de evolutie van de laatste jaren nog niet weerspiegelen.

Dat het aantal mensen in armoede vrij stabiel blijft, zegt niets over de intensiteit van de problemen waarmee ze worden geconfronteerd. We stellen vast dat sinds 2007 de prijzen van voeding, energie en nog enkele andere basisgoederen en -diensten fors gestegen zijn. De indexatie van lonen en uitkeringen compenseren deze prijsstijgingen voor een gemiddeld inkomen grotendeels, weliswaar met vertraging. De lagere inkomens geven in verhouding echter een groter deel van hun inkomen uit aan deze basisgoederen en slaagden er vóór de prijsstijgingen al moeilijk in om rond te komen met hun inkomen.

De stijgende levensduurte, die voor hen maar gedeeltelijk gecompenseerd wordt, brengt dan ook meer en meer mensen in de problemen. Om rond te komen gebruiken ze vaak noodgedwongen kredietformules met hoge interestvoeten die (te) gemakkelijk beschikbaar zijn, waardoor hun schuldenberg alleen maar toeneemt. Gebrek aan tijd en geld bij OCMW en CAW om preventief op te treden, zorgen er mede voor dat het (moeten) aanvragen van een collectieve schuldenregeling voor steeds meer mensen een realiteit wordt. Ironisch genoeg bestaan er ook hiervoor wachtlijsten. We moeten, gezien de achteruitgang op het terrein, dan ook concluderen dat de beperkte extra maatregelen die de overheid het voorbije jaar heeft genomen om de koopkracht te herstellen, niet blijken te volstaan en zeker niet voor de laagste inkomens.

NOTEN

1. Voor elke bijkomende volwassene in het gezin wordt dit bedrag met de helft verhoogd, voor elk kind onder 14 jaar in het gezin met 30%. Zo ligt de armoedegrens voor een alleenstaande met één kind op € 1.118 per maand en voor een gezin met twee volwassenen en twee kinderen op € 1.805.
2. Het aandeel van deze categorie uitgaven in de gezondheidsindex: als een categorie een gewicht heeft van 20% en de prijzen hiervan stijgen met 10%, dan zal dit de gezondheidsindex doen stijgen met 2% (= 10%*20%).
3. Het betreft dus het percentage waarmee theoretisch het inkomen zou moeten stijgen om de impact van de stijging van de prijs van voeding, energie, water, huur en benzine of diesel te compenseren. Ook hier nemen we de uitgavenverdeling van het huishoudbudget 2005 als uitgangspunt en wordt er geen rekening gehouden met mogelijke substitutieeffecten of andere gedragswijzigingen.
4. Het gaat dus over de prijsstijgingen van de basisuitgaven voor voeding, brutohuur, verwarming, verlichting, water en benzine of diesel.

HOOFDSTUK 3

Armoede en deprivatie in de rand van de arbeidsmarkt

Katrien De Boyser

Nergens in de Europese Unie is het aandeel volwassenen (18-59 jaar) dat leeft in huishoudens waar niemand werkt, zo hoog als in ons land. In de Europese rangorde van het aandeel kinderen (0-17 jaar) dat leeft in *'jobless households'*, gaan enkel het Verenigd Koninkrijk en Hongarije ons voor. Aan dit onderbelichte, maar zeer relevant thema willen we in dit Jaarboek bijzonder aandacht besteden, onder andere wegens het torenhoge armoederisico waarmee deze huishoudens kampen. Dit is vooral het geval wanneer er kinderen zijn: liefst zeven op tien van deze werkloze gezinnen leeft onder de armoedegrens. De problematiek geeft een aanduiding van de mate waarin onze welvaartsstaat deze kwetsbaarste groepen bereikt in termen van arbeidsmarktkansen en ze beschermt in termen van vervangingsinkomens, wanneer werken niet (meer) mogelijk is. Daarnaast besteden we in deze bijdrage ook aandacht aan recente ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en sluiten we af met een zicht op wat gebeurd en gepland is in het Vlaamse en federale arbeidsmarktbeleid.

1. Werkloze huishoudens in België en Vlaanderen

1.1 Werkloze huishoudens in Europees perspectief

Het aandeel personen in werkloze huishoudens[1] is een van de primaire indicatoren om sociale insluiting te monitoren in de EU. In 2007 wonen in ons land 12,5% van de volwassenen op arbeidsleeftijd (18-59 jaar) in een werkloos huishouden, terwijl dit in de 27 landen van de EU gemiddeld 9,3% is. Na het Verenigd Koninkrijk en Hongarije kent België ook het hoogste aandeel kinderen dat in een *'jobless household'* leeft: in België groeit 13,5% van de kinderen op in een huishouden waar niemand aan de slag is. Het EU-27 gemiddelde is hier 9,4%.

Wanneer we de Belgische werkloze huishoudens van nabij bekijken, zien we vooreerst manifeste regionale verschillen. Brussel en Wallonië worden geconfronteerd met zeer hoge percentages huishoudens zonder arbeidsinkomen: in 2007 leefde in Brussel 22% van de volwassenen tussen 18 en 59 jaar in een

Figuur 1 – Aandeel volwassenen (18-59 jaar) in werkloze huishoudens,[2] EU-landen, 2007.

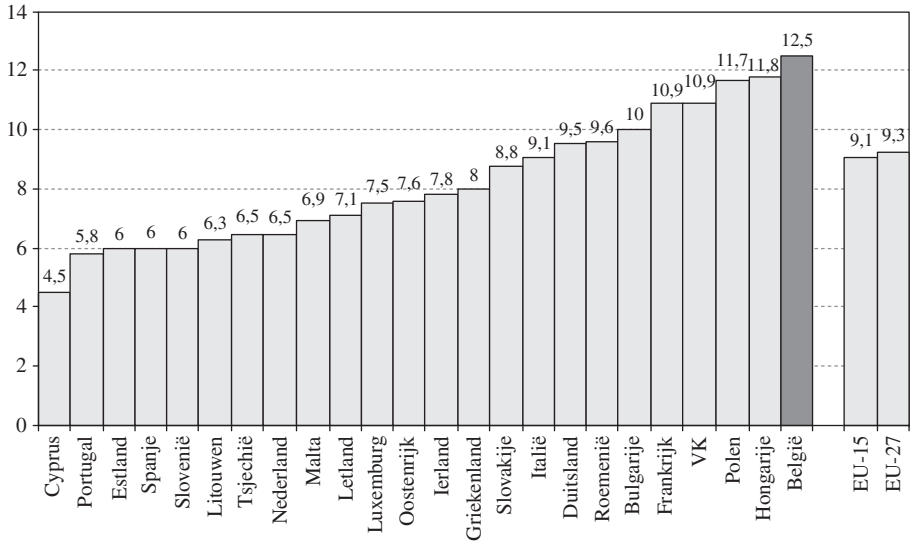

Bron: Eurostat, EAK – LFS 2007.

Figuur 2 – Aandeel volwassenen op actieve leeftijd (18-59 jaar) die leven in een huishouden zonder betaald werk in verhouding tot alle volwassenen in die leeftijdscategorie, België en de gewesten, 2005-2007.

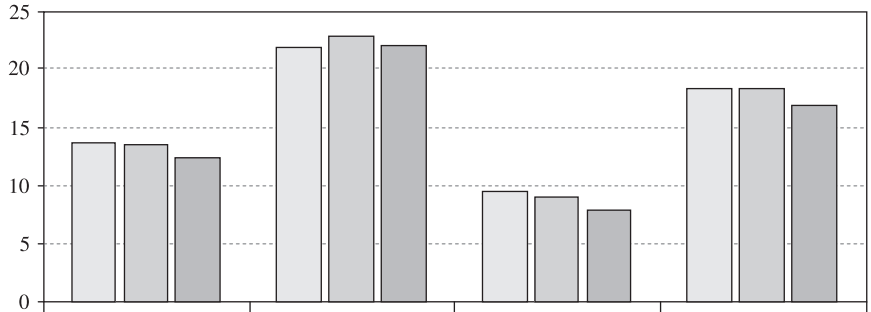

	België	Brussel	Vlaanderen	Wallonië
2005	13,7	21,9	9,6	18,4
2006	13,5	22,9	9,1	18,5
2007	12,3	22	7,9	17

Bron: Eurostat, EAK – LFS 2007.

huishouden zonder arbeidsinkomen; in Wallonië was dat 12,3%. Voor Vlaanderen ligt dit percentage lager dan het Europese gemiddelde: in 2007 woonde 7,9% van alle 18-59-jarigen in Vlaanderen in een huishouden waar niemand werkte. De verbeterde situatie op de arbeidsmarkt had enige impact op de situatie van deze huishoudens; niettemin blijft België de slechtste leerling van de Europese klas.

Het aandeel vrouwen in werkloze huishoudens ligt hoger dan het aandeel mannen, zowel in België als in Vlaanderen (zie tabel 1). In Vlaanderen leefde in 2007 9% van alle vrouwen tussen 18-59 jaar in een werkloos huishouden, tegenover 6,8% van alle mannen uit die leeftijdscategorie. Van alle kinderen jonger dan 17 jaar leefde in Vlaanderen 5,7% in een werkloos huishouden; in Brussel is dat 25,7%! Vlaanderen heeft zo een betrekkelijk lager aandeel kinderen in werkloze huishoudens dan gemiddeld in de EU; Vlaanderen kent daarnaast ook een relatief laag percentage kinderen dat in armoede leeft.

1 op 4 kinderen in Brussel leeft in een werkloos huishouden

Tabel 1 – Aandeel kinderen (0-17 jaar) en aandeel mannen en vrouwen (18-59 jaar) die leven in een huishouden zonder betaald werk, België, de gewesten, EU-15 en EU-25, 2007 (%).

	Kinderen 0-17	**Mannen 18-59**	**Vrouwen 18-59**
België	12,0	10,6	13,9
Brussel	25,7	20,5	23,4
Vlaanderen	5,7	6,8	9,0
Wallonië	18	14,4	19,6
EU-25	9,3	8,3	10,3
EU-15	9,3	8,1	10,2

Bron: Eurostat, EAK – LFS 2007.

In het NAP/Incl 2006-2008 werd afgesproken dat, nationaal, het aandeel kinderen beneden 16 jaar dat leeft in werkloze huishoudens tegen 2010 moet worden teruggedrongen tot 7% (komend van 12,9% in 2005). Vlaanderen haalt deze norm al, maar het ziet er niet naar uit dat deze doelstelling op nationaal niveau zal worden bereikt.

1.2 De socio-economische situatie van werkloze huishoudens

We kennen nu de relatieve omvang van de problematiek van werkloze huishoudens, maar we willen ook zicht krijgen op hun socio-economische situatie. Zowel de omvang en de samenstelling van huishoudens als de combinatie van ar-

beidsmarktposities (en bijhorende inkomens) op huishoudniveau heeft immers een belangrijke impact op de inkomenssituatie en daarmee op het armoede- en deprivatierisico van huishoudens en hun leden. We bekijken hiervoor onder meer het relatieve inkomensarmoederisico naargelang van de werkintensiteit in huishoudens (met en zonder kinderen), de mate waarin men andere moeilijkheden en vormen van deprivatie ervaart en de (huidige en vroegere) arbeidsmarktpositie. Hiervoor doen we een beroep op de recentste 'Enquête naar de Inkomens en Levensomstandigheden' (SILC) van 2006. We selecteren voor België dezelfde leeftijdsgroep als hierboven (18-59 jaar, n = 8.195).

□ Armoederisico van werkloze huishoudens

Figuur 3 geeft aan dat het armoederisico van werkloze huishoudens met kinderen torenhoog is (gemeten aan de hand van het 60% mediaan equivalent nationaal inkomen, de zogenaamde EU-norm). Zeven op tien (70%) van wie in België in een werkloos huishouden mét kinderen woont, bevindt zich onder de armoedegrens, tegenover 3,7% in de huishoudens met kinderen waar alle volwassenen voltijds aan de slag zijn. Ook huishoudens met kinderen met een lage werkintensiteit (waar bijvoorbeeld één persoon deeltijds aan het werk is), vertonen een hoog armoederisico. De verhoudingen liggen niet anders bij kinderloze huishoudens. Van alle werkloze huishoudens zonder kinderen leeft in België 46% onder de armoedegrens (tegenover 2,5% van de huishoudens zonder kin-

Figuur 3 – Armoederisico naar werkintensiteit en naar huishoudens met of zonder kinderen, 18-59 jr., België, Vlaanderen, 2006 (gewogen %).

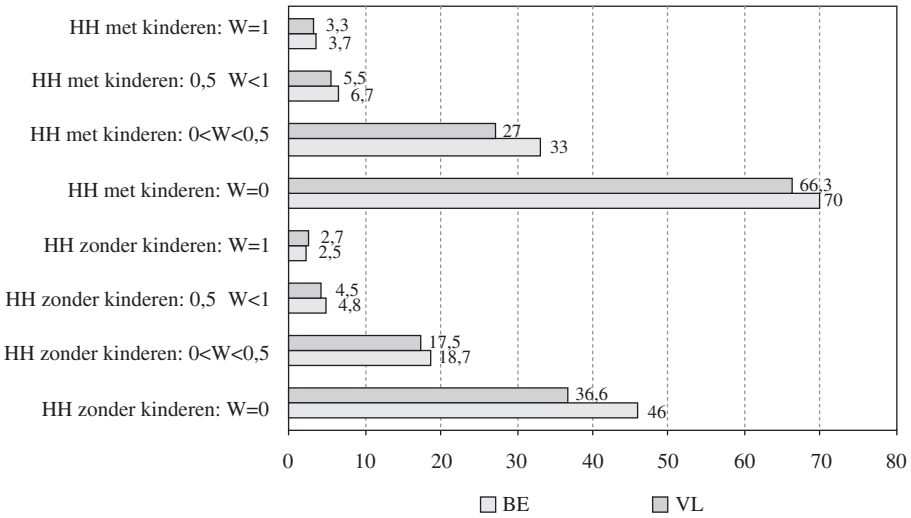

Bron: EU-SILC 2006, eigen berekeningen (HH – huishouden).

deren waar alle volwassenen voltijds aan de slag zijn). In Vlaanderen liggen de armoederisico's lager. Dit heeft mogelijk te maken met het feit dat de werkloosheidsuitkeringen en ziekte- en invaliditeitsuitkeringen waarmee men moet rondkomen een stuk hoger liggen dan in Brussel en Wallonië. Dit komt omdat deze gebaseerd zijn op het voorafgaande inkomen uit arbeid, dat in Vlaanderen gemiddeld hoger ligt en vooral omdat in de andere regio's werkloosheid vaker een langdurig fenomeen is met navenante lagere uitkeringen tot gevolg.

Als we tabel 2 van nabij bekijken, zien we dat in bijna de helft van deze huishoudens (46,8% of het totale aandeel van alleenstaanden en van eenoudergezinnen) slechts één volwassene aanwezig is. In vergelijking met de rest van de steekproef zijn deze eenvolwassene-huishoudens sterk oververtegenwoordigd bij de werkloze huishoudens (zie tabel 2). Gezinnen met twee volwassenen en kinderen zijn dan weer ondervertegenwoordigd bij de jobloze huishoudens. Werkloze huishoudens met kinderen lopen een groot risico op inkomensarmoede. Vooral bij gezinnen met drie of meer kinderen is het aandeel onder de armoedegrens zeer hoog (95% onder de armoedegrens).

Tabel 2 – Aandeel van de verschillende huishoudtypes in werkloze huishoudens en in totale groep 18-59 jaar, en aandeel onder armoederisicodrempel, 2006 (gewogen %).

	Aandelen van verschillende huishoudtypes in werkloze huishoudens (%)	**Aandelen van verschillende huishoudtypes in totale steekproef (%)**	**Aandeel werkloze huishoudens onder en boven 60% AG (%)**	
			Niet-arm	**Arm**
Alleenstaande	34,4	14,1	44,0	56,0
2 vw zonder kinderen	31,1	23,3	65,4	34,6
Andere zonder kinderen	5,0	13,0	58,0	42,0
Eenoudergezinnen	12,4	4,3	40,2	**59,8**
2 vw 1 kind	6,1	13,8	28,7	**71,3**
2 vw 2 kinderen	4,1	15,5	36,5	**63,5**
2 vw 3 + kinderen	3,9	7,7	4,7	**95,3**
Andere met kinderen	3,1	8,3	12,6	**87,4**
	100,0	100,0		

Bron: EU-SILC 2006.

□ Andere moeilijkheden en vormen van deprivatie

Naast een hoger inkomensarmoederisico worden personen in een werkloos huishouden ook vaker geconfronteerd met andere vormen van deprivatie. Drie op vier van deze gezinnen geeft aan de eindjes moeilijk aan elkaar te kunnen knopen (72% tegenover 30% bij wie werkt). Daarnaast is 4 op 10 van deze groep (37%) niet in staat om de woning voldoende te verwarmen en kan 17% niet om de twee dagen een eiwitrijke maaltijd eten (tegenover 10% en 2% bij de werkende huishoudens). Opvallend is dat maar liefst 46% van de volwassenen in deze gezinnen kampt met chronische ziekten of handicaps (tegenover 16% in de

huishoudens met werk) en dat 44% in de dagelijkse bezigheden gehinderd wordt door zijn of haar gezondheidstoestand (13 bij werkende huishoudens).

> 4 op 10 van de werkloze huishoudens is niet in staat zijn woning voldoende te verwarmen

Tabel 3 – Aandeel in werkloze huishoudens en in totale steekproef (18-59 jaar) dat aangeeft moeilijkheden te hebben op bepaalde gebieden, België, 2006 (gewogen %).

	Werkloze huishoudens (n = 891)	**Huishoudens met (min. deeltijds) werk (n = 6.332)**	**Totaal (n = 7.223)**
Lekkend dak, vochtige muren, rottende ramen of vloeren	20,4	14,8	15,5
Woning onvoldoende kunnen verwarmen	36,5	10,4	13,6
Geen bad of douche in de woning	1,8	0,6	0,7
Niet in de mogelijkheid om jaarlijks 1 week met vakantie te gaan	62,6	17,8	23,3
Niet in de mogelijkheid om om de 2 dagen vlees/vis of vegetarisch alternatief te eten	17,0	2,4	4,2
Niet in de mogelijkheid om onverwachte uitgave binnen de week op te vangen	59,3	15,8	21,2
Geen middelen over PC te beschikken	25,5	4,1	6,7
Geen middelen om over een auto te beschikken	29,1	3,3	4,9
Redelijk tot zeer moeilijk de eindjes aan elkaar kunnen knopen	72,2	30,3	35,5
Chronische ziekte	46,0	16,3	20,0
Matige tot ernstige hinder door gezondheidstoestand	43,8	13,4	17,2

Alle significant – $p < 0.0001$.

Bron: EU-SILC 2006, eigen berekeningen.

□ Activiteitsstatus, leeftijd en opleidingsniveau

We bekijken ook de arbeids- of activiteitsstatus van de volwassenen tussen 18 en 59 jaar in deze werkloze huishoudens; met andere woorden, de groep die theoretisch gezien aan het werk zou kunnen zijn.[3] We stellen vast dat in de bevraagde inkomensperiode (het afgelopen jaar) 43% van de volwassenen werkloos, 50% inactief en 7% al gepensioneerd was. Van de volwassenen die inactief zijn, leeft – zoals enigszins te verwachten valt op basis van de gezondheidssituatie (zie eerder) – een grote groep van een ziekte- of invaliditeitsuitkering.

Wanneer we hun situatie bekijken op het moment van de bevraging zelf, was 21% actief op zoek naar werk en was 9% ondertussen aan de slag; 33% van wie het jaar ervoor al in een jobloos huishouden woonde, blijft werkloos, 11,7% is gepensioneerd en 19,4% leeft van een ziekte- of invaliditeitsuitkering. Daarnaast geeft 16% aan dat zorg en huishoudelijke taken de voornaamste bezigheid zijn en 10% geeft aan inactief te zijn (niet in tabel). Het merendeel van de per-

sonen in een jobloos huishouden in het jaar 2005, blijft met andere woorden in deze situatie steken. Dat het vaak gaat om personen die ver van de arbeidsmarkt staan, wordt bevestigd wanneer we zien dat één op vier van de volwassenen in werkloze huishoudens nog nooit heeft gewerkt (van deze groep zijn zeven op tien vrouwen). Naar leeftijd zien we dat meer dan zes op tien van de volwassenen in jobloze huishoudens 45 jaar of ouder zijn. Bijna de helft van de volwassenen in werkloze huishoudens is laaggeschoold.

Tabel 4 – Activiteitsstatus in bevraagde inkomensperiode, opleidingsniveau, leeftijdscategorie en arbeidsmarktsituatie 18-59 jarigen (n = 892), België, 2006 (gewogen %).

Activiteitsstatus	**%**	**Opleidingsniveau**	**%**
Werkloos	43,4	Laaggeschoold	48,1
Inactief	49,9	Middengeschoold	31,5
Pensioen	6,5	Hooggeschoold	20,5
Totaal	100	Totaal	100
Leeftijd		**Arbeidsmarkt**	
18-24	8,0	Momenteel op zoek naar werk	23,8
25-34	12,0	Verleden – heeft nooit gewerkt	25,5
35-44	20,3		
45-54	28,4		
55-59	31,4		
Totaal	100		

Bron: EU-SILC 2006 – eigen berekeningen.

2. Het 'arbeidsmarktpotentieel' in de inkomensarmoede

Deze problematiek van werkloze huishoudens in armoede is natuurlijk een stuk van een complexere puzzel. Van die puzzel maakt ook het huidige beleidsdiscours deel uit; het houdt ons voor dat een betaalde baan dé remedie tegen armoede is. In welke mate heeft deze vooronderstelling vaste grond onder de voeten?

Ook hier hanteren we de Europese inkomensarmoedegrens (60% van het mediaan gestandaardiseerd nationaal inkomen) om af te bakenen wie in armoede leeft. We bekijken de groep van mensen in armoede die arbeidsmarktactief kan zijn (18-65 jaar). In plaats van het inkomensrisico per 'groep' of per socio-economisch kenmerk te bekijken, maken we in onderstaande tabel een dwarsdoorsnede van de volwassenen die in inkomensarmoede leven.

Dit geeft een andere kijk op het 'armoede en werk'-verhaal dan we gewoon zijn. Terwijl het armoederisico onder werkenden op zich vrij laag is (4% van wie werkt is arm), zien we dat 20% van de volwassenen die in armoede leven eigenlijk al aan de slag is; we treffen zowel werknemers als zelfstandigen aan onder de armoedegrens. Daarnaast is 5,5% van de armen tussen 18 en 65 jaar met pensioen, 1,1% invalide of ziek en 10% in opleiding. Als we de verschil-

lende categorieën optellen die in principe niet (of moeilijk) te activeren zijn, omdat ze al aan het werk, op pensioen, in opleiding, ziek of invalide zijn, dan gaat het over ruim een derde (36,6%) van de armen tussen 18 en 65 jaar. Of scherper gesteld: wanneer we de volledige populatie van mensen in armoede nemen (alle leeftijden) dan is 63% niet te activeren wegens te jong, in opleiding, ziek, invalide of gepensioneerd. Daarnaast zijn er ook mensen die moeilijk te activeren zijn omdat ze ver van de arbeidsmarkt af staan: zo heeft 30% van wie ouder is dan 25 jaar nog nooit gewerkt. Andere zaken waarmee we hier geen rekening (kunnen) houden, is onbeschikbaarheid omwille van mantelzorg, ernstige psychische aandoeningen, verslavingen en complexe armoedesituaties die het onmogelijk maken om actief te zijn.

> 63% van de armen is niet te activeren wegens te jong, in opleiding, invalide, ziek of gepensioneerd

Tabel 5 – Activiteitsstatus van de volwassenen (18-65 jaar) die in inkomensarmoede leven, België, 2006 (n = 1.146).

Activiteitsstatus volwassenen in inkomensarmoede	%
Werkend	20,0
Zelfstandigen	*8,6*
Werknemers	*11,3*
Werkloos	27,1
Gepensioneerd	5,5
Invalide/ziek	1,1
Andere inactieven	36,1
Student/in opleiding	10,1
Totaal	100

Bron: EU-SILC 2006, eigen berekeningen.

3. De Vlaamse arbeidsmarkt in een oogopslag

We kunnen in deze bijdrage niet voorbijgaan aan hoe het de Belgische en Vlaamse arbeidsmarkt vandaag vergaat. 2007 was een gunstig economisch jaar, waarbij de nationale en Vlaamse werkzaamheidsgraden toenamen, tot 62,3% in België en 66,3% in Vlaanderen – telkens in het eerste kwartaal van 2008. Ook de specifieke werkzaamheidsgraden van vrouwen en van ouderen namen toe op nationaal en Vlaams niveau. Voor laaggeschoolden is er in Vlaanderen een (lichte) toename van de werkzaamheidsgraad, op nationaal niveau is er geen vooruitgang. Ondanks kleine stappen voorwaarts, lijkt het vooralsnog weinig waarschijnlijk dat de Europese Lissabondoelstelling zal worden gehaald; daar-

voor moeten we tegen 2010 dit aandeel op 70% krijgen. Nationaal staat men ook hier nog ver van de doelstellingen uit de Nationale Actieplannen Sociale Insluiting; die beogen een werkzaamheidsgraad voor vrouwen van 60% en voor laaggeschoolden van 50% tegen 2010. Vlaanderen haalt wel al de doelstelling om 60% van de vrouwen aan de slag te krijgen; bij de laaggeschoolden staat de teller in Vlaanderen op 44,5%. De scholingskloof blijft in het kader van de strijd tegen ongelijkheid en armoede een belangrijk probleem en een grote uitdaging voor alle arbeidsmarktactoren.

De werkloosheidsgraad daalde in het eerste halfjaar van 2008 ten opzichte van dezelfde periode in 2007: in Vlaanderen van 6,3% naar 5,7%; in het Waals Gewest van 17,4% naar 16,1% en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van 20,2% naar 19,9%. Zowel nationaal als regionaal zien we in 2008 een daling in het aantal werkzoekenden en hun aandeel in de beroepsbevolking tegenover 2007. In totaal telt Vlaanderen in juni 2008 158.114 NWWZ. In vergelijking met een jaar eerder zien we in juni 2008 vooral een daling van het aantal én

Figuur 4 – Aantal niet-werkende werkzoekenden (NWWZ), België en gewesten, 2007-2008.

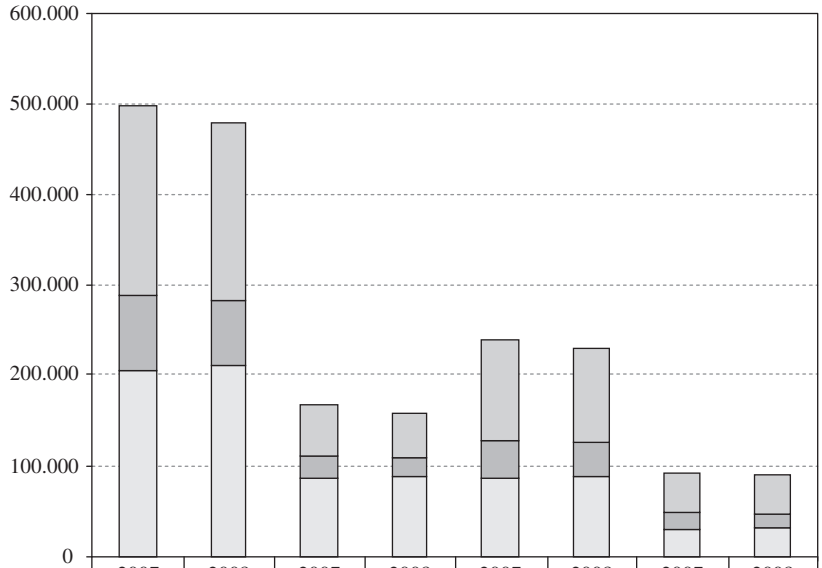

	2007	2008	2007	2008	2007	2008	2007	2008
	België		Vlaanderen		Wallonië		BHG	
Meer dan 2 jaar	210394	195259	56701	47912	110879	104604	42814	42743
Van 1 tot 2 jaar	83006	72916	25300	21248	40201	36977	17505	14691
Minder dan 1 jaar	205262	209405	86052	88954	87583	87940	31627	32511

Minder dan 1 jaar Van 1 tot 2 jaar Meer dan 2 jaar

aandeel langdurig werkzoekenden; vanuit een armoedebestrijdingsperspectief is dit een positieve evolutie. In Vlaanderen maken de langdurig werkzoekenden (langer dan een jaar werkloos) 44% van de totale werkzoekendenpopulatie uit; een jaar eerder was dit nog 48%. In Wallonië en Brussel zien we een gelijkaardige evolutie.

4. Wat deed de overheid?

4.1 **Vlaanderen: activering van mensen en van competenties**

In de 'Beleidsbrief 2008 Werk' (Vandenbroucke, 2008) lezen we de krijtlijnen van de Vlaamse beleidsplanning voor 2008. *Om 'mensen aan het werk te krijgen en te houden'* (doelstellingenreeks 1) wordt de sluitende aanpak van het (stedelijk en gemeentelijk) jeugdwerkplan naar heel Vlaanderen en naar alle jongeren veralgemeend, door meer aandacht te schenken aan 50-plussers, aan allochtone werkzoekenden en aan langdurig werkzoekenden met een ernstige medische, psychische en/of psychiatrische problematiek; zowel in de werking van de VDAB en doorheen geplande samenwerkingsverbanden met de welzijnssector. Het is afwachten of de extra inspanningen voor kansengroepen in de beoogde 550 diversiteitsplannen en 5.000 plaatsingen via Jobkanaal zullen worden gerealiseerd. Ook worden een aantal acties en instrumenten voor gelijke arbeidsdeelname en discriminatiebestrijding concreet uitgewerkt. Daarnaast is het de bedoeling dat kansengroepen worden toegeleid naar knelpuntopleidingen en werkloosheidsvallen worden weggewerkt door onder meer de uitgaven voor kinderopvang voor VDAB-cursisten terug te betalen. Andere acties werden verder uitgebouwd of voortgezet (zoals actieplan IBO, voor een volledig overzicht hiervan – zie de beleidsbrief zelf). Daarnaast werden ook nieuwe acties voorzien in het herstructureringsbeleid (zoals een draaiboek herstructureringen) en voor sociale innovatie in bedrijven. Het vervolledigen van het kader voor inclusief beleid voor mensen met een arbeidshandicap ligt in het verschiet.

Een tweede reeks doelstellingen heeft betrekking op de uitvoering en uitwerking van de Competentieagenda 2010[4] die in 2007 werd goedgekeurd door de Vlaamse regering en de sociale partners. Hiervoor werd voor 2008 en 2009 telkens € 14 miljoen uitgetrokken. In 2008 werden een reeks acties gericht op de competenties op de arbeidsmarkt en meer bepaald op het realiseren van een breed draagvlak, het opstarten van proeftuinen rond lerende netwerken, de doorlichting van financiële stimulansen voor opleiding en competentiebeleid naar ondernemingen, de doorlichting van de huidige systemen voor opleidings- en studiefinanciering voor volwassenen, de uitbouw van een 'basisdienstverlening loopbaaninformatie en loopbaanmanagement' in de werkwinkels van de VDAB en de diversificatie van het aanbod loopbaandienstverlening. Daarnaast

zetten de acties in op het onderwijs en de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt. Hierbij wordt onder andere gefocust op talentontdekking en -ontwikkeling door onder meer een sensibiliseringscampagne in basis- en secundair onderwijs, de structurele financiering van het beroepenhuis en tien nieuwe proeftuinen gericht op 'anders kiezen'. Ook het nieuwe decreet dat van leerlingen in het deeltijds onderwijs verwacht dat ze een voltijds engagement opnemen (decreet leren en werken, zie ook hoofdstuk onderwijs) en bijkomende middelen voor trajectbegeleiding van deze jongeren vallen hieronder. De sociale partners worden gestimuleerd om een voldoende groot aanbod stages te voorzien zodat leerlingen en leerkrachten de mogelijkheid krijgen om meer en kwaliteitsvol te 'werkplekleren'.

Men trekt de kaart van een breed partnerschap (doelstellingenreeks 3) waarbij zowel sociale, sectorale partners als ruimere stakeholders en andere beleidsniveaus worden betrokken en sensibiliseert sociale en privébedrijven voor de principes van maatschappelijk verantwoord ondernemen (doelstellingenreeks 4).

In 2008 werd trajectbegeleiding op maat verder uitgebouwd, via de ervaringsdeskundigen die bij de VDAB zijn ingeschakeld (zes in totaal), door samenwerking tussen VDAB en OCMW binnen de lokale werkwinkels, door training van consulenten om trajecten op maat voor mensen in armoede te ontwikkelen en door begeleiding op domeinen buiten de arbeidsmarkt (zoals het in orde brengen van papieren). Bij de evaluatie van de beheersovereenkomst met de VDAB bleek dat de samenwerking tussen VDAB en de andere partners in de werkwinkels toch beter kan en dat men er niet helemaal in slaagt de geplande oververtegenwoordiging van enkele kansengroepen in de trajectwerking te realiseren. Voor 2009 trekt de Vlaamse regering bijkomende middelen (€ 4 miljoen) uit voor het verbeteren en uitbreiden van het bestaande werkervaringsprogramma dat moet zorgen voor een intensievere toeleiding van langdurig werkzoekenden naar duurzaam werk. Elke deelnemer krijgt vanaf dan een evenwaardige begeleiding ongeacht de organisatie waar de werkervaring plaatsvindt, waarbij begeleiding en opleiding in een eerste fase gericht zijn op competentieversterking en in een tweede fase op de uitstroom naar werk. Positief is dat de begeleiding hier niet ophoudt, maar dat men ook investeert in het behoud van werk, door werkzoekenden zes maanden recht te geven op een individuele nazorg bij de nieuwe werkgever. Verder werd een actieplan 'ondernemend onderwijs' gelanceerd. Ook in de pijplijn zitten, het decreet 'maatwerken' dat de juridische verankering van de werking van sociale en beschutte werkplaatsen moet regelen en het decreet WEP-plus (voorzien voor begin 2009).

Dit jaar werd de website www.werk.be gelanceerd, die alle informatie over werk in Vlaanderen bundelt voor verschillende doelgroepen (zoals werkgevers, werknemers, werkzoekenden, professionelen, studenten). Er is ook een integratie van de federale website www.aandeslag.be[5] in de website voorzien.

4.2 De startblokken van het federale arbeidsmarktbeleid

Het federale regeerakkoord van 18 maart 2008 (Federale Regering, 2008) en de beleidsnota van federaal minister van Werk Milquet (2008) geven ons een zicht op de krachtlijnen van het beleid voor de legislatuur 2008-2011. De voornaamste doelstellingen van het beleid op het gebied van werk en economische ontwikkeling liggen in het opkrikken van de werkgelegenheidsgraad, het behouden en versterken van een gunstig ondernemingsklimaat en job- en welvaartscreatie. Men ziet deze als "conditio sine qua non voor de opvang van de vergrijzing, de versterking van de sociale bescherming, de verhoging van de koopkracht, de ondersteuning van de gezinnen, de bestrijding van de armoede en de beheersing van de overheidsfinanciën." (Federale Regering, 2008:3).

Er wordt een nationale strategie voor de werkgelegenheid naar voor geschoven die, in samenspraak met de deelstaten en de sociale partners, moet resulteren in meer dan 200.000 nieuwe jobs. Daarbij blijft de inbreng en de eigen verantwoordelijkheid van de sociale partners een belangrijke pijler.

Het activeringsbeleid zal worden geëvalueerd en dit moet resulteren in een actualisering van het samenwerkingsakkoord met de gewesten (uit 2004) over de opvolging van werkzoekenden. Daarnaast plant de regering maatregelen om werkloosheidsvallen tegen te gaan, door onder meer de mobiliteit van werkzoekenden te verbeteren. De tewerkstelling van ondervertegenwoordigde groepen moet makkelijker worden door onder meer een versterking van de sociale Maribel en de invoering van sociale clausules in overheidsopdrachten. Ook de toekenningsregels voor de sociale voordelen zullen wijzigen zodat mensen na een werkhervatting niet meteen alle voordelen kwijtspelen. Het systeem van dienstencheques blijft bestaan, maar het toepassingsgebied en de manier waarop PWA-arbeiders in het systeem kunnen worden opgenomen, zullen worden bekeken. Voorts staat er op voorstel van de sociale partners een versterking van de structurele lastenverlaging voor lage lonen op stapel, alsook een verhoging van de minimumlonen.

De Nationale Arbeidsraad moet tot slot concrete voorstellen formuleren voor de uitwerking van een mechanisme dat de werkloosheidsuitkeringen in een eerste periode verhoogt, maar na verloop van tijd degressief wordt (zonder echter de minima aan te tasten). Ook wordt onderzocht of economische immigratie, met tijdelijke en daarna definitieve arbeidsvergunningen, kan bijdragen tot het invullen van vacatures in de knelpuntberoepen. Om opleiding, werk en gezin beter op elkaar af te stemmen, wordt gedacht aan een systeem van 'loopbaanrekening'.

Concreet werd in 2008 (bij het ter perse gaan van dit Jaarboek in oktober 2008) beslist om de inkomensgarantie-uitkering te verhogen tot € 147 netto ongeacht de gezinssituatie (voorheen was dit € 30, 53 of 75 naargelang van de gezinssituatie), om het inkomensplafond voor de partner van een werkloze met gezinslast te verhogen en om de periode dat een werkzoekende zich als zelf-

standige gevestigd had in rekening te brengen voor de berekening van de wachttijd en om de werkbonus (een vrijstelling van persoonlijke sociale bijdragen speciaal voor mensen met een laag inkomen) te verhogen van € 143 naar € 175.

5. Tot slot

De vaststelling dat deprivatie- en armoederisico's torenhoog zijn bij gezinnen zonder of met een minimaal arbeidsinkomen, doet vermoeden dat de socialezekerheidsuitkeringen niet volstaan om deze bevolkingsgroepen boven de armoedegrens uit te tillen. Uit onze analyses bleek ook dat voor heel wat volwassenen uit een werkloos of inkomensarm huishouden activering geen optie is, omdat ze al op pensioen zijn, ziek of invalide zijn. Voor de anderen ligt een deel van de verklaring voor hun afwezigheid op de arbeidsmarkt in een ontoereikende of onbestaande arbeidsmarktervaring, in het feit dat ze vaardigheden ontberen, maar ook en wellicht vooral in elementen die we niet konden meten zoals (het moeten opnemen van) mantelzorg, ernstige psychische aandoeningen, verslavingen en andere complexe situaties.

De situatie van werkloze huishoudens is voldoende belangwekkend om tot verder onderzoek aan te zetten: internationale literatuur wijst erop dat een lage werkintensiteit vaker aangetroffen wordt bij huishoudens van niet-EU-herkomst. Ook voor kennis over de effecten van opgroeien in een werkloos huishouden moeten we ons richten naar de internationale literatuur. Wonen in een werkloos huishouden heeft een belangrijke impact op de levensomstandigheden van ouders, maar ook van kinderen, in materieel en ook in emotioneel opzicht. Heel wat kinderen in deze huishoudens groeien op in een stressvolle context en nemen op allerhande domeinen in mindere mate deel aan het maatschappelijk leven. Opgroeien in een werkloos huishouden hypothekeert ook de ontwikkeling en de toekomst van kinderen. Recent onderzoek in Australië geeft aan dat deze kinderen bijna dubbel zoveel kans hebben als andere kinderen om op volwassen leeftijd ook in een werkloos huishouden te leven (Headey & Verick, 2006). Vooral lange periodes van werkloosheid van ouders verhogen het risico van zo'n langetermijneffecten op de ontwikkeling van kinderen. Kinderen die opgroeien in deze gezinnen, missen in de onmiddellijke omgeving immers rolmodellen die hen meegeven hoe men toegang kan krijgen tot de arbeidsmarkt en zich daar kan handhaven.

Deze problematiek van (combinaties van) werkloosheid op huishoudniveau en de gevolgen daarvan, vraagt ten slotte ook meer aandacht van beleidsmakers dan vandaag het geval is.

NOTEN

1. Het gaat om het relatieve aantal mannen en vrouwen op arbeidsleeftijd (tussen 18 en 59 jaar) en kinderen (0-17 jaar) die in huishoudens wonen waar niemand aan het werk is en waar er bijgevolg geen inkomen uit arbeid aanwezig is.
2. Studenten tussen 18 -24 jaar die in huishoudens leven die enkel bestaan uit studenten van dezelfde leeftijdsklasse werden noch in de teller noch in de noemer meegeteld.
3. De studenten werden weggelaten uit de analyses.
4. De 'competentieagenda' focust op tien prioriteiten: geïnformeerde studie- en beroepskeuze; meer en beter werkplekleren; actieplan ondernemend onderwijs; versterken van elders verworven competenties; actieplan jeugdwerkloosheid; stimuleren van competentiebeleid; oudere werknemers; incentives werknemers; werk maken van werknemerschap en versterken van de sectorale invalshoek.
5. Op deze site kan de individuele werkgever, werknemer of werkzoekende nagaan voor welke premies hij of zij in aanmerking komt, op basis van kerngegevens als leeftijd, opleiding of inplanting.

HOOFDSTUK 4

Ongelijke kansen in het onderwijs

Geert Campaert

De kwaliteit van het Vlaamse onderwijs is in het algemeen vrij goed; dat toonden de Europese PISA-onderzoeken de voorbije jaren aan; volgens deze testen behoren Vlaamse scholieren tot de internationale top. Tegelijk is de kloof tussen sterke en zwakke leerlingen bijna nergens zo groot als bij ons. In de huidige legislatuur werd de term 'gelijke kansen' daarom de rode draad doorheen het onderwijsbeleid. Een hele reeks maatregelen werden ondertussen genomen – en een aantal staan nog op stapel – om gelijke kansen in het onderwijs voor iedereen dichterbij te brengen. In dit hoofdstuk gaan we na hoe het momenteel is gesteld met de ongelijkheid in ons onderwijs en welke maatregelen de overheid het afgelopen jaar heeft genomen om deze ongelijkheden aan te pakken.

1. Ongelijke kansen

1.1 In het kleuter- en lager onderwijs

Al in het kleuteronderwijs komt niet elke leerling met gelijke middelen aan de start. Uit onderzoek (Meurs & Gül, 2004) weten we al langer dat zelfs in de eerste levensjaren kinderen uit kansarme gezinnen, in vergelijking met hun leeftijdsgenootjes, achterstand oplopen op het vlak van sociaalemotionele ontwikkeling, taalontwikkeling en motoriek. Ook bieden sommige kinderen zich veel later dan anderen aan om hun startnummer op te halen. Kleuters uit de lagere sociale klassen beginnen vaak pas in het kleuteronderwijs als het grote peleton al is vertrokken en ze halen die achterstand meestal niet op; integendeel. Vooral kinderen van econnomisch niet-actieve ouders zijn bij die laatstarters oververtegenwoordigd, net als kinderen van alleenstaande ouders (Groenez, Van Den Brande & Nicaise, 2003).

De sociale ongelijkheid uit de kleuterschool zet zich niet alleen door in de lagere school; ze neemt verder toe. Het eerste leerjaar vormt vaak een struikelblok; voor een groeiend aantal kinderen dreigt dan al doorverwijzing naar het buitengewoon onderwijs; hun aantal is ook het voorbije schooljaar verder toe-

genomen; momenteel volgen 6,59% van de leerlingen (27.140) les in het buitengewoon onderwijs. Op zich is dat geen probleem, integendeel. Alleen wanneer bij die doorverwijzing oneigenlijke factoren meespelen, zoals sociale herkomst, fronsen we de wenkbrauwen en dat is hier het geval.

Recent onderzoek (Verhaeghe & Van Damme, 2008) stelt bij het begin van de lagere school al grote verschillen in vaardigheden vast: zo varieert de gemiddelde achterstand (tegenover de gemiddelde Vlaamse leerling) bij de aanvang van het eerste leerjaar voor wiskunde van één trimester (Nederlandstalige GOK[1]-leerlingen) tot bijna een volledig schooljaar (Turkse GOK-leerlingen). Tegen het einde van het eerste leerjaar hebben de anderstalige (zowel GOK als niet-GOK) leerlingen hun achterstand voor een groot deel goedgemaakt, maar ligt de achterstand gemiddeld toch nog altijd rond een half schooljaar voor anderstalige GOK-leerlingen. Opvallend is ook dat in de loop van het tweede leerjaar alle categorieën van leerlingen ongeveer dezelfde leerwinst boeken, waardoor ook de achterstand van kansarmen en anderstaligen dezelfde blijft.

Het GOK-decreet is vandaag enkel van toepassing op het gewoon onderwijs. Nochtans weten we uit onderzoek van de voorbije jaren dat kinderen uit kansarme gezinnen een onevenredig grote kans hebben om te worden doorverwezen naar het buitengewoon onderwijs (Van Heddegem & Douterlungne, 2002) en dat de uitbreiding van het GOK-decreet naar dit buitengewoon onderwijs dus geen slechte zaak zou zijn. Een recente bevraging door het departement onderwijs zelf bevestigde dat leerlingen uit het buitengewoon onderwijs heel hoog scoren op de verschillende GOK-indicatoren: 49% scoort positief op minstens één van de indicatoren. In het buitengewoon onderwijs geldt wel nog altijd het onderwijsvoorrangbeleid,[2] maar er worden al enkele jaren geen nieuwe scholen meer erkend die extra omkaderingsmiddelen kunnen ontvangen. Het afgelopen jaar werd in opdracht van de minister een onderzoek (Ghesquière e.a., 2007) uitgevoerd om na te gaan of er een financiële correctie nodig is in het buitengewoon onderwijs voor leerlingen uit sociaal zwakkere milieus. Het onderzoek stelt dat de scholen in het buitengewoon onderwijs nu al hun beleid en werking in sterke mate afstemmen op de zwakste leerlingen. Ze geven wel aan dat extra omkadering voor intensieve taalondersteuning en onderwijsgerichte opvoedingsondersteuning gewenst is en dat deze middelen het best worden verdeeld op basis van het aandeel leerlingen dat scoort op de GOK-indicatoren.

> De helft van de leerlingen in het buitengewoon lager onderwijs scoort op minstens één van de vier GOK-indicatoren

Ook het inzetten van studieondersteuning aan huis kan een element zijn om het oplopen van een achterstand te voorkomen of te remediëren. In 2005 startten een aantal proeftuinen in het basisonderwijs en de eerste graad van het secun-

dair onderwijs waarbij studieondersteuning aan huis werd ingericht voor leerlingen uit maatschappelijk kwetsbare gezinnen. Studenten uit lerarenopleidingen verzorgen in deze projecten de ondersteuning als een stage in het kader van hun opleiding. Uit een voorlopige evaluatie van één van deze proeftuinen (Juchtmans, G. & Vandenbroucke, A., 2008) blijkt dat in veel gezinnen na de ondersteuning de leeromgeving voor de kinderen duidelijk krachtiger is dan voorheen; de ouders hebben daarna ook meer zelfvertrouwen in hun contacten met de school. De kortetermijnresultaten voor de leerlingen zelf zijn ook positief: hun motivatie en zelfvertrouwen neemt toe en verschillende leerlingen kunnen de overstap maken van buitengewoon lager onderwijs naar gewoon secundair onderwijs, of van de B-stroom naar de A-stroom. De studieondersteuning werkt ook preventief: in heel wat gevallen kan men zittenblijven of een doorverwijzing naar het buitengewoon onderwijs of de B-stroom vermijden. Een groot nadeel is wel dat deze projecten meestal slechts tijdelijk worden gefinancierd, waardoor problemen ontstaan inzake continuïteit. Minister Vandenbroucke overweegt dan ook om dit soort stage verplicht te maken binnen het curriculum van de lerarenopleiding. Dat zou er ook voor zorgen dat het aanbod aan tutoren voor dit soort ondersteuning toeneemt.

1.2 In het secundair onderwijs

De achterstanden die sommigen oplopen in het lager onderwijs, worden zelden ingehaald in het secundair onderwijs, integendeel. Voor de meeste leerlingen wordt het een vervolgverhaal en nemen de verschillen enkel maar toe. Zo stellen we vast dat op het einde van het secundair onderwijs de verschillen inzake schoolachterstand erg groot zijn tussen de verschillende richtingen: in het ASO heeft 13,1% van de leerlingen in het zesde jaar minstens één jaar achterstand opgelopen, in het TSO geldt dit voor maar liefst 41,2% en in het BSO zelfs voor meer dan de helft (57,6%) van de leerlingen. Hierbij moeten we wel aanstippen dat leerlingen die hun schoolloopbaan in het ASO beginnen, vaak na een jaar overzitten, afzakken naar het BSO of TSO – het beruchte watervaleffect – wat het percentage zittenblijvers in deze richtingen omhoogduwt. Wanneer we kijken naar het aantal leerlingen dat twee jaar of meer achterstand oploopt tegen het einde van het secundair onderwijs, zijn de verschillen tussen ASO en de andere richtingen nog meer uitgesproken (zie ook figuur 1).

We weten dat allochtonen in verhouding meer aanwezig zijn in het TSO en BSO; het is dan ook niet verwonderlijk dat ze in het algemeen duidelijk slechter scoren. Drievierde (74,6%) van de allochtone leerlingen hebben minstens één jaar achterstand opgelopen tegen dat ze in het zesde jaar secundair aankomen; bij de Belgische leerlingen geldt dit slechts voor één op drie (32,0%). Het verschil is nog frappanter wanneer we kijken naar de leerlingen met twee jaar of

meer achterstand: bij de allochtonen geldt dit nog voor 40,8% tegenover 8,5% bij de Belgische leerlingen.

> 4 op 10 allochtonen eindigt het secundair onderwijs met minstens twee jaar vertraging

Ook in het secundair onderwijs blijft het aantal leerlingen in het buitengewoon onderwijs stijgen: in het schooljaar 2007-2008 zaten 18.263 leerlingen in deze onderwijsvorm, dat is bijna 20% meer dan bij het begin van dit decennium. Hoe dit in de komende jaren zal evolueren, zal ook afhangen van hoe het nieuwe systeem van de leerzorg wordt ingevoerd; over de exacte uitwerking ervan wordt nu nog gediscussieerd en de startdatum ervan werd al uitgesteld naar 2010.

Figuur 1 – Percentage leerlingen in het zesde jaar secundair onderwijs dat twee jaar of meer achterstand heeft opgelopen, schooljaar 2007-2008, Vlaanderen.

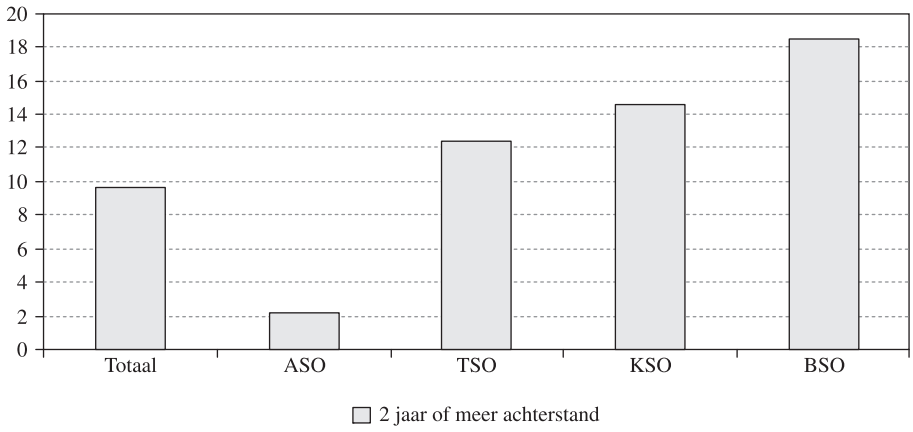

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en Gegevensbeheer en eigen berekeningen.

Ook de resultaten van het PISA-onderzoek 2006 (De Meyer, 2007) bevestigen dat er nog altijd grote verschillen in prestaties bestaan tussen sterke en zwakke leerlingen in het secundair onderwijs: de verschillen inzake leesvaardigheid en wiskundige geletterdheid tussen autochtone leerlingen en leerlingen die een andere taal spreken, zijn in Vlaanderen bijna drie (2,8) keer zo groot als in een gemiddeld OESO-land. De resultaten geven ook aan dat de impact van de socio-

economische status (SES) op de leesprestaties, in Vlaanderen nog altijd sterk is en niet afnam in vergelijking met PISA 2000.

1.3 Deelname aan het hoger onderwijs

Of een leerling doorstroomt naar het hoger onderwijs of niet, hangt in belangrijke mate af van zijn socio-economisch profiel en vooropleiding. Het overgrote deel (89%) van de kinderen van wie de moeder hooggeschoold is, zet zelf ook de stap naar het hoger onderwijs. Voor kinderen met een laaggeschoolde moeder geldt dit voor minder dan de helft. De effecten van socio-economische achtergrond en vooropleiding hangen vaak samen: kinderen uit de 'laagste' sociale klassen komen vaker terecht in het TSO en BSO, die geen optimale vooropleiding voor het hoger onderwijs vormen en dus vaak het eindpunt voor hun schoolloopbaan betekenen. Ook de slaagkansen in het eerste jaar (en later) worden deels bepaald door deze factoren (Lacante e.a., 2001): naarmate het opleidingsniveau van de ouders hoger is, daalt het aantal drop-outs in het eerste jaar en stijgt het aantal studenten dat slaagt. Ook andere socio-economische kenmerken bepalen mee het slaagcijfer in het eerste jaar: beursstudenten stoppen sneller en slagen minder dan gemiddeld en hetzelfde geldt voor studenten uit eenoudergezinnen of studenten die het Nederlands niet als moedertaal hebben.

De deelname aan het hoger onderwijs zit de laatste jaren wel duidelijk in de lift: sinds 2000 stijgt het aantal studenten in zowel hogescholen als universiteiten elk schooljaar (licht) en volgens de voorlopige cijfers zet deze trend zich ook in het schooljaar 2008-2009 verder. Recent onderzoek (Groenez, 2008) wees erop dat de grote expansie van het hoger onderwijs sinds de jaren zestig nog niet de beoogde democratisering van ons hoger onderwijs gebracht heeft: arbeiderskinderen gaan nu wel vaker naar de universiteit en hogeschool, maar andere beroepsgroepen zijn er minstens even sterk op vooruitgegaan. Daarnaast is er nog het fenomeen van de laatste jaren waarbij meer en meer jongeren – vaak met een hoge SES – niet stoppen met één diploma, maar gaan voor een extra master of bachelor, wat dan weer leidt tot nieuwe ongelijkheden.

1.4 De overgang naar de arbeidsmarkt

Niet elke onderwijsrichting biedt een even bruikbaar toegangsticket tot de arbeidsmarkt (zie ook deel 2, hoofdstuk 3). De studie Schoolverlaters van de VDAB toont elk jaar duidelijk aan hoe deze kansen sterk verschillen. De recentste editie (VDAB, 2008) ging de kansen op de arbeidsmarkt na van de schoolverlaters (met of zonder diploma) in het schooljaar 2005-2006. Door de goede economische conjunctuur in 2006-2007 daalde het aantal schoolverlaters dat na één jaar nog geen enkele werkervaring had, voor het vierde jaar op rij: van 3.818 in de vorige studie naar 2.332 of een daling met 39%. De grotere

kans op werk geldt echter vooral voor de midden- en hooggeschoolden, het percentage afgestudeerden met lage of zonder kwalificatie die na één jaar nog geen werkervaring hebben, daalt in verhouding veel minder. Van de schoolverlaters uit 2006 hadden er 1.581 de tweede graad van het secundair onderwijs niet beëindigd, wat een stijging is met bijna 20% ten opzichte van het vorige jaar. Dit is toch een opvallende vaststelling; de voorbije jaren werden toch heel wat inspanningen geleverd om het aantal schoolverlaters zonder kwalificaties terug te dringen. Van hen was 20,9% (23,5% vorige studie) na één jaar nog werkloos, 6,5% had in die periode zelfs geen enkele werkervaring kunnen opdoen.

> Ondanks de inspanningen neemt het aantal schoolverlaters zonder kwalificaties opnieuw toe

Figuur 2 – Percentage schoolverlaters per onderwijsvorm en -niveau dat na één jaar nog werkzoekend is, Vlaanderen, 2007.

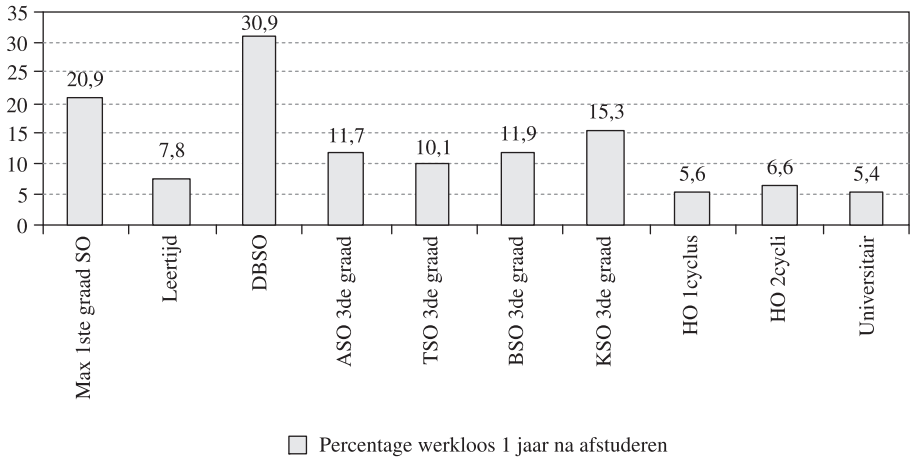

Bron: VDAB Databeheer en -analyse (2008).

In het algemeen geldt dat hoe hoger men geschoold is, hoe kleiner de kans om als schoolverlater na een jaar nog werkloos te zijn (zie ook figuur 2). Een van de weinige uitzonderingen op deze regel vormt de leertijd: 2 op 3 van die leerlingen vinden onmiddellijk een job en hoeven zich niet bij de VDAB in te schrijven; slechts 7,8% is na een jaar nog werkloos, waarvan 6,6% – of de overgrote meerderheid – toch al werkervaring heeft opgedaan. Deze resultaten tonen dus het belang aan van een goed systeem van deeltijds werken en leren; deze leerlingen vinden immers vaak een job in het opleidende bedrijf.

In scherp contrast hiermee staan de cijfers van het deeltijds beroepsonderwijs: 30,9% van de afgestudeerden zoekt nog werk na één jaar, 6,7% heeft in dat jaar ook geen enkele werkervaring opgedaan. Leerlingen in dit stelsel zijn vaak minder gemotiveerd omdat ze vaak door het watervaleffect in het stelsel terechtkomen, eerder dan door een bewuste keuze. Ook het feit dat de helft van hen geen werkervaring krijgt tijdens hun opleiding, werkt negatief: van degenen die hun studie met werkervaring konden combineren, is na één jaar nog 23,1% werkzoekend, van de leerlingen zonder werkervaring is dit maar liefst 38,1%. De studie leert ook dat leerlingen die hun studies beëindigen in het technisch en beroepsonderwijs, een goede kans op een job maken; voor de leerlingen die nog een zevende specialisatiejaar volgen, stijgen de kansen op een job na één jaar nog meer. Niet alle studiegebieden sluiten echter even goed aan op de arbeidsmarkt: het percentage werklozen na één jaar ligt erg hoog voor gebieden uit het BSO als decoratieve technieken (37,2%), textiel (40,0%) en mode (40,3%). Hoewel deze percentages al jaren op een hoog niveau liggen, volgen heel wat leerlingen deze richtingen, wat de zaak nog problematischer maakt en de vraag doet rijzen of het hier om een bewuste en goed geïnformeerde studiekeuze gaat.

2. Wat deed de overheid?

2.1 **Werken aan kostenbeheersing**

Het beperken van de kosten voor de leerlingen en hun ouders is een van de belangrijke aandachtspunten in het onderwijsbeleid van deze legislatuur. Verschillende maatregelen die de eerste jaren van de legislatuur werden uitgewerkt en gepland, zitten nu in de uitvoeringsfase: inzake studietoelagen en schooltoelagen wordt dit schooljaar (2008-2009) de schooltoelage voor het kleuter- en lager onderwijs ingevoerd, nadat in 2007-2008 al het bedrag en de inkomensgrenzen voor een schooltoelage in het secundair onderwijs waren opgetrokken. Vanaf 2008-2009 komen ook leerlingen in het deeltijds secundair onderwijs in aanmerking voor een schooltoelage. De bedragen van de toelages zelf nemen ook toe dit schooljaar: het bedrag voor een kleuter wordt opgetrokken van € 40 naar € 80, de gemiddelde toelage in het lager onderwijs stijgt van € 77 naar € 116, en van € 240 naar € 377 in het voltijds secundair onderwijs. Ook de bedragen van de studietoelagen in het hoger onderwijs worden (licht) verhoogd van gemiddeld € 1.530 naar € 1.571.

Daarnaast treden dit schooljaar ook de maximumfacturen voor activiteiten die niet noodzakelijk zijn voor het behalen van de eindtermen in werking (€ 20 per jaar voor een kleuter, € 60 voor een kind in de lagere school), net als de maximumfacturen voor meerdaagse uitstappen (€ 360 voor de volledige duur van het lager onderwijs).

2.2 Nieuwe financieringssystemen

In het basis- en secundair onderwijs wordt vanaf 1 september 2008 een nieuw financieringssysteem ingevoerd, waarbij de verdeling van de middelen niet enkel op schoolkenmerken, maar ook op leerlingenkenmerken wordt gebaseerd. De werkingsmiddelen van de basisscholen stijgen met € 85 miljoen, die van de secundaire scholen met € 40 miljoen, opdat het nieuwe financieringssysteem nergens tot dalende werkingsmiddelen zou leiden. De grootste stijging van middelen zullen we zien bij scholen met veel leerlingen die scoren op één of meerdere van de volgende vier kenmerken: laagopgeleide ouders, een laag inkomen, wonen in een kansarme buurt en thuis geen Nederlands spreken.

Het nieuwe financieringssysteem voor het hoger onderwijs trad in werking op 1 januari 2008. Het aantal beursstudenten, werkstudenten en studenten met een handicap zal sterker doorwegen bij de verdeling van de middelen tussen de universiteiten. Zo hoopt men de universiteiten tot meer inspanningen aan te zetten om studenten uit deze doelgroepen aan te trekken. Het aanmoedigingsfonds, dat middelen voorziet voor acties van de universiteiten om studenten uit kwetsbare doelgroepen te werven, start in 2008 met een overheidsbudget van € 3 miljoen; in 2009 verdubbelt dit bedrag tot € 6 miljoen. Het blijft echter afwachten hoeveel effect een budget van die omvang, versnipperd over de verschillende universiteiten, in de praktijk zal hebben.

2.3 GOK en GOK+

Nog dit schooljaar begint een nieuwe GOK-cyclus die de extra middelen voor gelijke kansen verdeelt over de scholen; in de toekomst worden deze omkaderingsmiddelen ook geïntegreerd in het nieuwe financieringssysteem. Het budget voor gelijke onderwijskansen stijgt ten opzichte van het vorige schooljaar (2007-2008) van € 83 miljoen naar € 101 miljoen. Dit zou moeten leiden tot 200 extra jobs in het basisonderwijs en 280 extra jobs in het secundair onderwijs. Sinds vorig schooljaar krijgen scholen met meer dan 40% kansarme kleuters naast GOK-uren ook GOK± -uren. Met deze uren kunnen kleuterscholen extra begeleiding in de klassen voorzien, wat ervoor moet zorgen dat kleuters meer aan het woord komen en de onderwijzers ook meer tijd kunnen vrijmaken om naar hen te luisteren. Ook de GOK± -middelen nemen toe, zodat het aantal scholen die er een beroep op kunnen doen, stijgt van ongeveer 300 naar 400.

2.4 Decreet leren en werken

Op 1 september 2008 treedt het nieuwe stelsel van deeltijds werken en leren in werking. De drie deeltijdse leersystemen worden op elkaar afgestemd en moeten meer samenwerken zodat voor elke jongere een individueel traject op maat

kan worden uitgestippeld, op basis van zijn interesses, aanleg en vaardigheden. De afgelopen jaren zaten jongeren in het deeltijds beroepssecundair onderwijs vaak deeltijds thuis omdat er geen werkervaringsplekken voorhanden waren. Om daaraan te verhelpen, voert het nieuwe decreet het principe van het voltijds engagement in: de overheid garandeert in samenwerking met de sociale partners voor elke jongere een zinvolle activiteit onder de vorm van arbeidsdeelname (deeltijdse arbeidsovereenkomsten, leerovereenkomsten), voortrajecten (voor niet-arbeidsrijpe jongeren) of brugprojecten (werkervaringsplaatsen in een niet-commerciële omgeving met extra begeleiding). Daarnaast zijn er persoonlijke ontwikkelingstrajecten voor jongeren door centra voor deeltijdse vorming, deskundig in het jeugd- of vormingswerk, die jongeren met sociale en emotionele problemen of moeilijkheden inzake arbeidsattitudes op een gepaste manier opvangen. Spijbelen, wat in dit stelsel vaker dan gemiddeld voorkomt, zal harder worden aangepakt met verplichte begeleiding van het CLB en snellere doorverwijzing naar het parket bij hardnekkige gevallen.

2.5 Verdubbeling plaatsen inclusief onderwijs

Sinds 1999 kan een beperkt aantal kinderen met een matige of ernstige verstandelijke handicap terecht in een school van het gewoon lager of secundair onderwijs, met begeleiding vanuit het buitengewoon onderwijs. De scholen voor buitengewoon onderwijs krijgen voor deze begeleiding aanvullende lestijden en een integratietoelage. Het aantal kinderen dat hiervan gebruik kan maken, bleef tot nu toe beperkt tot een vijftigtal. Vanaf 1 september 2008 verhogen de middelen echter gevoelig, waardoor nu een honderdtal leerlingen kan worden bereikt. De discussies over de concrete uitwerking van het nieuwe leerzorgkader, dat elk kind zorg op maat moet bieden, zijn ondertussen volop aan de gang. De tijd moet uitwijzen of deze ambitieuze hervorming zonder vertraging kan worden ingevoerd; de start van de hervorming werd alvast uitgesteld tot 2010.

2.6 Werken aan taal

Een doorgedreven taalbeleid is een van de andere speerpunten van het huidige onderwijsbeleid. Anderstaligheid van de leerlingen telt mee bij de verdeling van werkingsmiddelen, maar daarnaast zijn er ook een aantal initiatieven om de taalkennis zelf van leerlingen te verbeteren. Om een beter zicht te krijgen op hun taalkennis, werden het afgelopen jaar paralleltoetsen voor de eindtermen Nederlands van het basisonderwijs ter beschikking van de scholen gesteld. Daarnaast werd er ook een peiltoets Frans afgenomen van 3.000 leerlingen in het zesde jaar basisonderwijs om de kennis van deze taal bij de aanvang van het secundair onderwijs te achterhalen. Ook voor het personeel worden er via nascholingsprojecten initiatieven genomen om hun kennis van talen en hun taaldidactische

competenties te verbeteren. Ten slotte krijgen scholen die in de buurt van open asielcentra liggen, vanaf dit schooljaar extra middelen voor aanvullende lestijden. Zo kunnen deze scholen ook twee jaar onthaalonderwijs organiseren voor de nieuwe leerlingen uit de open asielcentra. Tot nu toe kwamen kinderen die al meer dan een jaar in ons land verbleven niet in aanmerking voor onthaalonderwijs. Dankzij het onthaalonderwijs kan nu worden gewerkt aan de taalachterstand en de achterstand op het vlak van schoolse kennis van deze leerlingen, wat hun integratie in de klas en de school moet bevorderen.

2.7 **Hoger beroepsonderwijs**

In het kader van de nieuwe Vlaamse kwalificatiestructuur voert de regering vanaf 1 september 2009 een nieuw onderwijsniveau in: het hoger beroepsonderwijs. Dit schooljaar lopen er al wel een aantal proefprojecten. Dit nieuwe niveau komt er voor leerlingen die na het secundair onderwijs via korte opleidingen een beroepskwalificatie willen verwerven. Ze omvat bestaande opleidingen die duidelijk gericht zijn op de arbeidsmarkt, zoals opleidingen van het hoger onderwijs voor sociale promotie, het zevende jaar TSO en de vierde graad beroepssecundair onderwijs. Het hoger beroepsonderwijs moet ook een opstap zijn naar een professionele bachelor, zodat jongeren met een misgelopen schoolloopbaan in het secundair via deze tussenstap toch nog hun schoolloopbaan kunnen voortzetten. Ook nieuwe opleidingen met veel stage en leren op de werkplek, die in overleg met het werkveld tot stand komen en duidelijk inspelen op de noden van de arbeidsmarkt, zullen in de toekomst deel uitmaken van het hoger beroepsonderwijs.

3. Besluit

In dit Jaarboek werd de afgelopen jaren al vaak betoogd dat onderwijs een van de belangrijkste hefbomen is om mensen uit armoede te halen of te houden. Daarnaast stellen we ook al jaren vast dat ons onderwijs er in veel gevallen niet in slaagt om ongelijke kansen bij de start van de schoolloopbaan weg te werken of om achterstanden die tijdens de schoolloopbaan worden opgelopen te voorkomen of weg te werken. De socio-economische positie (van de ouders) bepaalt nog altijd in grote mate de schoolloopbaan van leerlingen en daardoor ook voor een groot deel hun kansen op het vinden van een goede job. Door het realiseren van ‘gelijke onderwijskansen’ als hoofddoel van het beleid uit te roepen, zijn de voorbije jaren een aantal maatregelen genomen die op termijn een ommekeer kunnen helpen teweegbrengen. De verschillende initiatieven om de onderwijskosten voor leerlingen draaglijker te maken en de nieuwe financieringssystemen

voor het leerplichtonderwijs met meer middelen voor scholen met veel kansarme leerlingen, zijn zeker stappen in de goede richting. De proeftuinen met tutoren en andere vormen van studieondersteuning geven ook aan dat dit soort initiatieven resultaten boekt en daarom best een structureel karakter moet krijgen; het zijn echter geen wondermiddelen die alle ongelijkheden kunnen laten verdwijnen. De initiatieven inzake herwaardering van het TSO en BSO, zullen waarschijnlijk een positief effect hebben, maar ze zijn op zich onvoldoende om het watervaleffect en het denken in termen van 'sterke' en 'zwakke' onderwijsvormen te doorbreken. Een herziening van de structuur van het secundair onderwijs zal tijdens deze legislatuur niet meer gebeuren, maar een visie hierover zal de komende maanden nog wel worden ontwikkeld. De aanpassing van de structuur, waarbij hopelijk de beschotten tussen de verschillende onderwijsvormen verdwijnen en leerlingen niet meer op jonge leeftijd doorslaggevende studiekeuzes moeten maken, zal voor een volgende regering zijn. Dat zou dan alvast die gelijke onderwijskansen voor iedereen, opnieuw een stap dichterbij brengen.

NOTEN

1. Gelijke Onderwijskansen, een decreet uit 2002 dat, naast een inschrijvingsrecht, wil zorgen voor een geïntegreerd ondersteuningsaanbod dat de scholen toelaat een zorgbrede werking te ontwikkelen gericht op kansarme kinderen.
2. Systeem in het buitengewoon onderwijs waarbij extra lestijden worden toegekend op basis van het aantal kansarme migranten in de school.

HOOFDSTUK 5

Een betaalbare woning voor iedereen?

Geert Campaert

Het recht op wonen, te verstaan als het recht op een goede en betaalbare woning, is wettelijk (in de grondwet) en decretaal (in de Vlaamse Wooncode) vastgelegd. Toch is het voor velen in Vlaanderen nog altijd geen realiteit. In dit hoofdstuk gaan we na hoe het vandaag is gesteld met de kwaliteit en betaalbaarheid van de Vlaamse woonmarkt en overlopen we de initiatieven die de overheden het afgelopen jaar hieromtrent hebben genomen. Niet alle maatregelen brengen het recht op wonen dichterbij.

1. De woningmarkt ontleed

Het recht op wonen wordt door de Vlaamse overheid vooral vertaald als 'het recht om een woning in eigendom te verwerven'. We kunnen vermoeden dat mensen in armoede of in andere vormen van sociale uitsluiting niet direct in aanmerking komen voor dit – overheersende – segment van de Vlaamse woningmarkt, en vooral hun heil moeten zoeken op de huurmarkt. Een aantal van hen kunnen terecht op de (beperkte) sociale huurmarkt, de overigen moeten zich op de private huurmarkt begeven of zoeken noodoplossingen als wonen op kamers of campings.

1.1 De eigendomssector

Het stimuleren van eigendomsverwerving is sinds vele jaren hét doel van het federale en Vlaamse huisvestingsbeleid (De Decker, Goossens & Pannecoucke, 2005b). Ook de huidige Vlaamse regering stelt het verhogen van het aantal eigenaars als expliciet doel in haar regeerakkoord (Vlaamse regering, 2004). De meest recentste cijfers geven aan dat in Vlaanderen 74,4% van de gezinnen eigenaar is van zijn woning (Heylen e.a., 2007).

Het voorbije jaar kwamen er tegenstrijdige signalen over het al dan niet afkoelen van de woningmarkt. Cijfers van de FOD Economie geven aan dat in de

eerste jaarhelft van 2007 de gemiddelde prijs voor een woonhuis met 7,7% steeg tegenover het vorige jaar, tot € 178.907. Voor appartementen was de gemiddelde verkoopprijs € 178.009 (+ 5,4%). Deze cijfers gaan echter uit van de notariële akten, waardoor ze de situatie op de markt met drie à vier maanden vertraging weergeven; de makelaars komen op basis van de gegevens uit verkoopcompromissen eerder uit op een stabilisering van de woningprijzen. De komende maanden zullen moeten uitwijzen of er daarvan effectief sprake is. Daarnaast stellen we vast dat de maatregelen die de Vlaamse regering deze legislatuur nam om bouwgronden betaalbaarder te maken, nog weinig resultaten hebben opgeleverd: de gemiddelde prijs voor een bouwgrond steeg in de eerste helft van 2008 met 10%. Sinds het begin van de legislatuur (in 2004) zijn de prijzen voor bouwgrond met de helft gestegen (zie figuur 1).

Figuur 1 – Evolutie van de prijs van bouwgrond in Vlaanderen.

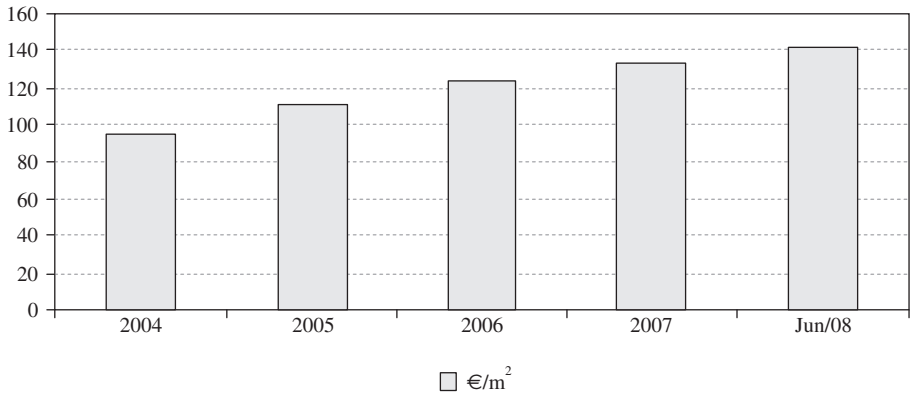

Bron: FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie, AD SEI.

Het bouwen van een eigen huis wordt dan ook steeds onbetaalbaarder voor de lagere inkomens, wat nog eens de nood aan alternatieven voor deze groep bevestigt. De uitvoering van het langverwachte decreet over het grond- en pandenbeleid de komende jaren (zie verder) zou de beschikbaarheid en betaalbaarheid van bouwgronden kunnen verbeteren, al valt nog af te wachten of de voorziene maatregelen ook echt een effect zullen hebben op het terrein.

1.2 De private huursector

Hoewel de private huursector nog ongeveer een op vijf gezinnen (18,5% in 2005) huisvest, kreeg ze de afgelopen jaren weinig aandacht in het huisvestingsbeleid van de Vlaamse en Belgische overheid. Nochtans verdient dit seg-

ment beter: de private huursector is voor armen vaak de enige optie, omdat eigenwoningbezit voor hen vaak niet haalbaar en een sociale huurwoning in de meeste gevallen niet beschikbaar is. Door het van overheidswege aanmoedigen van eigenwoningbezit, zetten de voorbije twintig jaar meer en meer gezinnen uit de hogere en middeninkomensgroepen de stap naar eigenaarschap, wat er ook voor zorgde dat het aanbod – betaalbare – huurwoningen in die periode evenredig daalde (De Decker, 2006). Daardoor dreigt de vraag het aanbod te overtreffen, met als gevolg stijgende prijzen en weinig reden voor verhuurders om de kwaliteit te verhogen; de woning raakt toch verhuurd. Zo leerde de Woonsurvey (Heylen e.a., 2007) ons al dat de woonquote voor private huurders tussen 1995 en 2005 steeg van 21,8% naar 29,5%.

De vrijehuurprijsvorming draagt ook in belangrijke mate bij tot de prijsstijgingen van de voorbije jaren. Op het einde van de vorige legislatuur richtte de federale regering nog een werkgroep op die leidde tot een onderzoek voor de opmaak van een theoretisch rooster voor richthuurprijzen. De opdracht van de onderzoekers (Bernard e.a., 2007) liep echter af in 2007 zonder een consensus over hoe zo een rooster eruit moet zien. In het nieuwe federale regeerakkoord van Leterme I wordt hierover niet meer gesproken.

1.3 De sociale huursector

De sociale huursector blijft een klein, maar belangrijk deel van de Vlaamse woonmarkt; het betreft 5,6% van de huishoudens. Lagere inkomensgroepen, voor wie het aankopen van een eigen woning financieel niet haalbaar is, vinden hier vaak een onderkomen. Het profiel van de sociale huurder valt dan ook (nog) zwakker uit dan dat van de private huurder: zo behoort de helft van de huishoudens tot het laagste inkomensquintiel. Inzake opleidingsniveau heeft twee derde van de sociale huurders geen hoger diploma dan lager middelbaar onderwijs. Uit de Woonsurvey weten we ook dat de laatste jaren oudere (65+) en jongere huurders oververtegenwoordigd zijn in de sociale huursector.

De recentste cijfers (VMSW, 2008) geven aan dat er midden 2007 75.735 kandidaat-huurders in Vlaanderen op een wachtlijst stonden voor een sociale woning, ongeveer evenveel als in 2005. We weten echter ook dat daar bovenop nog ongeveer 180.000 gezinnen in aanmerking komen voor een sociale woning (Winters et al., 2004). Die huren nu op de private markt en onder meer door de lange wachtlijsten zien ze ervan af om daar effectief op te gaan staan. De gemiddelde wachttijd wordt de laatste jaren opnieuw langer en dat na een daling tot 716 dagen in 2005; hij bedraagt nu 858 dagen (of zo'n twee jaar en vier maanden; zie ook figuur 2).

We stellen vast dat de wachttijd sterk verschilt naargelang van de woonplaats: in Oost-Vlaanderen bedraagt die gemiddeld 758 dagen, terwijl men in Limburg gemiddeld bijna drie jaar (1034 dagen) moet wachten op een sociale woning.

Figuur 2 – Gemiddelde wachttijd sociale huurwoning in dagen.

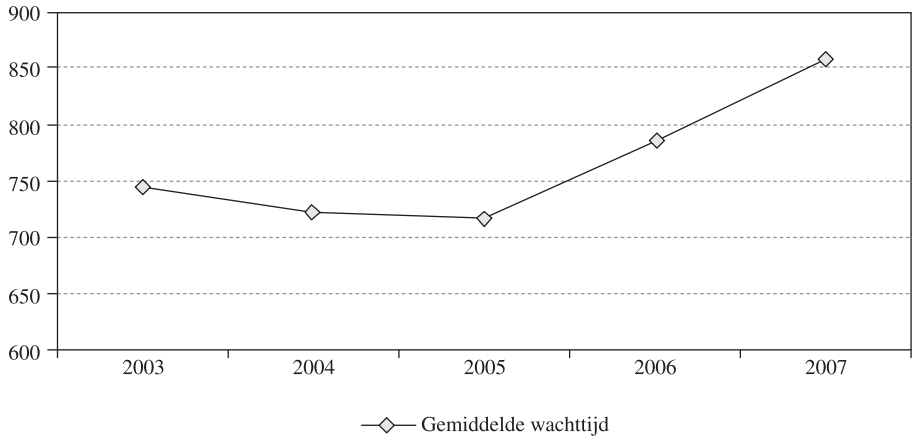

Bron: VMSW, Statistisch Bulletin Kandidaat-Huurders, 2008.

Onderstaande tabel (tabel 1) geeft een overzicht van het socio-economisch profiel van de kandidaat-huurders. Het aantal ouderen (55+) die een sociale woning willen huren, is nog licht toegenomen de voorbije jaren. Door de veroudering van de zittende huurders was het aandeel van de oudere huurders al gestegen en in deze trend zal de komende jaren waarschijnlijk geen verandering komen.

Tabel 1 – Profiel kandidaat-huurders sociale woning in Vlaanderen.

Profiel kandidaat-huurders	**Midden 2007**	**2003**
Leeftijd		
Minder dan 55 jaar	54.753 (72,3%)	54.176 (74,8%)
55 jaar of ouder	20.970 (27,7%)	17.981 (24,8%)
Gezinssamenstelling		
Alleenstaand	33.376 (44,1%)	29.952 (41,4%)
Alleenstaand met kinderen	15.171 (20,0%)	16.299 (22,5%)
Andere	27.188 (35,9%)	26.136 (36,1%)
Nationaliteit		
Belg	60.087 (79,3%)	58.173 (80,4%)
Niet-Belg	15.491 (20,5%)	13.682 (18,9%)
Netto belastbaar Inkomen		
0-€ 10.000	19.695 (26,0%)	12.917 (17,8%)
€ 10.001-€ 20.000	32.964 (43,5%)	23.621 (32,6%)
€ 20.001 en meer	10.708 (14,1%)	8.193 (11,3%)
Onbekend	12.368 (16,3%)	27.656 (38,2%)

Bron: Statistisch Bulletin Kandidaat-huurders – editie 1ste jaarhelft 2007, VMSW.

De sociale huurmarkt oefent nog altijd een grote aantrekkingskracht uit op alleenstaanden (met of zonder kinderen) voor wie huren op de private huurmarkt vaak een (te) grote hap uit hun budget neemt: bijna twee derde (64,1%) van de kandidaat-huurders zit in deze situatie. Ook het aantal kandidaat-huurders met een laag inkomen (minder dan € 10.000) is de voorbije jaren gestegen, maar dit kan ook het gevolg zijn van een betere registratie van het inkomen van de personen op de wachtlijst. Discriminatie en racisme beperken de kansen van allochtonen op de private huurmarkt (Kesteloot, De Decker & Manço, 1997; Rea, 2004), waardoor ook zij vaak hun heil moeten zoeken op de sociale woningmarkt: een vijfde van de kandidaat-huurders zijn van niet-Belgische herkomst, een percentage dat de laatste jaren vrij stabiel is gebleven. Door de introductie in het nieuwe kaderbesluit sociale huur van een taalvoorwaarde en van een grotere lokale autonomie in het toewijzingsbeleid, kunnen we verwachten dat hun kansen om van de wachtlijst af te geraken zeker niet zullen toenemen.

2. Wonen nog betaalbaar?

2.1 **Naakte woonkosten**

Woonkosten vormen voor een groot deel van de bevolking de belangrijkste uitgavenpost. De huishoudbudgetenquête 2006 leert ons dat de gemiddelde Vlaming 16,1% van zijn inkomen besteedt aan naakte woonuitgaven[1] en voor het laagste inkomensquintiel loopt dit op tot 27,4%. Een andere methode om de betaalbaarheid van wonen te schatten, is via het resterend inkomen: hoeveel houdt een gezin nog over na aftrek van de naakte woonuitgaven? Zo krijgen we een genuanceerder beeld dan wanneer we werken met de woonquote; een woonquote van 20% weegt immers niet even zwaar door bij een hoog als bij een laag inkomen, waardoor de woonquote als indicator van betaalbaarheid tekortschiet. Recent onderzoek (De Decker e.a., 2008) berekende de evolutie van het resterend inkomen in Vlaanderen de voorbije twintig jaar (zie tabel 2).

Tabel 2 – Evolutie equivalent resterend inkomen[2] na naakte woonuitgaven.

	1985	**1992**	**1997**	**2005**
Eigenaar zonder hypotheek	€ 1.118	€ 1.240	€ 1.336	€ 1.277
Eigenaar met hypotheek	€ 1.011	€ 1.220	€ 1.275	€ 1.303
Huurder	€ 916	€ 1.041	€ 966	€ 880

Bron: De Decker e.a., 2008.

We stellen vast dat het equivalent resterend inkomen (ERI) van eigenaars met hypotheek gedurende de voorbije twintig jaar voortdurend is gestegen en dat ze, na woonuitgaven, in 2005 zelfs meer overhouden dan eigenaars die hun woning

al hebben afbetaald. Een van de belangrijke verklaringen hiervoor is dat veel van de eigenaars van wie de woning al is afbetaald al gepensioneerd zijn en daardoor een lager inkomen hebben. Voor huurders ziet het plaatje er minder rooskleurig uit: tussen 1985 en 1992 ging hun koopkracht er nog op vooruit, maar daarna is ze steeds gezakt, waardoor ze in 2005 zelfs minder overhouden na woonuitgaven dan in 1985. Dit gemiddelde verbergt echter duidelijke verschillen naargelang van de inkomenscategorie, alhoewel het verband tussen inkomen en ERI niet rechtlijnig is: zo daalde het ERI van de huurders uit het eerste quintiel van € 514 in 1985 naar € 487 in 2005. Ook huurders uit quintiel 3 zijn er slechter aan toe qua ERI, voor quintiel 2 en 5 is er een stagnatie en huurders uit quintiel 4 gaan er zelfs op vooruit. De algemene daling van het ERI van de huurders wordt ook beïnvloed door de trend naar steeds lagere inkomens op de huurmarkt, waardoor het gemiddelde ERI sinds 1992 sterk is gedaald.

Huurders houden in 2005 na woonuitgaven minder over dan in 1985

Socio-economische kenmerken spelen ook hier hun rol: hogeropgeleiden zien hun ERI in de huurmarkt niet dalen, terwijl dit voor laaggeschoolden wel het geval is. Dit wijst op de tweedeling in de huurmarkt: voor hogeropgeleiden is ze betaalbaar en een opstap naar eigenaarschap, voor lageropgeleiden is ze veel moeilijker betaalbaar en, bij gebrek aan alternatieven, vaak een eindpunt. Ook leeftijd speelt hier een rol: zowel bij eigenaars met afbetaling als bij huurders daalt het ERI sterk bij (brug)pensionering, wat grotendeels wordt verklaard door het gebrek aan welvaartsvastheid van onze wettelijke pensioenen.

2.2 Verwarming en elektriciteit

De laatste editie (2006) van de *Survey on Income and Living Conditions* (SILC) leert ons dat 7,5% van de gezinnen in Vlaanderen vindt dat ze financieel moeite hebben om hun huis te verwarmen. De totale woonkosten, inclusief verwarming, zijn voor 11,9% van de eigenaars en 28,3% van de huurders een 'zware last'. De stijgende energieprijzen van het afgelopen jaar (zie ook hoofdstuk 2 van deel I) zorgen ervoor dat deze percentages bij de volgende edities van de SILC ongetwijfeld (veel) hoger zullen liggen; ze dateren immers pas van na 2006. Daarenboven zal de verwachte gemiddelde stijging met € 300 in 2008 van de uitgaven voor elektriciteit en gas (CREG, 2008) proportioneel zwaarder doorwegen op het budget van de laagste inkomenscategorieën, die al weinig tot geen reserves hebben. We merken ook dat de vrijgemaakte energiemarkt in Vlaanderen er nog toe leidt dat mensen in armoede om allerlei redenen meer betalen dan nodig. Een rapport vanuit het project Energie & Armoede (Samenlevingsopbouw Antwer-

pen, 2008) meldt volgende problemen: gebrek aan duidelijke informatie waardoor men niet altijd bij de goedkoopste leverancier terechtkomt, agressieve of misleidende verkoopstechnieken die mensen opzadelen met dure tariefformules, het niet toepassen van het sociale tarief en te hoge voorschotfacturen.

> De vrijeenergiemarkt was tot nu toe geen succes voor mensen in armoede

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting wijst er in zijn tweejaarlijks verslag ook op dat de meeste steunmaatregelen inzake energiebesparing niet aangepast zijn aan de laagste inkomenscategorieën: fiscale aftrekken vereisen een voldoende hoog inkomen en premies voor energiebesparende investeringen zijn vaak niet voldoende voor de laagste inkomens om zulke investeringen mogelijk te maken. Ze pleiten dan ook voor maatregelen – gelijkwaardig aan de fiscale aftrekken – die rekening houden met de specifieke toestand van de laagste inkomens, zoals de mogelijkheid om premies te combineren met renteloze leningen.

3. De rand van de woonmarkt

Uit de SILC-enquête 2006 blijkt dat 44,6% van de huurders en 24,3% van de eigenaars in Vlaanderen woont in een woning van ontoereikende kwaliteit of met een gebrek aan comfort.[3] Hoewel zaken als 'ontoereikende kwaliteit' en 'gebrek aan comfort' vrij ruim worden gedefinieerd in deze enquête, vormt dit toch een aanduiding dat de kwaliteit van het woonpatrimonium in Vlaanderen op vele plaatsen nog te wensen overlaat en dit ondanks de vaststelling dat de algemene kwaliteit van het woningbestand in Vlaanderen er tussen 1995 en 2005 sterk op vooruit is gegaan, zeker wat de uitwendige bouwtechnische kwaliteit betreft (Heylen e.a., 2007).

Zes jaar Vlaamse Wooninspectie (2008) constateert nog altijd veel gevallen van krotverhuur in Vlaanderen en daarbij concentreert de Wooninspectie zich op de meest ernstige gevallen. Het decreet van 7 juli 2006, waardoor gemeenten de kosten van herhuisvesting voor bewoners van onbewoonbare panden kunnen terugvorderen van eigenaars, wordt niet vaak gebruikt; onder andere omdat gemeenten niet altijd een nieuwe woning op de private huurmarkt vinden. Verder worden, door de blijvende hoge vraag naar huurwoningen, niet-conforme woningen en kamers nog altijd verhuurd. Het zijn vaak de kwetsbaarste groepen die bij gebrek aan een alternatief in deze krotten terechtkomen. Zo moet Fedasil, het Federaal Agentschap voor de Opvang van Asielzoekers, dit jaar regelmatig

asielzoekers weigeren bij gebrek aan opvangplaatsen; deze groep asielzoekers is dan ook een gemakkelijke prooi voor huisjesmelkers.

Helemaal aan de rand van de woonmarkt bevinden zich de daklozen. In België bestaan er geen officiële tellingen van het aantal dak- en thuislozen, maar het Algemeen Welzijnswerk schat, via zijn registratiesysteem Tellus, het aantal in Vlaanderen op 12.000 (Van Menxel e.a., 2007).

4. Woonbeleid

De belangrijkste bevoegdheden inzake het woonbeleid bevinden zich op Vlaams niveau; de belangrijkste component op federaal niveau is de huurwetgeving. Bij de onderhandelingen rond een staatshervorming staat het regionaliseren van de huurwet prominent op de agenda. In het federale regeerakkoord van Leterme I lijkt men er al van uit te gaan dat dit zal gebeuren, want hierover worden geen nieuwe initiatieven meer vermeld. Nochtans had de regering Verhofstadt II als uitloper van de Interministeriële Conferentie Grootstedenbeleid en Huisvesting op het einde van haar legislatuur een werkgroep geïnstalleerd die moest leiden tot het oprichten van paritaire huurcommissies en onder andere een theoretisch rooster voor richthuurprijzen, maar dit idee lijkt nu opgeborgen.

4.1 **Grond- en pandenbeleid**

Met een decreet over het gronden- en pandenbeleid wil de Vlaamse regering de komende jaren het wonen in Vlaanderen terug betaalbaarder maken en het aantal sociale huurwoningen sterk verhogen. Het voorontwerp van decreet dat dit jaar goedgekeurd is, voorziet, wanneer het in zijn huidige vorm wordt goedgekeurd, een aantal stimulerende en dwingende maatregelen die erop gericht zijn om meer en meer betaalbare bouwgronden op de markt te brengen. Zo moet elke gemeente een ‘bouwpotentieelregister’ opmaken; een digitaal register van niet-bebouwde bouwgronden en kavels. Gemeenten die niet over een gemeentelijke heffing op onbebouwde terreinen beschikken, moeten verplicht halfjaarlijks de spanning tussen bouwpotentieel en woonbehoefte meten; gemeenteraden worden dan ook verplicht om een heffing in te voeren wanneer het bouwpotentieel te laag ligt in verhouding tot de woonbehoefte. Ook inzake leegstand neemt men maatregelen: wanneer een gemeente behoort tot de 10% gemeenten waar de leegstand het hoogst is en er ook een stijging van de gemiddelde leegstand merkbaar is, kan het Vlaams Gewest voor die gemeente een gewestelijke leegstandsheffing innen. In dezelfde lijn voorziet men ook een verlaging van de registratierechten bij de aankoop van leegstaande of onbewoonbare panden wanneer men deze wil renoveren.

Daarnaast komen er ook bindende kwantitatieve doelstellingen om het sociaal woningaanbod te versterken: minimaal 25% van de (realiseerbare) onbebouwde bouwgronden en kavels die eigendom zijn van de (semi)publieke sector moet worden bestemd voor sociale woningbouw. Ook moet elke gemeente een 'bindend sociaal objectief' nastreven, dat aangeeft hoeveel sociale woningen binnen de looptijd van het volgende Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (2009-2020) ten minste zullen worden verwezenlijkt.

De Vlaamse regering verwacht met deze maatregelen tegen 2020 45.000 bijkomende sociale huurwoningen te kunnen realiseren. Hiervan zullen 11.000 woningen worden gebouwd in de 140 gemeenten waar het aanbod aan sociale huurwoningen onder de helft van het Vlaamse gemiddelde blijft. Deze gemeenten moeten hierover een woonbeleidsconvenant afsluiten met de Vlaamse overheid, en wanneer ze dit niet doen, kan de Vlaamse overheid zelf afspraken hierover maken met de sociale huisvestingsmaatschappijen.

De Vlaamse regering belooft 45.000 bijkomende sociale woningen tegen 2020

4.2 Maatregelen sociale huisvesting

De taalbereidheid was een van de meest controversiële initiatieven in het vorig jaar goedgekeurde nieuwe kaderbesluit sociale huur. De regeling wordt nu aangepast; de sociale huisvestingsmaatschappijen kunnen voortaan zelf een sneltest uitvoeren voor mensen van wie het Nederlands de moedertaal is, anderstaligen moeten nog altijd de omslachtige procedure via het Huis van het Nederlands volgen. Om de sociale cohesie in sociale woonwijken te verbeteren, zullen vanaf het najaar 2008, ook 25 medewerkers uit de sociale economie als conciërge in sociale wooncomplexen worden ingeschakeld. De huurprijzen worden voortaan ook beter aangepast aan de sociale realiteit: zo wordt bij pensionering de huurprijs sneller aangepast aan het nieuwe inkomen en kunnen in geval van co-ouderschap gescheiden ouders de mindering in de huurprijs voor kinderen ten laste onder elkaar verdelen.

Ook de verhuur van sociale woningen via de sociale verhuurkantoren (SVK's) wordt (licht) uitgebreid in 2008: het budget gaat met ongeveer € 1 miljoen omhoog, waardoor 500 extra woningen via dit stelsel kunnen worden verhuurd. Midden 2008 werd bovendien een ontwerp van besluit goedgekeurd dat een subsidieregeling voorziet voor energiebesparende investeringen in huurwoningen van sociale verhuurkantoren. De eigenaars van deze woningen moeten zich in ruil engageren om de huurprijs van deze woningen gedurende negen jaar niet te verhogen omwille van de uitgevoerde werken en mogen ook het huurcontract met het SVK de eerste negen jaar na de werken niet opzeggen. De minister is van

plan om hiervoor € 10 miljoen uit het Energiefonds te gebruiken, waardoor ongeveer de helft van de 4.000 woningen in dit systeem er een beroep op zouden kunnen doen.

4.3 Maatregelen voor de private huurmarkt

Minister Keulen kondigde in mei aan dat vanaf midden 2009 iedereen die al meer dan vijf jaar op een wachtlijst voor een sociale woning staat, een maandelijkse huurpremie van € 150 zal krijgen. Daarnaast wordt er in 2009 een woonbevak opgericht met de bedoeling om extra woningen te bouwen die daarna aan betaalbare prijzen worden verhuurd.

4.4 Energiebesparende maatregelen

Op Vlaams niveau worden extra premies ingevoerd en kortingsbonnen van € 150 voor de aankoop van energiezuinige koelkasten en wasmachines. Daarnaast moeten de energiescans, die door de netbeheerders gratis worden uitgevoerd, prioritair gericht worden op de beschermde afnemers. Om de doelgroep van kansarmen beter op de hoogte te brengen over hun rechten met betrekking tot energiepremies, zullen CAW's, OCMW's en Verenigingen waar armen het woord nemen, worden geïnformeerd over deze nieuwe maatregelen.

4.5 Verzekering gewaarborgd wonen opgeschort

Het Vlaamse regeerakkoord voorziet dat het bereik van de verzekering gewaarborgd wonen[4] in deze legislatuur wordt uitgebreid door de inkomensvoorwaarde te schrappen. Dit zou op 1 augustus 2008 gebeuren, wanneer het vorige contract met verzekeraar Ethias hierover afliep. De offerte van Ethias voor de nieuwe periode overschreed echter de budgettaire ruimte van de Vlaamse regering voor deze maatregel, waardoor de verzekering op 1 augustus niet werd uitgebreid, maar (voorlopig?) stopgezet.

4.6 Vereenvoudiging energiefactuur

In reactie op de vele klachten (zie ook punt 2.2) over onduidelijke en onvolledige energiefacturen, pleegde minister Magnette over dit punt overleg met de verschillende energieleveranciers van ons land. Dit leidde tot een akkoord over een nieuwe factuur vanaf december 2008 die duidelijker, leesbaarder en eenvormiger zal zijn.

4.7 **Proefprojecten derdebetalersysteem energiebesparing**

Minister van Energie Magnette heeft in 2008 in een aantal steden proefprojecten opgestart rond energiebesparing. Met een derdebetalersysteem kunnen mensen met een laag inkomen via een renteloze lening, na een gratis audit, investeringen uitvoeren om hun woning energiezuiniger te maken. Met dit systeem wil men tegemoetkomen aan de kritiek (zie punt 2.2) dat de huidige subsidies voor energiebesparende investeringen op zich onvoldoende zijn voor mensen in armoede, omdat zij vaak niet over de extra middelen beschikken die nodig zijn voor deze investeringen.

5. Besluit

Een van de hoofddoelstellingen uit het Vlaamse regeerakkoord is 'een betaalbare woning voor iedereen'. Nu de legislatuur zijn einde nadert, stellen we vast dat de kans dat deze doelstelling wordt gehaald, erg klein is. De forse uitbreiding van het aantal sociale huurwoningen die wordt aangekondigd, is voor de periode 2009-2020; daardoor wordt het de taak van de volgende regering(en). Het decreet voor het nieuwe grond- en pandenbeleid wordt mogelijk nog deze legislatuur gestemd, maar ook hier zal de uitvoering voor een volgende regering zijn. Ondertussen nemen de wachtlijsten van de sociale huurwoningen niet af – integendeel – en wordt het systeem van huursubsidies weliswaar uitgebreid, maar blijft het aantal mensen dat hierop een beroep kan doen nog altijd relatief beperkt.

Op het federaal niveau werden op het einde van de vorige legislatuur een aantal initiatieven voor de huursector gestart, maar de nieuwe regering Leterme I bouwt hierop niet voort. Dit alles doet ons besluiten dat ook de komende jaren het recht op wonen voor vele mensen niet onmiddellijk zal worden gerealiseerd en dat we de slachtoffers vooral zullen aantreffen bij de lage inkomens en de laaggeschoolden.

NOTEN

1. Onder naakte woonuitgaven verstaan we de uitgaven voor huur of afbetaling van leningen, dus zonder de kosten voor verwarming of elektriciteit.
2. Om de gegevens vergelijkbaar te maken worden de huishoudinkomens gecorrigeerd voor de samenstelling van de huishoudens volgens de equivalentieschaal van de OESO. Hetzelfde gebeurt met de woonuitgaven; het verschil tussen de omgezette inkomens en woonuitgaven is het 'equivalent resterend inkomen'.
3. Gebrek aan comfort wordt hier gedefinieerd als het niet beschikken over minstens één van de volgende zaken: bad/douche, toilet, centrale verwarming en warm stromend water; on-

toereikende kwaliteit wordt gedefinieerd als het hebben van minstens één van de volgende problemen: lekkend dak, vochtige muur of vloer, rottend raamwerk of te donker.

4. De verzekering gewaarborgd wonen is een gratis verzekering die door de Vlaamse overheid wordt aangeboden en die onder bepaalde voorwaarden de afbetalingen voor een hypothecaire lening overneemt wanneer iemand onvrijwillig werkloos of arbeidsongeschikt wordt.

DEEL 2

Armoede is van alle leeftijden

In dit tweede deel bekijken we armoede vanuit een wat andere invalshoek, het levensloopperspectief. Hoe zorgen gebeurtenissen en processen in het leven van mensen er al dan niet voor dat ze in armoede terechtkomen?

In het eerste hoofdstuk overloopt Caroline Dewilde theorieën die de afgelopen decennia rond het levensloopperspectief werden ontwikkeld en gaat ze na of het voorkomen van armoede doorheen de levensloop verschilt naargelang van het welvaartsregime.

Vervolgens toont Patrick Meurs het belang aan van de eerste levensjaren en hoe ondersteuning van kansarme ouders in deze periode positief kan inwerken op de jaren daarna.

In het derde hoofdstuk onderzoeken Walter Van Trier en Annelies Vanderheyden wat het effect van sociale afkomst is op de schoolloopbaan en of ook na de schoolbanken sociale afkomst nog een rol speelt bij de kansen op de arbeidsmarkt.

Annelies Debels bekijkt daarna de mogelijke gevolgen van een loopbaan gekenmerkt door tijdelijk of deeltijds werk en gaat na of dit tot een verhoogd armoederisico kan leiden.

De effecten van scheidingen worden in het vijfde hoofdstuk besproken door Dimitri Mortelmans en Caroline Dewilde, die ook stilstaan bij de copingstrategieën die gescheiden mannen en vrouwen hanteren.

In hun bijdrage zoomen Bea Van Robaeys en Yunsy Krols in op de toekomstverwachtingen van migranten in België, met de nadruk op wat hun ver-

wachtingen zijn omtrent sociale mobiliteit voor zichzelf en – vooral – voor hun kinderen.

Koen Ponnet en Dimitri Mortelmans bespreken daarna in het zevende hoofdstuk de gevolgen van verweduwing en gaan na of Vlaanderen en Wallonië hierin verschillen.

In het negende hoofdstuk tonen Sofie Palmans, Giselda Curvers en Jos Berghman aan dat ons pensioenstelsel (nog) niet aangepast is aan de atypische loopbaan van vrouwen en ze formuleren daarbij ook een aantal beleidsadviezen.

Caroline Dewilde onderzoekt in hoofdstuk tien in welke mate armoede op oudere leeftijd het gevolg is van verschillende gezins- en loopbaantrajecten.

We besluiten dit deel met een stuk van Sara Willems en Bart Peeters over hoe (chronische) ziekte tijdens de levensloop in bepaalde omstandigheden kan leiden tot armoede.

HOOFDSTUK 1

Armoede over de levensloop

Caroline Dewilde

Zoals de titel van dit themadeel – Armoede is van alle (leef)tijden – aangeeft, staan we in deze editie van het Jaarboek stil bij het verband tussen levensloop en armoede, vertrekkende van de inzichten en benaderingen die worden geleverd door het zogenaamde levensloopperspectief. In dit inleidende hoofdstuk gaan we kort in op wat het sociaalwetenschappelijke levensloopperspectief inhoudt, wat het kan betekenen voor het onderzoek naar armoede en sociale uitsluiting en hoe we zicht kunnen krijgen op de complexiteit van het verband tussen armoede en de levensloop. Vervolgens schetsen we op basis van een meer 'statische' benadering aan de hand van de EU-SILC-gegevens voor 2006 het verloop en de verschijningsvorm van armoede over de levensloop. Hierbij vergelijken we België met de andere Europese lidstaten. Ten slotte maken we de overgang naar een meer 'dynamische' longitudinale aanpak, waarbij we de verschillende benaderingen op een rijtje zetten en illustreren aan de hand van de hoofdstukken in dit themadeel. Zo verbinden we de verschillende bijdragen en formuleren we meteen ook een begin van een antwoord op de vraag, hoe in België armoede en sociale uitsluiting over de levensloop eruitzien.

1. Een levensloopperspectief op armoede

Het ontstaan van 'de levensloop' als een sociologisch begrip vloeit voort uit de belangrijke veranderingen die samen het moderniseringsproces vormen. De levensloop in de pre-industriële samenleving was kort en weinig gedifferentiëerd: in het begin van de 18de eeuw bedroeg de mediane levensverwachting voor mannen niet meer dan dertig jaar. De belangrijkste rollen van het volwassen leven, ouderschap en arbeid, namen zowat de volledige levensloop in beslag. Onder invloed van de technologische, demografische, economische, culturele, sociale en politieke veranderingen in de 19de eeuw werd de levensloop meer gedifferentieerd en kreeg de publieke dimensie meer aandacht (Glennerster, 1995; Hareven, 2000). Een eerste factor betreft de spectaculaire toename van de levensverwachting. De vergrijzing van de bevolking leidde tot aanzienlijke pro-

blemen voor de maatschappelijke instituties, die nooit eerder waren geconfronteerd met zo'n omvangrijke groep ouderen. Ten tweede ging de overgang van een agrarische naar een industriële productiewijze gepaard met hogere eisen op de arbeidsmarkt. De onderwijsperiode werd hierdoor steeds langer en kon niet meer gebeuren binnen het gezin, maar werd overgenomen door gespecialiseerde instanties. Naarmate de technologische ontwikkeling versnelde, werden vaardigheden sneller voorbijgestreefd en werd het arbeidsleven ingekort. Dit proces resulteerde in de instelling van de werkloosheidsverzekering en het pensioenstelsel. Een derde ontwikkeling, die deels samenhangt met de langere onderwijsperiode, betreft de verlenging van de kindertijd; een trend die uiteindelijk leidde tot de afschaffing van de kinderarbeid en de invoering van de leerplicht. Een vierde belangrijke evolutie ten slotte betreft de ontwikkeling van de natiestaat en later de welvaartsstaat (Mayer & Müller, 1986; Mayer & Schoepflin, 1989). De staat breidde uit van de politieke sfeer naar de andere levensdomeinen en nam de functie van de lokale gemeenschap als mechanisme van sociale controle over.

De geschetste veranderingen leidden ertoe dat de interpretatie van het levensloopbegrip gaandeweg evolueerde van een eerder biologische naar een sociologische invulling. In de sociologie verwijst de levensloop naar het geheel van sociale processen die betrekking hebben op de onderling afhankelijke trajecten op verschillende levensdomeinen (Elder, 1985; O'Rand & Krecker, 1990): processen van gezinsvorming en -ontbinding, onderwijs- en loopbaantrajecten, inkomenstrajecten, huisvestingstrajecten... Deze onderlinge afhankelijkheid bestaat niet alleen tussen de gevolgde trajecten van eenzelfde persoon over de verschillende levenssferen of doorheen de tijd, maar ook tussen de levenslopen van de persoon en zijn of haar verwanten, binnen het gezin of tussen generaties.

Levenslooptrajecten worden gekenmerkt door transities en gebeurtenissen, veranderingen in status die min of meer abrupt zijn. Zo kunnen we de overgang van school naar werk, het krijgen van het eerste kind of de arbeidsmarktuittrede door pensionering, beschouwen als een eerder graduele transitie waaraan nogal wat voorbereiding en anticiperende socialisatie voorafgaan. Andere levensgebeurtenissen, zoals een ziekte of een ongeval, scheiding of werkloosheid, overkomen ons meer toevallig en onverwacht, maar kunnen ook een keerpunt vormen in de levensloop. Levenslooptrajecten worden doorgaans beschreven aan de hand van kenmerken zoals *timing* (wanneer precies in de levensloop vindt een gebeurtenis of transitie, zoals de overgang van school naar arbeidsmarkt, plaats?), *duur* (hoelang duurt het vooraleer schoolverlaters hun eerste job vinden?), *volgorde* (verlaten jongeren eerst het ouderlijke huis en gaan ze dan op zoek naar een job of omgekeerd?) en *spreiding* (hoe lang is de tijdspanne tussen het vinden van een job en het zelfstandig gaan wonen?). Ook stelt zich de vraag naar de invloed van de kenmerken van bepaalde gebeurtenissen en transities op de latere levensloop. Zo onderzochten Amerikaanse onderzoekers de verschillende impact van de ervaring van deprivatie tijdens de kinderjaren of de adoles-

centie, alsook de duur van dergelijke periodes van deprivatie, op latere uitkomsten inzake opleiding en tewerkstelling (Wagmiller e.a., 2006). Ook de vraag naar de causale impact van gebeurtenissen vroeg in het leven op de verdere levensloop past in deze onderzoekstraditie, en meer bepaald de vraag of armoede tijdens de kinderjaren een onafhankelijk effect heeft op latere uitkomsten en via welke mechanismen dit proces verloopt (Duncan e.a., 1998).

> Levenslooptrajecten worden gekenmerkt door transities en gebeurtenissen, veranderingen in status die min of meer abrupt zijn

Het concept levensloop is tevens een sociaal concept, in die zin dat het niet alleen verwijst naar de levenslooptrajecten van één individu, maar naar de 'typische' levenslooppatronen in een samenleving en de determinanten daarvan – de demografische, sociale, economische, politieke, culturele en historische factoren die de levensloop beïnvloeden (Mayer & Tuma, 1990; Settersten, 2006). Zo had een van de eerste studies binnen het levensloopperspectief betrekking op de impact van het opgroeien tijdens de Depressie van de jaren '30 op de verdere levensloop (Elder, 1974). Recenter ging de aandacht uit naar het concept van de levensloop dat is ontstaan via allerlei wettelijke regelingen, vaak op basis van leeftijd, en dat op die manier een baken is geworden in het collectief bewustzijn en de persoonlijke biografie. De 'sociale constructie' van de levensloop ontstond onder invloed van de ontwikkeling en de uitbreiding van de staat en later de welvaartsstaat. De welvaartsstaat zet een bepaalde 'standaardlevensloop' uit, zorgt voor de integratie van de verschillende fasen daarvan (zoals de regeling van de toegang tot de arbeidsmarkt via het onderwijs en de toegekende diploma's) en structureert op die manier patronen van sociale ongelijkheid (wie nooit heeft gewerkt, heeft enkel recht op een lagere bijstandsuitkering) (Leisering & Leibfried, 1999). Ook het recente debat omtrent de zogenaamde 'desinstitutionalisering', 'destandaardisering' of 'individualisering' van de levensloop past in deze benadering. Deze termen worden vaak door elkaar en in verschillende contexten gebruikt en verwijzen naar het proces waarbij levenslopen minder gestandaardiseerd en voorspelbaar en mensen aldus kwetsbaarder voor verschillende soorten risico's zijn geworden. Een belangrijk debat betreft de vraag of en voor welke groepen deze processen leiden tot een hogere kwetsbaarheid voor allerhande oude en nieuwe sociale risico's of juist gepaard gaan met een 'democratisering' van armoede (Dewilde, 2002; 2003; Leisering & Walker, 1998).

Uit bovenstaand overzicht blijkt dat het in kaart brengen van de evolutie van armoede over de levensloop en alle – relatief verborgen – longitudinale processen die hiertoe bijdragen, een bijzonder moeilijke opdracht is, waarvoor geen pasklare benadering bestaat. Onderzoekers moeten zich dan ook behelpen met fragmentarische informatie over een bepaald domein, over een bepaalde periode

van de levensloop, over bepaalde life events en hun oorzaken en gevolgen op de korte of lange termijn. Dit is dan ook wat we in deze editie van het Jaarboek doen: op basis van verschillende puzzelstukjes een zicht krijgen hoe het in België gesteld is met het verband tussen levensloop en armoede. Hiertoe leveren we in dit hoofdstuk alvast een aanzet, onder de vorm van een verkennende analyse van het 'cross-sectionele' verband tussen leeftijd en armoede, vanuit internationaal vergelijkend perspectief.

2. Armoede over de levensloop: een Europese vergelijking

2.1 **Historische achtergrond**

Het verband tussen armoede en de levensloop kwam al op het einde van de 19de eeuw op de politieke agenda, toen de eerste pogingen om het armoedeprobleem te becijferen op gang werden getrokken. Zo wees op het einde van de 19de eeuw Charles Booth (1892-1896) op de penibele situatie waarin vele ouderen in het Engeland van de Industriële Revolutie zich bevonden en hij stelde daarom voor om een staatspensioen in te stellen ter vervanging van de *Poor Laws*. Het is evenwel zijn tijdgenoot Benjamin Seebohm Rowntree die het verband legde tussen de fasen van de gezinscyclus en de kans op armoede. In *Poverty. A Study of Town Life* (1902: 169-172) stelt Rowntree op basis van surveygegevens voor York, dat het leven van de arbeider wordt gekenmerkt door '*five alternating periods of want and comparative plenty*'. De arbeider is arm tijdens de vroege kinderjaren en dit tot hijzelf of zijn broers en zussen oud genoeg zijn om het gezinsinkomen boven de armoedelijn te verheffen. Daarna volgt een periode van relatieve welvaart, tijdens dewelke hij kan sparen om zelf een eigen huishouden te vormen. Vervolgens volgt, met het groeien van zijn jonge gezin, een nieuwe periode van armoede, totdat zijn kinderen oud genoeg zijn om hun steentje bij te dragen. Ook deze fase van de gezinscyclus wordt evenwel gevolgd door een nieuwe periode van armoede, wanneer zijn kinderen het huis verlaten en hijzelf te oud is geworden om nog te werken. Rowntree formuleerde zijn levenscyclus van behoeften en middelen op basis van het aantal arbeidersgezinnen in 'primaire armoede'. Dat zijn deze gezinnen waarvan het inkomen onvoldoende is om fysiek te overleven. Hij berekende hiertoe een armoedelijn op basis van het minimale inkomen dat vereist was om gezinnen van verschillende grootte te voorzien van voeding, kleding en onderdak (zie figuur 1).

De vraag of deze levenscyclus van middelen en behoeften ook veralgemeenbaar was naar andere regio's en landen, blijft historici tot op de dag van vandaag bezighouden – zeker gezien de grote beleidsimpact die deze studie heeft gehad. Zo stelt Boulton (2008) dat de 'Rowntree-cyclus' eerder specifiek was voor het laat-Victoriaanse York, waar het samenblijven van het kerngezin ster-

ker werd benadrukt dan in al meer gemoderniseerde regio's zoals Londen, waar in geval van armoede oudere kinderen vaak elders werden ondergebracht, waardoor het contact met hun ouders verwaterde en ze nog zelden bijdroegen tot de huishoudeconomie. Op basis van registergegevens voor het 'werkhuis'[1] van een grote Londense parochie komt Boulton (2008) tot de conclusie dat het verloop van armoede over de levensloop er tijdens de periode 1725-1824 anders uitzag en dat met name het werkhuis mettertijd meer en meer ouderen – en dan nog vooral vrouwen – huisvestte. Hij stelt dan ook dat op het einde van de 18de eeuw de grootste armoede zich concentreerde bij de ouderen.

Figuur 1 – Rowntree's levenscyclus van behoeften en middelen (1902: 171).

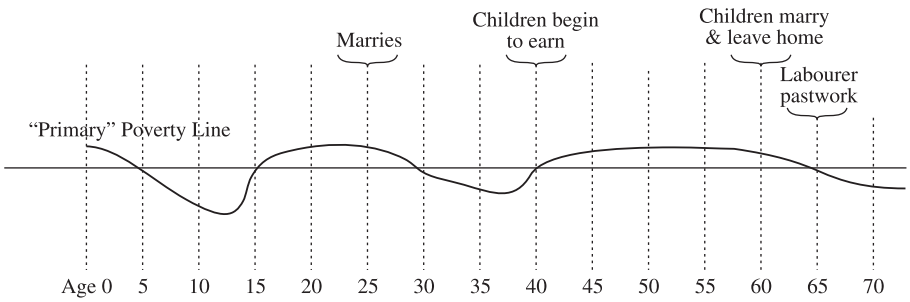

Anderen komen dan weer tot de conclusie dat de idee dat het moderniseringsproces vooral voor ouderen leidde tot een periode van persistente armoede, meer op ideologie dan op feiten was gebaseerd. Zo concludeert Gratton (1996) op basis van inkomensgegevens voor de Verenigde Staten van 1890 tot 1950 dat gedurende deze periode de inkomenspositie van ouderen erop vooruitging: diegenen die nog werkten, kenden een stijging van hun loon over de tijd – en niet, zoals vaak wordt gedacht, een daling –, terwijl diegenen die niet langer actief waren, konden rekenen op een combinatie van opgespaarde tegoeden en inkomenstransfers van hun inwonende kinderen. Gratton verklaart het 'curieuze' ontstaan van de Amerikaanse sociale zekerheid als oplossing voor het 'armoedeprobleem' onder de ouderen vanuit de wens van de bevolking om de inkomenstransfers van jong naar oud te 'depersonaliseren', gecombineerd met een administratie die via de constructie van een sociaal probleem en de mobilisatie van publieke steun hiervoor, haar kans schoon zag verder uit te groeien en meer domeinen in te palmen.

Nog anderen ten slotte focussen op de vraag of en wanneer in de gezinscyclus vrouwen en kinderen mee bijdroegen tot de huishoudeconomie en aldus armoede konden verhinderen. In overeenstemming met Rowntree vindt Knotter (2004), op basis van administratieve bijstandsdata van het Gemeentearchief

Amsterdam, dat onder 'losse' havenarbeiders uit de Jordaanwijk tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw, gezinnen vooral een beroep deden op sociale bijstand in de periode van de gezinscyclus waarin er jonge kinderen waren. Hoewel de dominante norm was dat de vrouw niet werkte, werd deze 'aangepast' in tijden van economische nood – een soort *lower class value stretch*. Zo droeg de vrouw vooral bij tot het huishoudinkomen, zij het op onregelmatige basis, in de periode vóór er kinderen kwamen – naarmate het kindertal groter werd, werd de combinatie zorg-arbeid niet langer mogelijk. Haar rol werd echter na verloop van tijd overgenomen door de opgroeiende kinderen, die al vanaf 14 jaar het gezin het hele jaar door mee ondersteunden en dit gedurende een vrij lange periode. Uit de gegevens blijkt dat dit patroon, waarbij kinderen een bron van economische zekerheid vormden op middelbare en zelfs oudere leeftijd, in sommige wijken tot in de jaren 1950 bleef bestaan.

De publicatie van Rowntree's studie vond grote weerklank en had een directe invloed op de instelling van de *Old Age Pensions Act* (1908) en de *National Insurance Act* (1911). Na de Eerste Wereldoorlog was de politieke wereld klaar voor een voorzichtige aanmoediging vanuit sociaalwetenschappelijke hoek tot het beter op elkaar afstemmen van behoeften en middelen over de levensloop (Glennerster, 1995). De idee van het sociaal beleid als een instrument ter compensatie van de levensloopfluctuaties in behoeften en middelen, door de horizontale herverdeling van middelen tussen periodes van werk en werkloosheid en tussen gezinnen met en zonder kinderlast, was al min of meer ingeburgerd toen Beveridge in 1942 met zijn plan voor de hervorming van de sociale zekerheid naarvoor trad.

Ook in België waren de politieke geesten aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog rijp voor een hervorming van de bestaande sociale voorzieningen (Deleeck, 2001; Deleeck e.a., 1980). Al op het einde van de 19de eeuw werden de verschillende initiatieven van sociale voorzorg wettelijk georganiseerd en werd er een minimale arbeidswetgeving ingevoerd. De werknemers verenigden zich en slaagden erin politieke macht te verwerven via de invoering van het algemeen (meervoudig) stemrecht (1893). Tijdens het Interbellum consolideerde de structurele arbeidersmacht zich verder, via de uitbouw van vakverenigingen, ziekenfondsen, coöperatieven en cultureel-educatieve organisaties. Uit de economische crisis gedurende de jaren '30 bleek evenwel de nood aan meer staatsinterventie en -planning. De institutionele uitbouw van de overlegeconomie en van de sociale zekerheid werd al tijdens de oorlog uitgewerkt in gesprekken tussen werkgevers- en werknemersorganisaties van alle ideologische strekkingen. Dit overleg mondde in 1944 uit in het *Ontwerp van overeenkomst van sociale solidariteit*, dat in december van hetzelfde jaar in wetgeving werd omgezet. Ondanks het feit dat de hervorming van 1944 sterk aansloot bij de vooroorlogse regelingen, werd er toch een grote sprong voorwaarts gemaakt. Hoewel het traditionele systeem van sociale verzekering standhield, waarbij de nadruk in principe ligt op horizontale solidariteit, wijst Deleeck (1991) erop dat de betaalde

premies en ontvangen uitkeringen in werkelijkheid in hoge mate ontkoppeld zijn, onder meer door de aanpassing van de uitkeringen aan de inflatie en aan de reële welvaartsstijging, door de omvang van de overheidsbijdrage en door allerlei wettelijke bepalingen omtrent de toekenningsvoorwaarden en de hoogte van de uitkeringen. De globale impact van het Belgische socialezekerheidsstelsel (horizontale en verticale herverdeling) op de verticale inkomensverdeling is dan ook vrij groot. De verticale herverdeling werd de jongste decennia bovendien bevorderd door de afschaffing van de loongrens aan de bijdragenzijde (1982) (waardoor de bijdragen proportioneel toenemen met het loon) en door een grotere selectiviteit van de uitkeringen (Deleeck, 2001). In vergelijking met de horizontale herverdeling blijft de verticale herverdeling evenwel beperkt in omvang (Deleeck, 2000).

2.2 Hedendaags onderzoek in de traditie van Rowntree

Onder invloed van bovengeschetste welvaartsstaatontwikkelingen, nam de interesse voor het verband tussen armoede en de levensloop af: het sociaalwetenschappelijke onderzoek naar sociale uitsluiting en armoede werd van 1950 tot 1980 gedomineerd door onderzoeksvragen in verband met de verticale herverdeling: de ongelijkheid tussen rijk en arm en de ongelijke toegang tot de verschillende maatschappelijke instellingen, zoals onderwijs en gezondheidszorg. Een vaak geciteerde uitzondering op de regel is de studie van Oppenheimer (1974), die op basis van gegevens voor de Verenigde Staten (1960-1970) vond dat de '*life cycle squeeze*', de gezinsfase waarbij het inkomen van de man onvoldoende tegemoet komt aan de noden van zijn (op)groeiende gezin, in de naoorlogse periode onder invloed van een uitbreiding van de opleidingsfase was opgeschoven naar de periode waarin nog studerende, oudere kinderen moeten worden onderhouden. De auteur ziet deze '*life cycle squeeze*', die vooral de lagere beroepsklassen trof, als een belangrijke determinant van de gestegen arbeidsmarktparticipatie van oudere, gehuwde vrouwen.

Vanaf de jaren 1980 kwam er opnieuw beweging in dit patroon. In de eerste plaats leidden verschillende processen van sociale verandering tot het ontstaan van een aantal nieuwe sociale risico's: de overgang van een industriële naar een postindustriële productiewijze en de hiermee gepaard gaande structurele werkloosheid en nieuwe onzekerheden op de arbeidsmarkt (vooral wat betreft de intrede en uittrede, en de onzekere positie van laaggeschoolden), de intensivering van het globaliseringsproces en de hiermee gepaard gaande arbeidsmarktflexibilisering, de vergrijzing van de bevolking en de toename van de gezinsinstabiliteit en met name de stijging van de (echt)scheidingscijfers. De bestaande systemen van sociale bescherming zijn bovendien niet altijd afgestemd op deze nieuwe sociale risico's en hun impact op de levenscyclus van behoeften en middelen.

Gezien de geschetste veranderingen kunnen we ons afvragen of de levenscyclus van behoeften en middelen geformuleerd door Rowntree nog steeds een relevant analysekader is. We bespreken in deze paragraaf dan ook een aantal voorbeelden van dergelijke studies, die evenwel vaak zijn gebaseerd op cross-sectionele gegevens: verschillen tussen leeftijdsgroepen op een bepaald moment in de tijd, worden verondersteld verschillen over de levensloop doorheen de tijd weer te geven.

Zo stellen Hedström en Ringen (1987) in een internationaal vergelijkend onderzoek op basis van de *Luxembourg Income Study* (*LIS*) vast dat er zowel inzake het inkomensniveau als wat betreft inkomensarmoede, belangrijke verschillen bestaan tussen leeftijdsgroepen en dat deze patronen een aantal gelijkenissen vertonen met de cyclus van Rowntree. Het gestandaardiseerd beschikbaar inkomen is lager dan gemiddeld voor de jongere gezinnen, om daarna geleidelijk toe te nemen tot er een piek wordt bereikt op middelbare leeftijd. Het gezinsinkomen is dan weer lager dan gemiddeld voor de oudere bevolking. Vooral de ouderen in het Verenigd Koninkrijk zijn er slecht aan toe in vergelijking met de andere leeftijdsgroepen. Verder is de relatieve inkomensarmoede hoger voor de jongere en de oudere leeftijdsgroepen. Dit is echter niet in alle landen het geval. De auteurs besluiten dat '*the Rowntree-type cycle still exists, but that it is neither strong nor universal'* (Hedström & Ringen, 1987: 227). De discrepantie tussen behoeften en middelen over de levensloop is immers minder groot dan ten tijde van Rowntree, onder invloed van de veranderingen inzake gezinsgrootte en -samenstelling, de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van de vrouw en vooral het ontstaan en de uitbreiding van de welvaartsstaat.

Inkomensarmoede bij ouderen verschilt sterk van land tot land

Recenter grijpen ook Kangas en Palme (2000) naar de *LIS* om de impact van het sociaal beleid op de cross-nationale variatie in de armoedecijfers voor de verschillende leeftijdsgroepen te bestuderen. Ook willen ze nagaan in welke mate het ontstaan en de uitbreiding van de verschillende welvaartsstaatprogramma's gedurende de laatste decennia, vooral dan het gezinsbeleid en het pensioensysteem, de Rowntreecyclus beïnvloedden. Hierbij houden ze rekening met de verschillende institutionele tradities waartoe de westerse welvaartsstaten behoren.

De auteurs testen de hypothese van Rowntree aan de hand van een 'gezinsfasevariabele', gebaseerd op informatie inzake de leeftijd en de gezinssamenstelling. Hieruit blijkt dat het armoederisico eind de jaren 1960, begin de jaren 1970 nog sterk afhankelijk was van de gezinscyclus en dat in alle beschouwde landen. In het begin van de jaren 1990 is dit enkel in de Angelsaksische landen nog het geval. Wat betreft de invloed van het gezinsbeleid stellen Kangas en Palme

(2000) dat de toename van de kinderbijslag en de uitbreiding van de sociale voorzieningen sinds de jaren ’70 resulteerden in een daling van de armoedecijfers voor gezinnen met kinderen. Ook het pensioensysteem onderging gedurende de beschouwde periode drastische veranderingen. Niet alleen nam het aantal rechthebbenden toe – voor zover het pensioenstelsel in de jaren 1960 al niet universeel was –, maar ook de uitkeringen werden in de loop der jaren verhoogd. In de Scandinavische landen, maar ook in Canada, is armoede bij de oudere bevolking zo goed als verdwenen. Dit is veel minder het geval in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, waar het bereiken van de pensioenleeftijd hogere armoederisico’s met zich meebrengt. In de continentaal-Europese landen zijn de armoederisico’s voor de ouderen gelijkaardig aan die voor de actieve bevolking.

De auteurs besluiten dan ook dat *‘social policies do matter’* (Kangas & Palme, 2000: 349-351): de uitbreiding van de sociale voorzieningen heeft in de meeste landen geleid tot een transformatie van de Rowntreecyclus. De persistente armoede die tot voor kort vooral de oudere bevolking trof, heeft plaats gemaakt voor een voorbijgaande armoede aan het begin van het volwassen leven. Ook in België werden er in de periode 1975-1985 signalen van een dergelijke omwisseling van de welvaartspositie tussen jongeren en ouderen waargenomen; deze trend werd door Meulemans en Cantillon (1993) de ‘geruisloze kering’ genoemd (Van den Bosch, Lefebure & Cantillon, 2007). Ook blijven er belangrijke cross-nationale verschillen bestaan, vooral dan tussen de Scandinavische en continentaal-Europese landen aan de ene kant en de Angelsaksische landen aan de andere kant, waar het verband tussen de gezinscyclus en armoede sterker uitgesproken is.

Mirowsky en Ross (1999a; 1999b) daarentegen vinden voor de Verenigde Staten dat de mate van ‘*economic hardship*’ – betalingsproblemen of moeilijkheden om in basisbehoeften zoals voeding, kleding, onderdak en medische verzorging te voorzien – afneemt met de leeftijd. De auteurs verwerpen de *affluence trajectory hypothesis* – de Rowntreecyclus – die voorspelt dat de armoederisico’s afnemen over de volwassen levensfase om met het ouder worden weer toe te nemen, ten voordele van de *adequacy gradient hypothesis*. Volgens deze laatste hypothese is de balans tussen behoeften en middelen steeds gunstiger voor de opeenvolgende leeftijdsgroepen. Dit patroon kan worden verklaard door een afname van de behoeften met het ouder worden, een toename van de middelen of een combinatie van beide. Verdere analyses tonen aan dat de daling van de mate van ‘*economic hardship’* met de leeftijd samenhangt met de afwezigheid van kinderen in het huishouden en het aanhouden van een sobere levensstijl aan de behoeftenzijde en het hoge aantal ouderen dat een eigen woning bezit en medisch verzekerd is aan de middelenzijde. Ook middelen die niet werden gemeten, zoals kapitaal, kunnen volgens de onderzoekers de relatie tussen leeftijd en het economisch welzijn beïnvloeden.

2.3 *Rowntree revisited*: een vingeroefening op basis van de SILC-2006

In deze paragraaf zorgen we voor een empirische update van bovenstaand onderzoek, op basis van de EU-SILC. De Statistics on Income and Living Conditions is het nieuwe instrument waarmee de Europese Unie vergelijkbare crosssectionele en longitudinale gegevens verzamelt met betrekking tot de levensomstandigheden in de Europese lidstaten (EUROSTAT, 2008). De analyses in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op de gegevens voor 2006 en hebben betrekking op 24 'oude' en 'nieuwe' lidstaten, aangevuld met IJsland en Noorwegen. De steekproef in elk land is representatief voor de bevolking in private huishoudens en bevat informatie inzake inkomen, arbeid, armoede en sociale uitsluiting op het niveau van het huishouden en het individu. In 2006 werden in totaal 536.993 individuen (volwassenen en kinderen) in 202.978 huishoudens bevraagd.

We schetsen het verband tussen leeftijd en armoede op basis van twee indicatoren: het relatieve 'inkomensarmoederisico' en een deprivatie-index gebaseerd op een reeks zogenaamde niet-monetaire indicatoren. Via deze 'multidimensionele' weg proberen we rekening te houden met de zogenaamde '*mismatch*' tussen beide armoedematen die in het empirische armoedeonderzoek wordt gerapporteerd en waarbij vooral de positie van de ouderen in het vizier komt. Ouderen ervaren immers minder deprivatie dan verwacht op basis van hun lage inkomen (zie onder meer Halleröd e.a., 2006; Muffels & Fouarge, 2004; Saunders & Adelman, 2004). In de literatuur worden hiervoor verschillende verklaringen aangereikt. Zo zijn heel wat ouderen eigenaar van hun woning en hebben ze dus lagere huisvestingskosten (voor een overzicht, zie Dewilde & Raeymaeckers, 2008b). Verder hebben ouderen meer ervaring met het budgetteren van de beschikbare middelen, ook al zijn die misschien beperkter (leeftijdseffect) en zijn ze opgegroeid in een tijdperk waarin men met minder tevreden was (cohorteeffect). Een alternatieve verklaring verwijst naar de beperkingen van het inkomen als indicator. Zo blijkt uit de vergelijking tussen surveydata en administratieve gegevens in de Verenigde Staten dat de onderrapportering van het inkomen dat niét voortvloeit uit arbeid 20 tot 50% van de werkelijke inkomsten bedraagt. Voor het inkomen uit arbeid is dit slechts 5% (Crystal, 1996). Vooral voor de oudere bevolkingsgroepen bemoeilijkt de onderrapportering van de 'niet-verdiende' inkomsten de inkomensmeting, gezien juist deze groepen sterk afhankelijk zijn van inkomensbronnen zoals pensioenen en inkomsten uit kapitaal. Het is dus niet ondenkbaar dat het werkelijke inkomen van de oudere bevolking hoger is dan het gerapporteerde. Ten slotte kunnen in heel wat landen de ouderen een beroep doen op allerlei diensten en voordelen (zoals goedkopere gezondheidszorg), die in belangrijke mate hun beschikbaar inkomen kunnen aanvullen.

De inkomensmaat is gebaseerd op het netto beschikbaar huishoudinkomen gedurende het voorbije kalenderjaar en wordt berekend als de som van de inkomens uit arbeid, sociale uitkeringen, kapitaal en private inkomensbronnen voor alle huishoudleden. We definiëren de inkomensarmen als deze respondenten

van wie het huishoudinkomen lager ligt dan 60% van het mediane inkomen van de bevolking en houden rekening met verschillen in de grootte en de samenstelling van huishoudens door de huishoudinkomens te 'standaardiseren' op basis van de *modified OECD*-equivalentieschaal.[2]

Tabel 1 – Deprivatie in Europa (EU-SILC, 2006).

Land	Gemiddelde deprivatiescore	N	Cronbach's Alpha
Sociaaldemocratisch welvaartsregime	**0,065**		
Denemarken	0,061	14.384	0,743
Zweden	0,061	15.688	0,716
Finland	0,075	27.467	0,672
Noorwegen	0,062	14.199	0,749
IJsland	0,088	7.936	0,639
Conservatief welvaartsregime	**0,089**		
België	0,089	14.301	0,759
Duitsland	0,093	29.465	0,488
Frankrijk	0,092	24.719	0,746
Luxemburg	0,057	9.929	0,590
Nederland	0,075	22.692	0,712
Oostenrijk	0,070	14.652	0,680
Liberaal welvaartsregime	**0,085**		
Verenigd Koninkrijk	0,084	23.207	0,697
Ierland	0,100	14.331	0,751
Zuid-Europees welvaartsregime	**0,100**		
Italië	0,094	54.512	0,733
Spanje	0,092	34.306	0,662
Portugal	0,125	12.051	0,726
Griekenland	0,136	15.190	0,733
Cyprus	0,141	11.069	0,686
Baltische Staten	**0,184**		
Estland	0,128	15.828	0,688
Letland	0,212	10.980	0,778
Litouwen	0,188	12.094	0,757
Post-communistisch welvaartsregime	**0,164**		
Tsjechië	0,117	17.830	0,754
Hongarije	0,157	19.751	0,768
Polen	0,186	45.097	0,767
Slowakije	0,139	15.052	0,705
Slovenië	0,103	30.964	0,691

Onze deprivatiemaat is gebaseerd op een reeks van 18 items[3] (zie tabel A1 in Appendix), die in eerder onderzoek (Dewilde & Raeymaeckers, 2008a; Dewilde & Vranken, 2005; Whelan e.a., 2001; Whelan & Maître, 2007) werden geïdentificeerd als 'geschikte' indicatoren van huisvestingsdeprivatie, financiële stress en beperkte financiële middelen, en gaat van 0 tot 1.[4] In tabel 1 tonen we de gemiddelde deprivatiescore voor elk land, het aantal observaties waarop deze is gebaseerd en Cronbach's Alpha, een maat die aangeeft hoe sterk de items onder-

ling samenhangen. Waarden vanaf 0,7 wijzen op een hoge 'interne consistentie'. We zien dat Cronbach's Alpha voor alle beschouwde landen in de buurt van of hoger dan 0,7 ligt, enkel in Duitsland vinden we een iets lagere waarde (0,5).

Wat betreft het 'verloop' van armoede over de levensloop beperken we ons in deze verkennende bijdrage tot het beschrijven van het verband tussen leeftijd (5-jaar categorieën) en inkomensarmoede/deprivatie, waarbij we deze laatste uitdrukken in termen van de afwijking van het (nationale) bevolkingsgemiddelde. Onze benadering is dus eerder statisch, in die zin dat ze gebaseerd is op de – onrealistische – veronderstelling dat verschillen tussen leeftijdsgroepen de evolutie van armoede/deprivatie over de levensloop weerspiegelen.[5] Niettemin levert deze oefening ons enkele relevante uitgangspunten, waarop in de diverse hoofdstukken in dit themadeel verder wordt ingegaan. Tevens situeren we in dit inleidende hoofdstuk België in de Europese context.

We presenteren de cijfers voor de verschillende landen, ingedeeld in landengroepen op basis van het welvaartsregime/de geografische regio waartoe ze behoren. We zetten telkens de 'inkomensarmoederisicocijfers' en de deprivatiescore uit tegenover de leeftijd. Verkennende analyses toonden aan dat de patronen binnen de onderscheiden landengroepen relatief gelijklopend zijn; omwille van de leesbaarheid tonen we dan ook slechts één grafiek per landengroep (alle landen samen). In de tekst becommentariëren we evenwel ook de belangrijkste verschillen tussen de landen binnen elke landengroep. Grafieken per land zijn te bekomen bij de auteur.

In overeenstemming met Kangas en Palme (2000) vinden we dat in de sociaaldemocratische welvaartsstaten van Scandinavië inkomensarmoede één leeftijdscategorie aan de rand van de volwassen levensfase treft, met name de 20- tot 24-jarigen. Volgens de auteurs is dit geen permanente situatie, maar eerder een voorbijgaande fase. Deze maakt bovendien deel uit van de overgang naar volwassenheid; zo stellen Gallie en Paugam (2000) dat in deze landen het *advanced autonomy model* dominant is, waarbij de zelfrealisatie van jongvolwassenen onmogelijk wordt geacht zonder het verwerven van autonomie ten opzichte van de ouders. Hoewel kinderen nog steeds in zekere mate afhankelijk kunnen zijn van hun ouders, is het de gewoonte dat jongvolwassenen een eigen huishouden vormen, met of zonder partner of andere leeftijdsgenoten. Verdere analyses tonen aan dat in alle bestudeerde landen de meerderheid van de inkomensarmen in deze leeftijdscategorie, aangeeft nog student te zijn op het moment van de bevraging – van 54,7% in Noorwegen tot 79,0% in Denemarken.

In tegenstelling tot Kangas en Palme (2000), van wie de tijdreeksen tot begin jaren '90 lopen, vinden we dat anno 2006 in alle Scandinavische landen ook de ouderen een hoger dan gemiddeld inkomensarmoederisico lopen (figuur 2). Deze stijging van de inkomensarmoede manifesteert zich vanaf de leeftijd van 70 jaar in Finland en Denemarken, vanaf 75 jaar in Noorwegen en IJsland en pas vanaf 80 jaar in Zweden. Deze cijfers suggereren dat over de laatste 15 jaar de relatieve inkomenspositie van de ouderen ten opzichte van de 'gemiddelde'

bevolking terug erop achteruit is gegaan en dat in alle sociaaldemocratische welvaartsstaten. Ook Förster en Mira d'Ercole (2005) gewagen van een dergelijke breuk in de eerder vermelde, langdurige neerwaartse trend in inkomensarmoede bij ouderen in Finland en Zweden, vanaf het midden van de jaren '90 (gegevens tot ongeveer 2000). Verdere analyses tonen aan dat de stijging van het inkomensarmoederisico bij ouderen kan worden verklaard door wijzigingen in belasting- en uitkeringssystemen, onder meer via het optreden van een zekere welvaartserosie over de tijd door het niet aanpassen van de pensioenuitkeringen aan de gemiddelde welvaartsstijging van de bevolking. Ook in België vonden we voor dezelfde periode Van den Bosch *et al.* (2007) een vergelijkbare trend, met dat verschil dat de 'omkering' in de welvaartspositie van jongeren en ouderen in ons land zich nooit ten volle heeft doorgezet, in die zin dat het armoederisico van ouderen gedurende de hele periode 1975-2005 altijd hoger is geweest dan dat van jongeren.

Figuur 2 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in het sociaaldemocratische welvaartsregime.

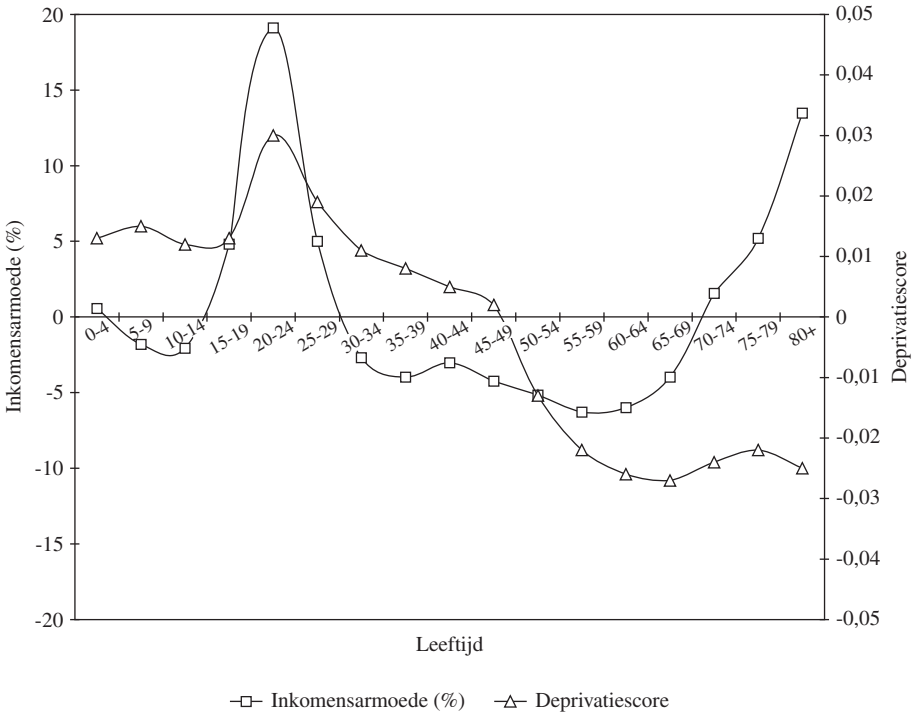

Ook wat betreft het 'verloop' van de deprivatiescore over de levensloop zien we dat de 20- tot 24-jarigen zich in een minder gunstige situatie bevinden, deze

leeftijdsgroep kent dus zowel een laag inkomen als meer 'gedepriveerde' levensomstandigheden. Deze laatste blijven trouwens gedurende een langere periode 'doorwerken': ook de kinderen en de volwassenen tot ongeveer 40-44 jaar kennen een hoger dan gemiddelde deprivatiescore. Vanaf de leeftijd van 45 jaar zien we dat deze score in de meeste landen sterk afneemt – hoewel de oudere leeftijdscategorieën in toenemende mate met inkomensarmoede worden geconfronteerd, vertaalt dit zich blijkbaar niet in een toenemende levensstijldeprivatie.

Naar goede gewoonte vertonen de landen die deel uitmaken van de 'conservatieve' regimecluster een wat meer gevarieerd patroon (figuur 3). Zo ervaren de jongvolwassenen in Nederland, Frankrijk, Duitsland en in minder mate ook België, de 'Noord-Europese' piek in de kans op inkomensarmoede en deprivatie (dit laatste niet in België). Opnieuw vinden we een samenhang met het 'gezinsmodel' waarbij studenten het ouderlijk huis verlaten: zo is de piek het hoogst in Nederland, waar 79,6% van de inkomensarmen aangeeft student te zijn. Terwijl Frankrijk en België voor de rest relatief nauw aansluiten bij het 'Noord-Europese' patroon, zien we dat Nederland hiervan afwijkt door de lager dan gemiddelde kans op inkomensarmoede bij ouderen, terwijl Duitsland een bijkomende risicogroep

Figuur 3 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in het conservatieve welvaartsregime.

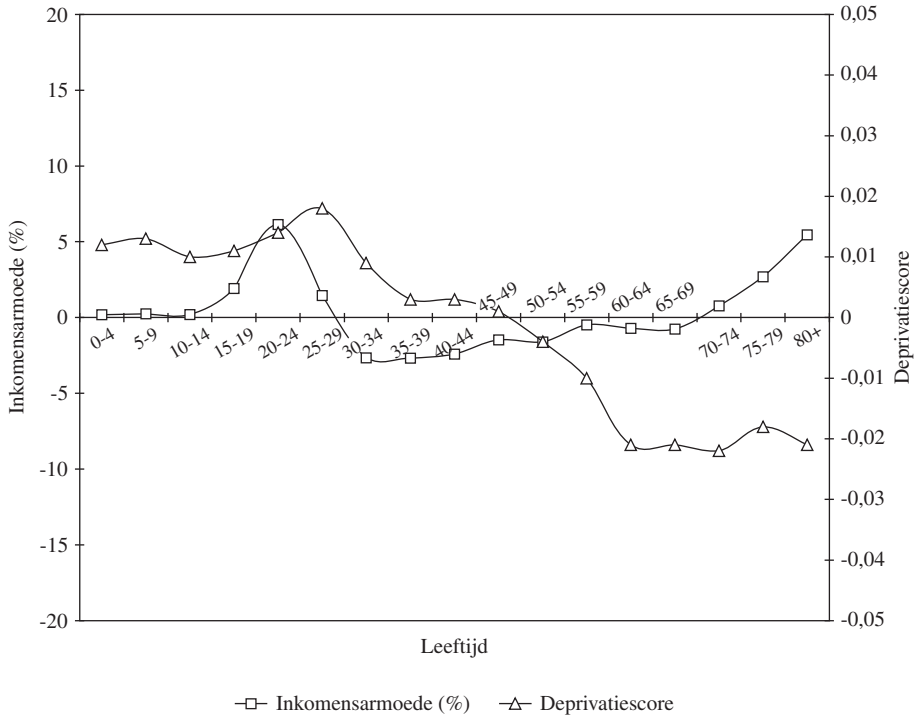

kent in de vorm van de 55- tot 64-jarigen. Verkennende analyses wijzen erop dat armoede in deze leeftijdsgroep samenhangt met een minder effectieve bescherming van werkloosheid en (vervroegde) pensionering. Wat betreft het verloop van deprivatie over de levensloop is het patroon min of meer gelijkaardig aan dat voor de Noord-Europese landen: hoger dan gemiddeld tot de leeftijdscategorieën van 40 tot 49 jaar – met opnieuw een kleine piek voor de jongvolwassenen in Frankrijk, Nederland en Duitsland, waarna de armoedekans afneemt.

Luxemburg en Oostenrijk vertonen een eerder uniek patroon inzake het verband tussen leeftijd en armoede. In Luxemburg is het risico op inkomensarmoede vrij hoog tot de leeftijd van 24 jaar, daarna volgt een daling tot op het 'gemiddelde' niveau tot ongeveer de leeftijd van 50 jaar, waarna een verdere daling volgt. De grafiek voor de deprivatie-index volgt ongeveer hetzelfde patroon, zowel in Luxemburg als Oostenrijk. Inkomensarmoede in Oostenrijk treft vooral jonge kinderen en ouderen.

In beide liberale welvaartstaten (figuur 4), het Verenigd Koninkrijk en Ierland, vinden we, in overeenstemming met de 'traditionele' Rowntree-cyclus, dat het risico op inkomensarmoede groter is voor de kinderen en de ouderen

Figuur 4 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in het liberale welvaartsregime.

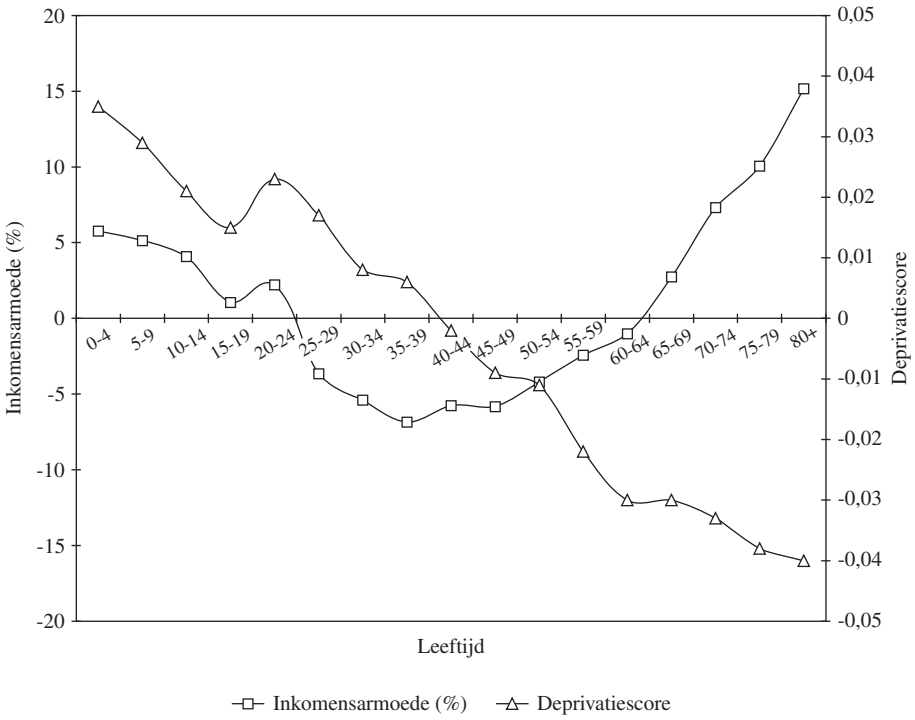

(patroon ook min of meer vergelijkbaar met dat van Oostenrijk). Wel vinden we nog weinig evidentie voor het bestaan van een piek in inkomensarmoede tijdens de 'volwassen levensfase met kinderlast'; allicht hangt dit samen met het feit dat in deze gezinnen waar de kinderen wat ouder zijn, het gezinsinkomen wordt aangevuld door de (her)intrede van de moeder op de arbeidsmarkt. Het verband tussen leeftijd en deprivatie ziet er in het liberale welvaartsregime min of meer hetzelfde uit als in de conservatieve welvaartstaten, zij het wel meer uitgesproken: de deprivatiescore is het hoogst voor jonge kinderen en neemt met de leeftijd min of meer gestaag af.

Zowel in de Zuid-Europese welvaartsstaten, de Baltische staten als de landen die we onder de noemer 'post-communistisch' welvaartsregime groepeerden (figuren 5, 6 en 7), vinden we ook anno 2006 een patroon terug dat aan Rowntree herinnert, zij het dan dat het – zoals bij Oppenheimer (1974) – vooral de oudere kinderen zijn die de hoogste kosten met zich meebrengen (zoals trouwens ook verondersteld in de gebruikte equivalentieschaal). In vrijwel alle landen vinden we hoger dan gemiddelde inkomensarmoedecijfers voor de (oudere) kinderen, gevolgd door een meestal vrij forse daling voor de jongvolwassenen.

Figuur 5 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in het Zuid-Europese welvaartsregime.

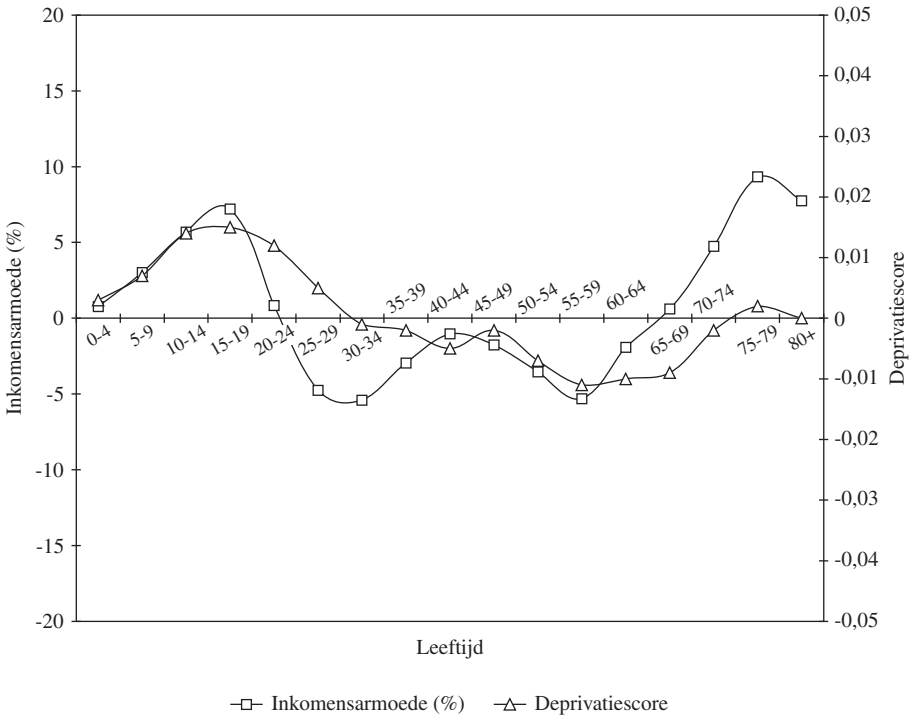

Vervolgens nemen de inkomensarmoedecijfers weer toe tot op een 'gemiddeld' niveau voor deze volwassenen die naar alle waarschijnlijkheid een gezin met oudere kinderen hebben. Naarmate de kinderen het huis uitgaan, neemt de kans op inkomensarmoede af, om op oudere leeftijd weer relatief sterk te stijgen. Uitzonderingen zijn Cyprus en Slovenië, waar vooral de ouderen een hoger inkomensarmoederisico lopen en het patroon voor de rest eerder vlak is, en Tsjechië, Hongarije en Polen, waar in vergelijking met de rest van de bevolking, ouderen een benedengemiddeld risico op armoede lopen – deze landen beïnvloeden het totaalbeeld in figuur 7.

Een tweede belangrijke vaststelling is dat in al deze landen ook het 'verloop' van de deprivatiescore over de leeftijd het 'inkomensarmoedepatroon' dichter benadert. In tegenstelling tot de eerder besproken landengroepen vinden we dus dat de ouderen in de Zuid-Europese, Baltische en post-communistische lidstaten over het algemeen een (boven)gemiddelde score op de deprivatie-index halen. De enige uitzonderingen hierop vormen Italië, Tsjechië en Hongarije, maar ook in deze landen neemt de deprivatiescore relatief sterk toe voor de 'oudere' ouderen. Deze resultaten zijn in overeenstemming met eerdere onderzoeksresulta-

Figuur 6 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in de Baltische staten.

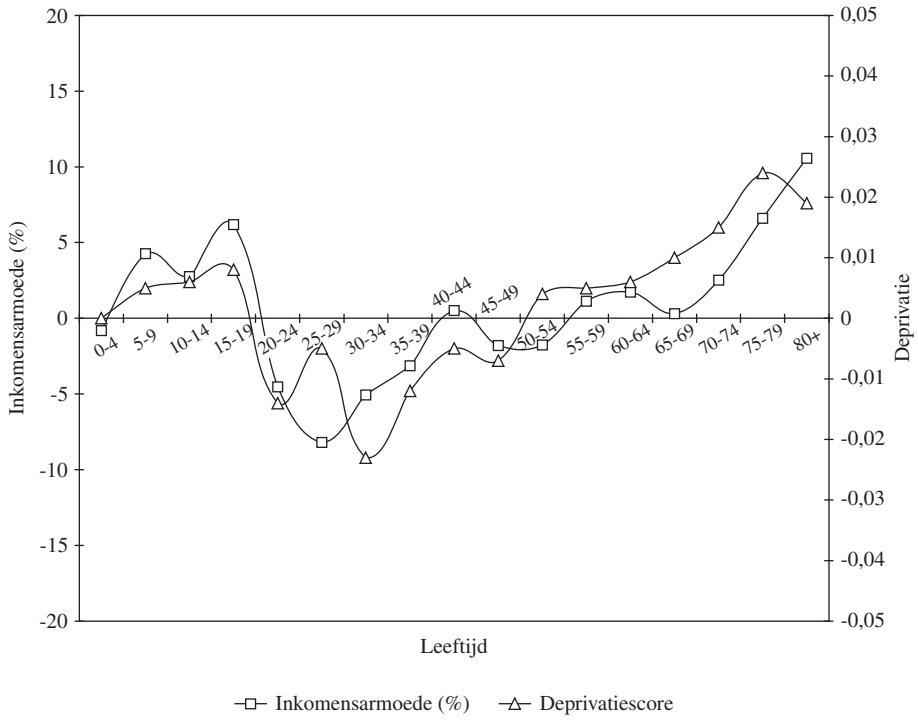

ten dat in landen waar het opvangnet minder uitgebreid is, er een sterker verband bestaat tussen inkomensarmoede en deprivatie (Whelan & Maître, 2007). De gevolgde redenering is dat in landen met een minder sterk uitgebouwde welvaartsstaat de inkomensschommelingen groter zijn en aldus vaker resulteren in een waarneembare verbetering of verslechtering van de levensstandaard.

Figuur 7 – Inkomensarmoede/deprivatie naar leeftijd in de 'post-communistische' landen.

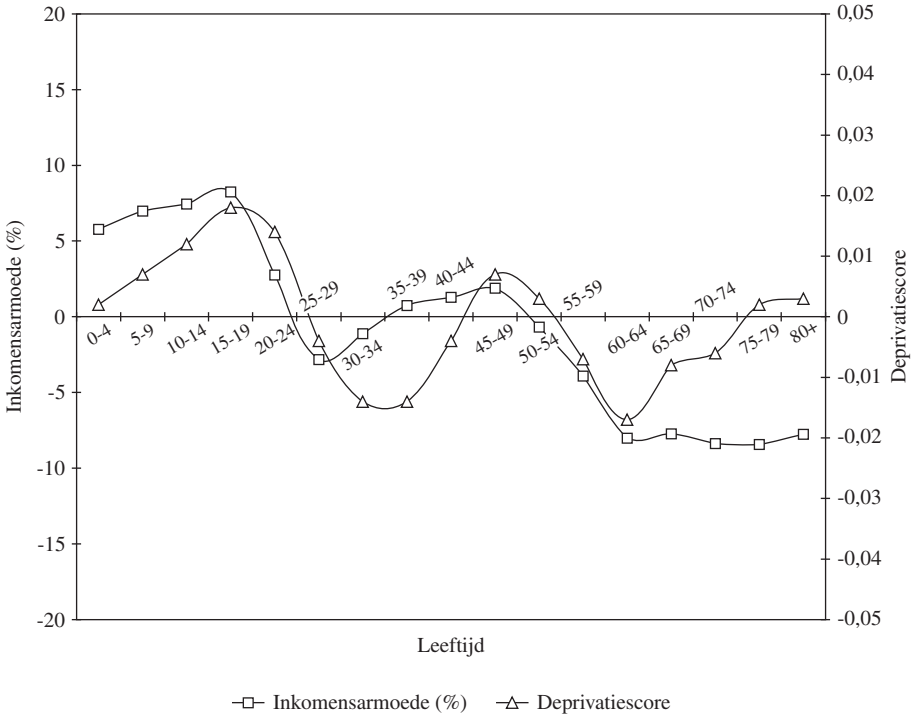

Samenvattend kunnen we stellen dat wat betreft het verband tussen leeftijd en armoede, België aansluiting vindt bij het 'moderne' Noord-Europese patroon, waarbij inkomensarmoede vooral jongvolwassenen en ouderen treft. Het verloop van de deprivatiescore daarentegen is hier bijna aan tegengesteld, met bovengemiddelde scores voor de jongste leeftijdsgroepen, die geleidelijk aan zakken naar benedengemiddelde scores voor de ouderen.

> In België liggen de armoedecijfers voor ouderen veel hoger dan hun deprivatiescores

3. Het samenleggen van de puzzelstukjes

We startten dit inleidende hoofdstuk met een korte bespreking van de basisconcepten van het sociaalwetenschappelijke levensloopperspectief en van de manier waarop dit conceptuele kader kan bijdragen tot een beter begrip van de dynamiek van armoede en sociale uitsluiting over de levensloop van gezinnen en personen. In een eerste, meer verkennende analyse, bestudeerden we het verband tussen leeftijd en armoede (gemeten in termen van het risico op inkomensarmoede en levensstijldeprivatie) op basis van de cross-sectionele SILC-gegevens (2006). Hierbij plaatsten we de resultaten voor België tegen het decor van de andere EU-lidstaten. We stelden vast dat in België, net zoals in de sociaaldemocratische landen van Noord-Europa, het 'klassieke' verband tussen leeftijd en armoede waarbij vooral gezinnen met kinderen (in de vroegste studies vooral jonge kinderen, vanaf de jaren '50 eerder oudere kinderen) en ouderen een groter armoederisico kennen, grotendeels verdwenen is. Het verband tussen leeftijd en armoede is bovendien afhankelijk van de gebruikte armoedemaat. Zo is het risico op levensstijldeprivatie het hoogst op jonge leeftijd en noteren we een min of meer gestage afname met de leeftijd. Het inkomensarmoederisico daarentegen is bovengemiddeld voor de jongvolwassenen en de ouderen. In de 'armere' landen van de Europese Unie daarentegen vinden we een veel sterker verband tussen het verloop van het inkomensarmoederisico en de mate van levensstijldeprivatie over de levensloop, waarbij de 'klassieke' patronen uit de oudere studies nog steeds herkenbaar zijn. We kunnen dan ook besluiten dat instituties belangrijk zijn: het verloop van armoede over de levensloop, alsook de verschijningsvorm ervan, zijn afhankelijk van de manier waarop de (welvaarts)staat, de (arbeids)markt en het gezin, evenals de relaties tussen deze systemen van middelenverdeling, sociale ongelijkheid genereren tussen groepen en personen, op een bepaald moment in de tijd, maar ook over de hele levensloop.

Zoals we eerder stelden, biedt bovenstaande analyse slechts een aanknopingspunt eerder dan een accurate weergave van het verloop van het armoederisico over de levensloop; voor uitspraken hierover hebben we immers longitudinale gegevens nodig over de verschillende, onderling verbonden levenslooptrajecten op verschillende levensdomeinen van opeenvolgende geboortecohorten.[6] Dergelijke gegevens zijn in België (en ook in de meeste andere landen) echter onbestaande, waardoor we ons moeten behelpen door het verband tussen levensloop en armoede op een andere manier te bestuderen: via de studie van bepaalde transities of *life events*, hun oorzaken en antecedenten en korte- en langetermijngevolgen, het in kaart brengen van de levenslooptrajecten op een of meerdere domeinen, of van de onderliggende mechanismen die ervoor zorgen dat mensen bepaalde keuzes maken (of niet maken), wat dan weer een invloed heeft op hun verdere levensloop. Dat is dan ook wat we in deze editie van het Jaarboek proberen te doen.

Eerder verwezen we naar onderzoek dat aantoont dat armoede tijdens de kinderjaren een blijvende impact heeft op de latere levensloop. Het gebrek aan sociaal, economisch, cultureel, en psychologisch kapitaal waarmee kinderen uit arme gezinnen af te rekenen hebben, in combinatie met een hogere blootstelling aan allerlei levensloopprisico's (scheiding van de ouders, slechte huisvesting, beperkte toegang tot gezondheidszorg, ...), zorgt ervoor dat kinderen die opgroeien in armoede op velerlei vlakken slechter scoren: een lager opleidingsniveau, een slechtere beroepspositie, een zwakkere fysieke en mentale gezondheid, ... (voor een overzicht, zie O'Rand, 2006). Ook komen verschillende studies tot de vaststelling dat met name deprivatie tijdens de vroegste kinderjaren een blijvende negatieve impact heeft op de verdere levensloop (Duncan e.a., 1998; Elder, 1974; Wagmiller e.a., 2006). Tijdens deze fase is de afhankelijkheid van het gezin immers het grootst en zijn de risico's op een vertraagde ontwikkeling en gefnuikte levenskansen hoger. In de bijdrage van Patrick Meurs wordt aangetoond hoe men kansarme ouders met jonge kinderen weerbaarder kan maken, zodat hun armoedesituatie een minder grote impact heeft op de verdere levensloop van deze kinderen. Het Eerste Stappen-programma, dat in 2000 van start ging in een kansarme wijk in Brussel en in een latere fase werd uitgebreid naar Borgerhout en Leuven, biedt kansarme gezinnen opvoedingsondersteuning in groepsverband en dat op langere termijn. Het aanboren van het menselijk kapitaal in deze gezinnen en het aanreiken van manieren om dit kapitaal te verzilveren, blijkt te werken: de kinderen die deelnamen aan het Eerste Stappen-programma halen in vergelijking met een controlegroep hogere ontwikkelingsscores op 3½-jarige leeftijd. Ook op de langere termijn missen de Eerste Stappen hun doel niet: op 8-jarige leeftijd blijkt minder dan 10% van de kinderen in het programma problemen te hebben met de overstap van het derde naar het vierde leerjaar, in vergelijking met 20% in de controlegroep.

De overgang van school naar werk is opnieuw een sleutelmoment in de levensloop. In het hoofdstuk van Annelies Vanderheyden en Walter Van Trier wordt aangetoond dat, naast het behaalde opleidingsniveau, zowel de kenmerken van de schoolloopbaan als de socialeklassenachtergrond de schoolloopbaan en de overgang naar de arbeidsmarkt beïnvloeden. Jongeren uit de lagere sociale klassen stromen anno 2008 nog steeds minder door naar het hoger onderwijs en de beroepsstatus van hun eerste job is lager in vergelijking met gelijkgeschoolde jongeren uit de hogere sociale klassen. Sociale afkomst heeft aldus zowel een directe als een indirecte (via het behaalde onderwijsniveau) invloed op de verdere arbeidsloopbaan.

Verschillende bijdragen in dit themadeel focussen op specifieke *life events* die zich tijdens de volwassen levensfase voordoen en die de verdere levensloop beïnvloeden. Zo zoekt Annelies Debels een antwoord op de vraag of de toegenomen flexibilisering van de Belgische arbeidsmarkt, en meer bepaald de toename van deeltijds en tijdelijk werk, tot meer armoede leidt. Haar analyses tonen aan dat dit wel degelijk het geval is, waarbij het hogere armoederisico van deel-

tijdse en tijdelijke werknemers voornamelijk samenhangt met de ontoereikende inkomsten die uit dergelijke jobs voortvloeien. Terwijl voor deeltijds werkenden het armoederisico bijna volledig verdwijnt dankzij de beschermende rol van de arbeidsinkomsten van de andere huishoudleden, is dit niet het geval voor de tijdelijk werkenden, ook wanneer er zich een andere werkende in het huishouden bevindt. Periodes van tijdelijk werk worden immers vaak afgewisseld met periodes van werkloosheid. Debels wijst tevens op de precaire situatie waarin mensen zich bevinden die onvrijwillig deeltijds werken en de minderinkomsten niet kunnen compenseren via andere gezinsleden. Vooral jongeren en werknemers zonder partner vormen een risicocategorie.

Ook gezinstrajecten worden soms gekenmerkt door levensgebeurtenissen die armoedesituaties veroorzaken, op de korte en de langere termijn. In hun hoofdstuk rond de economische gevolgen van (echt)scheiding geven Dimitri Mortelmans en Caroline Dewilde een *state-of-the-art* van het onderzoek ter zake. Terwijl vrouwen worden geconfronteerd met zowel financiële als levensstijldeprivatie, krijgen mannen ten gevolge van een scheiding vooral af te rekenen met 'niet-monetaire' problemen. (Echt)scheiding impliceert tevens neerwaartse mobiliteit op de woningmarkt. Deze daling wordt vastgesteld inzake het type woning, de omvang van de woning alsook de kwaliteit ervan. Terwijl mannen vaker de gezinswoning verlaten – in veel gevallen blijven de kinderen met de moeder in de gezinswoning wonen – en dus op zoek moeten gaan naar een nieuwe woonst, hebben vrouwen dan weer af te rekenen met hoge woonkosten. Deze bijdrage gaat tevens in op de copingstrategieën die vrouwen kunnen hanteren om hun economisch welzijn te herstellen, met name via een verhoging van de arbeidsmarktparticipatie of via het versneld samenwonen met een nieuwe partner.

Een andere vorm van relatieontbinding is verweduwing, een gebeurtenis waarvan de gevolgen afhankelijk zijn van de levensfase waarin men zich bevindt. In hun bijdrage vinden Koen Ponnet en Dimitri Mortelmans dat terwijl weduwen op oudere leeftijd min of meer afdoende worden beschermd door het overlevingspensioen, dit niet het geval is voor jongere weduwen die nog inwonende kinderen hebben. Bovendien beperkt het overlevingspensioen de arbeidsmarktparticipatie voor deze groep omdat de gecumuleerde verdiensten beperkt zijn. Waalse weduwen zijn bovendien vaker geneigd om de arbeidsmarkt te verlaten dan hun Vlaamse tegenhangers, wat mogelijk samenhangt met het gebrek aan kinderopvang. De auteurs besluiten dat het sociale vangnet niet aangepast is aan de noden van jonge weduwen met kinderlast en stellen verschillende maatregelen voor om het inkomensverlies van deze moeders te compenseren.

Binnen het sociaalwetenschappelijke levensloopperspectief wordt niet alleen aandacht besteed aan de kenmerken van transities en gebeurtenissen, maar ook aan de manier waarop mensen in een bepaalde situatie reageren en op die manier een bepaald patroon in stand houden of versterken. Zo stellen Elder en O'Rand (1995) dat de eerdere levensloopervaringen van mensen de impact van

latere ervaringen 'moduleren', omdat bepaalde kenmerken van mensen over de tijd heen worden geaccentueerd via complexe processen van sociale selectie, in combinatie met de sociale gevolgen van bepaalde transities. In hun onderzoek naar de percepties over sociale mobiliteit bij Turkse en Marokkaanse mensen in België vinden Bea Van Robaeys en Yunsi Krols dat de gecumuleerde ervaringen van hun respondenten ertoe geleid hebben dat zij sociale mobiliteit vooral definiëren als iets wat ze vooral willen voor hun kinderen, maar dat die voor henzelf niet meer is weggelegd. Ze stellen dan ook dat hulpverleners, willen ze een betekenisvol traject van vooruitgang uittekenen, in eerste instantie rekening moeten houden met de eigen 'definitie van hun situatie' door de gezinnen zelf, zodat ze kunnen inspelen op die strategieën die door de gezinnen zelf als zinvol worden beschouwd.

Dit themadeel bevat twee hoofdstukken over de positie van ouderen en de levenslooptrajecten die hiertoe leidden. In de bijdrage van Sofie Palmans, Giselda Curvers en Jos Berghman wordt aangetoond dat het huidige pensioensysteem niet is aangepast aan de vrouwelijke loopbaanpatronen, die omwille van hun zorgtaken worden gekenmerkt door onderbrekingen en deeltijdse arbeid. Zo ligt het gemiddelde pensioenbedrag van recent gepensioneerde vrouwen onder het bedrag van het gewaarborgd minimum en onder de EU-armoedegrens. Daarnaast doen vooral vrouwen een beroep op de minimuminkomensbescherming. Gezien de toename van de huwelijksinstabiliteit, waardoor in de toekomst meer gepensioneerde vrouwen op hun eigen loopbaan zullen moeten terugvallen, en de toename van deeltijds werk en allerlei vormen van loopbaanonderbreking, pleiten ze dan ook voor berekeningswijzen die meer rekening houden met het grillige loopbaantraject van vrouwen.

In het voorlaatste hoofdstuk bestudeert Caroline Dewilde de samenhang tussen gezins- en loopbaantrajecten en de kans op armoede op oudere leeftijd, geoperationaliseerd in termen van het risico op inkomensarmoede, levensstijldeprivatie en het niet bezitten van een eigen woning. Eén van de belangrijkste vaststellingen van dit hoofdstuk is dat armoede op oudere leeftijd minder sterk wordt bepaald door 'typische' levensloopverklaringen, zoals onderbrekingen door werkloosheid of ziekte, maar door de socialezekerheidscategorie, en met name het aantal gewerkte jaren als arbeider. Dit toont enerzijds aan dat onze sociale zekerheid een degelijk vangnet biedt waarbij zekere 'afwijkingen' zijn toegestaan, maar anderzijds toch ook een heel duidelijk effect heeft op de sociale stratificatie op oudere leeftijd. Wat betreft de evolutie van sociaaleconomische ongelijkheid over de levensloop vindt Dewilde dat deze het gevolg is van verschillende processen en mechanismen. Zo zijn er aanwijzingen voor een proces waarbij diegenen die initieel minder bedeeld zijn, over de levensloop minder voordelen accumuleren. Anderzijds leiden ook trajecten die minder in overeenstemming zijn met de initiële sociale positie, tot hogere armoederisico's.

Sociaaleconomische gezondheidsverschillen, de manier waarop deze ontstaan en de gevolgen ervan, zijn thema's die doorheen de hele levensloop aanwezig

zijn. In het laatste hoofdstuk van dit themadeel gaan Bart Peeters en Sara Willems in op de zogenaamde selectiehypothese, waarbij via allerlei directe en indirecte mechanismen van sociale selectie een slechte gezondheid tot armoede leidt ('ziek maakt arm'). De auteurs focussen op de prevalentie en de impact van chronische ziekten en stellen aan de hand van een uitgebreide schets van de voorzieningen voor deze groep zieken vast, dat het risico op sociale uitsluiting reëel is. Niet alleen vormen de veelheid aan maatregelen en de complexiteit ervan een moeilijk te doordringen web voor patiënten die minder goed geïnformeerd zijn, ook blijkt uit het overzicht dat dit web voor de ene groep chronisch zieken dichter is dan voor de andere. Tevens bepleiten ze de nood aan meer cijfermateriaal.

Appendix

Tabel A1 – Niet-monetaire indicatoren van armoede/deprivatie (EU-SILC, 2006).

- De woning vertoont de volgende problemen: lekkend dak, vocht in plafonds, muren, vloeren of fundering, of houtrot in ramen en deuren
- Het huishouden kan zich niet veroorloven de woning voldoende warm te houden
- De woning heeft geen afzonderlijke badkamer[a]
- De woning heeft geen toilet binnenshuis voor privégebruik[a]
- Het huishouden is niet in staat geweest betalingen voor huur of woonlening na te komen in de voorbije 12 maanden
- Het huishouden is niet in staat geweest betalingen voor nutsvoorzieningen na te komen in de voorbije 12 maanden[b]
- Het huishouden is niet in staat geweest afbetalingen voor huurkopen of andere leningen (excl. huisvesting) na te komen in de voorbije 12 maanden
- Het huishouden kan zich geen jaarlijkse week vakantie weg van huis veroorloven
- Het huishouden kan zich niet veroorloven om de twee dagen vlees, kip of vis (of vegetarisch equivalent) te eten, indien gewenst
- Het huishouden is niet in staat om zelf (met eigen middelen) onverwachte financiële uitgaven te financieren
- Het huishouden kan zich geen (mobiele) telefoon veroorloven
- Het huishouden kan zich geen kleurentelevisie veroorloven
- Het huishouden kan zich geen computer veroorloven
- Het huishouden kan zich geen wasmachine veroorloven
- Het huishouden kan zich geen auto veroorloven
- Het huishouden kan moeilijk tot zeer moeilijk rondkomen
- De totale huisvestingskosten vormen enigszins een last, of een zware last
- De terugbetalingen van schulden voor huurkopen of andere leningen (excl. huisvesting) vormen enigszins een last, of een zware last

a. Indicator niet beschikbaar voor Nederland.
b. Indicator niet beschikbaar voor Spanje.

NOTEN

1. Tussen ruwweg de 16de eeuw en het begin van de Industriële Revolutie kenden verschillende Europese landen een systeem van armenzorg gebaseerd op 'publiek-private' lief-

dadigheid, waarbij gezinnen ofwel op regelmatige of onregelmatige basis – en na een grondig onderzoek – een som geld kregen, ofwel in geval van werkloosheid en/of dakloosheid werden gehuisvest en tewerkgesteld in het zogenaamde 'armenhuis' of 'werkhuis'. De Engelse *Poor Law Act* (1601) vormt hier het bekendste voorbeeld van.

2. Deze kent een gewicht van 1 toe aan de eerste volwassene, 0,5 aan elke bijkomende volwassene en 0,3 aan elk kind jonger dan veertien jaar.
3. Wegens problemen inzake de beschikbaarheid van sommige indicatoren is de deprivatie-index voor Nederland gebaseerd op 16 items, en voor Spanje op 17 items.
4. Deze items zijn gecodeerd als 1 (gedepriveerd) of 0 (niet-gedepriveerd). We berekenen de deprivatiescore als de gewogen som van alle items, waarbij de gewichten overeenstemmen met de landspecifieke proportie niet-gedepriveerden (Halleröd e.a., 2006; Muffels & Fouarge, 2004). Op die manier wegen situaties van deprivatie die minder algemeen voorkomen in de bevolking, en dus tot een sterker gevoel van relatieve deprivatie leiden, zwaarder door in de deprivatie-index. Door het gebruik van 'landspecifieke' gewichten zorgen we er tevens voor dat de deprivatiescores in de verschillende landen relatief zijn in relatie tot de geldende levensstandaard en controleren we voor eventuele culturele verschillen. We delen de totale som door de som van de gewichten, zodat de range van onze index gaat van 0 (geen deprivatie) tot 1 (totale deprivatie).
5. Dit zou wel het geval zijn wanneer de cross-sectionele verdeling van armoede naar leeftijd die we in 2006 waarnamen, gedurende de voorbije honderd jaar dezelfde zou zijn geweest.
6. Een geboortecohorte is een groep mensen geboren in hetzelfde kalenderjaar, of reeks van kalenderjaren.

HOOFDSTUK 2

‘Een vroege goede start gaat lang mee’

Patrick Meurs

1. Inleiding: situering en historiek van het ‘De Eerste Stappen’-project

Sinds 2000 werken we met enkele medewerkers van het Centrum voor Kinderpsychotherapie en Ontwikkelingsgerichte Interventie (K.U.Leuven) het ‘De Eerste Stappen’-preventieproject uit. Het gaat om een project van preventief werken aan veerkracht en weerbaarheid in kansarme gezinnen met kinderen tot drie jaar. Aan het project is een cultuursensitief luik verbonden voor kansarme gezinnen die tot etnische minderheden behoren (Meurs, Jullian & Ferrant, 2000; Emde & Spicer, 2000).

Dergelijke projecten zijn gericht op de fase in de gezinscyclus waarin de overgang naar het ouderschap gemaakt wordt. Het doel is in de vroegste kinderontwikkeling de risico’s die verbonden zijn met opgroeien in kansarmoede in de kiem te smoren. Dat gebeurt door verborgen krachten in kansarme gezinnen aan te boren en op die manier samen met de ouders kansrijkere trajecten voor hun kinderen uit te tekenen. Deze krachten worden opgebouwd of tot leven gewekt door opvoedkundige ondersteuning, door langdurig werken aan de vroege gehechtheidsrelatie tussen ouder(s) en kind. ‘De Eerste Stappen’ heeft effect door te werken aan het verinnerlijken van de ervaring van ondersteuning. Zo biedt het project aan kansarme ouders de mogelijkheid om vanaf de geboorte van hun kinderen een corrigerende ervaring op te doen op hun leven in achterstelling en uitsluiting.

Vroege ontwikkeling blijkt op een bijzondere wijze flexibel. Prille ouders zijn op een specifieke wijze begaan met vragen als: ‘Welke toekomst wil ik voor mijn kind?’, ‘Zal ik mijn kind voldoende kunnen laten groeien?’. Meer en meer onderzoek toont het belang van de vroegste kinderontwikkeling (zie: Shonkoff & Meisels, 2000). Zoals Kagitçibasi (2007) – dé autoriteit in het onderzoek naar *Family and Human Development in Cultural Context* – stelt: “Early good start goes a long way” (een vroege goede start gaat lang mee). Ze geeft ook aan dat om menselijk kapitaal in risicogroepen niet te verspillen, het belangrijk is de betrokken kinderen vroeg in de levensloop te ondersteunen en de volwassenen op het scharniermoment van het prille ouderschap bij te staan. Dit scharniermoment

wordt in de ontwikkelingspsychologie de periode van *Motherhood Constellation* (Stern, 1995) genoemd en omschreven als een bijzonder 'venster' of 'ingangspoort' om preventief aanwezig te zijn bij gezinnen en groepen waarvan we via onderzoek weten dat ze meer risico lopen. Vanuit deze intergenerationele bekommernis hecht in Vlaanderen ook de Beweging van Mensen met Laag Inkomen met Kinderen het grootste belang aan de vroege zorg voor de kinderen en aan de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie tussen ouders en kind, om vanuit dat kanaal innerlijke kracht te putten die hen in staat stelt uit de negatieve spiraal te raken (zie ook: www.atd-vierdewereld.be; Vanhee, Laporte & Corveleyn, 2001, Geenen, 2007).

Preventieve interventie in de context van vroege kinderontwikkeling en pril ouderschap heeft een zeer groot potentieel: op medisch, opvoedkundig en sociaal-emotioneel vlak en op de schoolse prestaties achteraf. Kagitçibasi (2004) spreekt – op basis van 30 jaar follow-uponderzoek naar preventieprogramma's als *Turkish Early Enrichment Project (TEEP)* – in termen van: minder leerproblemen, minder emotionele en gedragsstoornissen, minder sterfte in de kindertijd, minder jeugdcriminaliteit, minder spijbelen, langere schoolse carrières, meer diploma's secundair onderwijs, meer hoger onderwijs, veiligere gehechtheid naar een volgende generatie toe (ook bij de personen die vroeger als kind met hun ouders in de preventie participeerden), vergeleken met risicogroepen die het programma niet volgden. Emde (2003) heeft het in verband met het Amerikaanse *Early Head Start* programma over de langetermijnbesparing op maatschappelijke vlak die door deze vroege preventie mogelijk wordt: men bouwt een kader rondom risicogezinnen en -groepen, waarvan het effect op langere termijn nog groter is dan op kortere termijn. Vooral de intergenerationele herhaling van nadelige effecten van armoede wordt minder waarschijnlijk wanneer men kansarme ouders met zeer jonge kinderen een houvast biedt en hen de kans geeft om uit het isolement te raken, sociale steun te ervaren en gebruik te maken van hefbomen of handvatten. Dat men hun de kans geeft om de eigen weerbaarheid of veerkracht te herontdekken of aan te wenden, maakt echt het verschil. Wanneer kansarme ouders er alleen voor staan, zien ze niet zozeer de kansen in hun kind, maar wel de extra belasting in hun dagelijkse overlevingsstrijd. Het onderzoek van Emde (2006) en Robinson (2000) situeert de effecten van zulke vroege preventie zowel in de betere medische gezondheid van kansarme ouders en kinderen als in de meer kansrijke opvoedingssituatie en de sensitievere, kindvriendelijkere relatie tussen ouder(s) en kind. Deze effecten geven ook meer veerkracht aan ouders en kinderen om in de toekomst met tegenslag om te gaan.

> Vroege preventie geeft effecten in de medische gezondheid, de opvoedingssituatie en de relatie tussen ouder(s) en kind

Het begrip 'veerkracht' (*resilience*) komt uit de ontwikkelingspsychologie (Garmezy, 1985; Masten et al., 1990) en verwijst naar het vermogen om weerstand te kunnen bieden en opnieuw op krachten te komen in moeilijke omstandigheden. Ondanks zware draaglast en druk, veert men recht van zodra de last beter verdeeld wordt of van zodra men op steun van anderen kan rekenen: men kan onderdrukte en misschien onvermoede krachten weer beter benutten. Het begrip 'veerkracht' is op een bepaalde manier het spiegelbeeld van de begrippen 'kwetsbaarheid' en 'risico' die – in tegenstelling tot 'veerkracht' – meer de nadruk leggen op problematische aspecten en minder op de sterktes. Veerkracht en weerbaarheid zijn in zekere zin synoniemen; ze sluiten als psychologisch en pedagogische begrippen aan bij de krachtenbenadering en de *empowerment*gedachte in de sociale wetenschappen. De literatuur over 'bind-kracht' in armoede draagt deze idee van *empowerment* in Vlaanderen al langer uit (Van Regenmortel et al., 2006; Driessens & Van Regenmortel, 2006; Van Sevenant et al., 2008). Van Gils (2002) spreekt in dit verband van een 'veerkrachthuis' waarmee hij bedoelt dat veerkracht een gelaagd begrip is waarin onder meer gedragenheid (sociale steun), zingeving, sociale vaardigheden, eigenwaarde en relativeringsvermogen een belangrijke plaats hebben.

Het gaat bij veerkracht over sterke adaptieve mogelijkheden die aanwezig blijven of waarmee heraangeknoopt wordt, ondanks tegenspoed (in dit geval het getroffen worden door armoede). In die zin wijst veerkracht zeker niet op onkwetsbaarheid, maar wel op een vermogen om in ongunstige omstandigheden toch in eigen kracht te blijven geloven. In 'De Eerste Stappen' sluiten we aan bij een specifieke krachtige kant van ouders, met name de wens om ten behoeve van hun jonge kinderen de armoedeperiode te beperken of uit de cyclus van generatiearmoede te raken.

'De Eerste Stappen' begon in 2000 in Kuregem, een risicowijk in Brussel; meer bepaald in de context van 'Het Huis der Gezinnen'. In Kuregem is de werkloosheid hoog, bijna alle bewoners hebben een lage sociaaleconomische status en er is een grote concentratie van kansarmoede in autochtone en allochtone gezinnen. In wijken waarin het beleid onvoldoende investeert, waar zorg- en hulpverlening te weinig uitgebouwd zijn, waar vaders en moeders veelal in informele arbeidscircuits werken – als ze al werken – gaan kinderen ook minder naar betalende crèches en occasionele kinderopvang. Ook in de kleuterscholen blijven tot op vandaag kinderen uit kansarme gezinnen minder aanwezig dan hun leeftijdsgenoten uit de middenklasse (zie: Meurs, 2007). Dat maakt dat kansarme kinderen later dan andere kinderen met hun eerste buitenfamiliale leeromgeving kennis maken en minder voorbereid aan de poort van de lagere school komen. Het 'De Eerste Stappen'-project wil ervoor zorgen dat kansarme kinderen al voor hun drie jaar systematisch in een stimulerende leeromgeving komen en dat samen met hun ouders, waar het belang van systematische aanwezigheid in de kleuterschool aangekaart wordt en voor allochtone gezinnen vroege taalstimulering mogelijk wordt.

Vanaf 2006 werd het 'De Eerste Stappen'-project ook gestart in Borgerhout, in samenwerking met de Federatie van Marokkaanse Verenigingen, en sinds oktober 2008 bestaat het ook in Leuven, als onderdeel van het Inloop-team (Integrale Lokale Opvoedingsondersteuning) en in samenwerking met de Maison (Ou)verte (methode van Françoise Dolto) en de Opvoedingswinkel. Verdere uitbreiding naar Tienen en andere locaties in Vlaanderen staat op stapel in 2009 en wordt mee mogelijk gemaakt door de erkenning en subsidiëring van het project door Vlaamse, provinciale en lokale overheden.

2. Methode

2.1 **Groepswerk en vindplaatsgericht werken ('outreaching')**

Projecten zoals 'De Eerste Stappen' zijn ingebed in de bredere context van vroege interventie bij gezinnen waarin men een kind verwacht of er pas eentje geboren is.[1] We richten ons dus zowel op aankomende ouders als op prille ouders.[2]

In dit project kunnen ouders in principe wekelijks samenkomen in ontmoetingsgroepen, waar ze hun vragen inbrengen. Daar nemen ze, als kansarme of maatschappelijk kwetsbare ouders, zelf het woord. In een groep komen maximaal acht jonge moeders met hun pasgeborene; ze worden begeleid door een preventiewerker en een intercultureel bemiddelaar. De preventie is van het lange type, zodat ouders in principe gedurende drie jaar lang wekelijks kunnen komen, voldoende tijd om een belangrijk proces door te maken in het ouderschap.

Het gaat dus om preventie van het langere type. Het bieden van steun op langere termijn is gebaseerd op de bevinding in internationale gezinspedagogische literatuur (Gardiner & Kosmitzki, 2008) dat voor kansarme en allochtone groepen kortdurende en zeer directief gerichte (top-down) preventie minder effect heeft. Door het langeretermijnperspectief van de ondersteuning vormt de ontmoetingsgroep voor de kansarme ouders een houvast, een kader op de achtergrond. De deelnemers beseffen al vrij snel dat wekelijks in de ontmoetingsruimte een dagdeel voor hen gereserveerd is, met begeleiders/specialisten in hun midden. Het belang hiervan kan niet genoeg onderstreept worden in een wijk waarin niet zelden chaos, bedreiging, onveiligheid, gebrekkige hygiëne of slechte woonomstandigheden heersen. Het krachtgerichte groepswerk biedt een belangrijke meerwaarde in de preventie bij kansarme gezinnen, zoals ook Vanhee, Laporte en Corveleyn (2001) aanduiden. In publicaties van Driessens en Van Regenmortel (2006) en van Van Sevenant et al. (2008) blijkt bovendien dat deze 'groepsbenadering in dialoog met kansarme ouders en kinderen' langduriger moet zijn dan vandaag vaak het geval is, wil ze blijvend effect hebben.

Daarnaast kunnen ouders die op persoonlijke delicate thema's stuiten, kort individueel opgevolgd worden: in de loop van drie jaar kan men tot driemaal

toe individuele consultatie vragen die maximaal drie tot vijf sessies omvat. De klemtoon ligt immers op het groepswerk.

De ontmoetingsgroepen en de individuele consultaties vinden plaats in het centrum zelf (*center-based programme*), maar 'De Eerste Stappen' doet ook aan vindplaatsgericht werken (*outreaching*). De eerste manier van *outreachend* werken zijn de maandelijkse aanwezigheden in de consultatiepunten van Kind & Gezin, in crèches en occasionele kinderopvang, in kleuterscholen en in groepspraktijken van huisartsen. In een tweede vorm van vindplaatsgericht werken, werken medewerkers in andere diensten samen met de zorg- en hulpverleners die zich onzeker voelen in de begeleiding van kansarme en/of allochtone ouders. Zo zetten 'De Eerste Stappen'-medewerkers mee groepswerk op in Centra voor Geestelijke Gezondheidszorg die zich richten op KOPP-problematiek (Kinderen van Ouders met Psychologische Problemen) en daarbij kansarme en/of allochtone ouders bereiken. Een andere mogelijkheid is dat ze zulk groepswerk opzetten in een crèche waar enkel individueel met kansarme ouders wordt gewerkt, of, in een opvangcentrum voor tienermoeders met een belangrijke vertegenwoordiging van kansarme moeders. Een derde vorm van *outreaching* ten slotte bestaat uit de maandelijkse intervisie met teams uit buurtwerk en speelpleinwerking. Via deze intervisies worden de principes van vroege psychopedagogische preventie op het terrein naar deze gezinnen toegebracht.

Bovenvermelde manieren van werken maken duidelijk dat we met 'De Eerste Stappen' telkens weer voor een zo groot mogelijke groep kansarme gezinnen of nieuwe migranten, systematisch nieuwe vormen uitbouwen om de bereikbaarheid van het project te optimaliseren en de laagdrempeligheid te vergroten. We dragen deze methode van opvoedingsondersteuning actief uit, aangepast aan nieuwe noden die gesignaleerd worden in de sector van de zorg- en hulpverlening aan deze doelgroep.

2.2 Werken aan het verlangen naar een betere toekomst voor hun kinderen

In de loop van het langeretermijnproject van 'De Eerste Stappen' wordt aan vaardigheden gewerkt die bij ouders soms erg ondergesneeuwd raakten in de dagelijkse overlevingsstrijd tegen armoede en sociale uitsluiting. Deze ouders komen naar de preventiegroepen opdat hun kinderen betere kansen zouden krijgen en een zo goed mogelijke start in het leven zouden kunnen maken. In het proces dat deze ouders doormaken tijdens het project, gaan ze geleidelijk anders met tegenslag om en groeit de veerkracht die nodig is in moeilijke levensomstandigheden. Vanuit die kracht in het hier-en-nu durven ze ook langzaam terugkijken naar een geschiedenis van ongelijke kansen en uitsluiting waarin ze verstrikt raakten. Het mooiste wat men als begeleider kan meemaken is te ervaren hoe ze in hun levensgeschiedenis de andere toekomst herontdekken waar-

naar ze toen zelf verlangden. Samen met hun kinderen – en in het belang van hun kinderen – willen ze zich die weg naar een toekomst van betere kansen opnieuw banen. De ondersteuning van de preventiewerkers is daarbij onontbeerlijk. Ze weten uit ervaring dat zonder – professionele of sociale – steun deze weg naar een betere toekomst soms onbereikbaar ver weg blijft.

Onderweg naar grotere weerbaarheid en maatschappelijke participatie ontmoeten deze kwetsbare ouders begeleiders die aanwezig blijven bij de pijn die ze onvermijdelijk ervaren, wanneer ze de weg inslaan van veerkracht. Kwetsbare ouders recht helpen en op weg helpen, maakt ook dat ze nieuwe tegenslagen, uitsluiting, innerlijke twijfels en barrières ontmoeten. De weg doorheen deze externe (sociale) tegenwerking en innerlijke (psychische) onzekerheid wordt enkel ontsloten door de aanwezigheid van begeleiders/gidsen die om te beginnen de bedding aanvaarden waarin het leven van kwetsbare gezinnen terecht is gekomen. Respect voor die bedding bewijst aan kwetsbare ouders dat de waarde van hun leven erkend wordt. Baart zou deze houding als 'presentie' kenmerken (Baart, 2006). Het is een basisvoorwaarde om kleine dingen te mogen in vraag stellen of in beweging te brengen. Deze attitude zoals Baart ze omschrijft, wordt in de 'bindkracht en empowerment'-literatuur – met een verwijzing naar het boek met dezelfde titel (Thys, e.a., 2004) ook aangeduid als 'het bouwen van bruggen over woelig water'.

2.3 Gebruikmaken van het menselijke kapitaal in kansarme gezinnen

Dat bepaalde kwetsbare, kansarme en/of allochtone ouders, vanuit hun levenservaring en vanuit de correctieve ervaring die het 'De Eerste Stappen'-project voor hen betekende, mee een gids/begeleider/getuige willen worden voor andere ouders, vormt het beste bewijs van de activering van sociaal kapitaal in deze doelgroepen. Dit aspect van 'sociale economie' is een progressieve invulling van de gedachte van 'participatie' in preventieprogramma's. Sommige sterk gemotiveerde en sociaal bewogen ouders uit kwetsbare groepen gaan, nadat ze deelnamen aan het 'De Eerste Stappen'-project en een opleidingstraject volgden als ervaringsdeskundige, ook zelf elementen doorgeven aan andere kansarme ouders. Soms gebeurt dat in een tewerkstellingsproject, soms als geëngageerd vrijwilliger. Daardoor beoogt 'De Eerste Stappen' om in twee fasen kwetsbare ouders te steunen: eerst en vooral als deelnemer aan de preventiegroepen, nadien voor een aantal onder hen als medevormgever en/of medebegeleider van de groepen of van andere activiteiten van het project en als stem ('kwetsbare ouders zelf aan het woord', 'kwetsbare ouders getuigen van hun veranderingsproces') naar het beleid en de bredere samenleving toe (zie: De Standaard, 5 april 2005).

2.4 Specifieke methodische aandachtspunten

Centraal in de ontmoetingsgroepen met kansarme ouders staan de beleving van zwangerschap, de verwachtingen of toekomstperspectieven van moeder en vader, de vroege ouder-kindinteracties, de intergenerationele dynamiek tussen grootouders, ouders en kinderen, evenals de specifieke aandacht voor ontwikkelingsstimulering en opvoedingscapaciteiten.

Zwangerschap en geboorte zijn scharniermomenten. Bij de komst van een nieuwe generatie of nieuw kind, gaan ouders als vanzelf herdenken wie ze zijn in de relatie tot hun eigen ouders. Vlak voor de geboorte en in de eerste maanden na de geboorte van een kind, raken moeders vaak in een andere mentale toestand. Ze zijn meer gericht op het komende of pasgeboren leven, sluiten zich meer dan anders af van de buitenwereld en vragen zich af 'Waar kom ik vandaan?, Waar wil ik naartoe met dit kind?' In deze toestand staan moeders – wanneer het aanbod op een veilige wijze wordt aangebracht – open voor initiatieven die de affectieve afstemming op het kind begeleiden of ondersteunen en betere toekomstkansen kunnen helpen verwezenlijken.

> De geboorte is een scharniermoment waarop ouders open staan voor initiatieven rond betere toekomstkansen voor hun kinderen

Ouders en kinderen, soms ook grootouders,[3] komen naar de speel- en ontmoetingsruimte (cf. *espace jeu et rencontre*, Françoise Dolto, 1980) van 'De Eerste Stappen'. De bedoeling van zo'n ontmoetings-, spel- en gespreksruimte is om in een ontspannen sfeer als ouder ontvangen te worden. Die ontvangst is erg belangrijk: mensen moeten zich welkom voelen, er moet ruimte zijn om op verhaal te komen. Dolto spreekt van een *lieu d'accueil et de parole*, waarin wij mensen laten verwoorden wat hen bezighoudt in de toekomstperspectieven en de opvoeding van hun kinderen.

Kansarmoede werpt voor ouders een aantal barrières op, gevat in het begrip maatschappelijke uitsluiting of achterstelling. In 'De Eerste Stappen' worden kansarme ouders daadwerkelijk gesteund om stappen te zetten die ze zelf anders niet zouden (kunnen) zetten. Tegelijk wordt er gewerkt rond wat er verinnerlijkt is van die drempels: kansarme ouders zien zich bepaalde drempels onmogelijk overschrijden, ze beginnen er niet aan, ze ervaren een lage zelfwaarde. Net deze innerlijke psychologische kant van de sociale uitsluiting komt ook uitvoerig aan bod in het preventieproject.

De methode van werken is semigestructureerd. Men biedt geen opvoedingsondersteuning volgens een vastgelegd en overdraagbaar trainingsprogramma. Wel zijn er de wekelijkse bijeenkomsten op vaste tijden en daarnaast de deskundigheid van professionals en/of hulpverleners en onze ervaring als ouders.

De aanwezigheid van de kinderen doet de rest. Een kind dat iets niet wil eten, brengt het thema van het gesprek op het eten thuis: 'Hoe organiseer je het eten? Waar is vader wanneer het kind niet wil eten? Wat hebben de ouders samen afgesproken?' Een kind dat zijn moeder steeds aanklampt, brengt het gesprek op: 'Wat is aanklampen en wat betekent dat voor het kind en voor de moeder? Wanneer kunnen kinderen veilig exploreren?' De ouders ondersteunen elkaar en bieden veel oplossingen. Als het gesprek stokt, brengen de begeleiders nieuwe impulsen en kan de groep zelf weer even verder. De ontmoetingsruimte dient daarbij als draagvlak, waarbinnen de ouders zelf op zoek gaan naar betekenissen voor wat hen bezig houdt omtrent hun kinderen en waar ze op de steun kunnen rekenen van deskundigen wanneer de groep de grenzen van zijn kunnen bereikt.

3. Onderzoeksresultaten

In de loop van de jaren is het 'De Eerste Stappen'-project onderzoeksmatig op kwalitatieve en kwantitatieve wijze opgevolgd. Het kwalitatieve onderzoek situeert zich op het domein van de thema's waarover kansarme ouders spreken in de ontmoetingsgroepen. Het kwantitatieve onderzoek gaat over kinderontwikkeling, opvoedingsstijlen, gehechtheidstypes, ouder-kind interactiekenmerken, maar evengoed over maatschappelijke participatie of integratiestijl van de ouders. Van dat geheel bespreken we hier het onderzoek naar de kwetsbare en sterkere ontwikkelingsdomeinen van kansarme kinderen en de invloed van drie jaar ontwikkelingsbegeleiding. Ten slotte hebben we het over de langetermijneffecten van de preventie van 'De Eerste Stappen': het schoolse presteren van de kinderen die deze preventie zes jaar geleden volgden en de maatschappelijke integratie van hun ouders.

3.1 **Inhoudsanalyse van het groepswerk met de moeders**

Vanuit financiers en overheid kwamen vragen over onze methode. Dat dwong ons om vast te leggen wat we deden. Via uitgebreide gespreksverslagen van meer dan 150 groepssessies uit het jaar 2004, analyseerden we welke thema's aan bod kwamen in de groepen. Tabel 1 biedt in de eerste kolom een overzicht van thema's, met in de tweede kolom de frequentie waarmee de thema's aan bod kwamen en in de derde kolom wat de moeders het belangrijkst vonden.

Het frequentst waren de thema's opvoeden en structureren, toekomstperspectieven voor het kind, herkomst en familiegeschiedenis, en migratie. Ook de ouders vinden deze thema's erg belangrijk. Tegelijk zien we dat het belangrijkste thema in de ogen van de ouders – de ontwikkeling van het kind – niet het fre-

quentst in de gesprekken naar voren komt. Andere thema's die relatief vaak aan bod komen – kinderwensen, partnerrelatie en seksualiteit – worden door de ouders dan weer als minder belangrijk geëvalueerd. In grote lijnen is er echter wel een significante mate van overeenkomst tussen frequentie tijdens gesprekken en belang van de thema's voor de ouders.

Tabel 1 – Frequentste thematieken en hun evaluatie door ouders.

	Thema's in de preventiegroepen	
	In volgorde van frequentie (uit gespreksanalyses)	**In volgorde van belang volgens ouders**
Opvoeden en structureren	1	3
Toekomstperspectieven voor kind	2	2
Herkomst en familiegeschiedenis	3	4
Migratie	4	5
Partnerrelatie en seksualiteit	5	15
Kinderwensen	6	13
Taalkeuze	7	9
Plaats van vader in de opvoeding	8	7
Ontwikkeling van het kind	9	1
Culturele identiteit ouders en kinderen	10	6
Schoolkeuze	11	8
Leven in kansarmoede of risicowijk	12	14
Uitbouw eigen leven	13	10
Medische aspecten van ziekte kind	14	11
Naamgeving aan het kind	15	12

Bron: Meurs & Jullian (2005).

3.2 De vroege ontwikkeling van kansarme kinderen

In deze paragraaf willen we de invloed van etnisch-culturele herkomst en sociaaleconomische status op de ontwikkeling van kinderen bespreken.

In tabel 2 tonen we de ontwikkelingsscores van 424 kinderen die in 2005 op 12 maanden getest werden met de *Kent Infant Developmental Scale* (Schneider, Loots & Reuter, 1990). Deze test leidt tot een score voor algemene ontwikkeling en tot een score voor vijf afzonderlijke ontwikkelingsdomeinen: cognities, motoriek, zelfredzaamheid, sociaalemotionele ontwikkeling, taal. Deze scores worden weergegeven voor vier verschillende groepen: twee autochtone en twee allochtone groepen kinderen, beide opgesplitst naargelang van het gemiddelde en de lage SES (sociaaleconomische status). Kinderen werden ingedeeld in een groep met lage SES als het gezinshoofd beneden een grens van (zeer) laag inkomen lag (minder dan € 1.000 maandelijks), de ouders een lage opleidingsgraad hadden en er daarnaast sprake was van bijvoorbeeld slechte huisvesting, werkloosheid of alleenstaand ouderschap. Deze kinderen worden, op basis van bovenvermelde multidimensionele criteria,[4] ook wel kansarm genoemd.[5] Beide variabelen (etniciteit en SES) werden dus in twee verdeeld: autochtoon/allochtoon, kansrijk (gemiddelde SES)/kansarm (lage SES).

Tabel 2 – Gemiddelde ontwikkelingsscores (*Kent Infant Developmental Scale*) op 12 maanden.

	Algemeen	**Cognitief**	**Motoriek**	**Taal**	**Zelfredzaamheid**	**Sociaal-emotioneel**
Autochtoon, gem SES (N = 108)	209a	45a	65a	32a	31a	41a
Autochtoon, lage SES (N = 96)	191c	40b	60b	23b	32a	36b
Allochtoon, gem SES (N = 88)	199b	41b	65a	25b	31a	39a
Allochtoon, lage SES (N = 132)	176d	37c	60b	19c	31a	32b

N.B.: Cijfers met een verschillende letter in de kolommen, verschillen significant van elkaar, na MANOVA-analyses en *F*-toetsen.

Bron: zie: Meurs, Luyten & Jullian (2006) voor een eerdere versie van deze onderzoeksresultaten.

We vonden geen significante verschillen in zelfredzaamheid tussen de vier groepen kinderen [F (3, 423) = 1.76; $p > .10$], maar wel verschillen in de vier overige domeinen {cognitief [F (3, 423) = 13.44; $p < .01$; motoriek [F (3, 423) = 7.23; $p < .05$; taal [F (3, 423) = 21.09; $p < .001$; sociaalemotioneel [F (3, 423) = 10.02; $p < .01$]} alsook in de algemene ontwikkelingsscore (F (3, 423) = 18.88; $p < .01$).

Voor de algemene ontwikkeling blijken de autochtone, kansrijke kinderen het hoogst te scoren; ze doen het beter dan allochtone, kansrijke kinderen, die op hun beurt beter presteren dan autochtone, kansarme kinderen. Zij doen dan weer significant beter dan allochtone, kansarme kinderen. Allochtone, kansarme kinderen hebben de laagste score. We stellen dus vast dat een lage sociaaleconomische status de meest bepalende factor voor de kinderontwikkeling is, meer nog dan de etnisch-culturele. De lage SES beïnvloedt de algemene ontwikkeling in belangrijkere mate dan de etnische status. Concreet betekent dit dat de ontwikkeling van eenjarige kinderen uit een lage sociaaleconomische klasse – allochtoon en autochtoon – gemiddeld een maand achterloopt op die van kinderen met een vergelijkbare etniciteit, maar dan uit een gemiddelde sociaaleconomische klasse. Het allochtoon zijn heeft ook een negatieve invloed, maar de invloed is minder groot dan die van de socio-economische klasse en voegt zich bij de negatieve invloed van de klasse: in die zin is de invloed van etniciteit cumulatief. Daardoor scoren de kansarme allochtone kinderen het slechtst. Zij behalen op de leeftijd van 12 maanden een algemene ontwikkelingsscore die gemiddeld een maand en drie weken achterligt op de kansrijke autochtonen. Kansrijke allochtonen lopen op die leeftijd gemiddeld twee tot drie weken achter op kansrijke autochtonen. Er is geen interactie-effect tussen etniciteit en klasse, wat betekent dat de invloed van kansarmoede niet groter is bij allochtonen dan bij autochtonen: in beide gevallen behalen ze op 12 maanden een ontwikkelingsscore die hun kansrijkere collega's reeds op 11 maanden behalen.

Elders (Meurs e.a., 2006) hebben we beschreven hoe deze verschillen enkel maar groter worden wanneer geen preventief aanbod wordt geboden: op de leeftijd van drie jaar, aan de poort van de kleuterschool, behalen niet-kansarme, allochtone kinderen een ontwikkelingscore die voor taal en cognities twee tot drie maanden eerder behaald is door niet-kansarme autochtone kinderen. Voor sociaalemotionele ontwikkeling, motoriek en zelfredzaamheid is er geen achterstand bij de allochtone kinderen (Meurs e.a., 2006). Bovendien beperkt de achterstand van de kansarme kinderen zich niet tot taal en cognities, maar beslaat ze alle ontwikkelingsdomeinen.

Anders gesteld: kansarmoede haalt de ontwikkelingsscores van kinderen al vanaf het eerste levensjaar naar beneden, terwijl de etnische minderheidsstatus een nadelige invloed heeft voor vroege taal en cognities. Kansarmoede werkt nadelig vanaf de geboorte, op alle ontwikkelingsdomeinen en in sterkere mate dan de etnische minderheidsstatus. De invloed daarvan is beperkter, maar mag niet worden onderschat. De achterstand voor taal en cognities kan allochtone kinderen immers vanaf de kleuterschool parten spelen en hun tot dan toe relatief goed gevrijwaarde sociaalemotionele ontwikkeling onder druk zetten. Allochtone kinderen in kansarmoede gaan qua ontwikkelingsprofiel al vrij snel gelijken op kansarme autochtone kinderen: kansarmoede trekt de ontwikkelingsscore op alle ontwikkelingsdomeinen naar beneden, ongeacht de etnische achtergrond van de kinderen. Bovendien ondergaan de kansarme allochtone kinderen beide negatieve invloeden cumulatief: naast hun op alle domeinen lagere ontwikkelingsscore, worden taal en cognities 'dubbel' getroffen. Voor die twee domeinen doen ze het nog minder goed dan de autochtone kansarme kinderen.

> Kansarmoede haalt de ontwikkelingsscores van kinderen al vanaf het eerste levensjaar naar beneden

3.3 Onderzoek naar de effecten van het 'De Eerste Stappen'-project

In dit deel van het onderzoek hebben we de effecten van het preventieproject gemeten. Daarvoor is de ontwikkeling van kinderen op acht maanden (de leeftijd dat het grootste aantal kinderen instroomt in het preventieproject) en op 3½ jaar vastgesteld, zowel bij kinderen die het programma volgden (preventiegroep) als bij kinderen die het programma niet volgden (controlegroep). Alle kinderen in dit effectonderzoek behoorden tot de subgroep van kansarme autochtone of allochtone kinderen, die – in 2001, 2002 en 2003 – in hun eerste levensjaar in het project gestapt zijn. Het gaat in totaal om 144 kinderen in de preventiegroep, van wie sommigen het project gedurende drie jaar volgden en anderen gedurende minstens één jaar in die voorschoolse periode.

Hun ontwikkeling is vastgesteld aan de hand van de Denver Ontwikkeling Screeningstest (DOS), die drie soorten profielen oplevert: een normaal profiel, een onduidelijk profiel ('een mild risicoprofiel') en een duidelijk risicoprofiel ('een ernstig risicoprofiel') (Cools & Hermanns, 1979).[6]

Tabel 3 – Aantal onduidelijke en risicoprofielen (Denver Ontwikkeling Screeningstest) bij allochtone kansarme kinderen, op 8 en 42 maanden.

	8 maanden		**3½ jaar**	
	Onduidelijk	**Risicovol**	**Onduidelijk**	**Risicovol**
Preventieprogramma N = 144	30 (17%)	21 (14%)	21* (14%)	3 (2%)
Controlegroep N = 108	17 (16%)	16 (14%)	18 (17%)	16 (15%)

* van deze 21 kinderen zijn er slechts drie die op 8 maanden ook al een risicoprofiel hadden; van de 18 andere kinderen met onduidelijk risicoprofiel op 42 maanden zijn er 14 kinderen die op 8 maanden een ernstig risicoprofiel hadden, vier die op 8 maanden een normaal ontwikkelingsprofiel hadden.

Bron: Meurs & Jullian (2005) (waarin eerdere cijfers over een kleinere groep beschreven zijn).

Uit tabel 3 blijkt dat het aantal kinderen met een mild risicoprofiel en met een ernstig risicoprofiel op de leeftijd van acht maanden in beide groepen even groot is; ongeveer 15% van de kansarme kinderen loopt op acht maanden een licht risico op vertraagde ontwikkeling, terwijl nog eens 14% een duidelijk risico vertoont. Dat is samen toch meteen goed voor één op drie kansarme kinderen. In niet-kansarme groepen detecteert de DOS ongeveer 10% risicokinderen, wat erop wijst dat kansarmoede al in het eerste levensjaar ongeveer driemaal zoveel kinderen in de probleemzone brengt.

Op 3½ jarige leeftijd zijn er echter grote verschillen te zien. Kinderen die het preventieprogramma hebben gevolgd, hebben slechts zelden een duidelijk risicoprofiel (in 2% van de gevallen), terwijl 15% van de kinderen uit de controlegroep (kansarme kinderen zonder ontwikkelingsbegeleiding in de eerste drie levensjaren) dit wel hebben. In het preventieprogramma glijdt toch nog 14% kinderen af naar een licht risicoprofiel op 42 maanden. Zonder preventieprogramma gaat het op die leeftijd om ongeveer een gelijk percentage milde risicoprofielen. Het verschil is echter dat de meerderheid van de kinderen met een mild risicoprofiel op 8 maanden zonder verdere ontwikkelingsbegeleiding ook op 42 maanden tussen de risicoprofielen zit, terwijl ze in de preventiegroep – kansarme kinderen die de ontwikkelingsbegeleiding wel kregen – meestal na drie jaar terug bij de normale variatie zitten. De enkele milde risicoprofielen in de preventiegroep op 42 maanden, zijn allemaal nieuwe gevallen waarvan meestal goed aantoonbaar was waarom ze op 42 maanden een moeilijke ontwikkeling kenden: ze zaten wel in het programma, maar in de thuiscontext waren er allerlei negatieve *life events*, zoals hospitalisaties van kind of ouder, werkloosheid, echtscheiding, uit huis gezet, dood van een ouder.

Er is een aantoonbare winst van het project: preventie helpt. Wie een kwetsbaar profiel vertoonde met acht maanden, heeft dat – met uitzondering van negatieve *life events* – niet meer op 3½ jarige leeftijd, althans wanneer het preventieprogramma is doorlopen. Wie toch van een normaal profiel met acht maanden afglijdt naar een kwetsbaar profiel op 3½ jaar, komt in een mild risicoprofiel terecht en slechts zelden in een ernstig risicoprofiel.

Het aantal kansarme kinderen met een normaal ontwikkelingsprofiel ligt hoger wanneer ze het preventieprogramma volgen. In de controlegroep ziet men vooral dat zonder preventie de kwetsbaarheid blijft bestaan, zowel de lichte als ernstige vorm.

Hieruit blijkt duidelijk dat preventieve ontwikkelingsbegeleiding voor kansarme kinderen loont, maar geen magisch middel is. Kwetsbare ontwikkeling is niet uitgesloten; dat toont het groepje kinderen dat, ondanks het volgen van de preventie, toch afglijdt naar een mild risicoprofiel. Kansarmoede is een schadelijke omvattende contextuele factor waaraan men heel wat kan doen nog vooraleer kinderen naar school gaan, maar die tegelijk te complex en omvattend is om de invloed ervan met dit soort preventie te kunnen uitbannen.

> Preventieve ontwikkelingsbegeleiding voor kansarme kinderen loont, maar is geen wondermiddel

3.4 Onderzoek naar de langetermijneffecten van 'De Eerste Stappen'

De 176 kinderen die in 2000, 2001, 2002 en 2003 voor minstens een jaar ontwikkelingsbegeleiding kregen (sommige van hen gedurende drie jaar), zijn in de zomer van 2008 opnieuw onderzocht. Ze zouden dan, na het afronden van het derde leerjaar, naar het vierde leerjaar kunnen gaan. We waren geïnteresseerd in het effect van 'De Eerste Stappen' op langere termijn met name acht jaar nadat de kinderen in het programma stapten.

Tabel 4 – Aantal kansarme kinderen (geboortejaar 1999) met positief of negatief advies voor overgang naar vierde leerjaar van de basisschool.

Overgang naar vierde leerjaar					
	Negatief advies		**positief advies**		
Preventiegroep	16	(9%)	160	(91%)	n = 176
Controlegroep	25	(23%)	83	(77%)	n = 108

χ^2 (1, 281) = 13.44; $p < .05$

N.B.: in tabel 4 gaat het om meer kinderen dan in tabel 3 omdat in bovenstaande tabel ook de kinderen die in 2000 in 'De Eerste Stappen' gestart zijn, opgenomen werden.

Bron: Meurs (2009, in press).

Uit de gegevens van de controlegroep blijkt dat meer dan 20% kansarme kinderen bij de overgang naar het vierde leerjaar als een probleem wordt aangestipt op het vlak van schoolse leervorderingen. In de preventiegroep is dat minder dan 10%. Uit grootschaliger onderzoek zou moeten blijken in hoeverre deze cijfers te veralgemenen zijn naar kansarmoede toe en in hoeverre de 10% van de kansarme kinderen die vroeger ontwikkelingsbegeleiding kreeg, nog hoger ligt dan in een niet-kansarme groep.

De statistische chi-kwadraattoets toont een significant verband tussen het volgen van de vroege ontwikkelingsbegeleiding en de overgang naar het vierde leerjaar. De kansarme kinderen die voor hun derde jaar vroege begeleiding kregen, kennen ook zes of meer jaren nadien minder problemen met leren op school dan de kansarme kinderen die deze vroege begeleiding niet kregen.

Uit een bevraging van de ouders bleek dat steun en hulp vanuit de maatschappij (in dit geval opvoedingsondersteuning in 'De Eerste Stappen') vlak na de geboorte van hun kind het verschil maakt. De ouders die deze steun kregen, dragen die positieve ervaring mee. Dat maakt dat ze – wanneer ze met hun kind dreigen vast te lopen – weten dat zulke hulp bestaat. Ze gaan vlugger dan andere kansarme ouders op zoek naar hulp wanneer ze die nodig hebben.

4. Besluit

Vroege preventie in de vorm van opvoedingsondersteuning en ontwikkelingsbegeleiding in kansarme gezinnen loont. Kansarme kinderen doen het beter na het volgen van dit preventieprogramma. Zowel op korte termijn als op langere termijn hebben ze een gunstiger ontwikkelingsprofiel en minder schoolse problemen.

Tegelijk mag men geen onrealistische verwachtingen koesteren. De preventie van 'De Eerste Stappen' is geen magisch redmiddel, omdat kansarmoede een complex en omvattend probleem is. Daaraan willen verhelpen door middel van opvoedingsondersteuning en ontwikkelingsbegeleiding is effectief, maar neutraliseert niet alle risicofactoren die met armoede verbonden zijn.

De vroege preventie blijkt ook op langere termijn effecten te hebben omdat deze vroege ondersteuning door kansarme ouders wordt verinnerlijkt en dat leidt nadien tot meer zelfvertrouwen en zelfverzekerdheid in de zoektocht naar de nodige steun. Ze wachten nadien bij problemen meestal niet tot ze erop worden aangesproken; ze nemen hun hulpvraag zelf in de hand. De kansarme ouders zonder deze ervaring in de eerste levensjaren van hun kinderen, verwachten in mindere mate dat de maatschappij zich om hun kinderen zal bekommeren wanneer dat nodig zou zijn; ze geven ook aan minder goed de weg te kennen in de zorg- en hulpverlening. Ze voelen zich nadien – wanneer ze bij problemen van hun kinderen daarop aangesproken worden – ook meer aangevallen, individueel

verantwoordelijk gesteld of negatief beoordeeld. Kleuterleidsters, onderwijzers, zorg- en hulpverleners die later bij gezinnen uit 'De Eerste Stappen' worden betrokken, zeggen daarentegen bij herhaling dat de eerdere ervaring van deze gezinnen in de vroege opvoedingsondersteuning, het verschil maakt. Vooral bij de doorverwijzing en op het vlak van openheid voor een hulpaanbod scheelt dat heel wat: de ouders uit het preventieproject blijken ook achteraf meer coöperatief, minder ambivalent of vijandig.

De ouders die het programma in de eerste jaren van het project doorliepen, verenigden zich nadien om 'De Eerste Stappen'-gedachte uit te dragen (zie: DS, 05.04.2005). Bij die gelegenheid vertelden ze ook hoezeer ze de tijdelijke onderbreking van de subsidiëring van dergelijke projecten betreuren, omdat ze bij elke onderbreking tijdelijk hun kompas, houvast en toeverlaat kwijtraakten. In Vlaanderen wordt veel te weinig geïnvesteerd in dergelijke preventie, zelfs wanneer zulke projecten met wetenschappelijk onderzoek en 'harde' cijfers worden ondersteund. Vanuit de doelgroep is de vraag naar die preventie erg groot en ook de zoektocht om deze behoefte te lenigen zou moeten worden beschreven in een follow-upstudie, omdat ze evenzeer deel uitmaakt van het traject als de gunstige effecten die we met het empirisch onderzoek konden aantonen. Het is belangrijk dat zulke geïntegreerde projecten een meer structurele ondersteuning krijgen. Het is enkel zo dat in het buitenland gelijkaardige projecten konden groeien, eerder dan vooral te moeten overleven. Laat dat – de overlevingsstrijd – nu net de dynamiek zijn waarvoor we kansarme gezinnen willen behoeden...

NOTEN

1. Deze stroming noemt de *infant mental health care, waarvan de Waimh (World Association Infant Mental Health)* een belangrijke dragende pijler is. In de Franse literatuur gaat het om *interventions précoces mère-enfant*. Wat betreft internationaal bekende preventieprogramma's, kunnen we verwijzen naar de *Early Head Start Projects* (Verenigde Staten) of de *Turkish Early Enrichment Programs* (TEEP, Kagitçibasi, Sunar & Bekman, 2001) van de Turkse *Mother and Child Education Foundation.*
2. De ouders worden gerecruteerd door aanwezigheid van de begeleiders op plaatsen waar deze ouders met hun kinderen komen, zoals de consultatiepunten van Kind & Gezin, de Opvoedingswinkels, de pre- en postnatale (para)medische zorgcentra, de occasionele kinderopvang, de crèches, de kleuterscholen, de wachtzalen van huisartsen, de zelforganisaties van allochtone groepen. Verder doet de mond-aan-mond reclame binnen de doelgroep zijn werk, eens de groepen van start gegaan zijn. Ook is het belangrijk bepaalde sleutelfiguren uit de allochtone gemeenschappen achter het project te krijgen.
3. In 2003 waren 93% van de ouderfiguren in het 'De Eerste Stappen'-programma moeders, 4% vaders, 2% grootouders en 1% babysitters. Bij de grootouders gaat het in 9 van de 10 gevallen om grootmoeders.
4. Deze multidimensionele omschrijving van de armoede is geïnspireerd op omschrijvingen van kansarmoede door Vranken (zie ook: Vranken & Leroy, 2008).

5. Deze armoedekenmerken zijn gebaseerd op de armoedeatlas van Kind & Gezin en op bepaalde omschrijvingen van armoede uit de documentatie van K&G rondom het opzetten van Inloopteams.
6. Dergelijke ontwikkelingstests bestaan uit tientallen gedragingen die normalerwijs 90% van de kinderen op een bepaalde leeftijd stellen. Zo worden er gedragingen in de Denver Ontwikkelings Schaal gestopt die betrekking hebben op de ontwikkeling tussen 0 en 6 jaar. Een kind tussen die leeftijd kan dan gedurende enkele uren geobserveerd worden, om na te gaan in hoeverre het gedragingen stelt die je op zijn leeftijd mag verwachten. Voor een kind van een bepaalde leeftijd kan een verwachte score worden berekend. Indien het kind daar licht onder zit, vertoont het een mild risicoprofiel. Indien het echter ver onder de verwachte score voor zijn leeftijd zit, is er sprake van een ernstig risicoprofiel. De score van een kind wordt bepaald na uren van observatie en na interview met de belangrijkste zorgfiguren (ouders en kinderverzorgster). Bij een mild risicoprofiel wordt aangeraden na 1 tot 3 maand nog eens te observeren of meer gericht te observeren met een andere test, bij een ernstig risicoprofiel zal men op dat moment zoeken naar ontwikkelingsbegeleiding of ontwikkelingsgerichte interventie. Milde risicoprofielen hebben meestal verband op lichte vertraging op één ontwikkelingsdomein, ernstige risicoprofielen betekenen een achterstand op meerdere domeinen tegelijk. De door de DOS gemeten ontwikkelingsdomeinen zijn: motoriek, zelfredzaamheid, cognitieve ontwikkeling, taal en communicatie, sociale en emotionele ontwikkeling.

HOOFDSTUK 3

Sociale afkomst, onderwijs en maatschappelijke positie van Vlaamse jongeren bij begin van de loopbaan

Annelies Vanderheyden en Walter Van Trier[1]

1. Inleiding

We kunnen de overgang van het onderwijs naar de arbeidsmarkt beschrijven aan de hand van verschillende gebeurtenissen. Jongeren verlaten het onderwijs, al dan niet met een diploma en gaan op zoek naar een eerste betekenisvolle job. Hun kansen daarop en op een volgende duurzame integratie op de arbeidsmarkt zijn sterk verbonden met hun scholingsniveau en met de verworven competenties.

Dit overgangsproces verloopt echter niet altijd vlekkeloos; daarom wordt het ook vaak beschreven als lang en precair. Het is daarenboven een dynamisch proces en kan niet worden herleid tot één gebeurtenis (Wolbers, 2003:20; Ryan, 2001:34; Creten e.a., 2002:26). Zo worden jongeren in hun zoektocht naar deze eerste job soms geconfronteerd met periodes van werkloosheid. Werkloosheid is een van de grote kanalen van sociale uitsluiting, want het belet mensen hun 'diensten en productieve kennis' op de arbeidsmarkt aan te wenden (Schmid, 1998:1). Dat geldt des te meer voor jongeren, want hun eerste stappen op de arbeidsmarkt kunnen in sterke mate hun verdere arbeidsloopbaan en -kansen bepalen. De transitie van het onderwijs naar de arbeidsmarkt kan de kans van iemand bepalen om al dan niet in armoede verzeild te geraken (Brzinsky-Fay, 2007; Scherer, 2005; ILO, 2006). We kunnen daarom gerust stellen dat volwaardige participatie aan onderwijs en aan arbeid beide cruciaal zijn voor de maatschappelijke integratie.

Enkele decennia geleden argumenteerden Huyse en Van de Kerckhove (1976), op basis van empirisch onderzoek bij een groep afgestudeerden, dat men in Vlaanderen in de jaren 1960-1970 belangrijke stappen voorwaarts zette inzake de democratisering van het universitair onderwijs, maar dat een universitair diploma voor jongeren uit de arbeidersklasse niet noodzakelijk ook succes op de arbeidsmarkt verzekerde. De titel van hun boek, 'In de buitenbaan', sprak in dit verband boekdelen. Maar niet enkel in Vlaanderen verscheen in het begin van de jaren 1970 empirisch gefundeerde literatuur die leidde tot de conclusie dat een grotere gelijkheid van kansen op het vlak van het onderwijs niet noodzakelijk (en meestal zelfs niet) leidde tot een grotere gelijkheid van kansen op succes in

de arbeidsmarkt of in het maatschappelijk leven (Boudon, 1974; Jencks, 1972; Thurow, 1972).

Er zijn meerdere redenen om deze kwestie terug aan de orde te stellen.

Niet alleen is het gemiddelde onderwijsniveau in de loop van de voorbije decennia sterk gestegen en kenden we een massale toevloed van jongeren in het hoger onderwijs, bovendien domineert vandaag opnieuw de visie dat (meer) onderwijs (meer dan ooit) de sleutel levert voor succes in het beroepsleven. Daartegenover staat dat empirisch onderzoek wijst op de blijvende invloed van de sociale afkomst op de sociale positie die men in de maatschappij inneemt.

Een belangrijke vraag in dit verband is of deze invloed enkel via het onderwijs wordt uitgeoefend – en zo niet, hoe het directe effect van sociale afkomst dan wel doorwerkt. Het punt is beleidsmatig belangrijk. Als sociale afkomst niet alleen via onderwijs op deze differentiële levenskansen inwerkt, maar ook een rechtstreeks effect heeft op arbeidsmarktsucces, dan geeft dit de limieten aan van een beleidsstrategie die hoofdzakelijk (of alleen maar) gericht is op een gelijkere toegang tot het onderwijs.

> Als sociale afkomst ook rechtstreeks een effect heeft op de kansen op een job, volstaat een beleid gericht op gelijke onderwijskansen niet

In de buitenlandse literatuur vindt men indicaties van (minstens) twee mechanismen waarlangs deze 'autonome' invloed van sociale afkomst op arbeidsmarktuitkomsten zou kunnen verlopen. Een eerste verklaring vertrekt van de vaststelling dat, in een situatie waarin steeds meer jongeren de arbeidsmarkt betreden met een hoog onderwijsniveau, er wellicht andere factoren zijn die (opnieuw) belangrijk worden bij de differentiaties die door allerlei selectiemechanismen worden veroorzaakt. Een tweede verklaring vertrekt van de toenemende mate waarin bij jobs de nadruk ligt op non-cognitieve vaardigheden zoals probleemoplossend handelen, teamwerk, personal skills, communicatie. Typisch voor deze vaardigheden is dat ze in grote mate worden beïnvloed en mede vorm krijgen door factoren buiten het formele onderwijs.

In deze bijdrage behandelen we twee vragen. Ten eerste, speelt voor recente geboortecohorten van Vlaamse jongeren sociale afkomst nog altijd een belangrijke rol in de manier waarop hun onderwijsloopbaan verloopt? Ten tweede, oefent sociale afkomst, naast de indirecte invloed via het onderwijs, nog altijd een directe invloed uit op de plaats die zij bij het begin van hun arbeidsloopbaan innemen op de maatschappelijke ladder?

2. Theoretische achtergrond

Uit menig onderzoek blijkt dat sociale ongelijkheden niet zijn verdwenen, niet in het onderwijs en evenmin op de arbeidsmarkt. Dit is een belangrijke vaststelling, althans wanneer door de toenemende vraag naar geschoolde arbeidskrachten onderwijskwalificaties steeds belangrijker worden in het allocatieproces op de arbeidsmarkt. In de meritocratische visie speelt onderwijs zelfs de belangrijkste rol in sociale stijging. Het is in die visie een cruciale factor die arbeidsmarktkansen en -uitkomsten beïnvloedt. Internationaal onderzoek toont echter aan dat er nog altijd een sterke correlatie bestaat tussen sociale origine en onderwijs- en arbeidsmarktuitkomsten (Shavit and Blossfeld, 2003; Müller and Shavit, 1998; Ianelli 2002; Kerckhoff e.a., 2001).

Het werk van Blau en Duncan (1967) vormt een belangrijke bijdrage in de statusverwervingsliteratuur. De algemene conclusie van hun studie was dat er een sterke correlatie is tussen onderwijsverworvenheden en arbeidsmarktuitkomsten, ze maken bovendien onderscheid tussen de directe invloed en de indirecte invloed die uitgaat van sociale afkomst. Bij deze laatste oefent de status van de ouders een belangrijke invloed uit op onderwijsuitkomsten en via het onderwijs bepaalt het milieu van herkomst dan indirect de arbeidsmarktuitkomsten. Hiernaast loopt er ook een directe lijn van het sociale milieu van jongeren naar de arbeidsmarktuitkomsten en verder naar de arbeidsmarktkansen. Dit proces wordt weergegeven in onderstaande figuur. Onderwijs vormt dus een belangrijke schakel tussen de sociale achtergrond en arbeidsmarktuitkomsten (Shavit and Müller, 1998).

Figuur 1 – Het *statusverwervingsmodel* van Blau en Duncan.

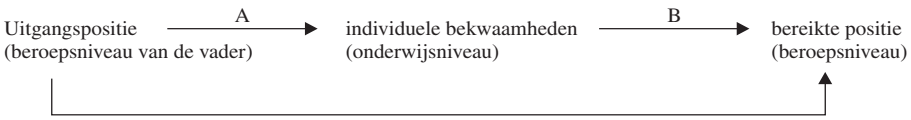

Verscheidene theorieën geven uiteenlopende verklaringen over de mechanismen waarlangs de invloed van sociale afkomst wordt overgedragen. Een belangrijke specificatie wordt aangedragen door het Wisconsin-model. Uit het onderzoek van Sewell, Haller & Portes (1969) bleek duidelijk dat 'betekenisvolle anderen' een centrale rol spelen bij het bereiken van een bepaalde positie op de beroepsprestigeladder. Wat significante anderen over iemand denken en hoe ze zich gedragen, heeft een rechtstreeks effect op de aspiraties die een persoon voor zichzelf heeft qua onderwijs en qua later beroepsleven, evenals op het onderwijsniveau dat uiteindelijk wordt behaald. Het beeld dat deze 'betekenisvolle anderen' hebben van iemand en dat ze hem op een bepaalde manier benaderen,

wordt in niet geringe mate bepaald door de sociale afkomst, maar ook door de mentale capaciteiten en schoolprestaties van de betrokkene. Vooral de schoolprestaties zijn van belang, omdat ze voor deze 'betekenisvolle anderen' een zichtbaar bewijs vormen van iemands mogelijkheden en een houvast bieden voor de verwachtingen die ze kunnen koesteren (Sewell, Haller & Portes, 1969, 1994).

Bij de theorie van het sociaal kapitaal ligt de nadruk op de sociale netwerken. Jongeren uit de hogere sociale klassen hebben ook hier een voordeel op jongeren uit lagere sociale klassen. Ze hebben wellicht grotere netwerken en zeker meer contacten met invloedrijke personen. Dergelijke netwerken kunnen de aard van de overgang naar werk beïnvloeden. De theorie van het cultureel kapitaal gaat over de transmissie van bepaalde vaardigheden, houdingen en waarden. Jongeren van verschillende sociale lagen krijgen verschillende attitudes, persoonlijkheidskenmerken en 'zachte vaardigheden' mee en die van de hogere sociale klassen zijn meer in overeenstemming met datgene wat in het onderwijs en op de arbeidsmarkt wordt verwacht. Jongeren met een hogere sociale afkomst hebben in beide soorten kapitaal een voorsprong op jongeren van lagere sociale afkomst (Bourdieu, 1986).

De *rational choice*-benadering bouwt voort op het onderscheid tussen primaire en secundaire effecten van sociale afkomst geïntroduceerd door Boudon (1974). De redenering achter dit model is dat ouders (en jongeren) van verschillende sociaal economische klassen mogelijk verschillen in de keuzes die ze maken, zelfs wanneer het gaat om jongeren met gelijke onderwijsresultaten. Deze invloed van sociale afkomst op de keuze zelf, noemt men het secundaire effect. Het verschil in keuzes verklaart men als het gevolg van een rationele afweging van kosten en baten en van de doelstelling van ouders (en jongeren) om minstens hun sociale positie van herkomst te bestendigen en sociale daling te vermijden. Deze theorie wordt meestal gebruikt om verschillen in onderwijsuitkomsten te verklaren, maar kan gemakkelijk getransponeerd worden naar arbeidsmarktuitkomsten (Breen and Goldthorpe, 1997).

In de al vermelde studie van Huyse en Van de Kerckhove vinden we elementen van elk van deze benaderingen. Het grootste deel van hun verhaal spitst zich toe op de rol van aspiraties en op het belang van statusincongruentie. De redenering achter dit model is dat ieder persoon tegelijk verschillende maatschappelijke posities inneemt. Hij of zij is lid van een bepaald gezin, maar heeft tegelijk ook een bepaalde plaats in het bedrijf en eventueel in andere maatschappelijke domeinen. Wanneer de status die met elk van deze posities samengaat niet overeenkomt – niet congruent is – zal dit mogelijk leiden tot spanningen. Voor wat de keuze van het onderwijs en het beroep betreft, veronderstelt men in deze visie dat jongeren van lagere sociale afkomst de potentiële spanning tussen de status die samenhangt met hun afkomst en de status die zij zouden kunnen verwerven in een beroep waarvoor hogere studies nodig zijn, temperen door hun aspiraties naar beneden toe aan te passen. Maar uit het kwalitatieve materiaal dat hun boek

bevat, blijkt ook dat overwegingen over de opbrengst van bepaalde soorten beroepen – waarom kiezen arbeiderskinderen wel voor ingenieursstudies en niet of veel minder voor vrije beroepen? – en over het verschil in gedragswijzen en contacten een belangrijke rol spelen.

In deze bijdrage willen we in eerste instantie nagaan in welke mate sociale afkomst nog altijd van invloed is op onderwijsuitkomsten. Eerst komt het secundair onderwijs aan bod, vervolgens bekijken we de resultaten voor het hoger onderwijs. Nadien gaan we na of sociale afkomst een invloed blijft uitoefenen wanneer jongeren hun intrede maken op de arbeidsmarkt. Meer specifiek gaat de aandacht naar het directe en het indirecte effect (via onderwijsniveau) van het sociale milieu van herkomst. We gaan na of de mogelijke invloed van sociale afkomst behouden blijft of wegvalt, wanneer we het onderwijsniveau van de respondenten al dan niet mee in rekening brengen.

3. Data en methodologie

Om bovenstaande onderzoeksvragen te beantwoorden, gebruiken we het SONAR-databestand. Al in 1997 werd door de interuniversitaire en interdisciplinaire onderzoeksgroep SONAR ('Studiegroep van Onderwijs naar Arbeidsmarkt') gestart met de uitbouw van een gegevensbank die een gedetailleerde studie moet toelaten van de manier waarop jongeren de overgang van school naar werk maken (Termotte en Van Trier, 2002: 94). Van drie geboortecohorten (jongeren geboren in 1976, 1978 en 1980) werden op 23-jarige leeftijd ongeveer 3000 Vlaamse jongeren, via een aselecte steekproef, bevraagd over het verloop van hun onderwijs- en arbeidscarrière. Een vervolgenquête op 26 jaar vond plaats bij de jongeren van 1976 en 1978. Voor de jongeren van 1976 zijn er gegevens beschikbaar tot op de leeftijd van 29 jaar. In het najaar van 2009 wordt voor de geboortecohorte van 1980 een vervolgenquête gepland op de leeftijd van 29 jaar.

Bij de analyses wordt niet altijd dezelfde groep jongeren onderzocht. We zullen altijd duidelijk vermelden op welke subgroep de betreffende analyses betrekking hebben.

3.1 **Afhankelijke variabelen**

In de hierna volgende analyses richten we onze aandacht op twee zaken: de invloed van sociale afkomst op onderwijsuitkomsten en de invloed van sociale afkomst en onderwijsuitkomsten op de maatschappelijke positie die jongeren bij het begin van hun beroepsloopbaan innemen.

Voor het secundair onderwijs operationaliseren we de onderwijsuitkomsten aan de hand van de zogeheten ongekwalificeerde uitstroom. Jongeren die voor de leeftijd van 23 jaar het onderwijs verlieten zonder getuigschrift van het tweede jaar van de derde graad secundair onderwijs, catalogeren we als ongekwalificeerd. Na het zesde jaar behalen jongeren van het ASO, TSO en KSO een diploma, jongeren in het BSO behalen dan een getuigschrift. Een diploma BSO wordt pas uitgereikt na het zevende leerjaar.

We bekijken ook of jongeren na het secundair onderwijs al dan niet hogere studies aanvatten. Van degenen die hogere studies beginnen, wordt bovendien het type hoger onderwijs waarin ze starten in de analyse opgenomen (hoger onderwijs buiten universiteit of universitair onderwijs). Tot slot richten we ons tot de jongeren die hogere studies begonnen zijn. Meer specifiek wordt er nagegaan welke jongeren effectief een diploma hoger onderwijs behalen.

De maatschappelijke positie bij het begin van hun beroepsloopbaan operationaliseren we op basis van de ISEI voor de eerste significante job die de jongeren na het verlaten van het onderwijs uitoefenen. Deze sociaaleconomische index werd ontwikkeld voor internationaal vergelijkend onderzoek (Ganzeboom, De Graaf en Treiman, 1992). Beroepen krijgen een score door ze optimaal te schalen in een model waarbij opleiding wordt opgevat als de belangrijkste hulpbron en het inkomen als de belangrijkste beloning van de beroepsbeoefenaar. De scores kunnen variëren van 0 tot 100. De ISEI wordt hier toegekend voor de eerste significante job. Een significante job is volgens de definitie die door SONAR gehanteerd wordt, een job die ten minste een maand duurt.

3.2 **Onafhankelijke variabelen**

De variabelen die we selecteerden om de verschillen in onderwijsresultaten en in maatschappelijke positie te verklaren, kunnen we onderverdelen in twee grote soorten.

In de eerste plaats zijn er de zogeheten 'toegeschreven variabelen': geslacht, etniciteit en sociale afkomst. Het gaat om karakteristieken die jongeren als het ware van bij hun geboorte hebben meegekregen, waaraan ze zelf niets kunnen veranderen en waarvan aanhangers van een meritocratische visie menen dat ze geen invloed zouden mogen uitoefenen op de onderwijsverworvenheden en op de plaats die men op de maatschappelijke ladder inneemt.

Etnische afkomst wordt geoperationaliseerd op basis van enkele vragen rond nationaliteit, geboorteland en taal die thuis gesproken wordt en er wordt een relatief strenge definitie gebruikt om allochtonen van autochtonen te onderscheiden. Jongeren die de Belgische nationaliteit hebben, in België geboren zijn, een grootmoeder hebben met de Belgische nationaliteit in België geboren en die thuis Nederlands spreken, worden beschouwd als autochtonen. Respondenten die aan minstens één van deze voorwaarden niet voldoen worden als allochtonen

beschouwd. Binnen de groep allochtonen wordt een verdere opdeling gemaakt tussen enerzijds jongeren van Turkse, Noord-Afrikaanse en Zuid-Europese origine en de overige niet-Belgen. Deze opdeling heeft deels een pragmatische reden. Gezien het beperkte aantal jongeren van Turkse, Noord-Afrikaanse of Zuid-Europese afkomst is het niet wenselijk hen elk apart op te nemen in statistische analyses. Aan de andere kant vormen ze vanuit het oogpunt van de migratiemotieven van hun ouders wellicht een meer homogene groep dan de categorie overige niet-Belgen, waarin een aanzienlijk aantal jongeren voorkomen van wie de ouders de nationaliteit van één van de buurlanden hebben.

Sociale afkomst operationaliseren we op basis van twee variabelen: onderwijsniveau van de moeder en jobniveau van de vader. Het onderwijsniveau van de moeder wordt verkregen door aan de jongeren te vragen wat het hoogst behaalde diploma is van hun moeder. We onderscheiden hier vier categorieën: maximaal lager onderwijs, lager secundair onderwijs, hoger secundair onderwijs en hoger onderwijs. Bij het jobniveau van de vader daarentegen wordt op basis van de job die hij uitoefent/uitoefende een SBC-code toegekend aan deze job. Deze SBC-code stelt ons in staat een niveau aan de betreffende job toe te kennen, namelijk elementair, lager, middelbaar, hoger en wetenschappelijk. Onderwijsniveau wordt in de literatuur vaak gezien als een indicatie van het sociaal en cultureel kapitaal van het gezin van herkomst. Beroepsstatus daarentegen weerspiegelt eerder de economische invloed of het 'permanent inkomen' van het ouderlijk milieu (Kerckhoff e.a., 2001).

In de tweede plaats zijn er een aantal variabelen, die het verloop van de loopbaan in het secundair onderwijs weergeven.

Twee variabelen hebben betrekking op de start van de onderwijsloopbaan in het secundair onderwijs. De intredeleeftijd duidt aan op welke leeftijd jongeren hun studies in het secundair onderwijs beginnen: op 12 jaar of jonger of op 13 jaar of ouder. Omdat jongeren in normale omstandigheden op de leeftijd van 12 jaar beginnen, indiceert intrede na 12 jaar dat er al voor de start van het secundair onderwijs een achterstand is opgelopen. Het instroomtype in het secundair onderwijs geeft aan of jongeren in de A- dan wel in de B-stroom het secundair onderwijs starten. De A-richting is hoofdzakelijk gericht op gemeenschappelijke vorming. Het eerste leerjaar B daarentegen is bestemd voor jongeren die een leerachterstand hebben opgelopen in het lager onderwijs of die minder geschikt worden geacht voor overwegend theoretisch onderwijs. Dit leerjaar is een soort brugklas tussen het lager en het secundair onderwijs.

Een andere variabele betreft sorteringseffecten die zich kunnen voordoen in de loop van het secundair onderwijs: de mate waarin de respondent bijkomende vertraging oploopt (en dus tijdens het secundair onderwijs een jaar overdoet). Iemand blijft volgens onze definitie zitten wanneer hij/zij, ongeacht het behaalde attest, eenzelfde jaar overdoet in het voltijds secundair onderwijs.

Deze variabelen karakteriseren de manier waarop onderwijsloopbanen institutioneel gestructureerd worden. Gebruik makend van de in de literatuur veel

Tabel 1 – Overzichtstabel met odds-ratio's[2] van de logistische regressies met als afhankelijke variabele de onderwijsuitkomsten.

	Kans op ongekwalificeerde Uitstroom (a)	Kans om hoger onderwijs te starten (a)	Kans om aan universiteit te starten (vs HOBU) (a)	Kans om diploma hoger onderwijs te behalen (b)
Constant	0,007***	0,037***	0,000	6,777*
Geslacht				
Vrouw	Ref.	1,973***	0,825*	1,829***
Man	2,085***	Ref.	Ref.	Ref.
Etnische afkomst				
Autochtoon	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Turk/N-Afr./Z-Eur.	1,596**	0,803	1,550	0,486
Overige niet-Belgen	1,699***	0,762	1,124	0,668
Onderwijsniveau moeder				
Lager onderwijs	3,357***	Ref.	0,598**	Ref.
Lager SO	2,030***	1,275	0,671***	1,275
Hoger SO	1,581**	1,523**	0,745***	1,466
Hoger onderwijs	Ref.	2,455***	Ref.	1,725*
Niveau job vader				
Elementair	3,358***	Ref.	0,462**	0,833
Lager	3,445***	1,008	0,427***	0,514**
Middelbaar	2,273***	1,196	0,456***	0,719
Hoger	1,731*	2,772***	0,628***	0,614*
Wetenschappelijk	Ref.	3,555***	Ref.	Ref.
Leeftijd intrede SO				
12 jaar of jonger	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
13 jaar of ouder	2,388***	0,845	0,758	0,748
Instroomtype SO				
A-stroom	Ref.	2,130**	59750058	0,311
B-stroom	3,980***	Ref.	Ref.	Ref.
Blijven zitten				
Niet blijven zitten	Ref.	1,412***	1,929***	2,903***
Wel blijven zitten	3,375***	Ref.	Ref.	Ref.
Diploma SO				
ASO		145,475***	14,574***	Ref.
T/KSO		11,110***	0,963***	0,347***
7BSO		Ref.	Ref.	0,057***
N	6903	5710	4559	2173
Model chi²	946,841***	2414,802***	1318,951***	358,399***
Nagelkerke R²	0,265	0,545	0,348	0,232

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.
a) Bron: SONAR C76(23), C78(23), C80(23).
b) Bron: SONAR C76(23-26), C78(23-26).

voorkomende metafoor dat het onderwijssysteem functioneert als een 'sorteermachine', kunnen we het effect van deze variabelen interpreteren als de manier waarop jongeren op basis van een aantal karakteristieken in verschillende onderwijsloopbanen worden gesorteerd.

4. Resultaten

4.1 **Onderwijsloopbaan**

In eerste instantie willen we het effect bekijken van zogeheten 'toegeschreven variabelen', en meer bepaald van sociale afkomst, op onderwijsuitkomsten. Aangezien voorgaand onderzoek aantoonde dat er een directe en een indirecte invloed (via onderwijsniveau) uitgaat van sociale afkomst op arbeidsmarktuitkomsten, is het aangewezen om te bekijken hoe deze onderwijsuitkomsten worden beïnvloed door sociale afkomst. We analyseren eerst de uitkomsten van het secundair onderwijs, nadien bekijken we gegevens met betrekking tot het hoger onderwijs. Tabel 1 geeft de uiteindelijke resultaten weer van de geschatte modellen waarin al de variabelen worden opgenomen. Wie wil nagaan wat toevoeging van bepaalde 'variabelengroepen' oplevert voor de geschatte modellen, kan in de appendix deze resultaten terugvinden.

4.1.1 *Onderwijsuitkomsten aan het einde van het secundair onderwijs*

Onderwijsuitkomsten van het secundair onderwijs worden geoperationaliseerd door na te gaan of jongeren het secundair onderwijs al dan niet gekwalificeerd verlaten. Hieronder veronderstellen we, naar analogie met de strenge Vlaamse definitie (trap 1) dat men in het bezit dient te zijn van een getuigschrift van het tweede jaar van de derde graad van het secundair onderwijs. Ongekwalificeerde uitstroom is een belangrijk maatschappelijk probleem. Jongeren die het onderwijs ongekwalificeerd verlaten, lopen grotere risico's op het vlak van werkloosheid, sociale uitsluiting en achterstand op ontwikkelingen (Douterlungne et al, 2001). Aan de hand van een logistische regressie wordt nagegaan in welke mate de 'toegeschreven variabelen' en kenmerken van de onderwijsloopbaan hierop een invloed uitoefenen. We veronderstellen dat jongeren op de leeftijd van 23 jaar hun secundaire studies al volledig achter de rug hebben. In de analyses betreffende de onderwijsuitkomsten van het secundair onderwijs, worden dan ook al de 23-jarigen van de drie geboortecohorten (C76, C78 en C80) uit de SONAR-databank opgenomen.

Uit kolom 1 van tabel 1 kunnen we het finale model aflezen waarin al de achtergrond- en onderwijsvariabelen samen zijn opgenomen en merken we dat toevoeging van deze variabelen een significante verbetering van het model

oplevert. Jongens hebben bijna twee keer zoveel kans als meisjes om het secundair onderwijs te verlaten zonder de vereiste kwalificaties. Ook jongeren van Turkse, Noord-Afrikaanse of Zuid-Europese origine hebben meer kans dan Belgische jongeren om ongekwalificeerd uit te stromen uit het secundair onderwijs. Eenzelfde tendens merken we bij overige niet-Belgen in vergelijking met autochtone jongeren.Globaal kunnen we stellen dat autochtone jongeren meer kans hebben op het behalen van een diploma secundair onderwijs dan allochtone jongeren.

> Autochtone jongeren hebben een grotere kans op het halen van een diploma secundair onderwijs dan allochtone

Onder controle van al de andere variabelen oefent sociale afkomst, geoperationaliseerd aan de hand van het opleidingsniveau van de moeder en het jobniveau van de vader, een invloed uit op het al dan niet behalen van de eindcompetenties in het secundair onderwijs. Naarmate de moeder van de jongeren lager geschoold is, is er een grotere kans dat de jongeren het secundair onderwijs verlaten zonder de vereiste kwalificaties. Eenzelfde tendens merken we bij het jobniveau van de vader. Naarmate het jobniveau van de vader lager is, hebben jongeren meer kans om het secundair onderwijs ongekwalificeerd te verlaten.

Wanneer we kijken naar de intredevariabelen, stellen we vast dat jongeren die het secundair onderwijs aanvatten met een leeftijdsachterstand, meer kans hebben om op het einde van de rit het onderwijs ongekwalificeerd te verlaten dan om een diploma te behalen. De onderwijsvorm waarin jongeren hun secundaire onderwijsloopbaan starten, heeft eveneens een invloed op de uiteindelijke onderwijsuitkomsten. Jongeren die intreden via een B-richting hebben een grotere kans op ongekwalificeerde uitstroom dan jongeren die intreden via een A-richting. Tot slot blijkt uit de tabel dat jongeren die minstens een keer zijn blijven zitten bijna drie keer meer kans hebben om ongekwalificeerd uit te stromen in vergelijking met jongeren die nooit zijn blijven zitten.

Als de variabelen stapsgewijs aan het model worden toegevoegd (zie tabel A1 in bijlage), kan de afzonderlijke meerwaarde voor de verklaring van de afhankelijke variabele worden bestudeerd. Toevoeging van sociale afkomst aan geslacht en etnische afkomst zorgt voor een significante verbetering van het model. Bovendien merken we dat de parameter van jongeren van Turkse, Noord-Afrikaanse of Zuid-Europese origine opmerkelijk afneemt. Het feit dat deze jongeren een hogere kans hebben op ongekwalificeerde uitstroom in vergelijking met autochtone jongeren, kan dan ook grotendeels worden verklaard door het feit dat ze vaker een lagere sociale afkomst hebben. De onderwijsvariabelen leveren een vergelijkbaar patroon op voor de invloed van geslacht, etnische en sociale afkomst. Wanneer de variabelen die de onderwijsloopbaan karakterise-

ren, in het model worden opgenomen, nemen de odds-ratios van de achtergrondvariabelen lichtjes af. Inhoudelijk betekent dit dat mannen, allochtonen en jongeren van lagere sociale afkomst voor een (klein) gedeelte een grotere kans hebben om ongekwalificeerd uit te stromen omdat ze voor en/of tijdens hun onderwijscarrière vaker vertraging oplopen.

4.1.2 *Onderwijsuitkomsten in het hoger onderwijs*

4.1.2.1 *Hoger onderwijs beginnen*

Na het behalen van een diploma secundair onderwijs staan jongeren voor de keuze om al dan niet hogere studies te beginnen. Uit de SONAR-data blijkt dat ongeveer 87% van de jongeren het secundair onderwijs gekwalificeerd verlaat; 40% behaalt een diploma ASO, 28,8% een diploma TSO of KSO, 10,5% behaalt in het zevende jaar BSO een diploma en 7,4% behaalt een getuigschrift van het zesde jaar BSO. Van de jongeren die er gezien hun kwalificaties van het secundair onderwijs voor in aanmerking komen (diploma ASO, TSO, KSO of BSO) start 78% een opleiding in het hoger onderwijs. Wanneer we kijken naar de onderwijsvorm bij uitstroom van jongeren uit het secundair onderwijs, zien we dat 98% van de jongeren met een diploma ASO hogere studies aanvatten, tegenover 72% bij het T/KSO en 16,5% bij afgestudeerden met een diploma BSO.

Aan de hand van een logistische regressie gaan we na welke factoren bepalen of iemand er al dan niet voor kiest om hogere studies te starten. Bovendien bekijken we of jongeren die in het hoger onderwijs beginnen, kiezen voor universitaire studies of voor studies aan een hogeschool (zowel het korte als lange type). Net zoals bij de onderwijsuitkomsten van het secundair onderwijs nemen we hier de invloed van antecedente variabelen en variabelen die de onderwijsloopbaan van jongeren verder karakteriseren, onder de loep. Ook voor deze analyse baseren we ons op de totale groep van 23-jarigen (met diploma secundair onderwijs), aangezien de meerderheid van de jongeren hun hogere studies aanvatten voor hun 23ste.

Het finale model, waarin het al dan niet starten in hoger onderwijs wordt geschat, valt af te lezen uit kolom 2 van tabel 1. Belangrijke vaststelling hierbij is dat het behaalde diploma secundair onderwijs, in sterke mate bijdraagt tot de verklaringskracht van het hele model. Uit de analyses blijkt dat meisjes bijna twee keer meer kans hebben om hogere studies te beginnen dan jongens. De invloed van etnische afkomst blijkt, na toevoeging van sociale afkomst, niet significant te zijn. De invloed van sociale afkomst is zowel bij het opleidingsniveau van de moeder als het jobniveau van de vader enkel significant tussen de ‘hoogste’ en ‘laagste’ categorieën van sociale afkomst.

Intredeleeftijd in het secundair onderwijs oefent geen significante invloed uit op het al dan niet starten in het hoger onderwijs. Instroomtype daarentegen wel: jongeren die instromen via een A-richting hebben onder controle van al de an-

dere variabelen bijna twee keer zoveel kans om hogere studies aan te vatten. Jongeren die tijdens hun secundaire studies nooit zijn blijven zitten, hebben 1,5 keer meer kans om hoger onderwijs te starten dan jongeren die ooit minstens een keer zijn blijven zitten. Jongeren met een diploma ASO hebben bovendien véél meer kans om te starten met hogere studies in vergelijking met jongeren met een diploma BSO. Ook jongeren met een diploma TSO of KSO hebben aanzienlijk meer kans om hogere studies te volgen dan jongeren met een diploma BSO.

> Jongeren die tijdens hun studies nooit zijn blijven zitten, hebben anderhalve keer meer kans dan zittenblijvers om aan het hoger onderwijs te starten

Wanneer we kijken naar het type hoger onderwijs, blijkt dat 34% van wie hogere studies aanvat, kiest voor universitaire studies, 15% voor hogere studies van twee cycli en 50% voor hogere studies van 1 cyclus.

Ook naar type instroom (kolom 3 van tabel 1) blijft er een (klein) significant verschil bestaan tussen jongens en meisjes. Van de jongeren die starten in het hoger onderwijs, vatten jongens vaker dan meisjes universitaire studies aan ten opzichte van studies aan het hoger onderwijs buiten de universiteit. Naar sociale afkomst blijkt dat naarmate de moeder hoger geschoold is of de vader een hoger jobniveau heeft, jongeren meer kans hebben om universitaire studies te starten dan een opleiding aan het hoger onderwijs buiten de universiteit. Jongeren die nooit zijn blijven zitten in het secundair onderwijs hebben bijna twee keer zoveel kans om universitaire studies aan te vatten. Bovendien is de kans om universitaire studies te volgen beduidend hoger voor afgestudeerden met een ASO diploma dan met een diploma BSO.

4.1.2.2 *Diploma hoger onderwijs behalen*

Onderzoek op basis van de *European Labour Force Survey* 2000 (ad hocmodule) (Iannelli, 2002) toont aan dat jongeren van hogere sociale afkomst meer kans hebben om een diploma hoger onderwijs te behalen dan jongeren van lagere sociale afkomst. Op basis van de SONAR-data voeren we een vergelijkbare analyse uit. Aangezien op 23 jaar nog een relatief grote groep jongeren bezig is met hogere studies, lijkt het aangewezen om ons voor de onderwijsuitkomsten van het hoger onderwijs te baseren op gegevens die beschikbaar zijn tot op de leeftijd van 26 jaar. De analyses worden uitgevoerd op basis van de gegevens van de geboortecohorte 1976 en 1978, voor jongeren die zowel op 23- als op 26-jarige leeftijd zijn bevraagd. In totaal betreft het hier 4159 respondenten. Ongeveer 79% van deze jongeren zijn ooit gestart met een opleiding in het hoger onderwijs; voor hen wordt nagegaan wie effectief een diploma hoger onderwijs behaalde.

De resultaten van de logistische regressieanalyse staan in kolom 4 van tabel 1. Meisjes die hogere studies aanvatten, hebben bijna twee keer zoveel kans dan jongens om ook effectief een diploma hoger onderwijs te behalen. Verschillen naar etnische afkomst blijken niet significant te zijn. Jongeren met een hooggeschoolde moeder hebben bovendien meer kans op een diploma hoger onderwijs dan jongeren van wie de moeder maximaal een diploma lager onderwijs heeft behaald. De overige verschillen naar onderwijsdiploma van de moeder zijn niet significant. Enkel de vastgestelde verschillen tussen jongeren met een vader met een wetenschappelijk beroep en jongeren met een vader met een lager of een hoger beroep zijn significant. Wanneer de vader werkt in een beroep van wetenschappelijk niveau, is de kans groter om een diploma hoger onderwijs te behalen dan wanneer de vader tewerkgesteld is in een lager of een hoger beroep.

De verschillen naar intredeleeftijd en instroomtype van het secundair onderwijs op het al dan niet behalen van een diploma hoger onderwijs zijn niet significant. Jongeren die hogere studies aanvatten en die tijdens hun secundaire onderwijsloopbaan nooit zijn blijven zitten, hebben bijna drie keer zoveel kans dan jongeren die minstens een keer zijn blijven zitten om effectief af te studeren aan het hoger onderwijs. De aard van het behaalde diploma oefent tot slot eveneens een invloed uit op de kans op het behalen van een diploma hoger onderwijs. Vooral jongeren die een diploma ASO behaalden, hebben aanzienlijk meer kans om hun hogere studies succesvol af te ronden. Eenzelfde tendens merken we bij jongeren met een diploma TSO of KSO in vergelijking met jongeren die een diploma BSO behaalden.

Schatten we ter vergelijking een model waarbij we niet enkel rekening houden met jongeren die een diploma behaalden dat hen een toegangsticket verleent tot het hoger onderwijs en er ook gebruik van maken, maar met alle jongeren – dus: ook zij die een dergelijk toegangsticket niet behaalden of het niet gebruiken – dan blijkt in het laatste geval de invloed van sociale afkomst op de kans om al dan niet een diploma hoger onderwijs te behalen veel groter. Hieruit kunnen we concluderen dat er al aan de poorten van het hoger onderwijs een selectie plaatsvindt en dat, eens de jongeren in het hoger onderwijs zitten, sociale afkomst een minder belangrijke rol speelt bij het behalen van een diploma van het hoger onderwijs. Deze vaststelling ligt trouwens volledig in de lijn van wat sociologische theorieën laten verwachten. De invloed van sociale afkomst neemt af naarmate men zich verder in de levensloopbaan bevindt en een aantal selectiemomenten heeft overleefd.

4.2 **Arbeidsmarktintrede**

Naar analogie met de traditionele stratificatieliteratuur gaan we in deze laatste paragraaf na welke factoren de statusverwerving van individuen beïnvloeden. We kijken in hoever sociale afkomst, onder controle van het hoogstbehaalde di-

ploma, nog altijd een rol speelt bij de arbeidsmarktintrede van jongeren. We voeren onze analyse uit op de jongeren van de geboortecohorte 1976 en 1978 die zowel op 23 als op 26 jaar bevraagd zijn geweest. Voor ongeveer 96% van deze jongeren beschikken we over een eerste significante jobregistratie. Aan de hand van de SBC-code van deze eerste job wordt een score toegekend van de *International Socio-Economic Index*. Deze continue waarden maken het mogelijk een lineaire regressieanalyse uit te voeren. Om de invloed van de achtergrondvariabelen, en meer specifiek de sociale afkomst, en het hoogstbehaalde diploma bij de start van de eerste job na te gaan, worden de verschillende variabelen stapsgewijs toegevoegd aan het model. Zo kunnen we de verschillende modellen met elkaar vergelijken en nagaan in welke mate de verklaringskracht van het model verbetert door toevoeging van bepaalde variabelen.

Tabel 2 – Lineaire regressie – beroepsstatus (ISEI) 1ste significante job (N = 2984).

	Model 1 **B**	**Model 2** **B**	**Model 3** **B**
Constant	45,606***	45,431***	35,740***
Geslacht			
Vrouw	3,800***	3,335***	0,516
Man (ref.)	–	–	–
Etnische afkomst			
Autochtonen (ref.)	–	–	–
Turk/N-Afr./Z-Eur.	-10,608***	-3,202*	-0,064
Overige niet-Belgen	-0,257	-0,989	0,905
Onderwijsniveau moeder			
Lager onderwijs (ref.)		–	–
Lager SO		5,290***	2,022*
Hoger SO		7,733***	3,369***
Hoger onderwijs		11,261***	3,657***
Niveau job vader			
Elementair		-12,327***	-3,831**
Lager		-10,564***	-2,020*
Middelbaar		-7,481***	-1,461
Hoger		-2,601*	0,839
Wetenschappelijk (ref.)		–	–
Hoogst behaalde diploma			
< 1ste graad SO			-5,739*
1ste graad SO			-7,173***
2de graad SO			-3,906***
3de graad SO (ref.)			–
Hoger onderwijs 1 cyclus			15,301***
Hoger onderwijs 2 cycli			19,641***
Universiteit			25,358***
Adjusted R^2	0,028	0,162	0,482

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Bron: SONAR C76(23-26), C78(23-26).

Het uiteindelijke model (zie tabel 2), waarin al de bovenvernoemde variabelen zijn opgenomen, heeft een relatief hoge verklaringskracht. De variabelen verklaren samen ongeveer 50% van de variantie van de beroepsstatus van de eerste significante job van de jongeren. Er wordt nu per variabelengroep gekeken in welke mate ze bijdragen tot de verklaring van de sociaaleconomische status en in welke mate ze eventueel de andere variabelen kunnen beïnvloeden. Meer specifiek wordt hier nagegaan of er een directe invloed van sociale afkomst bestaat onder controle van de andere variabelen, en vooral dan van het behaalde onderwijsniveau.

In eerste instantie worden de achtergrondkenmerken geslacht en etnische afkomst aan het model toegevoegd om de invloed ervan op de status van de eerste job te bekijken. De variabelen die ons toelaten om de invloed van sociale afkomst te detecteren, komen er nadien bij om de afzonderlijke meerwaarde van deze variabelen te kunnen bespreken. Wanneer enkel geslacht en etnische afkomst als onafhankelijke variabelen worden opgenomen om de beroepsstatus te voorspellen, blijkt dat de verklaarde variantie stijgt met 2,1%. Deze variabelen hebben *an sich* dus een relatief lage verklaringskracht. Meisjes en autochtonen hebben een hogere waarde op de ISEI dan jongens en jongeren van een andere origine.

Aangezien we in hoofdzaak willen nagaan of er een, directe of indirecte, invloed bestaat van sociale afkomst op arbeidsmarktuitkomsten, wordt het onderwijsniveau van de moeder en de beroepssituatie van de vader apart toegevoegd bij de overige achtergrondvariabelen. Dit levert een aanzienlijke verbetering op van de verklaringskracht van het model. Sociale afkomst levert een toename op van de verklaarde variantie met ongeveer 14%. Naarmate de moeder hogergeschoold is, hebben jongeren ook een hogere beroepsstatus in hun eerste job in vergelijking met die van laaggeschoolde moeders. Indien de vader werkt in een job met een wetenschappelijk niveau, scoren jongeren bijna 12 punten hoger op de index voor sociaaleconomische status in vergelijking met jongeren van wie de vader tewerkgesteld is in een job met een elementair niveau. Bovendien wordt er, na toevoeging van sociale afkomst, een aanzienlijke daling van de parameters van etnische afkomst waargenomen. De invloed van etniciteit op sociaaleconomische status verloopt dus gedeeltelijk via het ouderlijk milieu.

Wanneer we het hoogstbehaalde diploma aan het model toevoegen om de beroepsstatus van de eerste job te voorspellen, kunnen we het directe en indirecte effect van sociale afkomst detecteren. Het directe (en autonome) effect is de invloed van sociale afkomst die blijft bestaan, ook wanneer het hoogstbehaalde diploma mee in rekening wordt gebracht (de mate waarin de beroepsstatus van personen met eenzelfde diploma, maar een verschillende sociale afkomst, nog verschilt). Het indirecte effect heeft betrekking op de invloed van sociale afkomst op het hoogstbehaalde diploma en op die manier dus indirect ook op de beroepsstatus van de jongeren. Toevoeging van het hoogstbehaalde diploma van de respondent levert relatief gezien de grootste bijdrage aan de

verklaringskracht van het model. Uit voorgaand onderzoek bleek al dat onderwijsdiploma, meer dan sociale afkomst, van belang is in het statusverwervingsproces op de arbeidsmarkt (o.a. Iannelli, 2002). De verklaarde variantie van de beroepsstatus neemt hierdoor toe met 32%. Indien men hogeropgeleid is, nemen de parameters toe. Dit wil zeggen dat de invloed van het onderwijsniveau op de beroepsstatus toeneemt naarmate jongeren een hoger onderwijsdiploma behalen. Hogeropgeleiden zullen dan ook een hogere score hebben op de sociaaleconomische index dan lageropgeleiden.

We stellen ook een daling vast van de parameters voor sociale afkomst. Het feit dat jongeren van hogere sociale afkomst een hogere beroepsstatus hebben dan degenen van lagere sociale afkomst, wordt deels verklaard door het behaalde onderwijsniveau. De verschillen naar geslacht en etnische afkomst blijken echter niet meer significant te zijn bij controle van het behaalde onderwijsniveau.

Ten slotte constateren we een blijvende directe invloed van sociale afkomst, dit wil zeggen, een invloed die niet wordt uitgeoefend via de invloed van sociale afkomst op de bereikte onderwijsresultaten. We zien echter wel dat de verschillen tussen de jongeren van hogere sociale afkomst en lagere sociale afkomst afnemen na toevoeging van het onderwijsniveau. Dit bevestigt dat er van sociale afkomst niet enkel een indirecte invloed uitgaat via het onderwijsniveau van de respondent, maar dat ook sociale afkomst op zich een invloed heeft op de beroepsstatus van de eerste job van jongeren.

5. Conclusie

Bovenstaande analyses tonen aan dat niet alle jongeren evenveel kans hebben om het secundair onderwijs gekwalificeerd te verlaten. Jongens, jongeren van allochtone origine en jongeren van lagere sociale afkomst, verlaten het secundair onderwijs vaker zonder de vereiste kwalificaties. Bovendien stellen we vast dat jongeren die al voor het secundair onderwijs en/of tijdens het secundair onderwijs een achterstand of vertraging oplopen, eveneens vaker ongekwalificeerd uitstromen.

Wanneer jongeren het secundair onderwijs gekwalificeerd verlaten en een diploma van het secundair onderwijs op zak hebben, kunnen ze ervoor kiezen om al dan niet hogere studies te beginnen. Keuzes die jongeren tijdens hun secundaire studies maken, en meer bepaald de keuze voor een bepaalde onderwijsvorm, hebben een belangrijke invloed op het verloop van de verdere studieloopbaan. Bovendien blijkt dat, indien jongeren een diploma secundair onderwijs hebben behaald, bepaalde gebeurtenissen uit hun studieverloop toch nog blijven meespelen, zoals het feit of men ooit is blijven zitten. Naast deze onderwijskenmerken, blijft er een invloed uitgaan van geslacht en sociale afkomst. Jongeren

van 'lagere' sociale afkomst stromen, onder controle van het behaalde diploma, nog steeds minder door naar het hoger onderwijs in vergelijking met jongeren van 'hogere' sociale afkomst. En zelfs als jongeren doorstromen naar het hoger onderwijs, blijven er enkele significante verschillen bestaan naar het type onderwijs waarin men terechtkomt of naar het al dan niet behalen van een diploma.

Ook bij arbeidsmarktintrede blijft er een rechtstreekse invloed uitgaan van sociale afkomst. De beroepsstatus van de eerste job van jongeren uit de SONAR-bevraging wordt het meest beïnvloed door het behaalde onderwijsniveau. Door toevoeging van deze variabele zien we dat een groot deel van de invloed van sociale afkomst wordt verklaard door het onderwijsniveau van de respondent. Toch blijft er een directe invloed uitgaan van sociale afkomst op de beroepsstatus van de eerste job. Sociale afkomst beïnvloedt, ook vandaag dus nog, niet enkel indirect (via het onderwijsniveau), maar ook direct de status van de eerste job van jongeren. Via welke weg deze directe invloed wordt uitgeoefend, is voorwerp voor verder onderzoek.

We ronden deze bijdrage af met te wijzen op de beperkingen van de gebruikte gegevens. Ten eerste, betreffen de geanalyseerde gegevens de eerste significante job. Het is niet onmogelijk dat de invloed van sociale afkomst (of van onderwijsresultaten) wijzigt tijdens de arbeidsloopbaan. Ten tweede, het gaat om geboortecohorten van jongeren die op de arbeidsmarkt komen in een bepaalde conjunctuur, in dit geval een conjunctuur die erg gunstig is en een omzeggens naadloze overgang van school naar werk toelaat voor de meeste van onze respondenten. Het is evenmin onmogelijk dat de invloed van sociale afkomst (of van onderwijsresultaten) wijzigt in periodes waarin zich een grotere schaarste aan intredejobs voordoet. Ten derde, voor wat betreft de invloed van sociale afkomst en onderwijs op arbeidsmarktresultaten hebben we in deze analyse enkel onderwijsniveau en de sociaaleconomische status van de eerste job gebruikt. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of de invloed van sociale afkomst ook gehandhaafd blijft wanneer we kijken naar de onderwijsrichting of naar andere arbeidsmarktresultaten.

Appendix

Tabel A1 – Logistische regressie – kans op ongekwalificeerde uitstroom tegenover kans op gekwalificeerde uitstroom(N = 6903).

	Model 1 Exp(B)	**Model 2 Exp(B)**	**Model 3 Exp(B)**
Constant	0,060***	0,010***	0,007***
Geslacht			
Vrouw (ref.)	–	–	–
Man	2,212***	2,336***	2,085***
Etnische afkomst			
Autochtoon (ref.)	–	–	–
Turk/N-Afr./Z-Eur.	5,312***	2,476***	1,596**
Overige niet-Belgen	1,846**	2,014***	1,699***
Onderwijsnivau moeder			
Lager onderwijs		4,784***	3,357***
Lager SO		2,292***	2,030***
Hoger SO		1,713***	1,581**
Hoger onderwijs (ref.)		–	–
Niveau job vader			
Elementair		4,943***	3,358***
Lager		4,443***	3,445***
Middelbaar		2,672***	2,273***
Hoger		1,905*	1,731*
Wetenschappelijk (ref.)		–	–
Leeftijd intrede SO			
12 jaar of jonger (ref.)			–
13 jaar of ouder			2,388***
Instroomtype SO			
A-stroom (ref.)			–
B-stroom			3,980***
Blijven zitten			
Niet blijven zitten (ref.)			–
Wel blijven zitten			3,375***
Block chi²	226,766***	330,720***	389,355***
Model chi²	226,766***	557,486***	946,841***
Nagelkerke R²	0,067	0,160	0,265

* p ≤ 0,05; ** p ≤ 0,01; *** p ≤ 0,001.

Bron: SONAR C76(23), C78(23), C80(23).

Tabel A2 – Logistische regressie – kans om te starten in hoger onderwijs tegenover kans om niet te starten in hoger onderwijs (N = 5710).

	Model 1 Exp(B)	**Model 2 Exp(B)**	**Model 3 Exp(B)**	**Model 4 Exp(B)**
Constant	3,236***	0,700*	0,036***	0,037***
Geslacht				
Vrouw	1,695***	1,897***	1,783***	1,973***
Man (ref.)	–	–	–	–
Etnische afkomst				
Autochtoon (ref.)	–	–	–	–
Turk/N-Afr./Z-Eur.	0,420***	0,846	1,181	0,803
Overige niet-Belgen	0,919	0,801	0,938	0,762
Onderwijsniveau moeder				
Lager onderwijs (ref.)		–	–	–
Lager SO		1,782***	1,438**	1,275
Hoger SO		2,639***	2,136***	1,523**
Hoger onderwijs		5,801***	4,679***	2,455***
Niveau job vader				
Elementair (ref.)		–	–	–
Lager		1,042	0,928	1,008
Middelbaar		1,471*	1,253	1,196
Hoger		4,179***	3,536***	2,772***
Wetenschappelijk		8,329***	6,382***	3,555***
Leeftijd intrede SO				
12 jaar of jonger (ref.)			–	–
13 jaar of ouder			0,351***	0,845
Instroomtype SO				
A-stroom			19,364***	2,130**
B-stroom (ref.)			–	–
Blijven zitten				
Niet blijven zitten			2,208***	1,412***
Blijven zitten (ref.)			–	–
Diploma SO				
ASO				145,475***
T/KSO				11,110***
7BSO (ref.)				–
Block chi²	86,583***	693,240***	413,539***	1221,440***
Model chi²	86,583***	779,824***	1193,363***	2414,802***
Nagelkerke R²	0,024	0,202	0,298	0,545

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Bron: SONAR C76(23), C78(23), C80(23).

Tabel A3 – Logistische regressie – kans om te starten in universiteit tegenover kans om te starten in hoger onderwijs buiten universiteit (HOBU) (N = 4559).

	Model 1 Exp(B)	**Model 2 Exp(B)**	**Model 3 Exp(B)**	**Model 4 Exp(B)**
Constant	0,527***	1,510***	0,000	0,000
Geslacht				
Vrouw	0,926	0,976	0,863*	0,825*
Man (ref.)	–	–	–	–
Etnische afkomst				
Autochtoon (ref.)	–	–	–	–
Turk/N-Afr./Z-Eur.	0,976	1,369	1,713*	1,550
Overige niet-Belgisch	1,262	1,147	1,318*	1,124
Onderwijsniveau moeder				
Lager onderwijs		0,404***	0,424***	0,598**
Lager SO		0,519***	0,518***	0,671***
Hoger SO		0,636***	0,648***	0,745***
Hoger onderwijs (ref.)		–	–	–
Niveau job vader				
Elementair		0,371***	0,378***	0,462**
Lager		0,311***	0,312***	0,427***
Middelbaar		0,362***	0,363***	0,456***
Hoger		0,568***	0,578***	0,628***
Wetenschappelijk (ref.)		–	–	–
Leeftijd intrede SO				
12 jaar of jonger (ref.)			–	–
13 jaar of ouder			0,389***	0,758
Instroomtype SO				
A-stroom			3,3E + 008	59750058
B-stroom (ref.)			–	–
Blijven zitten				
Niet blijven zitten			3,052***	1,929***
Blijven zitten (ref.)			–	–
Diploma SO				
ASO				14,574***
T/KSO				0,963
7BSO (ref.)				–
Block chi²	5,185	334,685***	198,656***	780,425***
Model chi²	5,185	339,869***	538,526***	1318,951***
Nagelkerke R²	0,002	0,099	0,154	0,348

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Bron: SONAR C76(23), C78(23), C80(23).

Tabel A4 – Logistische regressie – kans op het behalen van een diploma hoger onderwijs tegenover kans om geen diploma hoger onderwijs te behalen (N = 2173).

	Model 1 Exp(B)	**Model 2 Exp(B)**	**Model 3 Exp(B)**	**Model 4 Exp(B)**
Constant	2,641***	2,781***	0,764	6,777*
Geslacht				
Vrouw	1,888***	1,968***	1,730***	1,829***
Man (ref.)	–	–	–	
Etnische afkomst				
Autochtoon (ref.)	–	–	–	–
Turk/N-Afr./Z-Eur	0,419*	0,510	0,624	0,486
Overige niet-Belgen	0,744	0,721	0,799	0,668
Onderwijsniveau moeder				
Lager onderwijs (ref.)		–	–	–
Lager SO		1,377	1,299	1,275
Hoger SO		1,663*	1,621*	1,466
Hoger onderwijs		2,183***	2,078***	1,725*
Niveau job vader				
Elementair		0,709	0,752	0,833
Lager		0,382***	0,394***	0,514**
Middelbaar		0,541***	0,570**	0,719
Hoger		0,573**	0,580*	0,614*
Wetenschappelijk (ref.)		–	–	–
Leeftijd intrede SO				
12 jaar of jonger (ref.)			–	–
13 jaar of ouder			0,481**	0,748
Instroomtype SO				
A-stroom			1,553	0,311
B-stroom (ref.)			–	–
Blijven zitten				
Niet blijven zitten			3,693***	2,903***
Blijven zitten (ref.)			–	–
Diploma SO				
ASO (ref.)				–
T/KSO				0,347***
7BSO				0,057***
Block chi²	45,370***	60,703***	130,900***	121,427***
Model chi²	45,370***	106,073***	236,973***	358,399***
Nagelkerke R²	0,032	0,073	0,158	0,232

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Bron: SONAR C76(23-26), C78(23-26).

NOTEN

1. Deze tekst is tot stand gekomen als onderdeel van de werkzaamheden van het Onderzoeksdomein 'Van Onderwijs naar Arbeidsmarkt' van het Steunpunt Studie en Schoolloopbanen. De verzameling van de gegevens voor de SONAR-gegevensbank is gebeurd in het raam van onderzoeksprogramma's gefinancierd door de Vlaamse overheid (Programma Beleidvoorbereidend Onderzoek 97-98-99, het Steunpunt LOA en het Steunpunt SSL) De SONAR-onderzoeksgroep is een interdisciplinair en interuniversitair samenwerkingsverband van onderzoekers verbonden aan de universiteiten van Brussel (TOR), Gent (SHERPPA), Leuven (HIVA) en Antwerpen (AEC). Voor een meer gedetailleerde analyse van de invloed van ethniciteit op de maatschappelijke positie die jongeren innemen bij de arbeidsmarktintrede, gebruikmakend van de SONAR-gegevens, verwijzen we naar de publicatie en rapporten die binnen de Steunpunten LoA en SSL werden geproduceerd door de Brusselse equipe onder leiding van prof. Ignace Glorieux. De auteurs bedanken Dieter Verhaest voor de hulp bij de constructie van variabelen en Piet Coppieters voor zijn commentaar op een eerste versie van deze tekst.
2. Een odds ratio is een verhouding van twee odds die elk een kansverhouding weergeven. Met deze techniek vergelijken we dan bijvoorbeeld de kansverhouding van vrouwen met die van mannen (referentie), onder controle van alle andere achtergrondvariabelen, of een bepaalde gebeurtenis zich al dan niet voordoet (bv. ongekwalificeerde uistroom). Is deze odds ratio significant groter dan 1, dan is er een grotere kansverhouding (meer risico) voor de beschouwde categorie ten opzichte van de referentie, hier vrouwen ten opzichte van mannen dat deze gebeurtenis zich voordoet. Is deze odds ratio significant kleiner dan 1, dan is er een kleinere kansverhouding (minder risico) voor de beschouwde categorie ten opzichte van de referentie. Verschilt deze odds ratio niet significant van 1, dan gaan we ervan uit dat de kansverhouding tussen de beschouwde categorie en de referentie niet verschilt.

HOOFDSTUK 4

Maakt een flexibele job arm?

Annelies Debels

1. Inleiding

De vraag naar meer flexibiliteit op de arbeidsmarkt klinkt al sinds de jaren 1970 steeds luider (Debels, 2008: 30-35). Werkgevers zijn op zoek naar arbeidsvormen die een snelle aanpassing van het volume, de inhoud en de organisatie van het werk toelaten. Werknemers vragen steeds vaker om arbeidsvormen die hen in staat stellen om hun arbeidssituatie af te stemmen op veranderingen in hun persoonlijke situatie. Deze dubbele vraag resulteerde de afgelopen jaren in een duidelijk afgetekende stijging van flexibele arbeidsvormen op de Belgische arbeidsmarkt (Van der Steene e.a., 2002a: 25-49). Steeds meer werknemers stappen op een bepaald moment in hun levensloop af van de standaardarbeidsbiografie, die wordt gekenmerkt door een voltijds contract van onbepaalde duur bij eenzelfde werkgever gedurende de volledige loopbaan (Beck, 1998). In dit hoofdstuk stellen we de vraag of dit een invloed heeft op de bestaansonzekerheid van de werknemers in kwestie. Met andere woorden, leidt een flexibele job gedurende een bepaalde fase in de levensloop tot een periode van armoede?

Deze vraag is uiterst relevant in het kader van de huidige discussie over armoede bij de werkende bevolking, de zogenaamde '*working poverty*' (Peña-Casas & Latta, 2004: 3) of '*in-work poverty*' (Bardone & Guio, 2005: 1). Zowel op Europees als op nationaal niveau is het besef gegroeid dat armoede bij de werkende bevolking niet enkel een Anglo-Saksisch, maar ook een continentaal-Europees en Belgisch fenomeen is, zij het dan in beperktere mate (Peña-Casas & Latta, 2004: 15; Lohmann & Marx, 2008: 21). Als potentiële oorzaken voor deze specifieke vorm van armoede wijzen Bardone & Guio (2005: 3) op vier factoren: ten eerste: instabiele jobs die met periodes van werkloosheid gepaard gaan, ten tweede: het probleem van ondertewerkstelling, wat inhoudt dat mensen er niet in slagen een voltijdse job te verwerven indien gewenst, ten derde: de problematiek van lage lonen en ten vierde: een té belastende huishoudenstructuur. Om deze redenen is het belangrijk om na te gaan in welke mate flexibele jobs, tijdelijke en deeltijdse jobs in het bijzonder, de kans op armoede verhogen. Deze vraag sluit ook aan bij het recente debat over maatregelen die de loonflexibiliteit en werkgelegenheid moeten verhogen. Meer bepaald vreest

men dat dergelijke maatregelen leiden tot meer precaire jobs en meer armoede bij werkenden (Nolan & Marx, 2000: 1; OECD, 2006: 170).

Het thema van dit hoofdstuk is ook relevant binnen het huidige '*flexicurity*'-debat. Bij flexicurity gaat het om het vinden van het juiste evenwicht tussen twee beleidsdoelen, meer bepaald tussen flexibiliteit en zekerheid (Wilthagen & Tros, 2004: 168). Flexicurity wordt beschouwd als een basispijler van de Europese Werkgelegenheidsstrategie en als een middel om van Europa de meest competitieve en dynamische kenniseconomie ter wereld te maken (Commission of the European Communities, 2007). Wanneer zou blijken dat arbeidsflexibiliteit leidt tot een hoger armoederisico, wijst dit op een gebrek aan inkomenszekerheid voor de betrokken werknemers en kan bezwaarlijk van flexicurity worden gesproken (Debels, 2008: 310-312).

2. Flexibilisering van arbeid

De vraag naar meer arbeidsflexibiliteit kent een dubbele oorsprong: vanuit het bedrijfsleven enerzijds en vanuit het private leven anderzijds. Binnen bedrijven is de vraag naar arbeidsflexibiliteit toegenomen sinds de oliecrisis in de jaren zeventig (Treu, 1992: 497). De veralgemeende recessie in de daaropvolgende jaren werd vaak beschouwd als het gevolg van Eurosclerosis, of het gebrek aan flexibiliteit van de arbeidsmarktinstituties op het Europese continent (Debels, 2008: 31). Bovendien steeg de behoefte om de arbeidsinput snel te kunnen aanpassen aan veranderingen in de vraag, door een verhoogde instabiliteit op de wereldmarkten en door versnelde technologische veranderingen (Brewster e.a., 1997: 135).

Tabel 1 – Typologie van arbeidsflexibiliteit volgens twee assen.

	Numeriek	**Functioneel**
Intern	Aanpasbaarheid van de arbeidsinzet voor het deel van het personeel dat reeds tewerkgesteld is in de organisatie Voorbeelden: deeltijds werk, flexibele uren, flexibele werktijden, verlof- en vakantieregeling	Vermogen van bedrijven om hun operationele efficiëntie te verhogen door de methode van productie en de arbeidsinhoud aan te passen Voorbeelden: Multi-inzetbaarheid, afname van afbakeningen tussen jobs, toegenomen betrokkenheid werknemers
Extern	Aanpasbaarheid van de arbeidsinzet voor de externe arbeidsmarkt (buiten de organisatie) Voorbeelden: tijdelijk werk, versoepeling van ontslagregeling	Vermogen van bedrijven om delen van hun productie te diversifiëren of te externaliseren Voorbeelden: subcontracting

Bron: Monastiriotis (2005: 452-453).

Een bedrijf beschikt doorgaans over verschillende opties om arbeidsflexibiliteit te verhogen (Debels, 2008: 18-25). Het kan de hoeveelheid gepresteerde arbeid

aanpassen (numerieke flexibiliteit) of de taakinhoud en de verdeling van taken onder werknemers (functionele flexibiliteit). Dit kan gebeuren met de bestaande arbeidsinzet binnen de organisatie (interne flexibiliteit) of met arbeid van buiten de organisatie (externe flexibiliteit). Deze vormen van flexibiliteit worden schematisch samengevat en geïllustreerd aan de hand van een aantal voorbeelden in tabel 1 (Monastiriotis, 2005: 452-453). Een vijfde vorm van flexibiliteit die vaak in de literatuur wordt onderscheiden is loonflexibiliteit, zoals variabele lonen of prestatiegebonden bonussen (Smith, 2003: 244-245).

De vraag naar meer arbeidsflexibiliteit vindt echter niet alleen haar oorsprong in het bedrijfsleven, maar ook vanuit de werknemers. Arbeidsflexibiliteit wordt in dat geval gedefinieerd als "*het vermogen van de werknemers om de arbeidssituatie zo soepel en adequaat mogelijk af te stemmen op persoonlijke (veranderende) levensomstandigheden*" (Van der Steene e.a., 2002a: 15). Een flexibele job kan tegemoetkomen aan de wens om arbeid te combineren met vrije tijd, met zorg- of huishoudelijke taken of met andere vormen van (onbetaalde) arbeid (Tregaskis e.a., 1998: 70-71) of aan de wens om afwisseling tussen jobs (De Witte e.a., 2002: 15). Volgens Beck (1998: 142-144) hebben werknemers ten gevolge van een proces van individualisering meer dan vroeger de neiging om af te wijken van de zogenaamde standaardarbeidsbiografie. De auteur waarschuwt dat dit kan leiden tot een "*Brazilianisation of the West*", waarbij meer en meer risico komt te liggen bij de individuele werknemers die vaker tewerkgesteld zijn in zogenaamde lagekostenjobs of McJobs (Beck, 2001: 1-9).

Aangezien de aandacht in dit artikel uitgaat naar de gevolgen van arbeidsflexibiliteit voor armoede, focussen we in het vervolg van deze tekst op numerieke flexibiliteit. In tegenstelling tot functionele flexibiliteit kan numerieke flexibiliteit een impact hebben op armoede, omdat het veranderingen in het gepresteerde arbeidsvolume (en dus het loon) met zich meebrengt. Bovendien zullen we de analyse beperken tot deeltijds en tijdelijk werk, omdat deze het meest relevant geacht worden in het kader van armoede bij de werkende bevolking en omdat voor andere vormen van numerieke flexibiliteit geen adequate data beschikbaar zijn.

3. Arbeidsflexibiliteit in België: kenmerken en evolutie

België wordt vaak gekenmerkt als een Fordistisch regime waarin vooral gebruik gemaakt wordt van intern-numerieke flexibiliteit zoals afwijkende uren of ploegenarbeid (Wilthagen, 2004: 86) en van het systeem van tijdelijke werkloosheid (Sels & Van Hootegem, 2001: 341). In vergelijking met buurland Nederland wordt veel minder gebruik gemaakt van tijdelijke en van deeltijdse arbeid (Van der Steene e.a., 2002b: 81). Niettemin is er sprake van een '*accentverschuiving*' in de richting van meer post-Fordistische vormen van interne numerieke flexibi-

liteit, met name meer tijdelijk en vooral meer deeltijds werk (Wilthagen, 2004: 87). Zoals blijkt uit figuur 1, is het percentage deeltijds werk in de totale Belgische tewerkstelling aan een duidelijke opmars bezig sinds het begin van de jaren ’80. Bij vrouwen is het aandeel deeltijds werkenden verdubbeld van 20% in 1983 naar 40% in 2007. Het aandeel deeltijds werkenden bij mannen ligt beduidend lager, maar vertoont eveneens een toename van 2 procent naar 7,5% over dezelfde tijdsspanne. De evolutie van het percentage tijdelijk werkenden in de totale tewerkstelling kent een minder duidelijk, maar niettemin stijgend verloop (zie figuur 1). Bij mannen steeg het van ongeveer 4 procent naar 7% tussen 1983 en 2007. Bij vrouwen ligt het percentage tijdelijk werkenden systematisch hoger en steeg het van 8,5% naar 10,8% in dezelfde tijdsspanne.

4 op 10 vrouwen in België werken deeltijds

Figuur 1 – Evolutie van percentage deeltijds en tijdelijk werk in totale tewerkstelling voor vrouwen en mannen in België (1983-2007).

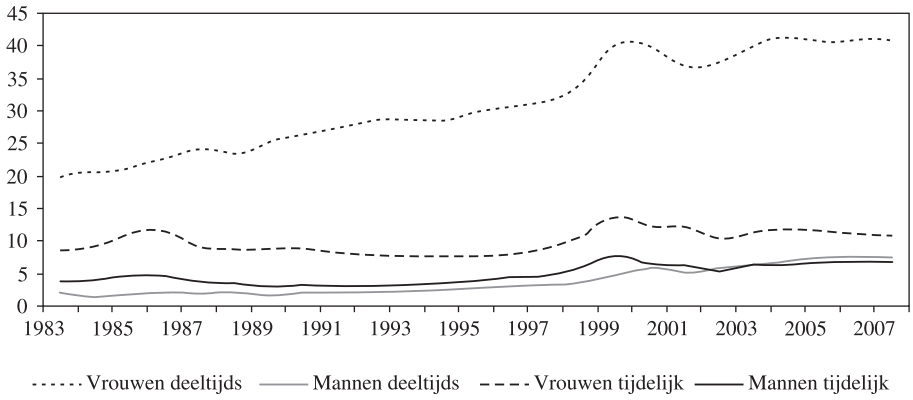

Bron: Eurostat (2008a; 2008b).

Figuur 2 toont het percentage mannen of vrouwen in een deeltijdse of tijdelijke job in België naargelang van de fase in de levensloop. Het verband tussen leeftijd en flexibele job verschilt naargelang van deeltijds of tijdelijk werk. Het percentage deeltijds werk neemt toe met de leeftijd, althans bij vrouwen. Dit reflecteert de populariteit van deeltijds werk om de combinatie tussen arbeid en gezin te vergemakkelijken in de middelste en oudste leeftijdsgroepen. Bovendien wordt deeltijds werk in de oudste groep vaker gebruikt om de carrière ge-

leidelijk af te bouwen. Bij mannen is het percentage deeltijds werkenden het hoogst in de jongste en de oudste leeftijdsgroep. Aangezien zowel de jongste als oudste werknemers doorgaans de meest precaire posities op de arbeidsmarkt innemen, suggereert dit dat deeltijds werk voor mannen vaker een inferieure arbeidspositie impliceert. Bovendien zijn mannen nog steeds in mindere mate verantwoordelijkheid voor de combinatie van arbeid en gezin, wat ook kan verklaren dat het percentage deeltijds werk niet toeneemt in de middelste leeftijdsgroep. Tijdelijk werk daarentegen is een typisch jongerenfenomeen. Voor jongeren fungeren tijdelijke banen vaak als een overgangsfase tussen het onderwijs- en het arbeidssysteem of als opstap naar vast werk (Booth, Francesconi & Frank, 2002).

Figuur 2 – Percentage mannen of vrouwen in deeltijdse of tijdelijke job naargelang van de fase in de levensloop (België, 2007).

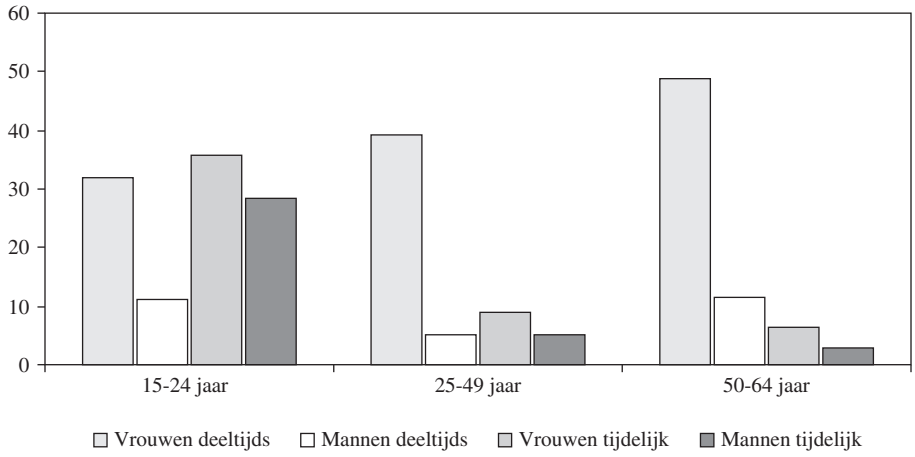

Bron: Eurostat (2008a; 2008b).

4. Arbeidsflexibiliteit en armoede

Het is algemeen bekend dat werken een van de belangrijkste manieren is om (inkomens)armoede te voorkomen (Berghman, 1997: 15; Gallie & Paugam, 2004: 37). Huishoudens met werkloze of inactieve personen aan het hoofd lopen het hoogste risico op armoede (Peña-Casas & Latta, 2004: 16). Bovendien blijken veranderingen in de tewerkstelling, zoals het verliezen of het vinden van een job, de belangrijkste determinanten van transities in of uit armoede (Duncan e.a., 1993; Oxley e.a., 2000). Toch is een job niet altijd voldoende om armoede

te vermijden (Peña-Casas & Latta, 2004: 3). Een laag loon, een beperkt gepresteerd aantal arbeidsuren of een bepaalde samenstelling van het huishouden kunnen leiden tot armoede bij werkenden (zie ook hoofdstuk 3 in deel I van dit boek). Zowel deeltijds als tijdelijk werk worden in dit verband vaak genoemd als risicofactoren (Bardone & Guio, 2005: 3; Trinczek, 2008: 7-8).

Deeltijds werk kan leiden tot een laag inkomen, omdat het gepresteerde aantal uren per week lager ligt dan bij een voltijdse job. Tijdelijk werk is een risicofactor voor armoede, omdat het kan leiden tot instabiele tewerkstelling, waarbij personen werkloos worden en zonder arbeidsinkomen vallen. Bovendien krijgen zowel deeltijdse als tijdelijke werknemers soms een lager loon per gepresteerd arbeidsuur dan voltijdse of permanente werknemers. Dit komt doordat beide types flexibele jobs vaak deel uitmaken van een secundair, inferieur segment op de arbeidsmarkt dat wordt gekenmerkt door jobs met een lage kwaliteit en een lage verloning (Kalleberg e.a., 2000: 256; Korpi & Levin, 2001: 127). Empirisch onderzoek bevestigt dat tijdelijke werknemers significant minder verdienen dan vaste werknemers, zelfs nadat gecontroleerd wordt voor individuele en andere jobgerelateerde verschillen (Booth, Francesconi & Frank, 2002: 211; Kalleberg, 2000: 350). Deeltijdse werknemers verdienen ook minder per uur dan voltijdse werknemers (Kalleberg, 2000: 345; Gustafsson e.a., 2003: 245-246).[1] In Europa bestaat nochtans een antidiscriminatieregelgeving die stipuleert dat deeltijdse en tijdelijke werknemers niet verschillend behandeld mogen worden in vergelijking met voltijdse en vaste werknemers, tenzij daar objectieve gronden voor bestaan (Eurofound, 2007). Het blijft echter mogelijk dat tijdelijke en deeltijdse werknemers tewerkgesteld zijn in beroepen en sectoren waar de lonen lager liggen.

Toch is de situatie complexer dan ze hier wordt voorgesteld. Zo argumenteert Kalleberg (2000: 345) dat werkgevers in verband met deeltijds werk twee strategieën hanteren: een 'marginaliseringstrategie'waarbij deeltijds werk gebruikt wordt als een middel tot goedkope arbeid en een 'integratiestrategie' waarbij deeltijds werk gebruikt wordt om waardevolle werknemers aan te trekken of te behouden. Veel hangt dus af van het vrijwillige dan wel opgelegde karakter van de flexibele job voor de werknemer.

In figuur 3 worden de belangrijkste redenen afgebeeld van werknemers om voor deeltijds werk te kiezen. Slechts een minderheid geeft aan eigenlijk een voltijdse job te zoeken, maar er geen te vinden. Mannen duiden deze reden echter relatief vaker aan dan vrouwen (20% versus 14%). Aangezien deeltijds werk bij mannen frequenter op onvrijwillige basis gebeurt, zou het kunnen dat mannen iets vaker met armoede worden geconfronteerd tijdens hun deeltijdse job dan vrouwen. Uit de figuur blijkt dat deeltijds werk dikwijls een strategie is om arbeid en gezin of andere verantwoordelijkheden te combineren. Vooral bij vrouwen geeft een meerderheid (52%) de zorg voor kinderen, voor andere afhankelijke personen of andere gezins- of persoonlijke verantwoordelijkheden op als hoofdreden voor hun deeltijdse arbeid; bij mannen is dit slechts 27%.

Deeltijds werk is vaker onvrijwillig bij mannen dan bij vrouwen

Deze bevindingen staan in schril contrast met die voor tijdelijk werk zoals voorgesteld in figuur 4. Tijdelijk werk heeft in de grote meerderheid van de gevallen een opgelegd karakter. 85% van de vrouwelijke en 79% van de mannelijke tijdelijke werknemers geeft aan dat ze in een tijdelijke job zitten, omdat ze geen vast werk konden vinden. Slechts ongeveer 10% van zowel mannen als vrouwen geeft aan geen vast werk te willen. Aangezien tijdelijk werk vaker dan deeltijds werk een onvrijwillige situatie betreft, kunnen we verwachten dat tijdelijk werk ook frequenter met slechtere arbeidsomstandigheden en armoede gepaard zal gaan dan deeltijds werk.

Figuur 3 – Belangrijkste reden voor deeltijds werk (België, 2007, percentages).

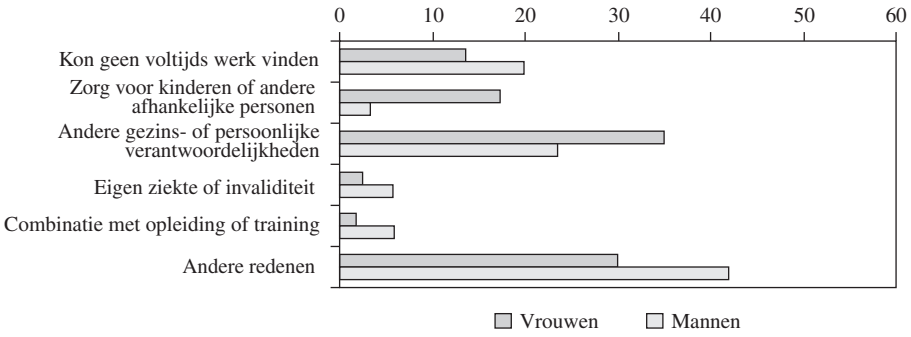

Bron: Eurostat (2008c).

Figuur 4 – Belangrijkste reden voor tijdelijk werk (België, 2007, percentages).

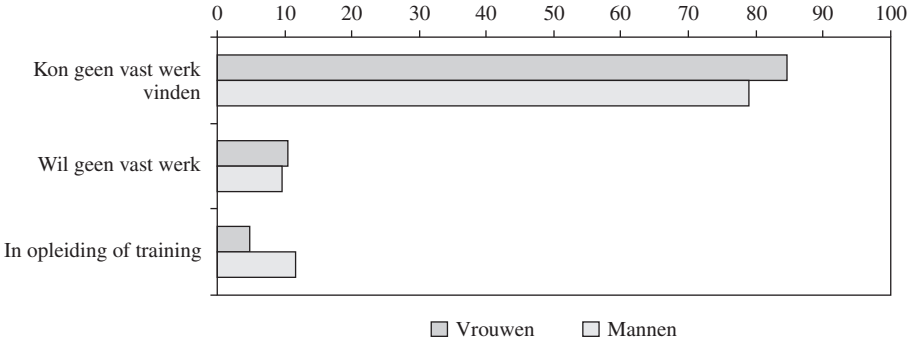

Bron: Eurostat (2008d).

Een laag loon kan inkomensarmoede uitlokken, maar deze twee vallen niet noodzakelijk samen (Nolan & Marx, 2000: 1). Twee factoren kunnen interfereren in deze relatie. Ten eerste kunnen werknemers een beroep doen op andere inkomensbronnen buiten het loon. Zo is het mogelijk dat ze private inkomsten, inkomsten uit kapitaal, uitkeringen of bijstand ontvangen gedurende tenminste een deel van het jaar waarin ze als werknemer zijn tewerkgesteld. Ten tweede maken werknemers meestal deel uit van een ruimer huishouden, waarbinnen zowel de lasten als de inkomsten worden gepoold (Debels, 2003). Volgens Strengmann-Kuhn (2002: 6) bestaan er twee routes naar armoede bij de werkende bevolking: (1) werkenden verdienen een loon dat zo laag is dat ze armoede niet zouden kunnen vermijden indien ze alleen zouden leven én ze kunnen armoede evenmin vermijden via de inkomsten van andere leden van hun huishouden of via bijkomende middelen; (2) werkenden verdienen een voldoende hoog loon, waarmee ze boven de armoedegrens zouden uitkomen indien ze alleen zouden leven, maar vallen toch onder de armoedelijn omwille van hun huishoudelijke context. De tweede situatie, waarbij de huishoudelijke context de directe oorzaak van de armoede vormt, is in alle Europese landen de meest frequente oorzaak van armoede (Strengmann-Kuhn, 2002: 7). Het belang van de huishoudelijke context blijkt ook uit de bevinding dat tweeverdienerhuishoudens er bijna gegarandeerd in slagen om uit de armoede te blijven, terwijl het eenverdienerschap een significant armoederisico impliceert (Marx & Verbist, 1998: 67). Bijgevolg argumenteert men vaak dat niet het lage loon, maar de huishoudelijke context verantwoordelijk is voor armoede bij werkenden. Daarom is het belangrijk om na te gaan of verschillen in de huishoudelijke context tussen flexibele en niet-flexibele werknemers verantwoordelijk kunnen zijn voor eventuele verschillen in armoederisico tussen deze groepen.

5. Data en meting

In dit hoofdstuk presenteren we twee analyses: een beschrijvende en een regressie-analyse. In de beschrijvende analyse is de voornaamste doelstelling om een stand van zaken te geven met betrekking tot het armoederisico van deeltijdse en tijdelijke werknemers in België. Daartoe gebruiken we de data van de European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC). De EU-SILC is een statistisch instrument dat centraal georganiseerd en gecoördineerd wordt door Eurostat met het oog op het verzamelen van cross-sectionele en longitudinale data met betrekking tot inkomensarmoede en sociale uitsluiting in de Europese Unie (Eurostat, 2007). De EU-SILC ging in 2004 van start in 13 Europese lidstaten, waaronder België. In België gebeurt de dataverzameling door de FOD Economie, KMO, Middenstand en Energie, Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie. De referentiebevolking voor de steekproef vormen

alle private huishoudens en hun leden die in het land verblijven op het moment van de dataverzameling (Eurostat, 2007). In België werd een steekproef gerealiseerd van 5.275 huishoudens en 10.146 individuen in 2004 en van 5.137 huishoudens en 9.974 individuen in 2005. De steekproef streeft representativiteit na voor de Belgische bevolking (Eurostat, 2007).

Personen worden beschouwd als arm wanneer het totale equivalente beschikbare jaarinkomen van hun huishouden valt onder de 60% van het mediaan equivalente beschikbare jaarinkomen van alle huishoudens in de Belgische bevolking. Equivalent inkomen betekent dat het totale inkomen van het huishouden gedeeld wordt door een equivalentieschaal om de structuur en grootte van het huishouden in rekening te brengen. We hanteren de '*modified OECD*'-equivalentieschaal, die een gewicht van 1 telt voor het eerste lid van het huishouden, 0,5 voor elke bijkomende volwassene en 0,3 voor elk kind onder de 14. De inkomensgegevens in de analyse werden verzameld in het enquêtejaar 2005, maar hebben betrekking op het kalenderjaar 2004. Ze worden gekoppeld aan de tewerkstellingsinformatie voor de respondenten voor het jaar 2004. De variabele deeltijds of voltijds werk is gebaseerd op zelfperceptie, met andere woorden, of de respondent de eigen tewerkstellingsstatus als voltijds of deeltijds werkend classificeert. De variabele tijdelijk werk is gebaseerd op de vraag of de werknemer een tijdelijk (bepaalde duur) of vast (onbepaalde duur) contract heeft.

In het tweede deel van de analyses presenteren we een regressieanalyse. De bedoeling van deze analyse is om een aantal causale uitspraken te doen. Daarvoor is een multivariate analyse vereist, wat betekent dat andere variabelen onder controle moeten worden gehouden om te kunnen bepalen wat het netto-effect is van de variabelen deeltijds en tijdelijk werk op armoede. De data van EU-SILC bleken niet toereikend voor een dergelijke multivariate analyse. Door de koppeling van inkomens- en tewerkstellingsinformatie over twee verschillende jaren werd de steekproef gereduceerd tot de longitudinale steekproef. In combinatie met de lage armoedefrequenties bij deeltijds en tijdelijk werkenden, leverde dit onvoldoende observaties op voor een betrouwbare schatting van een regressiemodel. Daarom maken we voor de regressie-analyse gebruik van de data van het European Community Household Panel (of ECHP), de voorloper van de EU-SILC die liep van 1994 tot 2001 (Peracchi, 2002). Deze dataset heeft het bijkomende voordeel dat we toegang krijgen tot een volwaardige longitudinale dataset, wat een longitudinale analyse met meer causale kracht toelaat.

De armoedevariabele werd op een vergelijkbare manier gemeten in zowel het ECHP als in de EU-SILC. Deeltijds werk wordt in het ECHP gedefinieerd als werk van minder dan 30 uren per week, terwijl tijdelijk werk gedefinieerd wordt als elk niet-permanent arbeidscontract. We gebruiken enkel de laatste zeven golven van de longitudinale dataset, omdat in de eerste golf het type arbeidscontract nog niet werd gemeten.

We kozen voor een '*fixed-effects*' conditioneel logistisch regressiemodel (Allison, 2005: 47-78). Kenmerkend voor een dergelijk model is dat het de variatie

binnen individuen over de tijd tracht te verklaren en niet de variatie tussen individuen zoals dat het geval was in de beschrijvende analyses (Allison, 2004: 191). Het model beantwoordt de vraag waarom een individu op bepaalde tijdstippen arm is en op andere tijdstippen niet arm; met andere woorden het verklaart veranderingen in de armoedestatus van individuen. In ons geval probeert het in te schatten of en in welke mate tijdelijk en/of deeltijds werk een rol spelen in die armoedemobiliteit. Dit verschilt van een klassiek regressiemodel dat erop gericht is te verklaren waarom een groep individuen arm is en een andere groep dat niet is (Allison, 2004: 65). Het voordeel van het fixed-effects model is dat het controleert voor ongeobserveerde heterogeniteit (Allison, 2004: 188). Dit betekent dat alle variabelen die niet veranderen doorheen de tijd, zelfs variabelen die niet in het model werden opgenomen, onder controle gehouden worden. Een nadeel van dit model is dat het minder efficiënt is, met als gevolg dat effecten minder snel statistisch significant zullen zijn dan in een gewone regressieanalyse (Allison, 2004: 191).

6. Een beschrijvende analyse

6.1 **Het armoederisico van deeltijdse en tijdelijke werknemers**

Op de Belgische arbeidsmarkt impliceren zowel deeltijds als tijdelijk werk een verhoogd armoederisico voor de betrokken werknemers. Dit blijkt uit figuur 5, waarin het armoederisico van een aantal groepen op de arbeidsmarkt wordt ver-

Figuur 5 – Percentage armen in verschillende categorieën van de actieve bevolking (België, 2004).

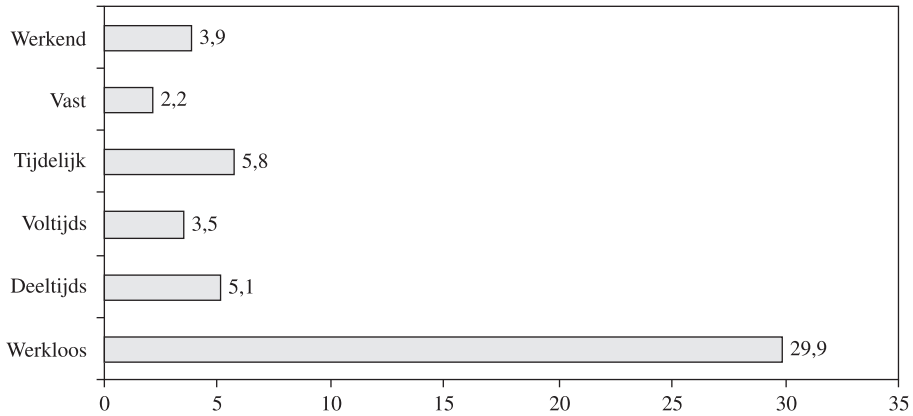

Bron: Eigen berekeningen EU-SILC (2004-2005).

geleken. Deeltijdse werknemers hebben een armoederisico van 5,1% wat beduidend hoger ligt dan het armoederisico van voltijdse werknemers (3,5%) (X^2 = 3,39; p = 0,07). Het verschil tussen tijdelijke en vaste werknemers is nog meer uitgesproken: daar waar een vaste werknemer een armoederisico van 2,2% heeft, lopen tijdelijke werknemers een significant hoger armoederisico van 5,8% (X^2 = 11,42; p = 0,0007). De gevonden verschillen corresponderen met eerdere bevindingen op basis van oudere databronnen, met name het ECHP (European Commission, 2004). Ondanks de verschillen tussen flexibele en niet-flexibele werknemers situeert het armoederisico van beide groepen zich ver beneden het armoederisico van werklozen, dat oploopt tot 29,9%. Dit bevestigt de idee dat armoede bij werkenden in België een beperkt fenomeen is, zelfs bij flexibel werkenden, en dat het probleem zich veel sterker manifesteert bij de doelgroep van de werklozen.

6.2 Een laag loon of zware lasten?

Een eerste vraag die zich bij deze vaststellingen opdringt, is of de armoede bij deeltijds en tijdelijk werkenden in eerste instantie wordt veroorzaakt door een laag loon dan wel door de huishoudencontext waarin deze personen zich bevinden. Om dit te onderzoeken, onderscheiden we werknemers met en zonder een armoedeloon. Er is sprake van een armoedeloon wanneer het totale loon[2] op jaarbasis van de werknemer onvoldoende zou zijn om een (hypothetisch) huishouden met alleen de werknemer uit de armoede te houden. Uit tabel 2 blijkt dat 34% van de deeltijdse werknemers een armoedeloon heeft, terwijl dit bij voltijdse werknemers slechts om 17% gaat. Van de deeltijdse werknemers met een armoedeloon komt slechts 11% effectief in de armoede terecht; 89% van hen kan dankzij andere inkomsten binnen de huishoudelijke context aan de armoede ontsnappen. Bij voltijdsen met een armoedeloon vallen gelijkaardige cijfers op te tekenen, zij het dat een armoedeloon daar nog iets vaker wordt vertaald in effectieve armoede binnen het huishouden (15%). Voltijdsen met een armoedeloon slagen er dus iets minder vaak in dan hun deeltijdse tegenpolen om dankzij andere inkomsten, gegenereerd binnen de huishoudelijke context, armoede te vermijden. Hoewel dit verschil gering is, kan het wijzen op bepaalde strategieën van huishoudens om het hoofd boven water te houden. Het zou kunnen worden verklaard doordat individuen pas kiezen voor deeltijds werk op voorwaarde dat binnen het huishouden voldoende alternatieve inkomsten gegenereerd kunnen worden.

De omgekeerde situatie, waarbij werknemers zonder armoedeloon toch arm zijn, is zeldzaam. Slechts 2% van de deeltijdse werknemers die met hun loon boven de armoedegrens uitkomen indien ze alleen zouden leven, worden toch met armoede geconfronteerd door de extra lasten die het huishouden met zich meebrengt. Bij de voltijdsen is dit percentage 1%.

Uit het tweede luik van tabel 2 blijkt dat armoede bij deeltijdse werknemers in 74% van de gevallen gepaard gaat met een armoedeloon. In 16% van de gevallen is er geen sprake van een armoedeloon en wordt armoede bij deeltijdse werknemers dus veroorzaakt door de huishoudelijke context. Hoewel dit een niet te verwaarlozen percentage is, nuanceert het de stelling van Strengmann-Kuhn (2002) dat armoede bij werkenden meestal wordt veroorzaakt door de huishoudelijke context. Het sluit echter wel aan bij de bevinding van Nolan & Marx (2000:7) dat de meeste werknemers met een laag loon niet in arme huishoudens leven, terwijl de meeste werknemers in arme huishoudens wel een laag loon hebben. Bij de deeltijdsen die erin slagen om armoede te vermijden, heeft 31% een loon dat ontoereikend zou zijn zonder andere inkomsten gegenereerd binnen de huishoudelijke context van de werknemer. Bij voltijdsen bedraagt dit percentage slechts 15%. Opnieuw kan dit erop wijzen dat deeltijdsen vaker dan voltijdsen een huishoudelijke context kennen waarin ook andere inkomsten worden gegenereerd om armoede te vermijden..

Tabel 2 – Percentage armen bij voltijdse en vaste werknemers met en zonder armoedeloon en percentage met armoedeloon bij arme en niet-arme voltijdse en deeltijdse werknemers.

		Relatieve frequentie	**Percentage armen**		**Relatieve frequentie**	**Percentage armoedeloon**
Voltijds	Armoedeloon	16,6	15,3	Arm	3,5	72,6
	Geen armoedeloon	83,4	1,2	Niet arm	96,5	14,6
Deeltijds	Armoedeloon	33,6	11,3	Arm	5,1	74,2
	Geen armoedeloon	66,5	2,0	Niet arm	94,9	31,4
Vast	Armoedeloon	7,5	13,1	Arm	2,2	45,7
	Geen armoedeloon	92,5	1,3	Niet arm	97,8	6,5
Tijdelijk	Armoedeloon	36,6	(12,4)	Arm	5,8	(78,6)
	Geen armoedeloon	63,4	(2,0)	Niet arm	94,2	34,1

Noot 1. Schattingen tussen haakjes zijn weinig betrouwbaar wegens kleine aantallen observaties.
Noot 2. Leesvoorbeeld eerste rij: 16,6% van de voltijdse werknemers heeft een armoedeloon. 15,3% van de voltijdse werknemers met een armoedeloon is arm. 3,5% van de voltijdse werknemers is arm. 72,6% van de voltijdse werknemers die arm zijn, heeft een armoedeloon.

Bron: EU-SILC (2004-2005).

Het aandeel werknemers met een armoedeloon ligt bij tijdelijke werknemers (37%) substantieel hoger dan bij vaste werknemers (7,5%). Er kan dus worden geconcludeerd dat flexibel werk, hetzij onder de vorm van deeltijdse, hetzij onder de vorm van tijdelijke jobs, vaker leidt tot een laag inkomen uit arbeid. Toch wordt, net als bij deeltijds werk, opnieuw slechts een beperkt deel van de tijdelijke werknemers met een armoedeloon ook effectief arm (12%). Bij vaste werknemers is dit percentage erg gelijklopend (13%).

Net als bij arme deeltijdse werknemers, observeren we bij een grote meerderheid van de arme tijdelijke werknemers (79%) een ontoereikend armoedeloon. Op dit vlak is het verschil met arme vaste werknemers groot. Bij deze laatste groep heeft slechts een minderheid van 46% ook een armoedeloon. Bijgevolg ontstaat de meerderheid van de armoedesituaties bij vaste werknemers door toedoen van een belastende huishoudelijke context en ondanks een voldoende toereikend loon voor één persoon. We kunnen dan ook concluderen dat vooral kinderlast hier een belangrijke rol speelt.

6.3 Het belang van een financieel ondersteunende huishoudelijke context

Bovenstaande resultaten suggereren dat voor de verklaring van armoede bij flexibel werkenden de huishoudelijke context een belangrijke rol speelt. Meer specifiek kan verwacht worden dat de negatieve impact van deeltijds en tijdelijk werk op het armoederisico kleiner zal zijn binnen een financieel ondersteunende huishoudelijke context. Deze hypothese wordt hier verder onderzocht door na te gaan of het verband tussen flexibel werk en armoede verschilt naargelang er zich andere werkende leden in het huishouden bevinden of niet.

In tabel 3 zien we het armoederisico voor werknemers in verschillende types contracten naargelang er zich andere werkenden in het huishouden bevinden of niet. Het positieve verband tussen deeltijds werk en armoede blijft behouden indien er zich geen andere werkenden in het huishouden bevinden. In dat geval is de armoede bij deeltijds werkenden dubbel zo groot als bij voltijds werkenden, een verschil dat statistisch hoogst significant is (Fisher p = 0,002).[3] Wanneer er zich wel andere werkenden in het huishouden bevinden, gaat dit verband plots de tegengestelde richting uit in die zin dat deeltijdse werknemers minder vaak arm blijken dan hun voltijdse tegenhangers. Deze relatie is echter niet statistisch significant (Fisher p = 0,62), dus het verband houdt eigenlijk op te bestaan. Dit bevestigt de hypothese dat deeltijds werk enkel problematisch is in huishoudens zonder andere kostwinners. Het kan wijzen op een selectie-effect in de zin dat mensen pas deeltijds gaan werken van zodra er voldoende andere inkomsten kunnen worden gegenereerd binnen het huishouden.

Net als bij deeltijds werk, is de kans op armoede bijna dubbel zo groot voor tijdelijke als voor vaste werknemers indien er geen andere werkenden in het huishouden aanwezig zijn (Fisher p = 0,06). In tegenstelling tot bij deeltijds werk, verdwijnt dit verband niet indien er andere werkenden in het huishouden aanwezig zijn, maar wordt het integendeel sterker (Fisher p = 0,01). Het aantal tijdelijke en vaste werknemers in de steekproef dat arm wordt ondanks andere werkenden in het huishouden is echter zo klein dat deze bevinding met de nodige voorzichtigheid behandeld moet worden.

Tabel 3 – Percentage armen naargelang van de arbeidsmarktsituatie en andere werkenden in het huishouden, leeftijd en gender (België, 2004).

	Voltijds	**Deeltijds**	**Vast**	**Tijdelijk**
Geen andere werkende in het huishouden	7,1	14,9	5,5	11,1
Andere werkende in het huishouden	1,4	(0,9)	(0,4)	(2,6)
Jong (18-34)	3,6	9,0	3,2	6,9
Midden (35-44)	4,5	(3,4)	2,1	(5,4)
Oud (45-64)	2,5	(3,2)	1,5	–
Man	4	(9,7)	2,3	(9,2)
Vrouw	2,5	4,3	2	(3,5)

Noot 1. Schattingen tussen haakjes zijn weinig betrouwbaar wegens kleine aantallen observaties.
–: kan niet gegeven worden wegens te weinig observaties en omwille van privacy-redenen

Bron: EU-SILC (2004-2005).

6.4 Interacties met leeftijd en gender

Vervolgens stellen we de vraag of het verband tussen flexibel werk en armoede anders is naargelang van de leeftijdsfase waarin de werknemer zich bevindt. In tabel 3 onderscheiden we drie leeftijdsgroepen: jong (18-34 jaar), midden (35-44 jaar) en oud (45-64 jaar). Er bestaat een opmerkelijk verschil in de relatie tussen deeltijds werk en armoede naargelang van de leeftijdsgroep. Terwijl bij jongeren deeltijds werk significant vaker tot armoede leidt (Fisher p = 0,01), ligt het armoedepercentage in de middelste leeftijdsgroep lager bij deeltijdsen dan bij voltijdsen (maar dit laatste verband is niet significant, Fisher p = 0,56). In de oudste leeftijdsgroep ligt armoede bij deeltijdsen opnieuw hoger dan bij voltijdsen, maar net als in de middengroep is dit verband statistisch niet significant (Fisher p = 0,49). Dit wijst erop dat deeltijds werk vooral voor jongeren problematisch is. In deze fase van de levensloop werken deeltijdse jongeren mogelijk minder vaak in een beschermende huishoudelijke context. Zo omvat de middelste leeftijdsgroep vermoedelijk meer anderhalfverdienergezinnen die zich deeltijds werk beter kunnen permitteren, omdat een andere kostwinner voldoende inkomsten binnenbrengt. Het verband tussen tijdelijk werk en armoede blijkt niet afhankelijk te zijn van de leeftijdsgroep (zie ook tabel 3).

In een volgende stap gaan we na of het verband tussen flexibel werk en armoede verschilt tussen mannen en vrouwen. Opnieuw waarschuwen we dat sommige cellen in tabel 3 weinig observaties omvatten en dat de resultaten daarom voorzichtig geïnterpreteerd dienen te worden. Niettemin blijkt dat het positieve verband tussen deeltijds of tijdelijk werk en armoede zowel voor mannen als voor vrouwen geldt. Toch lijkt de negatieve impact van beide flexibele werkvormen sterker te spelen voor mannen dan voor vrouwen. Aangezien flexibel werk in beide vormen minder frequent voorkomt bij mannen dan bij vrou-

wen, lijkt het erop dat flexibel werk bij mannen in sterkere mate wijst op een minder goede arbeids- en inkomenspositie dan bij vrouwen. Anders gezegd: mannen werken minder vaak flexibel, maar als ze flexibel werken, signaleert dit vaker een problematische situatie.

6.5 Interactie met reden voor parttimejob

Ten slotte testen we of het verband tussen flexibel werk en armoede afhangt van de reden waarom de flexibele job wordt opgenomen. Aangezien in de data de reden voor tijdelijk werk niet wordt bevraagd, beperken de analyses zich tot deeltijds werk. In tabel 4 wordt onderscheid gemaakt tussen werknemers die deeltijds werken, omdat ze geen job met een groter aantal uren konden vinden en werknemers die deeltijds werken omwille van andere persoonlijke redenen. Volgens de EU-SILC data kiest 23% van de deeltijdse werknemers voor een deeltijdse job, omdat ze geen voltijdse job konden vinden; 38% heeft een deeltijdse job omwille van huishoudelijk werk of de zorg voor kinderen en andere personen; 28% geeft aan niet meer uren te willen werken; 4% beschouwt de deeltijdse job als een voltijdse job; 4% geeft persoonlijke ziekte of invaliditeit op als hoofdreden voor de deeltijdse job en 3% een opleiding of training.

23% van de deeltijdse werknemers kan geen voltijdse job krijgen

Uit tabel 4 blijkt dat het armoederisico bij deeltijdsen die geen voltijdse job konden vinden bijna dubbel zo hoog ligt als bij deeltijdsen die om andere persoonlijke redenen een deeltijdse job hebben. Hoewel het verschil aanzienlijk is, is het statistisch niet significant (Fisher p = 0,14). Dit heeft vermoedelijk te maken met het beperkte aantal observaties voor deze combinatie van variabelen. Werknemers die om andere persoonlijke redenen deeltijds werk hebben, vertonen wel nog steeds een significant hogere armoedekans dan voltijdse werknemers (Fisher p = 0,04).

Tabel 4 – Armoederisico naargelang van deeltijds of voltijds werk en naargelang van de reden voor deeltijds werk (België, 2004).

	Armoederisico
Deeltijds omdat men geen voltijdse job kan vinden	(11)
Deeltijds om andere persoonlijke redenen	5,9
Voltijds	3,5

χ^2 test voor onafhankelijkheid = 14,51, p = 0,0007

Noot 1. Schattingen tussen haakjes zijn weinig betrouwbaar wegens kleine aantallen observaties.

Bron: EU-SILC (2004-2005).

7. Een causale regressieanalyse

In deze paragraaf presenteren we de resultaten van een 'fixed-effects' conditioneel logistisch regressiemodel dat inkomensarmoede voorspelt (zie ook paragraaf 5). Er worden drie modellen voorgesteld en vergeleken. Het eerste model is het basismodel en schat enkel de effecten van een tijdelijke en een deeltijdse job op het armoederisico. Het tweede model voegt daar een uitgebreide reeks controlevariabelen aan toe die betrekking hebben op de job, op de persoonlijke kenmerken en op de huishoudelijke kenmerken van het individu. In het derde model worden daar nog relevante interactie-effecten aan toegevoegd.

Uit het eerste model blijkt dat het effect van een tijdelijke job op armoede positief en statistisch significant is. Dit betekent dat mensen vaker arm zijn wanneer ze een tijdelijke job uitoefenen dan wanneer ze een vaste job hebben. Tijdelijke werknemers een vaste job geven, kan dus helpen om armoede te vermijden. Het effect van deeltijds werk is ook positief, maar niet significant. Of mensen een deeltijdse dan wel een voltijdse job uitoefenen, lijkt hun kans op armoede dus niet op een significante manier te beïnvloeden.

In het tweede model kunnen we zien of het effect van een tijdelijke of deeltijdse job verandert als er wordt gecontroleerd voor andere variabelen. Er zijn drie types controlevariabelen opgenomen in het model: ten eerste: jobgerelateerde kenmerken (beroep en sector van de werknemer), ten tweede: persoonsgebonden kenmerken (opleiding, leeftijd en burgerlijke staat) en ten slotte huishoudelijke kenmerken (aantal volwassenen en kinderen in het huishouden en of er al dan niet een andere werkende in het huishouden zit). Merk op dat, zoals reeds besproken in paragraaf 5, het model ook controleert voor alle ongeobserveerde kenmerken die constant blijven doorheen de tijd.

De totale effecten van het beroep en de sector van werknemers op hun armoedekans blijken niet significant; daarom wordt er verder geen aandacht aan besteed. Een aantal persoonlijke kenmerken die kunnen veranderen doorheen de tijd oefenen wel een significante invloed uit op de armoedekansen van de werknemer. Mensen die hun diploma van hoger secundair onderwijs aanvullen met een diploma van tertiair onderwijs hebben een significant hogere kans om uit armoede te ontsnappen. De armoedekans neemt toe naarmate werknemers ouder worden. Er is een positief effect op de kans om arm te worden voor werknemers die scheiden of weduwe/weduwnaar worden, maar dit effect is niet statistisch significant. Voor werknemers die nooit gehuwd waren en huwen daalt de armoedekans sterk. Een toename in het aantal kinderen en het aantal volwassenen in het huishouden van de werknemer hebben respectievelijk een positief en een negatief effect op de armoedekans, maar opnieuw bereikt geen van beide effecten statistische significantie. Er gaat wel een duidelijk effect uit van een andere kostwinner dan de werknemer in het huishouden. In de jaren waarin er zich geen andere werkenden in het huishouden van de werknemer bevinden, stijgt het armoederisico van de werknemer beduidend. Na controle voor al deze

Tabel 5 – Effecten van een fixed-effects conditioneel logistisch regressiemodel dat inkomensarmoede voorspelt (60%-armoedelijn, België, 1995-2001).

Onafhankelijke variabelen	**Model 1 Basismodel**	**Model 2 Controle-variabelen**	**Model 3 Interactie-effecten**
Arbeidscontract			
Tijdelijke job	0,80**	0,67*	0,65
Vaste job	REF	REF	REF
Arbeidsregime			
Deeltijdse job	0,28	0,51	-0,61
Voltijdse job	REF	REF	REF
Beroep			
Wetgevers, senior ambtenaren en managers		1,26	1,26
Professionals		1,35	1,17
Specialisten en assitent-professionals		1,27	1,13
Bedienden		1,25*	1,21*
Dienstenwerkers, winkel- en verkooppersoneel		0,06	0,15
Vaklui en gerelateerde handelaars		-0,52	-0,53
Fabrieks- en machinebedienaars en assembleurs		0,42	0,49
Eenvoudige beroepen & landbouwers		REF	REF
Sector			
Landbouw, mijnbouw & nutsbedrijven		0,73	0,68
Fabriekswezen & bouw		REF	REF
Transport & Handel		-0,09	0,03
Zakelijke diensten		-0,44	-0,72
Sociale diensten		-0,55	-0,4
Persoonlijke diensten		0,06	0,23
Hoogste opleidingsniveau			
Lager secundair onderwijs of minder		REF	REF
Hoger secundair onderwijs		0,81	0,76
Tertiair onderwijs		-2,07	-2,63
Leeftijd		0,30***	0,32***
Burgerlijke staat			
Nooit gehuwd		2,10**	2,01**
Gehuwd		REF	REF
Gescheiden of verweduwd		0,65	0,45
Aantal volwassenen in huishouden		-0,44	-0,51
Aantal kinderen in huishouden		0,32	0,31
Andere werkende in huishouden		1,45***	1,12**
Interactie andere werkende in huishouden*			
deeltijdse job			2,14**
Modelstatistieken			
Aantal personen	*3250*	*3250*	*3250*
Aantal persoonsjaren	*8785*	*8785*	*8785*
Test globale nulhypothese	*5,1365**	*49,1087****	*54,5732****
AIC model fit	*353,843*	*349,871*	*346,406*

** p < 0,1 ** = p < 0,05, *** = p < 0,01 REF = referentiecategorie.*

Bron: Eigen berekeningen ECHP-UDB 2003.

effecten, blijft het effect van een tijdelijke job op de armoedekans positief en significant, en is het effect van een deeltijdse job op de armoedekans nog steeds niet significant.

In een volgende stap voegden we een aantal interactie-effecten toe aan het tweede model, met name interactie-effecten tussen de variabelen deeltijds en tijdelijk werk enerzijds en de variabelen leeftijd, gender en al dan niet andere werkende(n) in het huishouden anderzijds. Slechts één van deze effecten bleek significant en werd daarom weerhouden in het hier gepresenteerde model 3, namelijk het interactie-effect tussen deeltijdse job en al dan niet een andere werkende in het huishouden. De interactie-effecten tussen leeftijd en deeltijds werk en tussen gender en deeltijds/tijdelijk werk die teruggevonden werden in de beschrijvende analyses, hielden dus niet stand in een multivariaat model.

Hoe kan het significante interactie-effect tussen deeltijdse job en een andere werkende in het huishouden geïnterpreteerd worden? Het betekent dat het effect van een deeltijdse job verschilt naargelang de werknemer zich bevindt in een huishouden met een andere werkende in het huishouden van de werknemer of niet. Wanneer een werknemer zich in een huishouden bevindt met een andere werkende, maakt een deeltijdse of voltijdse job weinig verschil voor zijn of haar armoederisico. Er zijn zelfs aanwijzingen dat een deeltijdse job in dat geval de kans op armoede verlaagt, aangezien het geschatte effect negatief is; dit effect is evenwel statistisch niet significant. Wanneer de werknemer zich bevindt in een huishouden zonder andere werkende(n), daarentegen, impliceert een deeltijdse job een sterk verhoogd armoederisico voor de werknemer.

8. Besluit

Aangezien steeds meer werknemers in België gedurende een bepaalde fase in hun levensloop geconfronteerd worden met flexibele jobs, onderzochten we in dit hoofdstuk of en onder welke omstandigheden deeltijdse en tijdelijke jobs een oorzaak zijn van armoede bij de werkende bevolking. Daarvoor baseerden we ons op twee databronnen: de European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC, 2004-2005) en het European Community Household Panel (ECHP, 1995-2001). Met de eerste dataset beoogden we een zo actueel mogelijke beschrijving van het armoederisico van deeltijdse en tijdelijke werknemers. Daarbij besteedden we bijzondere aandacht aan mogelijke interacties met leeftijd, gender, huishoudelijke context en de reden voor de flexibele job. Aan de hand van de tweede dataset onderzochten we of transities tussen flexibele en niet-flexibele jobs veranderingen in de armoedepositie van werknemers kunnen verklaren.

De voornaamste conclusie van dit hoofdstuk is dat deeltijds en tijdelijk werk een verhoogd armoederisico met zich meebrengen. Het percentage armen ligt

hoger bij deeltijdse dan bij voltijdse en bij tijdelijke dan bij vaste werknemers. Bovendien lopen werknemers een hoger armoederisico in periodes waarin ze een tijdelijke job hebben dan in periodes waarin ze een vaste job hebben, ook na controle voor een ruime waaier van job-, persoon- en huishoudengerelateerde variabelen. Hun armoederisico ligt ook hoger in periodes van deeltijds werk, maar enkel wanneer er geen andere werkende(n) in het huishouden verblijven.

De verklaring voor dit verhoogde armoederisico moet in eerste instantie worden gezocht in de ontoereikende arbeidsinkomsten die met dergelijke jobs gepaard gaan. Deeltijdse werknemers werken minder uren dan voltijdse werknemers, terwijl tijdelijke werknemers vaker met periodes van werkloosheid te kampen hebben. In tegenstelling tot eerder onderzoek (Strengmann-Kuhn, 2002) blijkt dat slechts een minderheid van de armoedesituaties bij deeltijdse en tijdelijke werknemers primair het gevolg zijn van een belastende huishoudelijke context. Bij een meerderheid is er in eerste instantie sprake van een armoedeloon, dit is een arbeidsinkomen dat ontoereikend zou zijn om een hypothetisch huishouden met enkel de werknemer uit de armoede te houden. Dit wijst erop dat flexibele jobs wel degelijk een oorzaak zijn van '*in-work poverty*'. Het zonder meer aanmoedigen van flexibele jobs is dus problematisch vanuit het oogpunt van een flexicurity-beleid. Merk op dat deze conclusie enigszins genuanceerd wordt wanneer we in rekening brengen dat flexibele, laagbetaalde jobs ook kunnen helpen om armoede te voorkomen, in die zin dat ze huishoudens die arm zouden zijn zonder de inbreng van de flexibele job, tóch boven de armoedegrens kunnen tillen (zie Nolan & Marx, 2000: 17).

Flexibele jobs zijn wel degelijk een oorzaak van 'in-work poverty'

Een armoedeloon impliceert nochtans niet automatisch armoede, aangezien slechts een kleine minderheid van de werknemers met een ontoereikend loon ook effectief arm wordt. Dit onderzoek bevestigt de beschermende rol die andere inkomsten, gegenereerd binnen de huishoudelijke context, spelen voor werknemers met een armoedeloon. Vooral andere werkende personen in het huishouden leiden tot een aanzienlijke daling van het armoederisico bij deeltijdse en tijdelijke werknemers. Het verschil in armoederisico tussen deeltijdse en voltijdse werknemers houdt zelfs op te bestaan met een andere werkende in het huishouden. Tijdelijke werknemers blijven daarentegen kampen met een verhoogd armoederisico ten opzichte van vaste werknemers ook wanneer er zich een andere werkende in het huishouden bevindt.

De bevindingen in dit hoofdstuk suggereren bovendien dat er een belangrijke tweespalt bestaat onder de deeltijdse werknemers. Aan de ene zijde staan de werknemers die vanuit hun persoonlijke situatie kiezen voor deeltijds werk. Vaak kunnen zij de minderinkomsten die uit deze keuze voortvloeien, opvangen

door andere inkomstenbronnen aan te spreken, zoals inkomsten van een andere werkende in het huishouden. Tot deze groep behoren iets vaker vrouwelijke werknemers, werknemers uit de middelste leeftijdsklasse en werknemers met een werkende partner. Aan de andere zijde staan de werknemers die eigenlijk een voltijdse job prefereren, maar die er geen kunnen bemachtigen of die door persoonlijke omstandigheden verplicht worden tot deeltijds werk. Tot deze groep behoren ook de deeltijds werkenden die als enige werkende optreden in hun huishouden. Zij kunnen de minderinkomsten, die gepaard gaan met deeltijds werk, dikwijls onvoldoende compenseren waardoor ze in armoede terechtkomen. Tot deze groep behoren iets vaker mannelijke werknemers, jongeren en werknemers zonder werkende partner. In het licht van het groeiende aantal echtscheidingen en het stijgende aantal alleenstaanden is vooral voor deze laatste categorie waakzaamheid geboden.

De tweespalt onder deeltijds werkenden impliceert het gevaar dat de vrijwillige keuze voor deeltijds werk, om tot een geslaagde combinatie van arbeid en gezin te komen, het voorrecht wordt van een beperkte groep huishoudens. In dat geval kunnen sommige huishoudens zich deeltijds werk veroorloven, omdat ze erin slagen op andere manieren voldoende inkomsten te genereren, terwijl dit voor andere huishoudens enkel een optie is mits ze bereid zijn hun inkomenszekerheid op te offeren.

Op basis van deze bevindingen argumenteren we dat een beleid dat deeltijds werk ontmoedigt evenmin oplossingen biedt, noch vanuit het oogpunt van de reductie van '*in-work poverty*', noch vanuit een '*flexicurity*'-oogpunt. Ten eerste kan de ontmoediging van deeltijds werk slechts in beperkte mate het armoedeprobleem bij werkenden reduceren, omdat er zich voor een substantiële groep deeltijdse werknemers geen armoedeprobleem stelt. Ten tweede staat het ontmoedigen van deeltijds werk haaks op de filosofie van een flexicurity-beleid. Flexicurity draait namelijk niet alleen om inkomenszekerheid, maar ook om andere vormen van zekerheid. Combinatiezekerheid of de zekerheid om betaald werk te kunnen combineren met andere activiteiten, is daar één van (Wilthagen & Tros, 2004). Deeltijds werk ontmoedigen zou impliceren dat combinatiezekerheid wordt opgeofferd voor inkomenszekerheid. Voor de werknemers bij wie deeltijds werk problematisch is, is een beleid dat tegelijk inkomens- en combinatiezekerheid ondersteunt daarom relevanter. In het bijzonder kunnen gerichte premies, zoals ouderschapsverlof of tijdskrediet ervoor zorgen dat armoedevrij deeltijds werk voor een ruimere groep werknemers een haalbare optie wordt.

Ten slotte argumenteren we dat het probleem van '*in-work poverty*' bij deeltijdse en tijdelijke werknemers in grote mate een verdoken werkloosheidsprobleem is. Bij deeltijdse werknemers is het armoedeprobleem het grootst wanneer er sprake is van ondertewerkstelling, dus wanneer de werknemer een deeltijdse job moet aanvaarden, omdat er geen voltijdse jobs beschikbaar zijn. Bij tijdelijke werknemers spelen periodes van werkloosheid na de tijdelijke job een rol

bij de verklaring van het verhoogde armoederisico (Debels, 2008: 201-219). Daarom zal een beleid gericht op het terugdringen van werkloosheid, vermoedelijk ook het meest efficiënt zijn om het armoedeprobleem bij flexibele werknemers op te lossen.

NOTEN

1. Tijdelijke werknemers zijn niet enkel achtergesteld wat betreft het loon, maar ook op tal van andere vlakken, bijvoorbeeld op het vlak van secundaire arbeidsvoorwaarden en de opbouw van socialezekerheids- en pensioenrechten (Debels e.a., 2006; Peeters e.a., 2008).
2. Dit omvat ook het loon uit een eventuele tweede job, dus niet enkel het loon uit de deel- of voltijdse hoofdjob.
3. Een Fisher Exact Test wordt gebruikt om de significantie van het verband na te gaan gezien het kleine aantal observaties in bepaalde cellen (Agresti, 2002: 91).

HOOFDSTUK 5

De economische gevolgen van scheiding: armoederisico's en copingstrategieën

Dimitri Mortelmans en Caroline Dewilde

1. Inleiding

Relatiebreuken zijn bijzondere levensloopgebeurtenissen, die grondig ingrijpen op het sociale, emotionele en economische leven van twee ex-partners. Anders dan levensloopgebeurtenissen die worden gevierd met rituelen en feesten, wordt een relatiebreuk in veel gevallen uitgevochten met behulp van advocaten en lange, bittere procedures. De beslissing tot de breuk kan abrupt komen, als een donderslag bij heldere hemel, of kan het afsluiten zijn van een lange periode van spanning en conflict. Niet alleen het emotionele huishouden van de ex-partners wordt bij de breuk opgesplitst, ook hun financiële en materiële realiteit maakt het voorwerp uit van de transitie. Inboedels worden gescheiden, rekeningtegoeden verdeeld en vaak wordt ook de echtelijke woning verkocht.

Het internationale wetenschappelijke onderzoek naar scheiding is uitgebreid en kent een lange traditie. De brede aandacht voor deze levensloopgebeurtenis heeft te maken met de impact ervan. Vanuit een temporeel oogpunt kan de onderzoeker aandacht hebben voor de oorzaken van de breuk (Blossfeld & Müller, 2003; Cherlin, 1992; Wagner & Weiss, 2006), het verloop van het scheidingsproces (Teachman & Polonko, 1990) en de gevolgen die hieruit voortvloeien (Amato, 2000; Kitson & Morgan, 1990). Vanuit de actoren bekeken, komen niet alleen de ex-partners in het vizier. Beide partners initiëren in de meeste gevallen wel de scheiding en regelen de afhandeling, maar toch worden in dit proces diverse andere partijen betrokken. Veel aandacht in het onderzoek gaat naar de kinderen van wie de ouders scheiden en recenter wordt ook de rol van grootouders en het familiale en sociale netwerk betrokken in het onderzoek. Buiten het netwerk van de partners zelf zijn ook diverse andere partijen en instanties betrokken, zoals advocaten, rechters, hulpverleners. Vanuit een inhoudelijk standpunt wordt gekeken naar demografische oorzaken en gevolgen (de Graaf & Kalmijn, 2006; Raeymaeckers e.a., 2006), financieel-economische thema's (Aassve e.a., forthcoming; Cheal, 1987; Dewilde, forthcoming-a; b; Jarvis & Jenkins, 1999; Poortman, 2000; Smock, 1993), sociale gevolgen (Kalmijn & Broese van Groenou, 2005; Kalmijn & Uunk, 2007), gezondheidsimplicaties (Strohscheina e.a., 2005) en schools presteren van de kinderen (Amato, 2000). Vanuit een le-

vensloopperspectief kunnen we aan de voorgaande domeinen nog het aspect van timing toevoegen, omdat het moment in de levensloop waarop een scheiding zich voordoet niet alleen andere oorzaken heeft, maar ook een ander verloop kent en tot andere gevolgen leidt. Vanuit beleidsperspectief tot slot is er aandacht voor de rol van de sociale bescherming na een breuk (Andreß e.a., 2006; Uunk, 2003), de mogelijkheden en moeilijkheden tot arbeidsmarktparticipatie, voornamelijk van moeders (Raeymaeckers e.a., 2008a; b; van Damme & Uunk, forthcoming), en het gebruik van sociale diensten en bemiddeling (Rebecca & Hunsley, 2006; ten Have e.a., 2005).

Omwille van de verregaande gevolgen en de sterk gestegen echtscheidingsgraad in ons land (zie verder) is het vreemd dat het sociaalwetenschappelijke onderzoek naar de gevolgen van (echt)scheiding in België altijd beperkt is gebleven. De Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (het vroegere NIS) publiceert de officiële echtscheidingscijfers online en in jaaroverzichten (zie http://www.statbel.fgov.be/info/home_nl.asp). Daarnaast werden enkele sociologische studies uitgevoerd over hertrouw (Matthijs, 1986), armoederisico's (Cantillon e.a., 1992), echtscheiding op latere leeftijd (Dooghe, 1996; Mortelmans, 2002), relatie-idealen (Jacobs, 2002) en geestelijke gezondheid (Bracke, 1998). Tot slot werd ook onderzoek verricht naar de determinanten van echtscheiding, enerzijds binnen het vroegere Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie (CBGS) (Corijn, 1999; 2005; Van Peer, 2007; Willems & Vanderhoeft, 1985), anderzijds op de Panel Studie van Belgische Huishoudens (PSBH) (Jacobs e.a., 2000).

In 2002 werd een onderzoeksprogramma opgestart naar de sociale en economische gevolgen van echtscheiding door het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CeLLO, UA). Daarnaast werd ook binnen het Onderzoekscentrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS, UA) aandacht besteed aan het verband tussen (echt)scheiding en de dynamiek van armoede. Dit onderzoek werd deels apart, deels in samenwerking uitgevoerd en resulteerde in diverse internationale publicaties. In deze bijdrage geven we voor het eerst een geïntegreerd beeld van de onderzoeksresultaten. Hierbij kaderen we de Belgische resultaten binnen de Europese context. Hoewel de nadruk van dit hoofdstuk ligt op de economische gevolgen van echtscheiding, vangen we aan met een kort overzicht van de demografische realiteit achter relatiebreuken. Deze paragraaf vormt als het ware het decor waartegen we de resultaten presenteren. Na deze brede inleiding, geven we een kijk op de omvang van het probleem: hoe sterk is de terugval in inkomen na een relatiebreuk? We hebben daarbij niet alleen aandacht voor de terugval op zich, maar bekijken ook in welke mate een inkomensdaling een risico op armoede impliceert. We bekijken de economische terugval in eerste instantie in financiële termen, meer bepaald in termen van beschikbaar huishoudinkomen. Aanvullend hierop bespreken we ook de 'niet-monetaire' gevolgen van een scheiding door de levensomstandigheden en de woonsituatie van de ex-partners na de breuk te belichten. Zoals gezegd is

de echtelijke woonst bij veel breuken de belangrijkste vorm van kapitaal, die ofwel door een van beide partners wordt overgekocht of die wordt verkocht en opgedeeld. Een derde perspectief wordt gevormd door de ex-partners. Zij worden geconfronteerd met een financiële terugval en moeten hiermee omgaan. In de literatuur staat dit bekend als 'coping': hoe gaat een individu om met de financiële terugval en op welke wijze probeert men er economisch opnieuw bovenop te komen? Belangrijk in dit kader is de vraag welke strategieën het meest efficiënt zijn om de inkomensterugval te compenseren.

2. Scheiden in België – een kort overzicht

Vanuit demografisch oogpunt is België op vele domeinen een gemiddelde leerling (zie ook Mortelmans, Snoeckx & Raeymaeckers, forthcoming; Mortelmans, Swennen & Alofs, 2008). De demografische evoluties die in heel Europa zijn terug te vinden, zijn er later gestart dan in de Scandinavische landen, maar liepen voor op de Zuid-Europese en Oost-Europese ontwikkelingen. Het enige domein waar België wel een koppositie lijkt in te nemen, is dat van de relatievorming en -ontbinding. Longitudinale berekeningen tonen aan dat 60% van de huwelijken die in 1995 werden afgesloten, ooit zullen worden ontbonden (Van Hove & Matthijs, 2002). Net als in andere West-Europese landen, vinden we in België een sterke daling van het aantal huwelijken en een enorme toename in het aantal echtscheidingen. Over een periode van ongeveer 30 jaar is het aantal huwelijken met bijna 40% afgenomen en steeg het aantal echtscheidingen met meer dan 400% (Corijn, 2005). Als we de Belgische nuptialiteitscijfers in Europees perspectief bekijken (zie tabel 1), dan wordt duidelijk dat de demografische verschuiving in België later is gestart dan in de Scandinavische landen. Toch zien we dat op dit ogenblik de recentste cijfers (2005) aantonen dat de Belgische echtscheidingsratio de hoogste is in West-Europa.[1] Daarbij komt nog dat ook ons huwelijkscijfer veruit het laagste is. Enkel inzake de gemiddelde leeftijd bij het huwelijk wijkt ons land af van het Noord-Europese patroon. Belgen huwen beduidend jonger. Misschien zal de recuperatie van geboorten op oudere leeftijd leiden tot een stijging in deze gemiddelde leeftijd, omdat vele samenwoners nog steeds trouwen rond de geboorte van hun eerste kind.

Het totale aantal huwelijken[3] daalde tussen 1960 en 2005 met een derde terwijl het aantal echtscheidingen in deze periode met een factor zes is gestegen. Opvallend is ook het groeiende aandeel niet-eerste huwelijken in de totale huwelijksratio. In 1970 was ongeveer 89% van de huwelijken een eerste huwelijk. In 2000 is dat aantal gedaald tot 69%. Deze evolutie gaat hand in hand met een stijging van het ongehuwd samenwonen (en met een stijgende vruchtbaarheid bij deze samenleefvorm). Er worden in ons land nog steeds geen statistieken gepubliceerd over samenwonen. We zijn daarom aangewezen op onderzoeksmateri-

aal om een idee te krijgen van de evoluties op dit gebied. Recentelijk heeft bijvoorbeeld Corijn (2004) schattingen gepubliceerd over de proportie samenwonende koppels op basis van het Rijksregister. In 1970 woonde ongeveer 4,3% van alle huishoudens ongehuwd samen. Dat aandeel steeg van 4,7 in 1991 naar 7,6 in 2004. Ongeveer de helft van deze paren zijn nooit getrouwd. Een vijfde zijn paren met twee echtgescheiden partners en 18% van deze huishoudens bevat minstens één partner die een echtscheiding heeft doorgemaakt. Parallel aan de eerder aangegeven evolutie in tweede huwelijken, wordt dus duidelijk dat ook de stijging van het aantal samenwonenden deels wordt veroorzaakt door de gestegen echtscheidingsgraad. Een groot deel van de echtgescheidenen stapt na enige tijd opnieuw in een relatie (onder de vorm van een huwelijk of onder de vorm van samenwoning).

Als we afdalen naar het regionale niveau, dan zien we dat de echtscheidingscijfers duidelijk verschillen tussen de drie landsdelen. Wie in Wallonië of Brussel woont, heeft een hoger scheidingsrisico. Als we bovendien controleren voor de sociodemografische en relationele achtergrond, alsook de vruchtbaarheid, dan wordt het verschil met Vlaamse koppels nog groter (Raeymaeckers e.a., 2006; Snoeckx, Dronkers & Mortelmans, 2008). In belangrijke mate kan dit verschil worden teruggebracht tot een verschillend waardepatroon in het noorden en het zuiden van het land (Snoeckx, Dronkers & Mortelmans, 2008). Vlamingen houden in sterkere mate vast aan een traditionele familiecultuur (Van den Troost, 2000) en lijken in dat opzicht nauwer aan te sluiten bij een Zuid-Europees waardepatroon met een stabieler huwelijkspatroon als gevolg.

Tabel 1 – De Belgische nuptialiteit in Europees perspectief (1960-2005).

	Bruto huwelijkscijfer (1960-2000) (per 1000)				**Bruto echtscheidingscijfer (1960-2000) (per 1000)**			
	1960	**1980**	**2000**	**2005**	**1960**	**1980**	**2000**	**2005**
EU-25		6,66	5,15	4,82		1,5	1,9	2,1
België	7,13	6,73	4,40	4,12	0,5	1,5	2,6	2,9
Denemarken	7,84	5,16	7,19	6,67	1,5	2,7	2,7	2,8
Duitsland	9,46	6,34	5,09	4,71	1,0	1,8	2,4	2,4
Nederland	7,76	6,37	5,53	4,36	0,5	1,8	2,2	2,0
Spanje	7,75	5,89	5,38	4,83	0,0	0,0	0,9	1,7
Verenigd Koninkrijk	7,51	7,43	5,19	5,23	0,5	2,6	2,7	2,6

Bron: Eurostat New Cronos (2005), het eigendomsrecht op deze data blijft van Eurostat.

3. Financiële gevolgen van scheiden

Het ontbinden van een huwelijk resulteert in een economische achteruitgang. Deze vaststelling is bijna een wetmatigheid die op verschillende tijdstippen en in verschillende landen is vastgesteld (Bianchi, Subaiya & Kahn, 1999; De-

wilde, 2006; Jarvis & Jenkins, 1999; McKeever & Wolfinger, 2001; Poortman, 2000; Smeeding, 1990; Smock, 1993; 1994; Uunk, 2004). In een internationaal overzicht geven Andreβ en zijn collega's (2006) aan dat de terugval in inkomen systematisch negatief is over de landen heen (op enkele uitzonderingen na) en in sterke mate genderbepaald. Mannen en vrouwen gaan erop achteruit na een scheiding, maar vrouwen krijgen zwaardere financiële klappen dan mannen. In sommige landen gaan mannen er na een scheiding financieel zelfs op vooruit – het beschikbare inkomen moet immers met minder personen worden gedeeld.

> Na een scheiding krijgen vrouwen zwaardere financiële klappen dan mannen

De reden waarom ex-partners er na een relatiebreuk op achteruitgaan, is in de eerste plaats te zoeken in de schaalvoordelen die zij plots moeten ontberen. Kosten die vroeger gezamenlijk werden gedragen, zoals voor huisvesting of verwarming, moeten nu door elk van beide partners worden opgehoest. Dat geldt voor zowel de mannen als de vrouwen. De reden dat deze laatsten er financieel meer bekaaid van afkomen, is drieledig. In de eerste plaats zijn veel vrouwen financieel afhankelijk van hun echtgenoot. Zeker in de oudere cohorten is er een aanzienlijk percentage vrouwen die nooit de arbeidsmarkt heeft betreden of die na het krijgen van een eerste of tweede kind uitstroomden. In de hoogdagen van het kostwinnersmodel werd deze genderverhouding als ideaal naar voor geschoven. Het resultaat bij een echtscheiding was dat de vrouw onvoldoende menselijk kapitaal (opleiding, werkervaring) had opgebouwd om succesvol de arbeidsmarkt te (her)betreden. De door de ex-echtgenoot betaalde alimentatie was daarbij in veel gevallen ontoereikend. Een tweede reden voor de sterkere financiële achteruitgang heeft te maken met de kinderen die in veel van deze gebroken huwelijken aan de moeder worden toegewezen. Ook hier moet het systeem van onderhoudsgeld zorgen voor een compensatie van het verlies, al blijkt in de praktijk dat dit onvoldoende de reële kosten dekt of dat deze toelage niet of veel te laat wordt betaald. In België werd hiervoor het alimentatiefonds DAVO (Dienst voor Alimentatievorderingen) opgericht, dat in de praktijk echter niet of slechts in beperkte mate tegemoet komt bij geschillen (Boelaert, 2008). Daarnaast beperkt de aanwezigheid van (jonge) kinderen ook de arbeidsmarktkansen van de moeder. Indien de moeder het volledige hoederecht heeft over de kinderen, slaat de balans tussen werk en zorg vaak in het voordeel van deze laatste uit.

Ook in België wordt een sterke terugval in inkomen na een scheiding vastgesteld (tabel 2). Als we het gestandaardiseerd mediaan beschikbaar huishoudinkomen[4] vergelijken voor en na een relatiebreuk, dan vinden we voor vrouwen een achteruitgang van 18,8%, terwijl het mediaan inkomen van mannen er 4,9% op vooruitgaat. Uiteraard betekent dit niet dat deze situatie geldt voor alle man-

nen en vrouwen. Er zijn ook vrouwen die erop vooruitgaan na de breuk, net zoals we mannen vinden die in sterke mate inkomen verliezen. Los daarvan is echter duidelijk dat de genderkloof ook in België een feit is. Als we verder graven naar verklaringen voor dit patroon, dan vinden we in de eerste plaats de verwachte verbanden die eerder al werden geschetst: wie de kinderen krijgt toegewezen, wie niet werkt en wie lageropgeleid is, kent een grotere inkomensdaling. Opvallend is ook dat Vlamingen een minder sterkere daling kennen dan Franstaligen. Vermits het sociale vangnet in beide landsdelen vergelijkbaar is, moeten we de verklaring hiervoor zoeken in een andere werking van de arbeidsmarkt en de mogelijkheden die ex-partners hebben om gezin en arbeid te combineren. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek van Raeymaeckers, Dewilde en Vranken (2007) dat het armoederisico voor eenoudergezinnen in Wallonië eerder samenhangt met werkloosheid, terwijl dit in Vlaanderen sterker verbonden is met deeltijdse arbeid.

Tabel 2 – Gestandaardiseerd mediaan huishoudinkomen (in €) voor en na een relatiebreuk (PSBH, 1992-2002).

	N		Voor de breuk (t-1)	Na de breuk (t+1)	Wijziging
Man	88	Gemiddelde	1.148,5	1.418,4	
		Mediaan	1.165,8	1.223,0	+4,9%
Vrouw	108	Gemiddelde	1.036,8	871,1	
		Mediaan	970,4	787,7	-18,8%

Bron: Mortelmans e.a. (forthcoming).

Tabel 3 – Inkomensarmoederisico als determinant van scheiding (ECHP-België), 1994-1996).

	60%-armoedegrens	70%-armoedegrens
Inkomen op t-1		
Alle vrouwen met partner	16,0	26,1
Alle vrouwen met partner en breuk op t+1	31,3	34,4

Bron: Dewilde (2002), tabellen 5-6.

De ernstige inkomensdaling na een echtscheiding is in belangrijke mate gekoppeld aan een armoedevraagstuk (Dewilde, 2002). Niet alleen stelt zich de vraag in welke mate ex-partners het risico lopen om in armoede verzeild te raken; ook de vraag naar de omgekeerde causaliteit is hier op zijn plaats: in welke mate lopen armen een hoger risico op een relatiebreuk? Financiële stress hoeft immers niet enkel een resultaat te zijn van een breuk. Het kan er evengoed de oorzaak van zijn. In tabel 3 wordt dit verband geïllustreerd op basis van drie golven van het European Community Household Panel (ECHP)-België. Eerst worden alle vrouwen in een relatie bekeken. In deze groep vinden we 16% armen (met een armoedegrens op basis van 60% van het mediaan huishoudinkomen in de bevol-

king). Wanneer we uit die groep de vrouwen selecteren die één jaar later een relatiebreuk zal meemaken, zien we dat dit percentage bijna verdubbelt (31,3%). Dit is een duidelijke indicatie dat een inkomensdaling en bijgevolg een toegenomen armoederisico na echtscheiding niet alleen een gevolg is. Onder arme vrouwen komt scheiding significant meer voor.

Los van de hogere kans op scheiding bij de lagere inkomens, is ook het risico om arm te worden groter wanneer men een (echt)scheiding doormaakt (Dewilde, 2004a; 2006). Na scheiding is er een significant hogere kans om onder de inkomensgrens van 60% van het mediaaninkomen te vallen. Ook dit risico is verbonden aan dezelfde factoren die de inkomensterugval op zich verklaren. Dat betekent dat vrouwen een groter risico lopen om in armoede terecht te komen. Als zij een relatiebreuk doormaken, stijgt hun armoedepercentage van 8,1% naar 20,3% (op basis van de PSBH, 1992-1998). Ook lageropgeleiden en ouders met kinderlast (voornamelijk dan jonge kinderen) hebben een duidelijk hogere kans om in armoede terecht te komen. Dit laatste is bovendien scherper het geval bij de vaders dan bij de moeders.

4. Niet-monetaire inkomensgevolgen – levensstandaard en woonkwaliteit na scheiding

Armoede is een multidimensioneel concept en het meten van armoede in monetaire termen toont dan ook slechts één zijde van de medaille. In deze bijdrage kunnen we niet uitgebreid ingaan op de verschillende aspecten van armoede na echtscheiding. Toch behandelen we de niet-monetaire armoedegevolgen van echtscheiding door te kijken naar de gevolgen van een scheiding op de huisvestingssituatie. Dat onderzoek is relatief schaars en kan een nieuw licht werpen op de economische gevolgen van echtscheiding. De monetaire meting van de economische gevolgen heeft immers vaak af te rekenen met de moeilijke meting van het inkomen in surveyonderzoek. Alimentatiebetalingen maken dat de positieve inkomenseffecten voor mannen overschat worden. De 'winst' die mannen zouden boeken na een echtscheiding valt wellicht kleiner uit wanneer we een correct zicht zouden hebben op de alimentatiebetalingen. Daarnaast zijn er ook indicaties dat het positieve beeld van de situatie van mannen na een scheiding moet worden bijgesteld, in die zin dat mannen na een scheiding vaker neerwaarts mobiel zijn en een hoger risico op werkloosheid en ziekte/invaliditeit lopen – de zogenaamde 'divorce panelty' (Kalmijn, 2005). Uit onderzoek van Dewilde (2004b) blijkt verder dat een scheiding ook voor Belgische mannen resulteert in een hoger risico op financiële stress (betalingsmoeilijkheden) en levensstijldeprivatie (het zich niet kunnen veroorloven van bepaalde zaken). Recent stelden ook Aassve e.a. (forthcoming) op basis van de internationaal vergelijkbare ECHP-data voor twaalf landen vast, dat terwijl vrouwen worden

geconfronteerd met zowel financiële als levensstijldeprivatie, mannen ten gevolge van een scheiding vooral af te rekenen krijgen met niet-monetaire problemen. Dit is bovendien vooral het geval voor mannen met kinderen, wat volgens de auteurs verband houdt met het feit dat deze subgroep vaker op zoek moet gaan naar een nieuwe woonst. In veel landen wordt de gemeenschappelijke woning immers toegewezen aan de moeder, opdat de kinderen in een stabiele omgeving zouden kunnen opgroeien.

> Mannen moeten na een scheiding vooral afrekenen met niet-monetaire problemen

Het bestuderen van de gevolgen op de huisvestingssituatie geeft aldus een breder zicht op de economische gevolgen van echtscheiding. Het feit van de breuk op zich impliceert immers dat het oude huishouden zich opsplitst in twee nieuwe huishoudens en dat minstens één van beide partners een nieuwe woonst moet zoeken. Internationaal onderzoek op dit domein (Dieleman & Clark, 1995; Feijten, 2005; McCarthy & Simpson, 1991; Symon, 1990) geeft aan dat (echt)scheiding neerwaartse mobiliteit impliceert op de woningmarkt. Deze daling wordt vastgesteld inzake het type woning, de omvang van de woning, alsook de kwaliteit ervan.

Het ECHP-België biedt een inzicht in de wijzigingen van de woonsituatie van ex-partners na een relatiebreuk (Dewilde, forthcoming-a; b). We stellen vast dat ongeveer de helft van de respondenten die een (echt)scheiding meemaken, van woning veranderen. Opvallend is wel dat vrouwen (54,9%) vaker verhuizen dan mannen (45,6%).[5] Bij vrouwen zien we ook een grotere daling eigenaars in het jaar na de scheiding (41,1% is niet langer eigenaar tegenover 28,7% bij de mannen). De sterkere economische situatie van de mannen maakt het sneller mogelijk om de echtelijke woonst en de eventuele bijhorende hypotheeklast over te nemen. Wanneer we in een kwalitatief diepte-interview dieper ingingen op de betekenis van de echtelijke woning voor mannen, komt de emotionele en symbolische betekenis van de woonst sterk naar voor (Mortelmans, 2008). Vaders hebben vaak veel tijd geïnvesteerd in het renoveren van de woning en wensen die daarom niet te verlaten. Aan de andere kant geven sommige vaders aan dat zij bewust afstand deden van de woning omwille van de kinderen. Stabiliteit voor de kinderen wordt hierbij als reden aangegeven om de woning aan de ex-partner te verkopen (al dan niet aan gunstige voorwaarden). Bij deze interviews valt bovendien op dat de vaders die de echtelijke woonst niet overnemen, wel erop gebrand zijn om op middellange termijn opnieuw eigenaar te worden. Ook dat streven wordt door verschillende vaders in het onderzoek gekoppeld aan het vaderschap. Eigenaarschap wordt gezien als goed vaderschap omdat het stabiliteit en zekerheid biedt aan de kinderen.

De meest voorkomende wijziging in woningstatus is het verhuizen naar een appartement (zie tabel 4), wat een 'statusdaling' impliceert. Dat mannen in deze beweging oververtegenwoordigd zijn, heeft mogelijk te maken met de aanwezigheid van kinderen en het behouden van de ouderlijke woning voor de toezichthoudende ouder (in de meeste gevallen de moeder). Dit vormt tevens een verklaring voor de grote groep vrouwen die blijven wonen in een huis na de scheiding. Opvallend zijn ook de twee laatste bewegingen. Een kleine 5% van de mannen en vrouwen stijgt op de woonladder door van een appartement naar een woning te verhuizen (hoewel dit misschien gewoon het gevolg is van het terug gaan inwonen bij de ouders) en een relatief grote groep mannen zit in de categorie 'andere'. Dat wil zeggen dat zij vanuit een eenwoonst of een appartement naar een 'ander' type woonst (weekendverblijf, pension, woonboot, ...) verhuizen.

Tabel 4 – Soort accommodatie (in %) en kost van de accommodatie (in % van het huishoudinkomen) voor en na de breuk, naar geslacht (ECHP-België, 1994-2001).

	Man	**Vrouw**
Type woning		
Blijvend in een eenwoonst	19,9	39,4
Blijvend in een appartement	23,5	16,8
Van een eenwoonst naar een appartement	45,1	35,9
Van appartement naar een eenwoonst	4,2	5,1
Andere	7,4	2,8
Kosten		
Voor de breuk	16,7	14,6
Na de breuk	19,1	23,0
Percentuele wijziging	+14,4	+57,5

Bron: Dewilde (forthcoming-a).

Ondanks de grote groep die een achteruitgang kent inzake woonkwaliteit, stijgt het aandeel van de woonkosten in het totale huishoudbudget in sterke mate (Dewilde, forthcoming-a). De schaalvoordelen vallen weg en de huur of de afbetaling van de woonst neemt een grotere hap uit het budget. Bij de gescheiden vrouwen bedraagt de stijging van het aandeel van de woonkosten meer dan een verdubbeling. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vrouwelijke respondenten na de scheiding vaker aangeven dat de woonkosten het moeilijk maken om rond te komen (51,7% tegenover 30,7% voor de scheiding). De kosten van de woning komen bovendien nog bovenop de terugval in inkomen die we in de voorgaande paragraaf vaststelden. Naast de daling in inkomen, stellen we nu ook vast dat het krappere huishoudbudget in sterke mate door huur of afbetalingen wordt belast.

5. Omgaan met de gevolgen van scheiding: copingstrategieën

In de voorgaande paragrafen werd duidelijk dat de ontbinding van een relatie voor de (meeste) ex-partners resulteert in negatieve economische gevolgen. Het inkomen gaat erop achteruit en het verlies aan schaalvoordelen wordt ook bij niet-monetaire indicatoren zoals huiskosten en woningkwaliteit zichtbaar. De vraag die zich hierbij stelt, is hoe mensen omgaan met deze terugval. Men is immers een bepaald welvaartsniveau gewend binnen het huwelijk of de samenwoonrelatie. Binnen de mogelijkheden die men heeft, zal men na de relatiebreuk dienen om te gaan met de eventuele terugval en de budgetrestricties die hiermee gepaard gaan.

Het omgaan met de gevolgen van een (echt)scheiding wordt in de literatuur behandeld onder de noemer *coping*. Het gaat hierbij in essentie om de strategieën die mensen ontwikkelen om zich beter te kunnen handhaven in een moeilijke situatie. Dit 'zich handhaven' is een procesmatig gebeuren dat tot stand komt in actie en reactie met de sociale omgeving. Een copingstrategie kan worden omschreven als 'een gedragspatroon van een actor om met problemen om te gaan, refererend aan de gebruikelijke en geïnstitutionaliseerde manier van voelen, denken en handelen in zulke situatie' (Boeije & Nievaard, 1995). Coping doet zich niet zomaar voor. Er moet in de omgeving een aanleiding zijn die iemand ertoe verplicht om met een bepaalde moeilijkheid om te gaan. Deze aanleidingen kunnen van velerlei aard zijn en worden stressoren genoemd (Hood & Carruthers, 2002). Thoits (1995) onderscheidt drie belangrijke vormen van stress. Een eerste vorm zijn de zogenaamde *levensgebeurtenissen*: ingrijpende veranderingen die een onmiddellijke gedragsaanpassing vereisen om te kunnen omgaan met de nieuwe situatie. Het is duidelijk dat een relatiebreuk hiertoe gerekend kan worden. Een tweede vorm is de *chronische druk*. Dat zijn voortdurende eisen aan het individu die een langetermijnaanpassing vragen. Het klassieke voorbeeld hier is een handicap, maar ook kleine, steeds weerkerende en oncontroleerbare gebeurtenissen zijn hieronder te plaatsen. De laatste vorm zijn de *dagelijkse beslommeringen*. Daaronder verstaat Thoits mini-gebeurtenissen die slechts kleine gedragsveranderingen vragen in de loop van de dag. Verkeersfiles zijn hiervan een goed voorbeeld. Op zichzelf hoeven deze stressoren geen negatieve gevolgen in te houden (Lazarus, 1999). De accumulatie of de interactie tussen de verschillende vormen kunnen echter wel een negatieve impact veroorzaken op iemands welzijn. Belangrijk in dit kader is dat er niet alleen stressoren zijn, maar ook beschermende factoren die de negatieve invloed van stress kunnen verminderen. Het gaat hierbij zowel om persoonsgebonden eigenschappen waar iemand op kan terugvallen (zoals sociale vaardigheden) als interpersoonlijke hulpbronnen (bijvoorbeeld de beschikbaarheid van steun van familie/vrienden) (Verheyen & Mortelmans, 2007; Verheyen & Mortelmans, 2008). In het geval van een echtscheiding kan de aanwezigheid van een nieuwe partner een belangrijke beschermende factor zijn. Mogelijke struc-

turele beschermingsfactoren zijn arbeidsmarktparticipatie, socialezekerheidsmaatregelen en het overheidsbeleid ten aanzien van (de gevolgen van) echtscheiding.

Wanneer we kijken naar de literatuur over de economische gevolgen van echtscheiding, wordt duidelijk dat er in essentie twee copingstrategieën zijn om met het verlies van inkomen om te gaan: een verhoging van het arbeidsaanbod en herpartneren (zie bijvoorbeeld Fokkema, 2001). Daarnaast bestaat ook de mogelijkheid om van een uitkering te (gaan) leven, maar gezien het feit dat in België de bijstandsuitkeringen onder de armoedegrens vallen (zie deel III), is deze optie een minder 'efficiënte' manier om met het inkomensverlies ten gevolge van een scheiding om te gaan.

Een *toename in het aantal werkuren* of het betreden van de arbeidsmarkt is een eerste manier om een hoger inkomen te verwerven. Zoals gezegd is deze optie niet evident voor moeders die het hoederecht verwerven over (jonge) kinderen. Een eenpersoonshuishouden combineren met voltijdse of deeltijdse arbeid is een moeilijke evenwichtsoefening (Bulckens e.a., 2007; Hodgson, Dienhart & Daly, 2001). Bovendien maakt het beperkte inkomensbudget het ook niet altijd mogelijk om gebruik te maken van tijdskrediet of ouderschapsverlof. Aan de andere kant heeft arbeid ook een positieve invloed. Het kan namelijk ook bijdragen tot een verbetering van het zelfbeeld en op die manier mensen sneller doorheen de echtscheiding helpen. Onderzoek van Wallerstein (1986) toonde aan dat jobtevredenheid vrouwen vooruithelpt in het omgaan met negatieve gevoelens na een echtscheiding. Bovendien vergroot een job ook het sociale netwerk van mensen. Hetherington (2003) vond in een longitudinale analyse dat voor sommige mensen het werk de enige vluchtplek was waar ze na hun echtscheiding even tot rust konden komen. Werken is dus meer dan een copingstrategie om het inkomen te verhogen. Het is ook een remedie tegen sociale isolatie en eenzaamheid (Vanderweyden, 2002) én het verhoogt de kans op het ontmoeten van een nieuwe partner.

Naast arbeidsmarktparticipatie kan ook een *nieuwe partner* een uitweg bieden in de post-scheidingsperiode. In tegenstelling tot de inkomensverhogende gevolgen van arbeidsmarktparticipatie, zijn de economische gevolgen van het herpartneren minder eenduidig. Sommigen stellen dat een nieuwe partner de gescheiden vrouw er financieel weer bovenop helpt, terwijl anderen dit sterk relativeren (Bianchi, Subaiya & Kahn, 1999). Maar ook hier wordt gewezen op gevolgen die verder gaan dan het louter financiële. Hetherington and Kelly (2003) stellen dat een nieuwe partner mensen helpt om over de scheiding heen te raken. De scheiding van de partner brengt niet alleen een inkomensdaling met zich mee, maar vaak ook een inkrimping van het sociale netwerk. Steun bij het opvoeden van de kinderen valt weg en een klankbord voor de eigen problemen en verzuchtingen verdwijnt. Een nieuwe partner kan dit gemis (gedeeltelijk) helpen opvangen. Vanuit een copingperspectief betekent een nieuwe partner dan een bron die zorgt voor een vermindering van de stress bij een scheiding.

In wat volgt bekijken we eerst beide copingstrategieën apart. In welke mate kan ofwel herpartneren, ofwel arbeidsmarktparticipatie een antwoord vormen op de economische terugval na een echtscheiding? Vervolgens wegen we de strategieën tegen elkaar af en onderzoeken we welke strategie de efficiëntste is voor verschillende subgroepen van ex-partners.

6. Herpartneren als copingstrategie

In tegenstelling tot werken, kunnen we herpartneren niet als een intentionele copingstrategie beschouwen. Mensen gaan geen relatie aan om puur economische redenen alleen. Een relatie biedt immers niet alleen financiële zekerheid, maar ook vriendschap, affectie en liefde. de Graaf en Kalmijn (2003) halen drie argumenten aan om het proces van herpartneren te begrijpen: noden, mogelijkheden en aantrekkelijkheid. Noden verwijzen niet alleen naar de financiële, maar ook naar de emotionele en sociale noden die mensen hebben en waarvoor zij bevrediging zoeken in een relatie. Mogelijkheden heeft te maken met de eigenlijke kansen om een nieuwe partner te vinden. Je moet potentiële nieuwe partners (kunnen) tegenkomen opdat je een nieuwe relatie kan starten. Tot slot is er de aantrekkelijkheid op de 'partnermarkt' die mee bepaalt of je een nieuwe partner vindt of niet. In onze analyses zijn we niet ingegaan op dit heel complexe samenspel van factoren. In de plaats daarvan concentreerden we ons op de economische noden die ex-partners hebben na een relatiebreuk en de mogelijkheid van een nieuwe partner om aan die noden tegemoet te komen (Dewilde & Uunk, 2008; Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2008).

We toetsten de hypothese dat herpartneren een succesvolle copingstrategie is na een relatiebreuk, in verschillende onderzoeken. Een eerste analyse (Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2008) gaat kijken in welke mate mannen en vrouwen erin slagen om hun inkomensterugval te reduceren door samenwoonst met een nieuwe partner. Een tweede analyse (Dewilde & Uunk, 2008) focust op vrouwen en bekijkt de kans dat gescheiden vrouwen zullen herpartneren, afhankelijk van hun sociodemografische achtergrond en de verandering in hun inkomenssituatie ten gevolge van scheiding. Beide modellen maken gebruik van de Europese Panelstudie (ECHP).

Om te kijken naar het inkomenstraject voor en na de scheiding, maken we gebruik van een multilevel groeimodel (Singer & Willett, 2003). In deze techniek worden de inkomenstrajecten van mannen en vrouwen gemodelleerd over de tijd heen. De resultaten geven een zicht op de manier waarop het inkomen na de breuk een plotse sprong (neerwaarts of opwaarts) maakt en hoe ex-partners er nadien in slagen hun inkomen te recupereren (Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2008). In figuur 1[6] wordt het inkomenstraject voor en na de breuk grafisch voorgesteld. Zoals verwacht daalt het gestandaardiseerd beschikbaar huishoudinko-

men van vrouwen op significante wijze na de scheiding. Voor mannen zien we een stijging van het inkomen met ongeveer 12%, terwijl het huishoudinkomen van vrouwen daalt met 16%. Wanneer een man na een relatiebreuk herpartnert (de stippellijn in figuur 1), dan daalt zijn inkomen met ongeveer 3%. Vrouwen zien hun inkomen echter toenemen met 32% wanneer ze na de breuk een nieuwe partner vinden.

Figuur 1 – Inkomenstraject voor 4 prototypische respondenten met relatiebreuk op t1 (ECHP, 15 landen, 1994-2001).

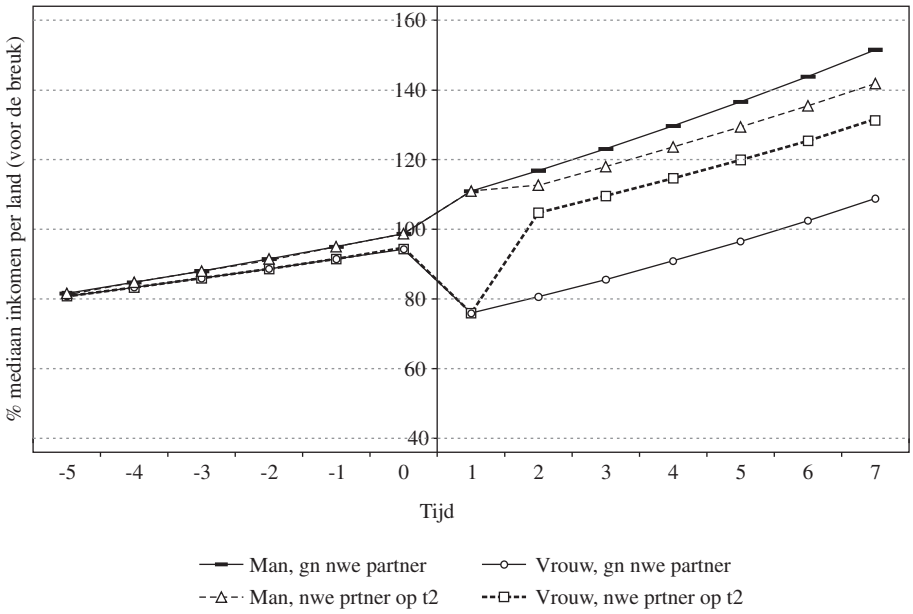

Bovenstaande analyse geeft het inkomenstraject weer en de wijzigingen wanneer een respondent herpartnert. Het geeft echter niet aan of een inkomensterugval mensen aanzet om versneld herpartneren als strategie te gebruiken, al dan niet bewust. Uit de cijfers voor ECHP-België (1994-2001, eigen berekeningen) leren we dat twee jaar na de scheiding 22,8% van de vrouwen terug samenwoont met een partner. Om de kans op herpartneren na een breuk in te schatten, gebruiken we een event history model (Allison, 1995). In dat model wordt het samenwonen met een nieuwe partner in de jaren na de scheiding als afhankelijke variabele gemodelleerd in functie van de tijd. We kijken met andere woorden welke invloed tijdsconstante en tijdsvariërende variabelen hebben op het al dan niet terug gaan samenwonen met een nieuwe partner (en meer bepaald, op de timing van dit event). De resultaten (Dewilde & Uunk, 2008) on-

dersteunen ten dele de hypothese dat herpartneren ook uit economische nood gebeurt. Wie kan rekenen op sociale uitkeringen of private steun (zoals alimentatie), heeft een lagere kans op herpartneren. Dat geeft aan dat een kleinere nood de kans vermindert dat men snel herpartnert. Hierbij moeten we echter ook rekening houden met het feit dat samenwonen met een nieuwe partner kan leiden tot een vermindering of stopzetting van sociale of private transfers. Hiertegenover staat echter dat er geen effect is voor wie werkt. Hier speelt mogelijk een tegengesteld effect (de Graaf & Kalmijn, 2003): wie werkt heeft minder financiële noden en zou dus minder snel op zoek gaan naar een nieuwe partner. Aan de andere kant hebben werkende vrouwen meer kansen om door hun werk nieuwe potentiële partners te ontmoeten. Deze tegengestelde mechanismen verklaren ten dele waarom de werkstatus niet van invloed is op het herpartneren.

Opvallend is dat het herpartneren als copingstrategie verbonden is met de inkomenspositie voor de relatiebreuk. Algemeen gesteld is er geen rechtstreeks effect van het ervaren van een inkomensdaling (20% of meer) op de timing waarmee respondenten een nieuwe partner vinden, noch van de inkomenssituatie vóór de scheiding. Wanneer we echter het interactie-effect van de inkomensval met de armoedestatus vóór de breuk bekijken, zien we een ander verhaal. Voor vrouwen die voor hun scheiding tot een 'inkomensarm' huishouden behoorden, leidt een inkomensval tot een significant hogere kans om na hun scheiding opnieuw te gaan samenwonen met een nieuwe partner (42%). Ter vergelijking: voor vrouwen uit de hogere inkomensklassen resulteert dergelijke inkomensval in een daling van de hertrouwkans met 8%. De nood in de arme huishoudens lijkt dus dermate hoog dat het als alleenstaande vrouw niet mogelijk is rond te komen, waardoor versneld samenwonen een belangrijke strategie wordt om met deze situatie om te gaan.

> Bij vrouwen uit een inkomensarm huishouden is de kans groter dat ze na hun scheiding opnieuw gaan samenwonen met een nieuwe partner

7. Werken als vorm van coping

Een meer intentionele manier van coping na een relatiebreuk is het starten met werken of het uitbreiden van de arbeidsmarktparticipatie. Niet alleen het inkomen wordt op die manier verhoogd: ook het armoederisico daalt (Dewilde, 2006). Wanneer we verder spreken van werken als copingstrategie, definiëren we dit heel ruim. We nemen hierbij mensen op die starten met werken na de breuk, maar ook mensen die al deeltijds aan het werk zijn en nadien hun arbeidsvolume verhogen teneinde een groter inkomen te verwerven.

In de literatuur wordt een positief inkomenseffect gevonden voor zowel mannen als vrouwen (Fokkema, 2001). Voor vrouwen is de vrijheid om het aantal arbeidsuren uit te breiden echter beperkt omwille van de kinderlast, die zij na de scheiding in veel gevallen op zich nemen (Stier, Lewin-Epstein & Braun, 2001). Bovendien ligt de arbeidsmarktparticipatie van de vrouw tijdens het (gehuwd) samenwonen lager, waardoor zij met verouderde of niet-aangepaste competenties de arbeidsmarkt betreedt. Daardoor valt te verwachten dat het inkomen dat vrouwen door arbeid verkrijgen, na de breuk lager zal uitvallen dan dat van mannen (Poortman, 2000). Van de stijging in inkomen wordt verwacht de negatieve effecten van een relatiebreuk te compenseren, maar in minder sterke mate bij vrouwen dan bij mannen. Aan de andere kant, gezien de meeste mannen ook al voor de scheiding voltijds werkten, is een toename van het aantal arbeidsuren voor hen een minder realistische optie. Figuur 2 geeft opnieuw een grafische voorstelling van een multilevel groeimodel (Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2008), waarbij dit keer het effect van een intrede (van vrouwen) in de arbeidsmarkt of een verhoging van het aantal uren arbeid in het model werden opgenomen.

Figuur 2 – Inkomenstraject voor 5 prototypische respondenten met relatiebreuk op t1 (ECHP, 15 landen, 1994-2001).

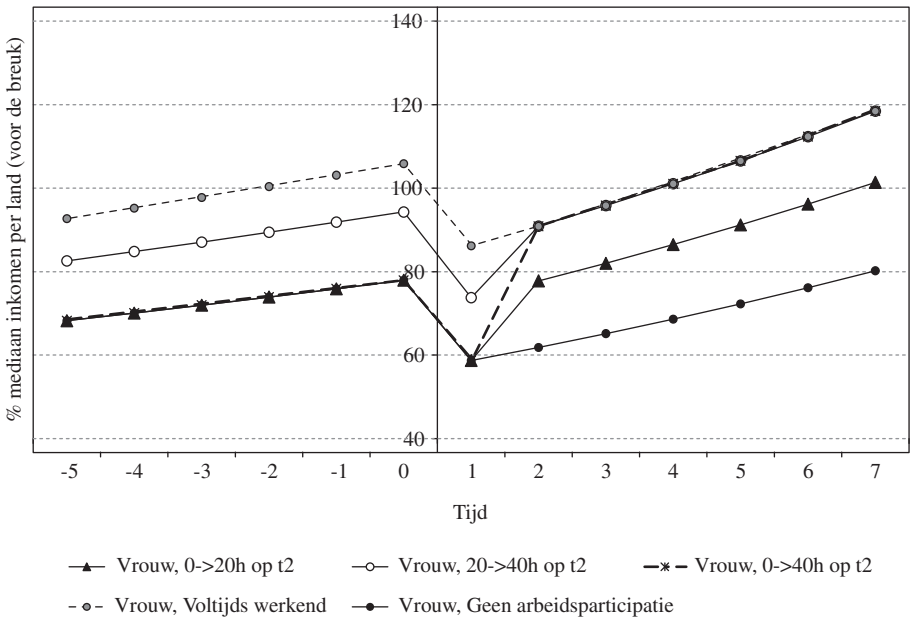

Zowel voor mannen (+20%) als voor vrouwen (+7,8%) verhoogt het inkomen wanneer men na de scheiding meer gaat werken. Bij vrouwen zien we echter een sterker effect. In figuur 2 vergelijken we het effect van werken als copingstrate-

gie tussen twee uitersten. Aan de bovenzijde geven we het inkomenstraject weer van een vrouw die voor de scheiding voltijds werkte en onderaan een vrouw die voor de breuk thuis was en ook na de breuk van de arbeidsmarkt wegblijft. In dat laatste geval zien we een inkomensniveau dat ver achterblijft bij dat van de andere vrouwen. Wanneer de vrouw deeltijds gaat werken, komt zij na twee jaar op het inkomensniveau uit dat zij had voor de breuk (toen ze nog niet werkte).

De opties om te gaan werken na een relatiebreuk zijn, zoals gezegd, gendergekleurd. Gescheiden vrouwen die het hoederecht toegewezen krijgen, moeten hun zorgtaken afwegen tegen de mogelijkheid van uit werken te gaan. Een balans hierin vinden, wordt in sterke mate bepaald door omgevingsfactoren. Om een verfijnder zicht te krijgen op de haalbaarheid van werk als copingstrategie, plaatsten we de balans van werk en zorg voor gescheiden moeders in een internationaal perspectief (Raeymaeckers e.a., 2008a; b). Enkel op die manier kan de invloed van contextfactoren op de copingstrategieën in de Belgische situatie worden geïnterpreteerd. De resultaten van deze internationale vergelijking tonen aan, dat in landen met een familiegericht beleid, gescheiden vrouwen gemakkelijker kunnen toetreden tot de arbeidsmarkt. Bovendien gaat een sterke aanwezigheid van een formele kinderopvangsector hand in hand met een uitgebreide informele kinderopvang. Beide vormen van ondersteuning bestaan dus niet in concurrentie met elkaar. Hoewel de aanwezigheid van formele kinderopvang het sterkste effect heeft op de mogelijkheid van gescheiden vrouwen om te werken, is de informele opvang een belangrijke back-up naast de formele zorg. Anders gesteld, gescheiden vrouwen kunnen maar gebruik maken van formele opvangkanalen, indien ze daarnaast ook nog complementaire ondersteuning krijgen vanuit hun sociale netwerk.

Een belangrijke kanttekening bij het onderzoek naar de toename van het arbeidsaanbod als strategie om de economische gevolgen van scheiding op te vangen, betreft het feit dat een niet onbelangrijke minderheid van de werkende vrouwen na een scheiding minder uren werkt, of zich zelfs helemaal terugtrekt uit de arbeidsmarkt. Cijfers op basis van het ECHP-België (1994-2001, eigen berekeningen) tonen aan dat bijna een derde (32,0%) van de werkende vrouwen die een scheiding meemaken, in het jaar na de scheiding minder uren werkt – 11,7% trekt zich zelfs helemaal uit de arbeidsmarkt terug. Ter vergelijking: 26,2% werkt evenveel uren, terwijl 41,8% van de werkende vrouwen na een scheiding meer uren gaat werken. van Damme en Uunk (forthcoming) suggereren twee verklaringen voor dit fenomeen. Een eerste verklaring betreft het feit dat het vooral werkende vrouwen zijn die scheiden (*selectie*): een verdere verhoging van het arbeidsaanbod is dan ook vaak geen realistische optie en al helemaal niet voor moeders. Ten tweede is het ook mogelijk dat vrouwen die verwachten een scheiding te zullen meemaken, al enige tijd op voorhand hun arbeidsaanbod verhogen ten einde de economische gevolgen op te vangen (*anticiperende socialisatie*). Ook voor deze groep is een bijkomende verhoging van het aantal gewerkte uren minder evident.

8. De efficiëntie van copingstrategieën afgewogen

De analyses in bovenstaande paragrafen leveren belangrijke inzichten inzake de manier waarop verschillende copingstrategieën de economische gevolgen van (echt)scheiding beïnvloeden. Toch is het niet mogelijk om beide strategieën compleet los van elkaar te beschouwen. In de overweging om te gaan werken, speelt de aanwezigheid van een nieuwe partner mogelijk een rol. Als het inkomen door de nieuwe partner de welvaart van het nieuwe huishouden terugbrengt tot op het niveau van voor de (echt)scheiding, kan arbeidsmarktparticipatie een minder dringende of dwingende keuze worden. Ook omgekeerd kan het zijn dat vrouwen die werken, hun teruggevallen inkomen als niet problematisch ervaren en dus niet onmiddellijk de (economische) nood voelen aan een nieuwe partner. Om die reden betrekken we beide copingstrategieën in één model, om na te gaan op welke wijze deze strategieën samengaan en welke combinaties het efficiëntst zijn (Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2008). Figuur 3 geeft opnieuw een grafisch zicht van de resultaten op basis van het multilevel groeimodel (zie hoger).

Figuur 3 – Inkomenstraject voor 6 prototypische respondenten met relatiebreuk op t1 (ECHP, 15 landen, 1994-2001).

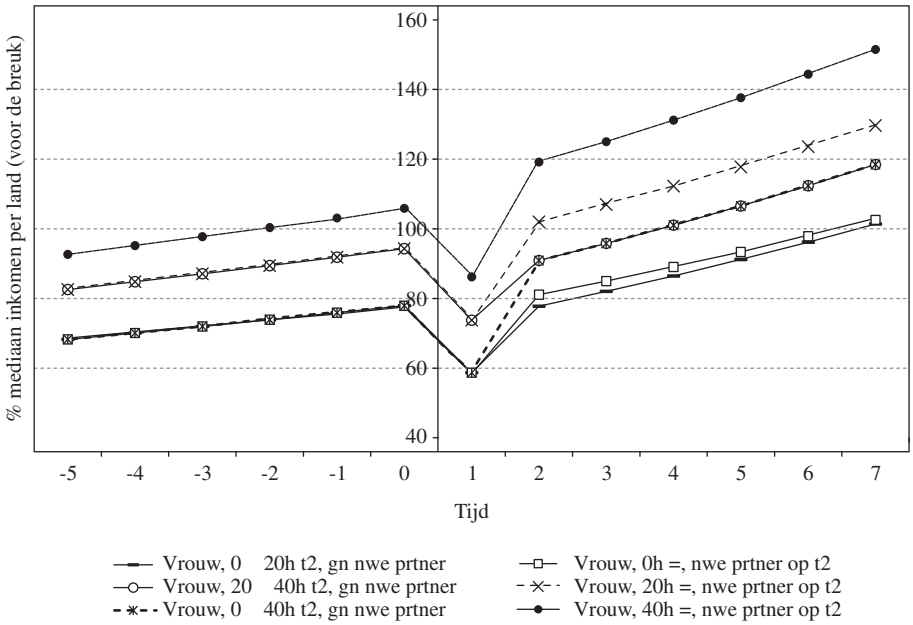

In deze figuur wordt het inkomenstraject van zes vrouwen geschetst. Drie vrouwen krijgen in jaar t2 een nieuwe partner, de drie andere trajecten zijn van vrou-

wen die niet herpartneren. Van deze vrouwen wordt ook werk als copingstrategie voorgesteld: bij de vrouwen die herpartneren houden we het arbeidsvolume constant, terwijl we voor de vrouwen die geen nieuwe partner krijgen, het arbeidsvolume voor enkele scenario's doen toenemen. Uit figuur 3 lezen we af dat vrouwen die niet werkten voor de breuk het meest gebaat zijn met voltijds werken. Wanneer ze slechts deeltijds (minder dan 30 uur per week) zouden gaan werken, wordt deze strategie minder efficiënt dan herpartneren. Als vrouwen al aan het werk zijn vóór de breuk, dan is meer uren werken eveneens minder lonend dan een nieuwe partner. Voor mannen zijn de resultaten eenvoudiger: zij gaan er op inkomensgebied altijd op achteruit wanneer ze een nieuwe partner vinden. Enkel werken en dan vooral het betreden van de arbeidsmarkt, is het efficiëntst voor hen.

Voortbouwend op de moeilijkheden die gescheiden moeders ondervinden om na de breuk de arbeidsmarkt te betreden, of om meer uren te gaan werken, splitsen we de resultaten van deze analyse op tussen moeders en kinderloze vrouwen. We vinden dat moeders na een scheiding financieel beter af zijn wanneer ze gaan werken. Moeders die na de breuk voltijds gaan werken, hebben een inkomen dat iets hoger ligt (doch niet significant hoger) dan vrouwen die thuisblijven, maar een nieuwe partner vinden. Het is wel zo dat enkel voltijds werken gelijke tred houdt met het effect van herpartneren. Deeltijds werken resulteert in een lager inkomensniveau dan thuisblijvende moeders die een nieuwe partner hebben. Gezien de moeilijkheden die alleenstaande moeders ondervinden in hun combinatie van zorg en arbeid, geeft dit resultaat aan dat (jonge) kinderen vrouwen eerder aanzetten tot het vinden van een nieuwe partner dan tot voltijds werken, ook al plaatsen zij zich hiermee in een afhankelijke positie.

> Enkel moeders die voltijds gaan werken na de scheiding hebben een inkomen dat vergelijkbaar is met de moeders die thuisblijven, maar een nieuwe partner hebben

9. Besluit: brengt de nieuwe echtscheidingswet soelaas?

Deze bijdrage geeft een overzicht van recent onderzoek naar de economische gevolgen van een relatiebreuk. We gingen na hoe groot de inkomensgevolgen zijn na een relatiebreuk, hoe groot de kans op armoede is, wat de 'niet-monetaire' impact is en op welke manier mensen omgaan met de financiële implicaties van scheiding. De resultaten bevestigen dat alleenstaande moeders economisch de sterkste terugval kennen en dat de gevolgen voor mannen eerder beperkt zijn. Belangrijker is echter dat de analyses een verfijnder beeld geven van de manier waarop het inkomen evolueert na een breuk en hoe mensen er al dan niet in sla-

gen om hiermee om te gaan. In dit hoofdstuk bespreken we de situatie in België tegen de achtergrond van een aantal internationaal vergelijkende studies. In verschillende studies waarvan we verslag uitbrachten, werd de problematiek in een Europees perspectief bekeken (Andreß e.a., 2006; Dewilde, 2002; 2006; forthcoming-a; b; Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2008; Mortelmans, Snoeckx & Raeymaeckers, forthcoming; Raeymaeckers e.a., 2008a; b; Uunk, 2004). Uit deze vergelijking blijkt steevast dat welvaartsregimes die familievriendelijk zijn, in sterke mate de nadelige gevolgen van een relatiebreuk helpen verlichten. Uit de concrete beleidsmaatregelen die in de modellen werden betrokken, blijkt bovendien dat het louter stimuleren van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen onvoldoende is. Enkel een ruime ondersteuning inzake sociale uitkeringen, kinderopvang en tijdsregelingen leidt tot een mildering van de economische gevolgen van een scheiding.

Nu scoort België in internationale vergelijkingen niet slecht op dit gebied (Mortelmans, Snoeckx & Raeymaeckers, forthcoming). Het arbeidsmarktbeleid van de laatste jaren is in sterke mate gericht op twee pijlers: het verhogen van de activiteitsgraad na 55 jaar en de verbetering van de combinatie zorg-arbeid. Inzake dit laatste zijn belangrijke stappen genomen met het verlengen van het vaderschapsverlof en de uitbouw van het tijdskrediet. De arbeidsmarktparticipatie van (jonge) moeders is relatief hoog in Europees perspectief, wat aantoont dat de combinatie moeilijk, maar haalbaar is in vele gezinnen. De formele kinderopvang kent een tekort aan plaatsen, maar is in vergelijking met andere Europese landen bijzonder sterk uitgebouwd. De relatief vroege leeftijd waarop baby's en peuters naar de formele opvang kunnen, alsook de veralgemening van het kleuteronderwijs, maakt het herintreden van moeders op de arbeidsmarkt een reële optie. De keerzijde van de medaille is echter dat het Belgische welvaartsysteem in belangrijke mate gestoeld blijft op het kostwinnersmodel. Echtscheiding en samenwoonbreuken worden niet als sociaal risico erkend en slechts in beperkte mate wordt expliciet ingegrepen op de gevolgen van echtscheiding. De wijziging in de echtscheidingswetgeving van 2006 om bilocatie (verblijfsco-ouderschap) als principe in de wet in te schrijven, maakt dat de kinderlast in de toekomst meer gelijk zal worden gespreid over beide ouders. Tot nu toe kunnen we nog geen gevolgen van die wijziging meten in kwantitatieve surveys, maar we kunnen wel verwachten dat een gelijke investering in de opvoeding van de kinderen gepaard zal gaan met een meer gelijke verdeling van de kosten. Dit principe kan een deel van de alimentatieproblemen naar de kinderen toe uitschakelen en de negatieve economische gevolgen voor vrouwen milderen.

Aan de andere kant kan de wetswijziging uit 2007 de gevolgen van een echtscheiding verscherpen (voor samenwoners is tot nog toe weinig geregeld). Het uitgangspunt van de nieuwe scheidingswet van 2007 is het invoeren van een echtscheiding, die zo weinig mogelijk hindernissen meebrengt voor de partners. Op grond van een duurzame ontwrichting kan een van de huwelijkspartners de

echtscheiding aanvragen en bekomen. In de marge van deze wet is echter ook de alimentatieregeling gewijzigd (Martens, 2008). In de oude scheidingswet had alimentatie een levensonderhoudende en een schadevergoedende aard (tegenover de 'onschuldige' echtgenoot). De regel was dat de alimentatie de onschuldige echtgenoot in staat moest stellen levenslang dezelfde levensstandaard te behouden als tijdens het huwelijk (Cuypers, Mortelmans & Torfs, 2008; Swennen, 2008). Door het afschaffen van de schuldvraag, wordt het recht op alimentatie verruimd tot *elke* behoeftige echtgenoot. Tegelijk echter werd deze verruiming van de definitie van rechthebbende gecompenseerd door beperkingen inzake de omvang van het alimentatiebedrag en inzake de tijd. In plaats van de notie levensstandaard, wordt alimentatie nu geacht om de levensbehoeften te dekken. De maximale duur van de alimentatie is vastgesteld op de duur van het huwelijk of tot de gerechtigde een nieuwe relatie aangaat.

Belangrijk in het licht van voorgaande analyses is uiteraard de verandering van de notie levens*standaard* in levens*behoeften*. Hoewel er in België geen vaststaande berekening is voor alimentatiebedragen, impliceert het concept behoeften bijna automatisch een lager bedrag dan tot nu toe gangbaar is. Het blijft in dat geval een open vraag of een vrouw die deeltijds gaat werken door de rechter in staat zal worden geacht om in haar levensbehoeften te voorzien. In dat geval zou zij geen recht meer hebben op alimentatie van de ex-partner. De bedoeling van het beleid was om alimentatie zo sterk mogelijk te beperken om mensen ertoe aan te zetten de arbeidsmarkt te betreden. In dat opzicht kadert de nieuwe echtscheidingswet in een activeringsbeleid van de overheid. Gezien de armoederisico's van voornamelijk vrouwen, alsook de moeilijkheden inzake de combinatie arbeid-gezin die uit onze analyses naar voor zijn gekomen, valt te vrezen dat de economische terugval na echtscheiding door de nieuwe wet zou kunnen worden versterkt in plaats van tegengegaan.

NOTEN

1. In enkele Oost-Europese landen ligt het echtscheidingscijfer hoger dan in ons land. Het gaat daarbij om Moldavië, Oekraïne, Litouwen, Tsjechië, Wit-Rusland en Estland.
2. De ratio van het aantal huwelijken in een jaar tot de gemiddelde bevolking van dat jaar, uitgebruikt per 1000 inwoners.
3. In 2003 werd het huwelijk opengesteld voor paren van hetzelfde geslacht. In 2003 werden in totaal 854 huwelijken gesloten tussen mensen van hetzelfde geslacht (60% mannelijke paren). In 2006 was dat aantal al opgelopen tot 1124 (53% tussen mannen). Bron: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2004; 2005).
4. Om verschillen in grootte en samenstelling van huishoudens in rekening te brengen, wordt het huishoudinkomen gedeeld door een equivalentieschaal, wat het zogenaamde 'gestandaardiseerd' of 'equivalent' huishoudinkomen oplevert. De meest gebruikte equivalentieschaal is de *modified OECD-schaal*, die een gewicht van 1 toekent aan de eerste volwassene, 0.5 aan elke bijkomende volwassene en 0.3 aan elk kind jonger dan veertien jaar.

5. Hierbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat de responsgraad na scheiding hoger ligt bij de vrouwen dan bij de mannen. Mogelijk weigerde een groter deel van de verhuizende mannen nog langer aan het panel mee te werken.
6. Deze figuur is gebaseerd op de parameterschattingen van het multilevel groeimodel met enkel herpartneren als strategie. We gaan ervan uit dat de respondenten een nieuwe partner vinden in jaar 2 na de breuk.

HOOFDSTUK 6

Inzetten op de toekomst van de kinderen. Percepties over sociale mobiliteit van arme Turkse en Marokkaanse personen in België

Bea Van Robaeys en Yunsy Krols

1. Inleiding

Het verlangen naar een beter leven wordt door vele mensen gedeeld. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er over sociale mobiliteit – zowel binnen de levensloop van personen als tussen generaties – een bloeiende onderzoekstraditie bestaat, die vertrekt van de beroepspositie van het individu en de veranderingen hierin over de loopbaan (intragenerationale mobiliteit), of van de vergelijking tussen de beroepsposities van vaders en zonen (intergenerationele mobiliteit). Hierbij maakt men voornamelijk gebruik van kwantitatieve onderzoeksmethoden (Lipset & Zetterberg, 1959, Goldthorpe & Hope, 1974, Bakker, 1992). Deze onderzoekstraditie werd echter terecht bekritiseerd omwille van de exclusieve focus op de arbeidsmarktpositie, veelal van de mannelijke kostwinner (zie DiPrete, 2001). Heel wat mensen vallen echter buiten dit schema, zoals diegenen die geen aansluiting vinden bij de arbeidsmarkt of vooral zorgarbeid verrichten – onder wie uiteraard veel vrouwen. Bovendien kunnen we sociale mobiliteit niet louter als een individuele aangelegenheid beschouwen; de meeste mensen maken immers deel uit van een breder maatschappelijk verband. Ook de huishoudcontext en allerlei veranderingen in de levensloop van de andere gezinsleden, alsook hun interpretaties, verwachtingen en aspiraties, beïnvloeden de mobiliteitskansen van het individu. In dit hoofdstuk stellen we deze interpretaties, verwachtingen en aspiraties centraal en gaan we in op de rol die ze spelen bij de sociale mobiliteit van allochtone personen die in armoede leven. We maken hierbij gebruik van een kwalitatieve onderzoeksmethode.

Waarom een kwalitatief onderzoek over 'vooruitgaan'? De perceptie die mensen hebben over 'een beter leven', over de context waarin ze leven en over de mogelijkheden en beperkingen om sociaal te stijgen, blijft in survey-onderzoek buiten beeld. Over de veranderingen in die opvattingen tijdens de levensloop en over de rol die deze interpretaties spelen in processen van sociale mobiliteit, is over het algemeen weinig geweten. Toch zijn deze interpretaties van

personen van groot belang voor het begrijpen van de gebruikte strategieën en de resultaten daarvan in het leven van mensen.

Waarom een onderzoek over wensen van mensen in armoede? De lokroep van een beter leven klinkt voor weinig groepen zo luid als voor hen. Dagelijks worden zij geconfronteerd met de kloof tussen hun behoeftes en de beschikbare middelen. Om hun handelen te begrijpen, is inzicht in hun interpretaties van de context en van hun doelstellingen van 'vooruitgaan' essentieel. In wat volgt, bespreken we de definities en verwachtingen rond sociale mobiliteit van arme personen van Turkse en Marokkaanse herkomst in België. Hoe definiëren ze 'vooruitkomen'? Geloven zij in hun eigen kansen om vooruit te komen? En in die van hun kinderen? Welke belemmeringen zien ze? We concentreren ons dus op hun 'ideeën over mobiliteit in de toekomst die gegrond zijn in hun sociale context' (Van den Berg, 2007: 120). De keuze voor de groepen van Turkse en Marokkaanse herkomst heeft alles te maken met een ontwikkeling waarover we al in het Jaarboek 2006 schreven (Van Robaeys e.a., 2006). Uit verkennende analyses bleek toen dat het armoederisico voor personen van Turkse en Marokkaanse herkomst vele malen hoger ligt dan voor personen van Belgische herkomst. Onderzoek naar de leefwereld van deze groepen en naar hun sociale mobiliteit was dan ook aangewezen. Een dwarsdoorsnede publiceerden we als 'De kleur van de armoede' (Van Robaeys e.a., 2007) en deze meer gefocuste studie is daarvan de logische voortzetting (Krols e.a., 2008).

2. Methoden

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden kozen we voor een kwalitatieve aanpak. We verzamelden data via diepte-interviews van geselecteerde respondenten. De data zijn afkomstig uit de twee genoemde onderzoeken,[1] die beide het thema 'sociaal succes' behandelden. Om respondenten uit de onderzoekspopulatie – arme personen van Turkse en Marokkaanse herkomst – te vinden, kozen we voor een 'vindplaatsgerichte methodiek'. We deden een beroep op bevoorrechte waarnemers die dagelijks contacten hebben met de doelgroep. De criteria die we aan deze bevoorrechte waarnemers meegaven, waren open van aard. We definieerden armoede als een multidimensioneel begrip en benadrukten dat armoede niet alleen over een laag inkomen gaat, maar ook over mindere kansen op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, op de huisvestingsmarkt. De selectie van de respondenten verliep via deze actoren en hun inschatting van de armoedesituatie van personen en we streefden daarbij naar een maximale variatie. We selecteerden personen van verschillende generaties en uit divers samengestelde gezinnen (alleenstaand, getrouwd, met en zonder kinderen).

De data werden verzameld via diepte-interviews. We kozen voor een halfopen aanpak. Halfopen interviews centreren het vertoog van de respondenten

rond een aantal vooraf bepaalde thema's. De vragenlijst diende als leidraad voor het gesprek; het was niet de bedoeling dat de onderzoeker alle vragen op systematische wijze overliep. De vragen per thema hielpen om het gesprek te sturen.[2] De respondenten bleven vrij om binnen dit kader te vertellen wat ze wilden, om hun gevoelens te uiten, anekdotes aan te brengen of de onderzoeker op bepaalde zaken te attenderen. De respondenten werden met andere woorden niet aan een ondervraging onderworpen; ze konden de onderzoeker naar onderwerpen leiden die hen nauw aan het hart liggen en tegelijkertijd ook vragen omzeilen die hen ongemakkelijk maakten (Van Robaeys, 2007: 39). We namen interviews af tot we een niveau van 'theoretische saturatie' bereikten, dit is het punt waarop bijkomende respondenten geen informatie meer geven die een beter inzicht kan verschaffen in het fenomeen (zie o.a. Miles & Huberman, 1994).

In de analyse komt het erop aan om de dominante tendensen uit de vertogen van de respondenten te halen (Van Robaeys, 2007: 39). Daartoe gebruikten we de methodiek van de 'qualitative coding', waarbij ongestructureerde gegevens volgens een trefwoordensysteem systematisch en betrouwbaar geclassificeerd worden. Door de gegevens voortdurend te ordenen en te vergelijken, groeiden er gefundeerde inzichten die direct kunnen worden verbonden met de empirie. In dit hoofdstuk laten we de data dan ook vaak voor zichzelf spreken en citeren we uit de interviews.[3] In zoverre dit relevant is, schetsen we ook de context, de houding en reacties van de respondenten.

In de twee onderzoeken samen, werden vijftig personen van Turkse en Marokkaanse herkomst geïnterviewd: vijfendertig vrouwen en vijftien mannen. Achtentwintig van hen zijn van Turkse herkomst, tweeëntwintig van Marokkaanse. Hun leeftijd schommelde op het moment van het interview tussen achttien (de jongste) en achtenzestig (de oudste). Zevenentwintig personen waren gehuwd, twintig personen waren gescheiden of waren bezig met scheiden, twee personen waren alleenstaand na het overlijden van hun echtgeno(o)t(e), één persoon was alleenstaand (en was nooit getrouwd geweest). Op zes personen na, hadden alle respondenten kinderen. Het merendeel van de respondenten was niet-actief. Slechts acht personen waren actief op de arbeidsmarkt, de overigen leefden van een werkloosheidsuitkering (16), een leefloon (15), een invaliditeitsuitkering (3) of een pensioen van zichzelf of echtgeno(o)t(e) (7). Eén respondent was op het moment van het interview studente in het hoger onderwijs.

Het studieniveau was over het algemeen laag tot zeer laag: vijftien personen waren analfabeet of hadden slechts noties van schrijven en rekenen; twaalf hadden lager onderwijs gevolgd. Zeven personen haalden een diploma lager secundair onderwijs en twaalf een diploma hoger secundair onderwijs, meestal in de technische en beroepsrichtingen. Twee volgden universitaire studies in het land van herkomst, van één persoon is het opleidingsniveau niet gekend.

3. Resultaten

We beginnen met de definities van 'vooruitgaan' die de respondenten hanteerden. Vervolgens kijken we of ze voor zichzelf verwachten vooruit te gaan. Daarna staan we stil bij de verwachtingen van respondenten rond de sociale mobiliteit van hun kinderen. In beide gevallen staan we stil bij mogelijke belemmeringen.

3.1 **Definities van 'vooruitgaan'**

Vooruitgaan in het leven wordt door de respondenten prioritair begrepen als 'financieel vooruitgaan'. Deze invulling wordt in sterke mate beïnvloed door hun precaire leefomstandigheden. De wens om financieel vooruit te gaan, vinden we ook terug in de materiële aspiraties: de respondenten willen een huis of een auto kopen. 'Financieel vooruitgaan' gaat samen met 'het behalen van diploma's' en het 'hebben van (beter) werk'. De respondenten volgen dus duidelijk de algemene definities van sociale mobiliteit en de hefbomen daartoe. Toch verschilt de invulling van wat ideaal is van persoon tot persoon. Sommigen noemen werk op zich het na te streven ideaal; voor anderen gaat het over een diploma en een *goede* job. Het is opvallend dat vooral personen van de tweede generatie de kwalitatieve dimensie van werk beklemtonen, dit in tegenstelling tot de eerste generatie en de nieuwkomers. Dit kan worden verklaard door een betere integratie en door een hogere opleiding, vergeleken met de oud- en nieuwkomers.

> I: Wanneer is volgens jou iemand succesvol in deze samenleving?
> R14: Succesvol, maakt het uit man of vrouw? Een jongen of een meisje? Ik denk zo lang dat ze werk hebben en kunnen ervan leven. Dat is al goed hoor, je moet geen hoge carrière hebben om succes te hebben. Je mag ook in een fabriek gaan werken. Zo lang dat je werk hebt, komt alles vanzelf. Dan kun je een huis gaan kopen, gelukkig zijn met wat je hebt.

> I: Als je nu, als je nu denkt, wat denk je dat er heel belangrijk is in deze samenleving? Wat maakt iemand succesvol volgens jou?
> R4: Succesvol is studeren en een diploma behalen, en later om een goede job te krijgen, om uit de kansarmoede eigenlijk te komen.

De dominante definities van vooruitkomen (werk en diploma's) worden vooral vermeld in relatie tot de kinderen; respondenten projecteren de idealen voor een beter leven op de kinderen. De kinderen moeten het beter hebben; zoveel heeft de ervaring van hun eigen sociaaleconomische positie hen wel geleerd.

> I: Is het belangrijk dat je kinderen goed studeren?
> R3: Dat is belangrijk eigenlijk als jij studeert en dan heb je iets eigenlijk, dat is gemakkelijk, dat is gemakkelijk, dat gij gemakkelijk werk, dan heb je gemakkelijk, allez van alles, heb je gemakkelijk als je studeert, heb je gemakkelijk werk, heb je gemakkelijk, bijvoorbeeld ergens naar toe of zo, da's

> heel belangrijk. En voor ons oudere mensen die hebben niet naar school geweest, die hebben moeilijk, heel moeilijk.
>
> R18 (T): Ze moedigt haar kinderen ook altijd aan, let op wat je doet, doe toch wel alles correct, want jullie zien mijn situatie, hoe dat ik hier beland zijn.
> I: En probeert zijn broer hem (jongste zoon) ook aan te moedigen?
> R18 (T): Ja, hij zegt altijd tegen zijn broer, je moet verder studeren. Je ziet hoe ons moeder leeft, je ziet hoe wij leven, je moet verder studeren om toch een beter leven te hebben, dus probeert toch altijd aan te moedigen.
>
> I: En wat zou je willen dat je zoon bereikt in zijn leven?
> R6: Dus, goed studeren, beginnen zonder schulden, en werken, een goede job, een goede vriendin, trouwen later en dan kleinkinderen. Gewoon normaal zo, dat die geen problemen heeft zoals mij of zoals zijn vader meemaakt. Dat wil ik niet. Ik wil die zo echt zo, een goede leventje zal hebben.
>
> I: En wat hoop je dat jouw zoon gaat bereiken in België?
> AY: Ik zou graag hebben dat hij studeert, allez, dat hij in 't groot studeert. Dat hij zo een goeie diploma heeft en dat hij zo'n goeie plaats heeft. Meer wil ik niet.

Het financiële aspect van een goede toekomst keert vaak terug in de gehanteerde definities. In geen geval willen ze dat hun kinderen hun zelfstandig leven met financiële problemen moeten starten. Sommige ouders hopen hun kinderen een financieel ruggensteuntje te kunnen geven, eens ze op eigen benen staan.

> R6 (T): (...) Ik wil er echt, echt alles, alles voor geven. En ik wil sparen voor hem (zoontje). En dat één keer 17 of 18 jaar is en die wilt op zijn eigen benen beginnen. Of dat die een auto kan kopen, of dat ik hem kan helpen met een huis, dat wil ik echt. Dat zou ik voor hem willen doen. Als die 18 jaar is, dat die een goede spaarrekening heeft. Dat ik hem echt een duw geef, dat die eruit komt. Dat die niet met problemen moet beginnen, dat wil ik bij hem echt voorkomen.
>
> I: Wat wil je je kinderen meegeven?
> R18 (T): Puur op het financieel, mijn dochters die wilden heel leuke dingens kopen, maar ik kon helemaal niks kopen, en de zoon van hetzelfde. Ze wou die mooie kleren kopen, voor zichzelf wou ik een veel beter huis, waar de kinderen toch beter konden wonen. ... En zelfs qua eten en drinken, dat ze toch wel iets meer konden geven aan haar kinderen. Moest ik geld hebben, zou ik één keer op de week met mijn kinderen op reis gaan zodat zij de sfeer ook zien en zodat zij ook zouden kunnen eten wat ze willen. ... Ik zou hen ook willen steunen wanneer ze ouder worden ook, na hun 18 jaar, dat ze bijvoorbeeld hun eerste auto van mij zouden krijgen.

Om de vooruitgang van hun kinderen te realiseren, verwijzen de respondenten altijd naar werk en opleiding. Ze hopen dat hun kinderen realiseren wat zij zelf niet konden bereiken.

I: En vind jij het belangrijk, studeren?
R2: Het is goed dat een meisje haar studies volgt. Omdat ik zelf mijn studies niet tot het einde heb kunnen afwerken, ik ben niet afgewerkt. En nu, kom ik terug en mijn dochters proberen.

I: Ik heb je daarjuist tegen je dochtertje horen zeggen: Jij moet ook naar de universiteit gaan. Vind je dat belangrijk?
R7: Ja, heel belangrijk. Ik zeg tegen haar altijd, je moet goed studeren. Als in de klas niet zo blijven dromen, je moet goed luisteren naar de juffrouw. Ik hou van dat, ik wil dat graag, gewoon dat is mijn droom. Ik wil dat ze naar de universiteit en hoog diploma krijgen, waarom niet?

I: Vind je het belangrijk dat hij naar school gaat?
R17 (T): Later diploma, belangrijk.
I: Waarom is een diploma belangrijk?
R17 (T): Hij zou graag bij de politie gaan, of misschien automechanica. Maar hij wil toch verder studeren. ... Ik heb hem altijd gezegd dat hij moet studeren, dat het iets goeds is. Ik denk dat hij dat zelf ook gelooft.

Met een mooi diploma op zak hebben hun kinderen niet alleen meer kansen op de arbeidsmarkt, maar kunnen ze ook solliciteren voor kwalitatief betere jobs.

I: En zo naar de toekomst toe? Wat zou een enorme verbetering kunnen betekenen in jouw leven, voor jou en voor jouw kinderen?
R9 (T): Het enige wat zij wil is dat haar kinderen goed studeren, ze wil niet dat zij arbeider wordt. Ze wil liever dat zij werkgevers worden en daarom wil ze dat ze heel goed leren. Ze had ook naar Turkije terug kunnen gaan, had ze dat gewild, maar ze is eigenlijk hier gebleven omdat ze wil dat haar kinderen betere kansen hebben. En zeker wat leren aangaat.

I: Waarom willen de ouders dat de kinderen wel gaan studeren?
R14: We denken dat ze het dan toch iets beter zullen hebben, dat werk te vinden.
I: En wat is beter volgens jou? Wat is een betere toekomst, in vergelijking met wat?
R14: Ja, als je gaat solliciteren, dan vragen ze toch achter uw diploma. Da's voor laaggeschoolde is dat toch altijd fabriek. Kunt ge niet ergens anders gaan zoeken.
I: Hmm.
R14: Dus als je een diploma hebt, dan kun je ook ergens anders gaan solliciteren.

I: Waarom zou je gestudeerd willen hebben?
R14: Voor een diploma.
I: En wat zou je dan met dat diploma doen?
R14: Misschien voor werk, ik weet dat niet.
I: En heb je daar een beeld van wat beter werk is?
R14: Dan kun je op bureau werken, ik zeg zo maar iets, ik weet het niet, ik heb dat niet meegemaakt. Toch ja, beter werk dan in de fabriek, bandwerk.

> R18 (T): Waarom is een diploma belangrijk? Als hij verder studeert, kan hij ten minste toch deftig werk vinden, ofwel aan een bureau, ofwel toch in een deftige omgeving. Maar als hij niet verder studeert, ofwel moet hij voor een bouwbedrijf gaan werken, of voor een kabelbedrijf. Dus, het is eigenlijk voor een betere job.

De respondenten onderschrijven dus de algemene definitie van 'vooruitgaan' en de maatschappelijk aanvaarde hefbomen hiertoe (onderwijs en werk). Toch hanteren zij ook alternatieve definities van vooruitgaan. Verschillende vrouwelijke respondenten definiëren 'vooruitgaan' als 'onafhankelijk zijn en autonoom handelen'. De instrumenten hiertoe zijn kennis van het Nederlands en het halen van een rijbewijs. Sommigen respondenten willen een rijbewijs halen om hun jobkansen te verhogen, maar voor de meeste respondentes betekent het vooral een paspoort naar vrijheid en onafhankelijkheid.

> I: Wat betekent vooruitgaan in het leven voor u?
> R13: Vooruitgaan in het leven, wel. Al een stabiele job hebben, een goede job hebben, een rijbewijs halen, wat ik wens is een auto hebben. Dat is heel belangrijk. Ik heb vier kinderen, het is moeilijk om ergens naar toe te gaan met je kinderen.

> I: Waarom wil je je rijbewijs halen?
> R7: Gewoon, waarom die anderen, ik zie veel vrouwen. Mijn dochtertje die zegt: mama, moet je auto rijden. Mama heeft geen rijbewijs. Mama, je moet ook rijbewijs, mijn dochtertje, zegt dat nu ook. Ik wil dat ook graag en al lang. Voor dat doe ik dat werken, en dan geld sparen.

De vrouwen leggen ook heel sterk de nadruk op het belang van de kennis van het Nederlands in het dagelijks leven. Als ze geen Nederlands spreken, zijn ze voor veel dingen afhankelijk van anderen. Nederlands opent de poort naar een vrijer leven.

> I: Is het belangrijk Nederlands te spreken?
> R3: Ja, dat is heel belangrijk, gelukkig. Heel gelukkig waar, ik vind dat heel gelukkig. Ik ben, ken mijn eigen zelf. Voorbeeld, ik kan naar de dokter zelf, ik kan naar apotheker zelf. En er zijn mensen, die zijn pas aan het leren. Omdat we kan niet met die Nederlands praten. Die zijn nu pas naar school, ik ben gelukkig. Ik ben niet naar school, ik zorg voor mijn eigen zelf, eigenlijk. Ik heb geen tolk eigenlijk, ik kan naar ziekenhuis zelf, ik pak niemand mee en zo, gelukkig.

> I: En waarom denk je dat de taal leren hier heel belangrijk is?
> R2: Voor mij is dat heel belangrijk, omdat ik hier woon. Als men hier woont, moet men Nederlands kunnen praten.
> I: En waarom precies?
> R2: Ik vind het belangrijk voor ons. Als ik naar de dokter moet; of ja bij de dokter ondervind ik nu geen problemen, ... Maar bij de advocaat is het beter om Nederlands te praten. Bij andere instellingen moet ik Nederlands praten. (...)

> I: Waarom wil jij Nederlands leren?
> R17 (T): Als je in het land leeft, dan heb je de taal nodig voor alles. Als je naar een ziekenhuis gaat, als je met de mensen praat, als je wilt gaan werken. En zelfs alleen al voor het sociale leven heb je de taal nodig.

> I: Is de taal een belemmering?
> R16 (T): Ja, dat is natuurlijk een belemmering, een grote belemmering. ... Ze zegt van zelfs nu, je bent hier en direct met u praten, zou het wel gemakkelijker en anders zijn dan met een tussenpersoon. ... Ze zegt van ik voel me soms een beetje minderwaardig want ik zie dan ik moet hulp gaan vragen van, terwijl ik dat zelf ook wel aankan. Ze zegt ik moet daarom niet perfect kunnen praten maar gewoon, maar gewoon mijn eigen ding, mezelf kunnen uiten, ook al ben ik ergens om mijn papierwerk in orde te brengen. Gewoon het gevoel al, bent u een Turkse en kunt u even dit vertalen voor mij? Terwijl dat je denkt: ik kan dat zelf ook wel doen. Dat geeft haar een negatief gevoel.

Twee vrouwen van de eerste generatie schuiven religieuze bijscholing naar voor als instrument om vooruit te gaan. De religieuze scholing verhoogt de kansen op de arbeidsmarkt niet, maar is wel belangrijk voor het zelfbeeld en de zelfwaardering. Persoonlijke ontplooiing staat hier centraal; een respondente verwoordt het als volgt.

> R18 (T): Tot deze leeftijd heeft ze altijd in armoede geleefd, ze heeft eigenlijk nooit kunnen doen wat ze wou. Vanaf nu wil ze zowel iets voor zichzelf doen als voor het hiernamaals. Ze wil ook wel iets voor het hiernamaals doen. Ze zegt van, wat eigenlijk vooruitgang zou zijn voor mij, is een beter leven, naar lezingen gaan, betere sociale contacten, een betere leefwereld.

3.2 **Verwachtingen rond een beter leven voor zichzelf**

Ondanks enkele alternatieve definities begrijpen onze respondenten vooruitkomen in het leven, als ‘meer geld hebben, opgeleid zijn, een (goede) job hebben’. Zij volgen hiermee de gangbare definitie van sociale mobiliteit in onze maatschappij. Maar vinden onze respondenten deze idealen ook haalbaar in hun eigen leven? Verwachten zij van ‘vooruit te gaan’? Verwachten ze ‘sociaal te stijgen’? Vooraleer deze vragen te beantwoorden, staan we stil bij een andere vaststelling uit het onderzoek: nadenken over de toekomst is voor verschillende respondenten een moeilijke opgave.

3.2.1 *De toekomst: een brug te ver?*

Nadenken over de toekomst en over ‘vooruitkomen’ is voor sommige respondenten een erg moeilijke opgave. Hoe precairder de situatie waarin ze zich bevinden, hoe minder een toekomstperspectief een plaats inneemt in hun dagelijkse bele-

ving. Als deze respondenten al dromen formuleren, geven ze onmiddellijk aan dat ze daarover geen controle hebben, dat de droom ver van de realiteit van hun leven staat.

> AA (T): Hij weet het niet voor de toekomst. Hij heeft geen duidelijk beeld.
>
> ES (T): Hij zegt: 'Ik heb het gevoel dat ik een tijdelijk leven heb, als het OCMW morgen zegt dat ik geen recht op leefloon heb, dan ben ik zonder iets'.
> I: Dus het is niet mogelijk om na te denken over later?
> ES (T): Neen. Hij krijgt gewoon steun van het OCMW.
>
> I: Wat wil hij over vijf jaar bereikt hebben?
> AH (T): Hij kan moeilijk antwoorden. Hij zegt dat de enige die weet waar hij na vijf jaar zal staan, God is.
> I: Dus wel plannen maar...
> AH (T): Geen duidelijke visie voor de toekomst.
>
> I: En zijn er nu bepaalde dingen waarvan je zegt, dat zou nu echt mijn leven kunnen verbeteren. Dat zou een enorme verbetering betekenen in mijn leven en het leven van mijn kinderen?
> R1 (T): Nee, zegt ze, ik zou het niet weten wat, de enige ... . Als de kinderen een goed beroep hebben dan, een echt goed beroep ... en anders, niks.
> I: En voor zichzelf?
> R1 (T): Ze zou niets weten. Ze heeft daar nog nooit aan gedacht. Daar heeft ze nog nooit over nagedacht, ze zou het niet weten.

Migranten van de eerste generatie denken niet meer na over de toekomst, omdat er geen kansen op fundamentele vooruitgang (meer) zijn

Respondenten van de eerste generatie zijn gestopt met denken over de toekomst. 'Hun toekomst is verleden tijd', nadenken erover is zinloos omdat de huidige situatie geen kansen biedt op fundamentele verbetering.

> I: Heb je nog verwachtingen of wensen naar de toekomst toe?
> R18 (T): Ze heeft geen verwachtingen meer zegt ze. Na mijn leeftijd, wat kan ik nog meer verwachten dan de dood. ... Na deze leeftijd is het onmogelijk om nog rijk te worden dus, wat kan ik nog meer verwachten. Enkel een goeie gezondheid voor iedereen, meer heeft ze niet te verwachten.
>
> I: Als je over de toekomst nadenkt: wat is je grootste wens?
> R3: Ja, ik heb eigenlijk geen toekomst meer. (lacht) Mijn toekomst eigenlijk. (...) Ik ben van plan naar Mekka te gaan, ik hoop het, ik hoop het alle dagen, naar Mekka te gaan, voor de rest ...

3.2.2 *Bescheiden verwachtingen*

Wie wel toekomstverwachtingen formuleerde, bleef hierover zeer bescheiden. Een respondente wil nog een aantal dromen realiseren. Ze denkt echter dat haar doelen te hoog gegrepen zijn; ze is ervan overtuigd dat ze haar leven al in die mate verbeterd heeft, dat er geen marge meer is voor nog meer.

> I: (...) Zijn er dan toch nog dingen die je leven zouden kunnen verbeteren?
> R17 (T): Dit is al het leven in zijn verbeterde versie. We hebben ons leven al zo veel verbeterd dat het al niet meer beter kan.

Anderen geven aan dat ze wel nog zaken nastreven, maar er weinig vertrouwen in hebben om die te realiseren.

> I: Zijn er vandaag nog andere dingen die je zou willen leren?
> R17 (T): Ik ga niet te veeleisend zijn. Het eerste wat ik wou, was werken en uitkeringsgerechtigd zijn. Dit doel heb ik al bereikt. Wat ik nu nog zou willen, is een rijbewijs halen, maar dat is ook moeilijk. Maar mijn grootste droom is een huis kopen, dat van mij is, maar waarschijnlijk is dat te hoog gegrepen.

> I: Zou je willen dat er dingen beter gaan? Wat zou je situatie nog kunnen verbeteren?
> R7: Gewoon mijn eigen huis. Geen, maar in België dat is duur om eigen appartement te hebben en zo. Beter dan elke maand betalen de huur, elke maand, een beetje moeilijk.

> R12 (T): Ze zijn vier jaar bezig om een nieuwe auto te kopen. Ja, dat is nooit gekomen. Maar wij zijn er nog altijd naar aan het streven, misschien komt er een dag dat dat wel is.

Het lijkt alsof voor velen de toekomst te veraf ligt om er een brug naartoe te kunnen bouwen. Mogelijk heeft dit te maken met het ontbreken van een '*deferred gratification pattern*' (Vranken & Henderickx, 2004: 211). Om een strategie op termijn te ontwikkelen moet men in staat zijn/geleerd hebben om zich vandaag bepaalde dingen te ontzeggen, om daarvan (over)morgen de vruchten te plukken. Zo is voortstuderen (en daardoor inkomen derven) een belangrijke strategie om later meer te verdienen. Dit 'patroon van uitgestelde beloningen' – een specifiëring van de weberiaanse protestantse ethiek – wordt als een belangrijk mechanisme gezien om het maatschappelijke succes van de middenklasse te verklaren. In arme huishoudens ontbreekt dit vaak, omdat ze niet ervaren dat het werkt; slechte ervaringen in het eigen leven en/of het ontbreken van positieve rolmodellen in hun referentiegroepen zijn daarvoor verantwoordelijk. Bekeken vanuit het perspectief van de levensloop, kunnen we stellen dat verwachtingen en aspiraties van de respondent op het moment van het interview worden bepaald door hun 'gecumuleerde' ervaringen in het verleden. Zo ontplooit via een proces van accentuering over de tijd de verdere levensloop zich in een bepaalde richting, omdat mensen zich in een specifieke situatie op een bepaal-

de manier gaan gedragen, afhankelijk van hun vroegere ervaringen (Elder & O'Rand, 1995).

Geloof in de mogelijkheid om de huidige situatie te verbeteren is bij verschillende respondenten minimaal, de afstand tussen vandaag en de toekomst is te groot en men weet dat men de middelen niet heeft om de droom te realiseren. Alleen deus ex machina's – oplossingen die uit de hemel komen dwarrelen – kunnen nog helpen. Zo spreken twee personen over het winnen van de lotto om hun droom – een eigen huis – te kunnen waarmaken; iemand anders schreef een brief aan de koningin in de hoop sneller een sociale woning te krijgen.

3.2.3 *Belemmeringen voor sociale mobiliteit*

Wat voorafgaat, betekent evenwel niet dat de respondenten niet betrokken zijn op de arbeids- en opleidingsmarkt. Verschillende respondenten willen een opleiding volgen, zonder dat ze er evenwel al een concreet beeld van hebben. Voor een deel van de mannelijke respondenten blijkt werk vinden dan weer van groot belang. De hoop aan de slag te kunnen is echter gekoppeld aan de noodzaak van het dagelijkse overleven. De jobs binnen hun bereik, stellen hen immers slechts in staat om hun precaire leefomstandigheden iets te verbeteren, niet om sociaal te stijgen. De respondenten schatten hun kansen op een mobiliteitsbevorderende opleiding of een duurzame job dan ook zeer laag in. In de interviews werden veel belemmerende factoren om een opleiding te volgen, of te werken vermeld. De toegang tot de arbeidsmarkt wordt in de ogen van de respondenten bemoeilijkt door fysieke problemen (vooral mannelijke respondenten spraken over arbeidsongeschiktheid door een vroeger werkongeval), door gebrekkige kennis van het Nederlands, door het niet hebben van een auto en/of rijbewijs en door discriminatie. Als drempels voor het volgen van een opleiding vermelden de respondenten de financiële noodzaak te moeten gaan werken, een financieel tekort of mentale problemen.

> De meeste respondenten schatten hun kans op een duurzame job zeer laag in

Voor de vrouwelijke respondenten is de zorg voor de kinderen een van de belangrijkste hinderpalen. Nochtans geven vele vrouwelijke respondenten aan dat ze willen werken. Inkomensverwerving is de belangrijkste motivatie. Maar ze hebben duidelijke ideeën over wat haalbaar is: een deeltijdse job tijdens de schooluren van de kinderen. De moederrol, de geringe hulpmiddelen en de zwakke netwerken beperken de ruimte die overblijft voor de werknemersrol. Deeltijds werken wordt door alle geïnterviewde moeders verkozen boven voltijds werken. In de ogen van een respondente is het onmogelijk om een voltijdse

baan te combineren met haar taken als moeder. De belangrijkste reden om wel deeltijds aan de slag te willen gaan, is dat de VDAB haar dan met rust zal laten.

> I: Denk je dat werk een groter budget kan opleveren en dus meer vrijheid om te kopen wat je wil?
> R1 (T): Ja, als ik acht uur zou werken, zou ik zeker meer geld hebben ... . Ze denkt dat vier uur werken niet veel verschil kan maken.
> I: En waarom niet?
> R1 (T): Ze weet het van andere mensen, als ze maar, als ze acht en nog iets en als ze maar vier uur zou werken, zou ze zeker niet meer geld hebben.
> I: En vindt ze dat dan geen goede beslissing?
> R1 (T): Als ze vier uur werkt, dan wordt ze met rust gelaten door de VDAB en RVA. En acht uur werken vindt ze niet goed omdat ze de kinderen naar school moet brengen. Ook voor haar gezondheid. Dus ze ziet acht uur werken niet zitten.

Ook voor een andere respondente (R7) valt voltijds werken niet te verzoenen met haar taken als moeder. Voor haar is werk enkel een middel om een inkomen te verwerven en de opbrengst van een halftijdse job is daarvoor voldoende. Onder geen beding overweegt ze haar namiddag, die bestemd is voor de opvang van de kinderen, op te geven.

> R7: Alleen elke dag drie uren werken, voormiddag maximum.
> I: Van welk uur tot welk uur?
> R7: Van 09h00 tot 12h00. Ik heb die werk gezoekt want ik wil altijd namiddag thuis zijn voor mijn kinderen. Anders kan ik iets bij een bedrijf doen of iets anders doen. Acht uur werken, ik zeg, ik doe graag poetsen, die poetsen dat kan ik zelf de uren, zelf wanneer, ik kan niet, ik niet komen. Als die bedrijf een beetje moeilijk, ik heb ook kleine kinderen, ik heb veel tijd voor hun.

Ook voor R14 lijkt het onmogelijk voltijds werk te combineren met de zorg voor de kinderen.

> I: Zou je terug voltijds willen werken?
> R14: Dat niet, dat is een beetje moeilijk met drie kinderen en ik sta er alleen voor hé.

De keuze voor voltijds of deeltijds werk wordt dus in belangrijke mate beïnvloed door de ervaring van een haaks op elkaar staande moeder- en werknemersrol. Deze tegenstelling voelen alleenstaande vrouwen het scherpst aan. Vrouwen willen wel gaan werken, zo bepleiten zij, maar dan tijdens de schooluren van de kinderen.

> R1 (T): Zou ze nu een halve dag kunnen werken, tijdens de schooluren van de kinderen, dan zou ze heel graag terug gaan werken.
> I: Heeft ze soms geen schrik dat het werk gemakkelijk (moeilijk?) te combineren zal zijn met haar gezin?
> R1 (T): Als het tijdens de schooluren is, dan kan ze ’s ochtends de kinderen

> naar school brengen, om te halen is het geen probleem. ... Over de middag blijven ze ook op school en krijgen ze daar eten.
>
> I: Als je nu zou zeggen: ik wil werken. Om hoeveel uren zou het dan gaan?
> R12 (T): Ik heb gezegd, aangepaste uren, aangepast werk, aangepast werk aan haar situatie ... drie of vier uur.

De vrouwen hechten een groot belang aan het moederschap. Wanneer de vrouwen hun dagtaken beschrijven, neemt de zorg voor de kinderen het grootste deel van hun tijd in beslag. R1 volgt tijdens de schooluren een alfabetiseringscursus, daarbuiten steekt zij heel veel tijd in het begeleiden van haar kinderen naar en van school. Ze zou een school dichterbij huis kunnen kiezen, maar dat doet ze niet, omdat ze absoluut wil dat haar kinderen naar een 'goede' school gaan. De kinderen begeleiden in hun schoolcarrière is voor haar belangrijker dan gaan werken.

> R1 (T): Ik sta om 7 uur op, dan maak ik de kinderen wakker, dan maak ik ontbijt en dan brengt ze de kinderen naar school. En dan komt ze naar huis. En dan gaat ze om 12h30 terug naar school de kinderen halen. Ah, om half één gaat ze zelf naar school en ze volgt nu een alfabetiseringscursus. En om 16h00 is haar les gedaan en dan gaat ze naar school en dan haalt ze de kinderen op om 17h00 op school. (...) De kinderen zitten tamelijk ver op school. "x"-college. Ze heeft haar kinderen naar een goede school gedaan, maar "x"-college is een beetje ver. Ze moet twee keer overstappen met de bus. Dan komt ze naar huis en dan gaan ze eten, en dan is de dag gedaan. (...)

Ook R2 en R13 hebben hun handen meer dan vol met de opvoeding van de kinderen en het huishouden. Er blijft geen tijd meer over om te gaan werken.

> R2 (T): (...) Een andere keer had men mij gevraagd om werk te zoeken. Ik heb toen gezegd ik kom daar niet toe. Ik ben 42 jaar, ik ben niet meer echt jong om werk te vinden en ik heb de verantwoordelijkheid van mijn kinderen. Ik moet hen van de school afhalen, ik moet de trein halen, ik heb thuis werk liggen. Ik heb te veel dingen die ik moet doen: naar de de tram gaan, naar de bank (...)
>
> I: Vind je dat je taak die je vandaag vervult evenwaardig is aan betaald werk?
> R13: Ik ga naar school, ik ga ze halen, 's morgens naar school gaan, ze gaan afhalen, hen eten geven, het huis kuisen, de papieren in orde brengen. Ik houd me bezig met wat er buiten en wat er binnen moet worden gedaan. Ik doe twee jobs tegelijkertijd. Dat wil zeggen, ik ga de boodschappen doen, ... Wanneer ik terug kom, ben ik echt moe. Het is alsof ik ga werken. Op dit moment ben ik bijna altijd buiten, ik regel alles, de post, de bank, de boodschappen doen, naar dingen zoeken die de kinderen nodig hebben, een afspraak daar, kopies maken, allemaal tegelijkertijd. Dat zijn twee jobs, thuis en buitenshuis.

ME ten slotte staakte een mobiliteitsbevorderende opleiding omdat dit niet te rijmen viel met de zorg voor haar kinderen.

> ME: En ondertussen zei M.: Zeg, ME, zou je niet studeren? Zo één dag naar school gaan in Sint-Amandsberg zo voor...'
> I: Volwassenenonderwijs?
> ME: Ja, volwassenenonderwijs, één dag naar school gaan en na twee jaar krijg je je diploma van kinderverzorgster. Hij zei: allez ME, twee jaar en je hebt een diploma, je hebt iets in je hand dat je niet gaat kwijt geraken. Ik zei, M., ik wil dat proberen maar thuis (...). Ik zei: M, ik heb een huwelijk, ik heb een man maar hij gaat altijd naar Turkije, hij is er niet voor de kinderen. Maar M. zei: probeer, probeer! En ik ben één of twee keer kunnen gaan naar die school en het was vré goed maar ik kon dat niet met mijn thuis. Als ik naar huis ging, het was al zes uur of zes uur dertig, de bus nog nemen, de kinderen moesten eten hebben, allez mijn kinderen gingen kapot, mijn huissituatie... Ofwel was het ik kapot, mijn droom opzijzetten of de kinderen. Ik zei: ik ga voor mijn kinderen.

Hoewel de waardering voor werk en onderwijs groot is, worden respondenten toch gedwongen hun gedrag aan te passen aan de beperkingen van hun sociaaleconomische positie. De droom wordt echter niet losgelaten, maar omgezet in een toekomstproject voor de kinderen.

3.3 Verwachtingen rond een beter leven voor de kinderen

3.3.1 *Hoge verwachtingen*

> GU (T): 'Mijn kinderen, de toekomst van mijn kleinkinderen, ze wil een goede toekomst voor haar kleinkinderen', dat zegt ze. 'Ik heb geen dromen meer, ik verwacht niets meer in deze wereld', zegt ze.

De bescheiden verwachtingen voor zichzelf staan in groot contrast met de dromen voor hun kinderen

Hoe bescheiden de verwachtingen voor zichzelf, zo groots zijn de dromen voor de kinderen. De opwaartse mobiliteit van de kinderen is een ontzettend belangrijk doel. De respondenten geloven dat een fundamentele verbetering van de leefomstandigheden voor de kinderen mogelijk is en de verwachtingen sluiten zeer nauw aan bij de definities van vooruitkomen. De respondenten willen dat hun kinderen het beter hebben dan zijzelf en ze verwijzen heel duidelijk naar opleiding en werk om die sociale stijging te realiseren. Het onderwijs van de kinderen vinden ze dan ook heel belangrijk. De respondenten hebben immers aan den lijve ondervonden wat het is om weinig onderwijs te hebben genoten. Verschillende respondenten beklemtonen dat het voor hun kinderen 'meer' en 'anders' moet zijn dan voor henzelf:

> MC: Mijn ouders hebben helemaal niet kunnen studeren. Ze hebben trouwens alleen maar de lagere school gedaan. Mijn generatie, ik heb het middelbaar bijna afgemaakt. Ik zou dus liever hebben dat mijn kinderen tot op het einde zouden geraken. En ik wil al het mogelijke doen dat ik kan doen voor hen, zodat ze het kunnen afmaken.

> VA: School is belangrijk. Ik geef mijn ma vies gelijk. Ik vroeger zo, toen mijn ma zei 'als ik mocht kiezen, ik zou terug naar school gaan, ik zou niet stoppen met school', zei ik: zijt gij gek? Stoppen met school, dat is mijn leven! En ik zou nu zelf ik weet niet hoeveel geven, nu ik zelf niet naar school ga, allez, deeltijds dat noem ik geen school, dan heb ik zo, had ik maar naar mijn ma geluisterd... En dat is dat ik soms naar de kleine kijk: 'durf niet hetzelfde te doen als mij', want dan krijgt hij rammel van mij...

> DU: Ja jong, ik wil met mijn kinderen... Kijk, ik heb nu gedaan kleding, ik kan geen werk vinden. Alleen misschien poetsen. Met mijn kinderen, ik wil zo hoge diploma. Voor later, voor later is dat belangrijk.

> MM: Ja, dat is belangrijk, ja. Het is moeilijk, zo zonder diploma, je hebt niks, helemaal niks. Ik wil niet dat mijn kinderen hetzelfde hebben als hun vader, werken in de mijn (...) Ik wil dat mijn kinderen een goede toekomst hebben.

Alle respondenten zetten hun schouders onder het toekomstproject voor hun kinderen. Ze erkennen de noodzaak van een goede opleiding om vooruit te komen. Het grote belang dat zij hechten aan onderwijs is een voorbeeld van 'anticiperende socialisatie': de waarden van wie zich hoger op de maatschappelijke ladder bevindt, worden alvast geassimileerd in afwachting van de sociale stijging. R14 is ervan overtuigd dat een goede middelbare school de slaagkansen bij het aanvatten van hogere studies verhoogt. Ze heeft er dan ook veel voor over om haar kinderen naar een goede school te laten gaan. Elke dag moet ze verschillende bussen nemen die haar en de kinderen naar de andere kant van de stad brengen.

> R1 (T): Het is belangrijk dat ze later naar een hogeschool kunnen gaan. Als ze lage punten hebben, dan kunnen ze niet naar alle scholen gaan en als ze heel laag zijn, dan moeten ze naar scholen waar er allemaal vreemdelingen zijn. En de school waar ze nu zijn, is een school waar ze betere punten moeten hebben, want als ze minder dan 72% hebben dan mogen ze daar niet gaan. En ze wil haar kinderen op een goede school laten gaan, ze wil dat ze een goede opleiding ...

De respondenten proberen hun kinderen te ondersteunen waar ze kunnen. Ze helpen hen met de leerstof of roepen de hulp van leerkrachten in.

> I: Je helpt haar met haar huiswerk. Wat doe je dan precies?
> R7: Verbeteren. Als zij iets hebben geleerd op school. Ik zie dat, de manier van oplossen. Als ge begrijpt dat niet, opzoeken bij de juffrouw. Mama, we hebben dat gedaan, maar ik versta dat niet. Een beetje uitleggen, dan gaat dat

> snel bij haar. Ze is goed op school. Bij de eerste leerjaar, ze was eerste. En tweede denk, tweede denk tweede of derde vorig jaar. Ze gaat goed studeren.
>
> R6: Ik moet hem alleen opvoeden, ik heb alles onder controle bij mijn zoontje. Dat is heel anders. Ik ben strenger tegen hem, niet heel streng. Maar ik hou alles bij van het school. Ik ga veel met de leerkracht praten, als er problemen zijn of zo, dan schrijft ze dat op. Ik houd die echt bij. (...)
>
> I: En wat doe je om hen te ondersteunen?
> R13: Ik maak huiswerk. De boeken, bij Carrefour en bij Lidl, oefeningen, lezen. Er zijn zo heel veel oefeningen. Alle dagen maken ze 10 tot 15 minuten een klein oefeningetje. Bijvoorbeeld voor schrijven is mijn dochter de eerste van de klas. Dus dat gaat goed. Mijn zoon heeft geen problemen, hij heeft zeer goede resultaten. Geen probleem. De juf zeggen dat is alles in orde. Er is geen probleem. Mijn dochter heeft 19 op 20, 20 op 20, 18 op 20, alleen zulke resultaten.

3.3.2 *(Mogelijke) belemmeringen voor sociale mobiliteit*

Soms volstaat de wil om zich in te zetten echter niet. Enkele respondenten gaven aan dat zij hun kinderen onvoldoende kunnen helpen bij hun schoolwerk.

> I: Als je spreekt over de school, heb je het gevoel dat je hen kan helpen met hun huiswerk op school? Echt kan ondersteunen?
> R9 (T): Die kleine wel, die kan ik nog een beetje helpen, maar die grote, dat kan ik niet.
> I: En hebben zij het nodig, denk je?
> R9 (T): Nu, de oudste kan ze niet helpen, maar ze zegt, hij tekent soms op de computer en dan gaat het wel. Hij trekt zijn plan. Maar hij heeft nu drie talen en zijn wiskunde is helemaal anders dan dat zij weet, daar kan ze niet helpen. Maar de kleine kan ze wel helpen, dan maakt ze soms dictee met hem. Ze zegt soms dat hij moet schrijven. En dan komt er iets achter wat hij geschreven heeft.
>
> I: En zo met het huiswerk, is dat een probleem dat je hen daar niet bij kan helpen. Ervaar je daar problemen mee?
> R14: Toch wel hoor. Als mijn dochter niet verder kan, en ik kan haar niet helpen dan staat zij daar. Ofwel gaat ze dan met de nicht samen huiswerk maken, want die zitten samen in de klas. Ofwel de zus. Ik kan niet helpen, het is niet wat ik ken.

De ouders kunnen hun kinderen niet altijd ondersteunen zoals ze zouden willen, zeker voor wie geen of slechts een gebrekkige kennis van het Nederlands heeft. Contacten met de school zijn vaak onbestaande omwille van het taalprobleem.

> I: Welke taal spreek je met je kinderen?
> R8 (T): Ze zegt ja, toch wat Turks, maar eigenlijk wil ze ook wat Nederlands, maar dat dat toch ook wel moeilijk is omdat ze het zelf ook niet spreekt. Ze heeft dan ook problemen met de school natuurlijk.

> R9 (T): (...) Ze moeten naar andere scholen gaan, de scholen zijn verder weg. Dat is een probleem van ernaar toe en terug te gaan. En dan oudercontact. En dan wordt er verwacht dat de ouders naar het oudercontact komen, maar haar Nederlands is niet goed genoeg en alleen voor haar kunnen ze ook geen vertaler laten komen. Dus, dan gaat ze niet naar het oudercontact, maar ja, voor de jongen is dat niet plezant dat de moeder niet naar het oudercontact gaat.
>
> I: Wat studeert hij nu?
> R18 (T): Ik weet het niet. Het is vooral zijn broer die zich ermee bezig houdt, want ik ken daar zelf ook niets van.

Ouders spannen zich in om de schoolcarrière van hun kinderen te ondersteunen. Tegelijk zijn ze zich scherp bewust van de problemen die rijzen als hun kinderen er niet in slagen het ideale schoolparcours te volgen; dan zijn ze, zo vrezen ze, misschien nog slechter af dan zijzelf. Zo denkt R14 dat een job zoeken zonder diploma altijd moeilijker wordt. In haar tijd kon je nog gemakkelijk werk vinden zonder diploma, nu vragen ze – in de woorden van R14 – 'zelfs een A2-diploma om in een schoenwinkel te werken'.

> R14: (...) Voor werk te vinden, wordt het moeilijker hoor. Als je ziet dat die fabrieken gaan sluiten, dan blijft er niet veel meer over. Het gaat nog moeilijker worden. Wij hebben het nog goed nu, maar voor ons kinderen, ik denk niet dat het beter gaat worden.

R5 vreest dat haar kinderen op het verkeerde pad zullen belanden; ze ziet zoveel Turkse jongeren die het al hebben opgegeven.

> I: En naar de toekomst toe, wat vind je het belangrijkste? Wat denk je dat het belangrijkste is voor jouw kinderen? Wat wil je dat ze bereiken?
> R5 (T): Ze is bang van de toekomst. Ze zegt ze is bang van de toekomst want als ze hier de Turkse jongeren ziet, ze leren tot 14-15 jaar tot het echt niet meer nodig is, en dan vaak ook tegen hun zin, en dan stoppen ze met leren, en dan worden ze werkloos, en hebben ze ook geen zin om te werken, en ze hebben ook geen goede opvoeding, ze zijn onbeleefd, ze hebben geen zicht op het leven, geen structuur. Ik ben bang dat mijn kinderen ook zo gaan worden. Voor mij is het belangrijk dat ze goed leren, en dat ze een visie op de toekomst hebben en dat ze daar ook iets mee maken.

R6 en R8 hebben schrik voor de mogelijke slechte invloed van vrienden. Ze zijn bang omdat ze daar weinig controle over hebben.

> I: Denk je dat het (de opvoeding) altijd zo gemakkelijk gaat blijven?
> R6: Dat weet ik niet. Ik hou mijn hart vast, echt zo. Ik heb een, ik weet dat niet, ik hou mij vast. Je weet nooit, je mag zo'n goede opvoeding geven en zo, maar als het al van buiten afhangt en die komt met slechte vrienden in aanraking, dan kan ik daar toch niets aan doen.

> R8 (T): Sommige zie je zo echt buiten rondslingeren, slenteren, die ook niet binnengeraakt. Het is ook niet gemakkelijk om kinderen op te voeden ook niet.

De respondenten begrijpen ook de impact van lage aspiraties. Ze zijn bezorgd om de beperkte inzet die kinderen tonen en de (lage) verwachtingen die ze koesteren. Verschillende respondenten wijzen erop dat de kinderen zich niet voldoende bewust zijn van hoe hard de samenleving is voor jongeren die geen diploma hebben. Moeders benoemen deze angst voor de toekomst van hun kinderen heel expliciet. Ze hopen vanuit het diepste van hun hart dat hun kinderen bewust zullen leven en die keuzes zullen maken die hen helpen om vooruit te komen in het leven. Zo geeft R4 aan dat ze probeert haar kinderen bewust te leren leven, ze zullen immers niets cadeau krijgen.

> I: Is het moeilijker om jongens op te voeden dan meisjes?
> R4: Bij mij eigenlijk, dat is eigenlijk hetzelfde geweest, maar het is gewoon hoe ze soms denken.
> I: En hoe denken ze?
> R4: Ja, van ja dat zal wel komen, dat zal wel goed komen, die zijn niet bewust, die zijn niet bewust van het leven, die zijn niet bewust van wat hun te wachten staat. Die denken dat dat allemaal vanzelf gaat, terwijl dat dat niet waar is. Zeker niet wat België nu is. Ik heb veel. Die weten niet wat ze later nog allemaal gaan tegenkomen. Het is nu allemaal goed, ze zitten op school, ze komen buiten, ze zien allemaal Marokkaanse jongens, groepkens babbelen. Da's plezant. Maar ze weten nog niet het besef wat ze later nog allemaal gaan tegenkomen op hun werkvloer. Later als ze nog willen werken, nog ditte, hun spraak, hoe dat ze met elkaar moeten gaan babbelen, mensen benaderen, op die manier weten ze dat niet.

R14 wijst erop dat kinderen vroeger niet werden aangemoedigd om voort te studeren. Nu zijn het volgens haar de kinderen zelf die nonchalant staan tegenover de eisen die de maatschappij stelt; op voorhand hebben ze de moed al opgegeven. Vooruitdenken doen de jongeren niet.

> I: Vond je dat toen erg, toen je 16 was, kan je je nog herinneren dat je dat toen erg vond dat je je studies moest stoppen?
> R14: Je wist niet beter. Dan denk je ook niet na voor later. Ja, tegenwoordig denken de jongeren ook niet na hoor... .
> I: En als je nu zegt, de jongeren vandaag denken nu ook niet meer na. Wat is dan het verschil met jouw situatie vroeger?
> R14: Ja, het verschil is, vroeger zeiden de ouders niet, je moet de school afmaken, of jij moet naar school. Nu zeggen we wel, maar de jongeren willen niet meer gaan studeren. Nu is het eigenlijk omgekeerd. De ouders willen dat hun kinderen gaan studeren, maar de kinderen willen dat zelf niet.

Ook voor R4 moeten haar kinderen in de eerste plaats zelf bewust zijn van de maatschappij waarin zij leven.

> I: Denk je dat je je kinderen dat wel kan bijbrengen?
> R4: Ik denk dat wel, maar ik denk dat ze zelf gaan moeten ondervinden. Nee, eerst dat ze dat moeten meemaken en dan pas... . En dan pas beseffen in wat voor maatschappij wij nu eigenlijk leven. S die gaat nu solliciteren voor een chauffeur. Dat is enige wat hij nu kan doen met zijn benen. Die, overal zeggen ze, we hebben al iemand aangenomen. Iemand aangenomen, en dat is iets waar ze daarvoor niet bij hebben stilgestaan, dat ze toch moeten gaan studeren om iets degelijks te krijgen, en dan nog ... .

4. Besluit

Dit onderzoek naar percepties van sociale mobiliteit bij arme Turkse en Marokkaanse personen toont dat hun definities van vooruitkomen niet afwijken van de dominante definities in de samenleving; ook zij beschouwen werk en scholing als de hefbomen bij uitstek om uit de armoede te geraken. Wel verwachten zij niet om zelf nog sociaal te stijgen. Die verwachting wordt vrijwel uitsluitend op de kinderen geprojecteerd. Deze resultaten bevestigen de bevindingen van Van den Berg (2007) die gelijkaardig onderzoek verrichtte bij Marokkaanse eerstegeneratievrouwen in Rotterdam. Ook zij stelde vast dat de percepties op sociale mobiliteit in de levensloop een belangrijke voorspeller ervan zijn – mensen reageren immers op bepaalde uitdagingen vanuit hun vroegere 'gecumuleerde' ervaringen in en confrontaties met gelijkaardige situaties. De respondenten reageren actief op de moeilijke socio-economische omstandigheden waarin ze leven. Het zijn deze dagdagelijkse ervaringen van overleven die mee vormgeven aan de verwachtingen die ze voor hun verdere leven koesteren. In het onderzoek naar *life events* zouden ook '*non-events*' en de rol van percepties van individuen hierin, meer aandacht moeten krijgen.

Om arme gezinnen van Turkse en Marokkaanse herkomst vooruit te helpen, is het van groot belang met deze percepties rekening te houden. De definities van vooruitgaan die de betrokkenen zelf formuleren, tasten de grenzen af waarbinnen een mogelijke vooruitgang zich kan afspelen. De toekomstverwachtingen voor de kinderen vormen misschien wel het belangrijkste aanknopingspunt voor het bijstellen van de toekomstverwachtingen van de ouders. Bovenal echter moet er blijvend werk worden gemaakt van structurele maatregelen die verhoogde toekomstverwachtingen zinvol, want realistisch maken. Op die manier bevorderen we misschien zowel de intra- als de intergenerationele sociale mobiliteit, omdat de positieve ervaringen van de kinderen ook voor de ouders een keerpunt zouden kunnen betekenen en mogelijk het eerste aanknopingspunt zouden vormen om hun eigen traject van 'accentuering van negatieve ervaringen' om te buigen.

NOTEN

1. Van Robaeys, B., Vranken, J., Perrin, N., Martiniello, M., (2007), *De Kleur van armoede. Armoede bij personen van buitenlandse herkomst*, Leuven/Voorburg: Acco.
   Krols, Y., Van Robaeys, B., Vranken, J. (2008), *Gelijke kansen voor morgen. Een verkenning van armoede bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen*, Leuven/Voorburg: Acco.
2. De analyse van de ideeën van de respondenten over sociale mobiliteit die hier wordt gepresenteerd, is gebaseerd op wat de respondenten doorheen het volledige interview vertelden. Enkele vragen uit de vragenlijst peilden echter expliciet naar hun ideeën over sociale mobiliteit. Richtinggevende vragen waren: 'Wat is vooruitgaan in het leven voor jou? Hoe zou je dat omschrijven?', 'Wat zou je situatie aanzienlijk kunnen verbeteren? Welke dingen kunnen jou en/of jouw kinderen 'vooruit helpen?', 'Wat hoop je dat jouw kinderen in België gaan bereiken?', 'Zal dat lukken?', 'Wat helpt? Wat helpt niet?',
   'Wat denk je (concreet) te moeten doen om de toekomst van jezelf/van je kinderen te garanderen?', 'Wat is je grootste wens voor de toekomst van je kinderen? Wat zou jij willen dat ze bereiken in het leven? Zie je dat rooskleurig in?', 'Wanneer is iemand succesvol in deze maatschappij, volgens jou? Zou je jezelf ook zo omschrijven?'.
3. Sommige respondenten worden met initialen aangeduid (bv. ME), dit zijn respondenten uit het eerste onderzoek (Van Robaeys e.a., 2007), de respondenten die met cijfers werden aangeduid (bv. R1) zijn respondenten uit het tweede onderzoek (Krols e.a., 2008).

HOOFDSTUK 7

Het armoederisico bij weduwen. Verweduwing als levensloopgebeurtenis

Koen Ponnet en Dimitri Mortelmans

Verweduwing kunnen we, net als echtscheiding, beschouwen als het einde van een relatie en het begin van een nieuw huishouden. In het bijzonder vanuit de positie van vrouwen in de vergrijzende samenleving werd deze transitie naar verweduwing een centraler thema.

In 2006 voerden we in opdracht van de minister van Pensioenen en de Federale Overheidsdienst Sociale Zaken een surveyonderzoek uit naar de noden en behoeften van weduwen en weduwnaars (Ponnet, Mortelmans, e.a., 2007; Ponnet & Mortelmans, 2008a). Centraal in die studie stond het in kaart brengen van de motivaties van overlevende partners om een overlevingspensioen op te nemen (al dan niet gecumuleerd met een beroepsactiviteit) of hieraan te verzaken. Volgens de bestaande Belgische regelgeving[1] is het namelijk mogelijk dat weduwen hun overlevingspensioen gedeeltelijk of geheel verliezen als hun inkomen uit arbeid toeneemt. De studie leerde dat de problemen aangaande het overlevingspensioen niet gering zijn en dat de frustratie bij heel wat weduwen en weduwnaars hoog zit. De studie maakte ook duidelijk dat de wetenschappelijke focus op de transitie naar pensioen en op het levenseinde heel ruw is en het proces van verweduwing en de economische gevolgen die daarmee gepaard gaan, onderbelicht laat. In 2007 financierde de FOD Sociale Zekerheid (DG Beleidsondersteuning) een vervolgonderzoek naar deze doelgroep met de uitdrukkelijke vraag om de sociaaleconomische positie van weduwen en weduwnaars in België uit te werken, op basis van de survey uit 2006 (Ponnet & Mortelmans, 2008b).

De huidige bijdrage bouwt verder op beide onderzoeken, situeert de resultaten aangaande het overlevingspensioen, maar besteedt daarnaast aandacht aan het moment waarop de verweduwing plaatsvindt in de levensloop. In een eerste stap gaan we daarbij na of weduwen en weduwnaars met een hoger armoederisico een apart sociodemografisch profiel hebben. Daarvoor kijken we niet enkel naar huishoudelijke, relationele, en inkomens- en uitgavenverschillen, maar ook naar de manier waarop meer en minder armoederisicovolle weduwen hun situatie verschillend percipiëren en/of beleven. In een tweede stap gaan we op zoek naar de factoren die in Vlaanderen en Wallonië verklaren waarom weduwen en

weduwnaars meer kans zouden hebben om onder de armoedegrens terecht te komen.

1. Verweduwing als levensloopgebeurtenis

Verweduwing is een ingrijpende levensloopgebeurtenis die typisch plaatsvindt in de latere fasen van de levensloop en voornamelijk bij vrouwen. Vanaf de leeftijd van 70 jaar wordt verweduwing zelf normatief (Green & Feld, 1989). Verscheidene studies tonen aan dat weduwnaarschap geassocieerd is met een verminderd psychisch, fysisch en sociaal functioneren (Miller e.a., 1998; Mineau e.a., 2002). Weduwen en weduwnaars hebben een verhoogde kans op mortaliteit (Stroebe & Stroebe, 1983) en depressie (Umberson e.a., 1992) en hebben meer last van stemmingsstoornissen (Onrust & Cuijpers, 2006). Weduwnaarschap wordt verder gerelateerd aan een verminderd financieel vermogen en aan het verlies van naaste familie en vrienden (Cox, 2001; Ferraro & Barresi, 1982).

Talrijke studies focussen op de genderbepaaldheid van de transitie en de ongelijke uitkomsten. Op psychosociaal gebied blijken vrouwen zich over het algemeen beter aan te passen aan het weduwnaarschap dan mannen (Van Grootheest e.a., 1999; Bennett e.a., 2005). Mannen worden namelijk geconfronteerd met allerlei gezinstaken (zoals het huishouden, de zorg voor kinderen of het onderhouden van sociale contacten) die ze vroeger overlieten aan hun partner (Fokkema, 2001). Op economisch vlak incasseren vrouwen echter de zwaarste klappen (Holden, Burkhauser, & Feaster, 1988; Holden & Zick, 1997; Zick & Holden, 2000). Aangezien de man in veel huishoudens de belangrijkste (of soms zelfs de enige) kostwinner was van het gezin, veroorzaakt zijn overlijden een behoorlijk inkomensverlies. Ook het verlies aan financiële schaalvoordelen, zoals bepaalde vaste huiskosten of de aanschaf van een nieuwe wagen, wegen zwaar door in het huishoudbudget na de verweduwing.

Doordat verweduwing vaak op late leeftijd optreedt, zijn er echter weinig studies die aandacht besteden aan het moment waarop verweduwing plaats grijpt in de levensloop. De schaarse studies die aandacht besteden aan verweduwing op vroege leeftijd, vinden dat intacte koppels die economisch voorbereid zijn op een mogelijk weduwnaarschap van een van beide partners, vermoedelijk beter beschermd zijn tegen economisch verval. Daarnaast zien we ook dat jonge weduwen meer risico lopen dan oudere weduwen om in financiële moeilijkheden te geraken en dat hun situatie verslechtert met de duur van verweduwing (Sevak, Weir & Willis, 2003). Jonge weduwen hebben immers in veel gevallen nog onvoldoende kapitaal opgebouwd of hebben de kredietaflossingen voor de woning nog niet beëindigd, waardoor de vaste kosten belangrijker doorwegen in het huishoudbudget dan bij oudere weduwen.

We kunnen dus veronderstellen dat bepaalde factoren ervoor zorgen dat weduwen (en weduwnaars) beter worden beschermd tegen het armoederisico. Zo gaan we ervan uit dat het opnemen van overlevingspensioen en het verrichten van betaalde arbeid de negatieve inkomensgevolgen van verweduwing drastisch kunnen verminderen. Anderzijds kunnen we veronderstellen dat bepaalde factoren, zoals het moment van verweduwing in de levensloop en de aanwezigheid van kinderen, een minder gunstige invloed hebben en het risico op armoede vergroten. Dit onderzoek richt zich op deze beschermings- en risicofactoren voor de Vlaamse en Waalse weduwen.

2. Methode

2.1 **Opzet en verloop van het onderzoek**

De populatie van het onderzoek telt in totaal 6171 huishoudens. De echtgenoten in deze populatie zijn allemaal tussen 18 en 63 jaar (in het eerste kwartaal van 2002). Al deze huishoudens waren gehuwd op 1 januari 2002 en kenden een overlijden van een partner in de loop van 2002. Uit deze groep verweduwden werd een toevalssteekproef getrokken van 2244 vrouwelijke respondenten, gestratificeerd volgens regio (Brussel, Vlaanderen, Wallonië). Er werd geen onderscheid gemaakt naarmate vrouwen wel of niet het overlevingspensioen opnamen. Bij de mannen werd niet gestratificeerd naar regio. De volledige populatie van 256 (overlevende) mannen werd in het onderzoek bevraagd. Deze laatste groep is wel gereduceerd tot mannen die in de loop van 2003 minstens eenmaal een overlevingspensioen opnamen.

De contactname en verzending van de enquête werd verzorgd door de Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid. Door gebruik te maken van de Tailored Design Method van Dillman (2000) werd een responspercentage van 49% verkregen (n = 1224). De respons viel iets hoger uit in Vlaanderen vergeleken met Wallonië (53% versus 44%). In Brussel was de respons zoals bij de meeste enquêtes laag (29%). Daarom werden deze respondenten uit de steekproef weggelaten. Na een stringente cleaning van het bestand (zie ook Ponnet e.a., 2007) bleven 794 weduwen en weduwnaars over. Het hoge aantal vrouwen in de populatie komt vanzelfsprekend tot uitdrukking in de steekproef (88% vrouwen versus 12% mannen). De respons bij de weduwnaars (46%) is iets hoger dan bij de weduwen (41%).

Aangezien onze steekproef enkel bestaat uit weduwen en weduwnaars is een relatieve armoedestandaard, gebaseerd op 60% van de mediaan van het gerapporteerd inkomen van de steekproef, niet mogelijk. De groep is immers in sterke mate selectief: het sterfterisico hangt samen met het armoederisico, waardoor we kunnen verwachten relatief meer armen in deze subpopulatie aan te treffen.

Lyberaki en Tinios (2006) pleitten ervoor om een standaard te berekenen op basis van de hele bevolking en niet op basis van een subpopulatie, zodat een vergelijking met andere onderzoeksbevindingen mogelijk wordt. Conform een studie van Lefebure, Mangeleer en Van Den Bosch (2006) werd daarom de armoedegrens berekend op basis van de gegevens van de European Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) met betrekking tot België en werd deze grens naar de huidige steekproef overgeplaatst.[2]

2.2 Beschrijving van de gegevens

Voor de analyses gebruiken we de verzamelde surveygegevens (actuele gegevens) en de koppeling van deze surveygegevens met administratieve data uit het Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming (historische gegevens uit 2002 en/of 2003). De administratieve variabelen komen uit het Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming die beheerd wordt door de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid. In het kader van het onderzoek werden data van het Rijksregister, RSZ, RSVZ, RSZPPO, RVA, RIZIV, RVP, en FBZ en CIMIRe aangevraagd en gekoppeld. De gegevens die voor dit onderzoek worden gebruikt, hebben betrekking op de socio-economische positie van de overlevende partner, zoals leeftijd, geslacht, opname van overlevingspensioen, arbeidsactiviteit en arbeidsregime (deeltijds/voltijds). De gegevens werden opgevraagd voor het jaar 2002 en voor het jaar na het overlijden van de partner.

De vragenlijst bevatte sociodemografische (geslacht, leeftijd, diploma), huishoudgerelateerde (relatie, aantal kinderen), financieel-economische en psychosociale vragen (zie ook Ponnet e.a., 2007). Het persoonlijk netto maandelijks inkomen (inclusief inkomen uit arbeid, investeringen, sociale uitkeringen, premies) dat bevraagd werd in negen categorieën, maakte de indeling naar armoederisico mogelijk. Aan de hand van een aantal subjectieve schalen werd de tevredenheid met betrekking tot het leven en de financiële toestand, de werking van de overheid en dergelijke meer gemeten. Hieronder geven we een korte beschrijving.

Levenstevredenheid werd gemeten met de Satisfaction with Life Scale (SWLS; Diener e.a., 1985; Pavot & Diener, 1993). Een voorbeelditem is: 'Ik ben tevreden met mijn leven'. Een factoranalyse op de items resulteerde in één dimensie (61% van de totale verklaarde variantie). De tevredenheid met de overheid werd gemeten aan de hand van 3 items (onder andere 'Hoe tevreden bent u met de maatregelen die de overheid neemt ten voordele van weduwen'). Na een factoranalyse werden deze items gereduceerd tot één dimensie (69% van de totale verklaarde variantie). Om de financiële nood te meten werd een 4-item schaal van Blau (1994) gebruikt. Een voorbeelditem is: 'Ik heb het gevoel dat mijn huidig inkomen me toelaat een levensstandaard te behouden die ik wens'. Na een factoranalyse werden de items herleid tot één dimensie (64% van de to-

tale verklaarde variantie). We gingen na in welke mate weduwen vinden dat ze 'informele sociale steun' krijgen. We baseerden ons hiervoor op drie items van de Interpersonal Support Evaluation List (ISEL) (Cohen e.a., 1985). Een voorbeelditem is: 'Er zijn verschillende mensen op wie ik kan rekenen indien ik hulp nodig zou hebben'. Een factoranalyse toonde één onderliggende dimensie aan (63% van de totale verklaarde variantie). Om zelfwaardering te meten, werd gebruik gemaakt van zes items van de zelfwaarderingsschaal van Rosenberg (1965). Zoals verwacht resulteerde een factoranalyse op de items in één dimensie (57% van de totale verklaarde variantie). Ten slotte werd aan de respondenten gevraagd in welke mate ze vinden dat hun huidige situatie erop is vooruitgegaan, verslechterd (of geen van beiden) vergeleken met die van voor het overlijden van hun partner en dit op domeinen zoals woning, financiële zekerheid, vrijetijdsbesteding, kwaliteit van hun relatie met vrienden en de gezondheid. Een factoranalyse resulteerde in één onderliggende dimensie (47% van de totale verklaarde variantie).

3. Resultaten

We beginnen de bespreking van de resultaten met het schetsen van een profiel van weduwen en weduwnaars onder en boven de armoedegrens. Op basis van de Belgische SILC-gegevens werd voor het jaar 2004 aangetoond, dat er belangrijke regionale verschillen zijn in armoederisico tussen Wallonië en Vlaanderen (FOD Economie, 2004). Ongeveer 11% van de Vlaamse bevolking leefde in 2004 onder de armoedegrens, in Wallonië loopt dit aantal op tot iets minder dan 18% (De Boyser, 2006). Vergelijkbare regionale verschillen – weliswaar minder uitgesproken – zijn in deze steekproef te zien: in Wallonië (21%) bevinden zich iets meer weduwen onder de armoedegrens dan in Vlaanderen (16%). We proberen in een eerste deel na te gaan waar de Waalse en Vlaamse weduwen verschillen van elkaar. Gemakshalve gebruiken we in de bespreking van de resultaten de term 'weduwen' voor zowel de weduwen als de weduwnaars. Indien we onderscheid in geslacht willen duidelijk maken, zullen we de termen 'man' en 'vrouw' hanteren. De resultaten hebben betrekking op de surveygegevens, tenzij we expliciet verwijzen naar administratieve gegevens.

3.1 **Een profiel van armoederisicovolle Vlaamse en Waalse weduwen**

3.1.1 *Achtergrondkenmerken van de steekproef*

Uit het leeftijdsprofiel van de weduwen (figuur 1), maken we op dat weduwen onder de armoedegrens over het algemeen jonger zijn dan weduwen boven de armoedegrens. Bovendien hebben zij gemiddeld dubbel zoveel kinderen onder

de 24 jaar als deze boven de armoedegrens (tabel 1). Omgekeerd zien we dat het aantal kinderen boven de 24 jaar hoger is bij de weduwen boven de armoedegrens dan bij deze onder de armoedegrens. De Waalse weduwen onder de armoedegrens hebben gemiddeld minder kinderen boven de 24 jaar dan Vlaamse weduwen onder de armoedegrens. Het feit dat de Waalse weduwen gemiddeld jonger zijn, verklaart dit verschil.

Figuur 1 – Leeftijdsprofiel van de weduwen.

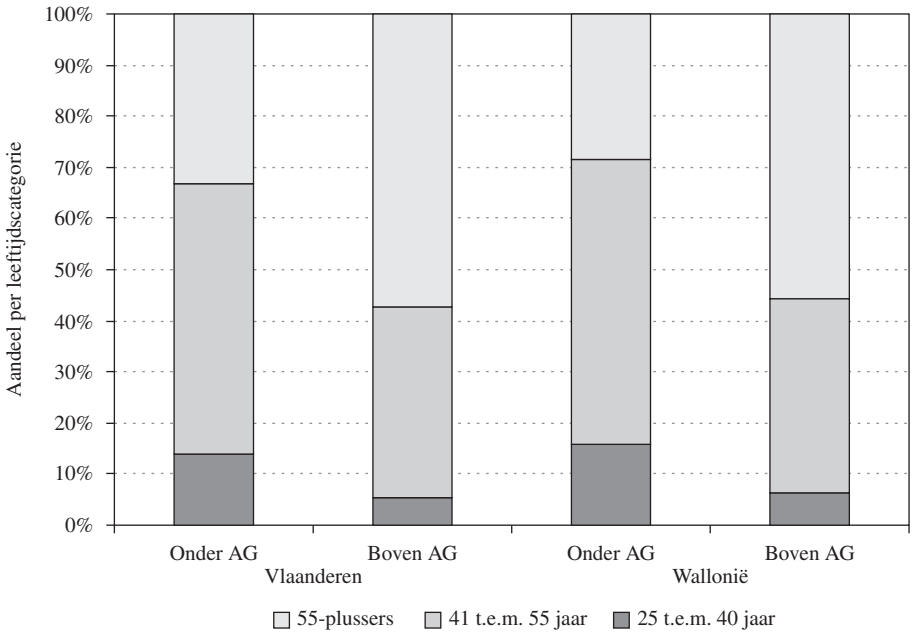

Bron: Eigen berekeningen op basis van steekproef uit Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid.

Tabel 1 – Leeftijdsprofiel en ouderschap bij Vlaamse en Waalse weduwen.

		Vlaanderen				**Wallonië**			
		onder AG		**boven AG**		**onder AG**		**boven AG**	
		M	**sd**	**M**	**sd**	**M**	**sd**	**M**	**sd**
25 tem 40 jaar	Aantal knd. tot 24 jaar	2,83	1,70	1,75	1,57	1,90	1,20	1,73	1,44
	Aantal knd. boven 24 jaar	/		/		/		/	
41 tem 55 jaar	Aantal knd. tot 24 jaar	1,48	1,28	1,04	1,09	1,77	1,24	1,08	1,05
	Aantal knd. boven 24 jaar	,87	,98	,89	,97	,43	,65	,82	,98
55 plussers	Aantal knd. tot 24 jaar	,55	1,02	,08	,31	,39	,61	,14	,44
	Aantal knd. boven 24 jaar	2,38	1,18	1,90	1,22	2,33	1,85	1,86	1,46

AG = armoedegrens

Bron: Eigen berekeningen op basis van steekproef uit Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid.

Zowel in Vlaanderen als in Wallonië zitten er significant meer vrouwen onder de armoedegrens dan erboven, terwijl er significant meer mannen boven de armoedegrens zitten dan eronder (zie tabel 2). Ook stellen we vast dat er significante verschillen zijn tussen de opleiding van de weduwen onder de armoedegrens en die van de weduwen boven de armoedegrens. Deze verschillen situeren zich voornamelijk in de hoogste en de laagste opleidingsvormen, met minder hogeropgeleiden (1% in het totaal) en meer lageropgeleiden (35% in het totaal) bij de respondenten onder de armoedegrens dan bij deze boven de armoedegrens (respectievelijk 8% en 27% in het totaal). Aangezien hogeropgeleiden meer verdienen, zijn ze beter beschermd tegen het armoederisico (McDonald, 1997; Rank & Hirsch, 1999). Slechts een kleine minderheid van alle weduwen die in 2002 hun partner verloren, heeft na 4 jaar opnieuw een partner. Uit tabel 2 blijkt dat weduwen boven de armoedegrens (14%) vaker een relatie hebben dan weduwen onder de armoedegrens (5%) en dat er verhoudingsgewijs meer Vlaamse weduwen een relatie hebben dan Waalse weduwen.

Tabel 2 – Sociodemografisch profiel van Vlaamse en Waalse weduwen.

	Vlaanderen (n = 547)		**Wallonië (n = 297)**	
	onder AG	**boven AG**	**onder AG**	**boven AG**
	%	**%**	**%**	**%**
Geslacht				
Vrouw	91	85	95	86
Man	9	15	5	14
Diploma				
Geen	37	29	33	24
Secundair	45	49	48	49
Hoger KT	17	16	18	16
Hoger LT/Universiteit	1	7	0	11
Relatie				
Ja	7	15	3	10

AG = armoedegrens

Bron: Eigen berekeningen op basis van steekproef uit Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid.

3.1.2 *Overlevingspensioen en arbeidsparticipatie*

Weduwen en weduwnaars kunnen ervoor kiezen om een overlevingspensioen op te nemen, eventueel gecumuleerd met een arbeidsinkomen, of ze kunnen ervoor opteren het overlevingspensioen niet op te nemen om ten volle te gaan voor een arbeidsinkomen. Het overlevingspensioen beperkt in zekere zin de mogelijkheden tot arbeid, omdat de gecumuleerde verdiensten in dat geval begrensd zijn.

Inzake het arbeidsmarktgedrag van de Belgische weduwen onder en boven de armoedegrens op het moment van het overlijden van de partner, exact één jaar erna, en op het moment van de bevraging zijn er – zonder rekening te hou-

den met het arbeidsstatuut – geen significante verschillen in de arbeidsactiviteit van de weduwen onder en boven de armoedegrens. Noch voor het jaar waarin de partner overleed, noch voor het jaar erna, noch voor de huidige situatie, stellen we verschillen vast: zowel in Vlaanderen als Wallonië zijn er evenveel weduwen onder als boven de armoedegrens die gaan (of gingen) werken.[3] We merken wel op dat er een verschil is tussen de Vlaamse en de Waalse weduwen voor wat betreft het uittreden uit de arbeidsmarkt. In 2002 werkten gemiddeld 42% Waalse en 47% Vlaamse weduwen. In 2006 is het aandeel van de werkende weduwen in Wallonië al gezakt naar ongeveer 34% tegenover 42% werkenden in Vlaanderen.

> Er zijn geen verschillen in de arbeidsactiviteit van weduwen onder en boven de armoedegrens

Tabel 3 – Arbeidsmarktgedrag overheen de tijd (tijdstip van verweduwing = 2002).

	Vlaanderen		**Wallonië**	
	onder AG	**boven AG**	**onder AG**	**boven AG**
	%	**%**	**%**	**%**
Gewerkt in 2002				
Neen	51	53	54	59
Ja	49	47	46	41
Gewerkt in 2003				
Neen	59	57	56	62
Ja	41	43	44	38
Gewerkt in 2006				
Neen	57	58	64	66
Ja	43	42	37	34
Statuut 2002				
Voltijds	32	53	50	62
Deeltijds	68	47	50	38
Statuut 2003				
Voltijds	22	34	31	42
Deeltijds	77	66	69	58
Statuut 2006				
Voltijds	11	30	18	27
Deeltijds	89	70	82	73

AG = armoedegrens

Bron: Eigen berekeningen op basis van steekproef uit Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid.

Kijken we naar het statuut van de arbeidsactieve weduwen, dan merken we dat – voornamelijk in Vlaanderen – meer weduwen onder de armoedegrens deeltijds werkten bij het overlijden van de partner. Deeltijds werken – op het moment van het overlijden van de partner – zien we ook meer terugkomen bij de

Vlaamse dan bij de Waalse weduwen. Er treedt een verschuiving op na het overlijden van de partner; weduwen zeggen in toenemende mate hun voltijdse baan op om deeltijds te gaan werken. Deze (gedeeltelijke) uitstap uit de arbeidsmarkt gaat ook sneller in Wallonië (van 2002 naar 2003 een stijging met 49%) dan in Vlaanderen (van 2002 naar 2003 een stijging met 34%). Hierdoor zien we vier jaar na het overlijden van de partner nog amper verschillen tussen Vlaanderen en Wallonië. Daarnaast merken we dat het aantal deeltijds werkende vrouwen boven de armoedegrens vlugger stijgt (van 2002 naar 2003 een stijging met 27%) dan bij de weduwen onder de armoedegrens (van 2002 naar 2003 een stijging met 20%). Deze trend kan te maken hebben met het toegelaten maximum dat een weduwe mag verdienen in combinatie met het overlevingspensioen. Omdat men vasthoudt aan het overlevingspensioen, is men gedwongen om deeltijds te gaan werken. Daarenboven kunnen we verwachten dat de leeftijd een rol speelt: we zien ook bij andere bevolkingsgroepen dat men bij het ouder worden meer geneigd is om uit het arbeidscircuit te stappen en/of de arbeidsactiviteit af te bouwen (Verleyden, 2004).

Tabel 4 – Het opnemen van overlevingspensioen (OP) en de combinatie met arbeid.

	Vlaanderen		**Wallonië**	
	onder AG	**boven AG**	**onder AG**	**boven AG**
	%	**%**	**%**	**%**
Overlevingspensioen				
Neen	8	18	13	21
Ja	92	82	87	79
Werk				
Neen	57	58	64	66
Ja	43	42	37	34
Combinatie op* en werk				
Op en werkend	41	29	35	22
Op en niet-werkend	51	53	52	57
Geen op en werkend	5	12	5	11
Geen op en niet-werkend	4	6	8	10

* op = overlevingspensioen AG = armoedegrens

Bron: Eigen berekeningen op basis van steekproef uit Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid.

Tabel 4 geeft een overzicht van het percentage weduwen dat werkt, overlevingspensioen opneemt, of een combinatie van beide op het moment van de bevraging. Bekijken we het percentage weduwen dat hun overlevingspensioen opneemt, zonder rekening te houden met het arbeidsmarktgedrag, dan merken we dat weduwen onder de armoedegrens meer hun overlevingspensioen opnemen (90%) dan weduwen boven de armoedegrens (81%). Zoals reeds bleek (tabel 3) zijn er zowel in Vlaanderen als in Wallonië – onafhankelijk of men al dan niet het overlevingspensioen opneemt – geen verschillen tussen de weduwen onder of boven de armoedegrens voor wat betreft het werken gaan. Bij de combinatie

werk en overlevingspensioen, valt echter op dat er meer weduwen onder de armoedegrens hun arbeidsmarktactiviteit combineren met het opnemen van het overlevingspensioen. Ook zijn er minder weduwen onder de armoedegrens actief op de arbeidsmarkt, zonder dit te cumuleren met een overlevingspensioen. Dit kwam ook al tot uiting in het percentage deeltijds werkende weduwen (zie tabel 3) met significant meer deeltijds werkende weduwen onder de armoedegrens (86%) dan boven de armoedegrens (71%).

Tabel 5 – Tevredenheid met huidige (werk)situatie.

	Vlaanderen		**Wallonië**	
	onder AG	**boven AG**	**onder AG**	**boven AG**
	%	**%**	**%**	**%**
Werkenden				
Tevreden met werksituatie	62	71	71	67
Wil graag meer werken	27	15	18	24
Wil graag minder werken	11	14	11	10
Niet- werkenden				
Tevreden met huidige situatie	70	86	69	82
Wil graag werken	30	14	31	18

AG = armoedegrens

Bron: Eigen berekeningen op basis van steekproef uit Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid.

Voor wat betreft de mate waarin werkende weduwen tevreden zijn met hun (werk)situatie vinden we geen significante verschillen tussen de weduwen boven en onder de armoedegrens (zie tabel 5): ongeveer 69% is tevreden met zijn werksituatie, ongeveer 19% wil méér werken en 12% wil minder werken. Kijken we daarentegen naar de tevredenheid van de niet-werkende weduwen, dan vinden we wel significante verschillen tussen de weduwen boven en onder de armoedegrens. Het is met name in Vlaanderen dat er meer weduwen onder de armoedegrens (30%) zijn die graag zouden werken, dan weduwen boven de armoedegrens (14%). Dit zou erop kunnen wijzen dat de armoederisicovolle weduwen in Vlaanderen meer moeilijkheden ondervinden om aan werk te geraken. In Wallonië zijn de verschillen tussen de niet-werkende weduwen onder en boven de armoedegrens minder uitgesproken.

3.1.3 *Uitgavenpatroon wonen*

Voor de uitgaven hebben we de maandelijkse afbetaling (huur of hypotheek) van de woonst in rekening gebracht. In overeenstemming met andere studies (De Decker, 2006) vinden we dat weduwen en weduwnaars onder de armoedegrens significant minder een eigen woning (74%) bezitten dan deze boven de armoedegrens (83%). De cijfers zijn dezelfde voor Vlaanderen en Wallonië. Verder merken we op dat ongeveer 61% van alle weduwen boven de armoede-

grens geen afbetaling meer heeft (68% in Vlaanderen en 59% in Wallonië), terwijl dit bij de weduwen onder de armoedegrens veel lager is (47%, zowel in Vlaanderen als Wallonië). Het afbetalingsbedrag van de woonst (huur of hypotheek samen) is ook hoger bij de weduwen onder de armoedegrens (gemiddeld € 191) dan bij de weduwen boven de armoedegrens (gemiddeld € 126). Maken we echter een opsplitsing tussen de huurders en de eigenaars, dan stellen we vast dat de gemiddelde huurlast bij de weduwen onder de armoedegrens (gemiddeld € 303) significant lager is dan deze bij de weduwen boven de armoedegrens (gemiddeld € 351). In absolute cijfers is hier mogelijk een verband met de hoogte van het inkomen van beide groepen, al is duidelijk dat, relatief gezien, groepen onder de armoedegrens verhoudingsgewijs vaak een groter deel van hun inkomen aan huur besteden.

3.1.4 *Subjectieve beleving*

Uiteraard gaat elke weduwe of weduwnaar anders om met het verlies van de partner; daarom wilden we een inschatting maken van de subjectieve beleving van de weduwen. Er zijn verschillende factoren die het verwerkingsproces bepalen, zoals de lengte van het huwelijk, vorige huwelijken, werk, sociale relaties, financiële situatie, leeftijd en gezondheid (Stroebe, 1998; Talbott, 1998). Studies zijn echter eensgezind over de lengte van het verwerkingsproces: de eerste twee jaar na het overlijden is de meest kritische periode (Hansson e.a., 1993; Lund e.a., 1993), maar na twee jaar hebben de meeste weduwen zich al behoorlijk hersteld (Richardson & Balaswamy, 2001).

> Twee jaar na het verlies hebben de meeste weduwen zich al behoorlijk hersteld

Vier jaar na het overlijden van de partner kunnen we ervan uitgaan dat de rouwperiode voor vele weduwen in de steekproef achter de rug is en dat zij de draad opnieuw hebben opgenomen. In dat opzicht wordt het mogelijk om te vergelijken wie nu meer tevreden in het leven staat en er schijnbaar in lijkt te lukken om het leven zonder de overleden partner uit te bouwen.

Zowel in Vlaanderen als in Wallonië lijken weduwen onder de armoedegrens zeer sterk het gevoel te hebben dat ze er financieel slecht voorstaan, maar het verschil met de weduwen boven de armoedegrens is bezuiden de taalgrens niet significant. Wat de algemene levenstevredenheid betreft, merken we dat die van de Belgische weduwen onder de armoedegrens, significant lager is dan deze van de Belgische weduwen boven de armoedegrens. Beide groepen hebben echter even sterk het gevoel dat hun situatie erop is verslechterd, vergeleken met hun situatie voor het overlijden van de partner. Hun perceptie is ook niet verschillend wanneer het gaat over de mate waarin ze tevreden zijn met de sociale

steun, die ze ervaren in hun omgeving, hun tevredenheid met de overheid en hun gevoel van zelfwaardering.

Tabel 6 – Dimensies van subjectieve beleving.

	Vlaanderen (n = 547)				**Wallonië (n = 547)**			
	onder AG		**boven AG**		**onder AG**		**boven AG**	
	M	**sd**	**M**	**sd**	**M**	**sd**	**M**	**Sd**
Financiële nood	0,23	0,90	-0,27	1,02	0,49	0,86	0,28	0,91
Levenstevredenheid	0,01	0,92	0,19	0,94	-0,48	0,71	-0,25	0,87
Zelfwaardering	-0,05	0,99	-0,15	0,95	0,45	1,04	0,23	1,01
Tevreden overheid	0,12	1,04	0,07	0,95	-0,15	0,96	-0,13	0,91
Sociale steun	-0,01	0,94	-0,12	0,94	0,13	1,07	0,15	1,05
Verbetering situatie	-0,05	0,80	0,01	0,84	0,13	0,85	-0,09	0,82

AG = armoedegrens

Bron: Eigen berekeningen op basis van steekproef uit Kruispuntbank voor Sociale Zekerheid.

3.2 Beïnvloedende factoren van armoederisico

In de voorgaande paragrafen beschreven we de verschillen tussen weduwen onder en boven de armoedegrens. Nu gaan we na welke factoren ervoor zorgen dat weduwen in een armoederisicovolle situatie terechtkomen. Hiervoor gebruiken we een logistische regressie, een regressievorm die toelaat om een dichotome afhankelijke (onder of boven de armoedegrens) te schatten. Eén categorie van de afhankelijke wordt voor elke onafhankelijke variabele vergeleken met de andere categorie, de referentiecategorie. Voor elke onafhankelijke variabele wordt nagegaan of die een significante invloed heeft op de afhankelijke variabele onder controle van de overige onafhankelijke variabelen. Wanneer de onafhankelijke variabele categorisch is (zoals geslacht), doet telkens één categorie van de onafhankelijke variabele dienst als referentiecategorie (zoals vrouw). De odds-ratio's in de tabel geven dan de kans weer van een bepaalde categorie tegenover de referentiecategorie (zoals mannen ten opzichte van vrouwen) om boven de armoedegrens terecht te komen. Odds-ratio's kunnen variëren van 0 tot 1 wanneer de kans kleiner is en van 1 tot oneindig wanneer deze groter is. Wanneer de kansverhouding 1 is, is de kans even groot en heeft de betreffende onafhankelijke géén invloed. Hoe dichter bij 1, hoe beperkter het verschil in kansen. In de bijlage geven we de volledige tabel met de parameterschattingen. Hier beperken we ons tot de uiteindelijke modellen en geven we de kansverhouding grafisch weer. De omvang van de balken staat in verhouding tot parameters in het model. Hoe groter de balk naar rechts gaat, hoe lager de kans om onder de armoedegrens te komen (in vergelijking met de referentiecategorie van dat kenmerk).

Figuur 2 – Kansverhoudingen van logistische regressie uit tabel 7 (kans om boven de armoedegrens te vallen).

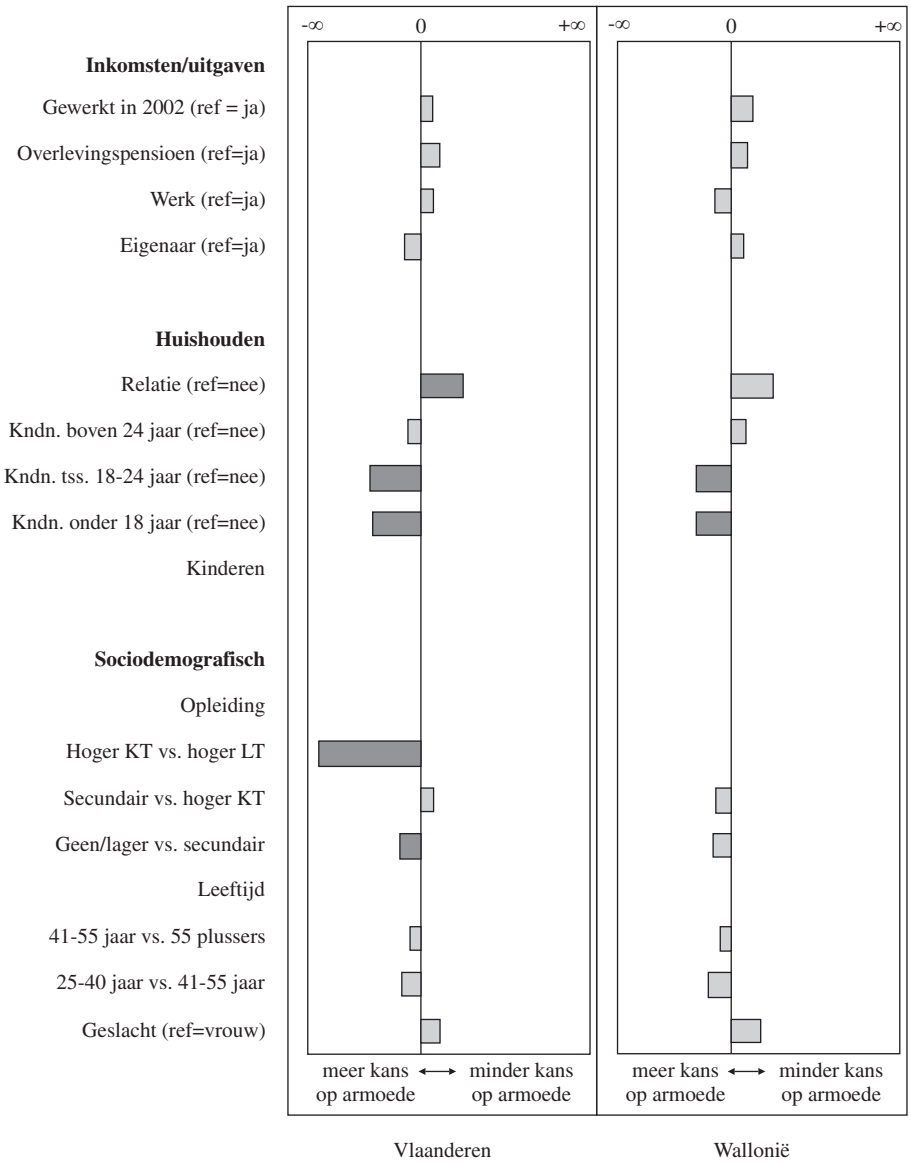

Opmerking: significante verbanden worden in het zwart weergegeven.

Beide modellen werden in drie stappen opgebouwd (zie ook tabel 7 in bijlage). We onderscheiden een groep sociodemografische achtergrondkenmerken, een

groep huishoudenvariabelen die slaat op de aanwezigheid van een partner en kinderen en een groep inkomens- en uitgavenvariabelen. Als we de verklaringskracht van deze drie modellen bekijken, valt op dat in Wallonië het hebben van kinderen de sterkste verklaring biedt. In Vlaanderen doet naast de samenstelling van het huishouden ook het al dan niet hebben van een relatie ertoe. Zowel in Vlaanderen als in Wallonië, zien we dat het effect van kinderen onder de 18 jaar en het hebben van kinderen tussen 18 en 24 (de studerende leeftijd) het risico op armoede significant verhoogt (dat zijn de zwartgekleurde balkjes naar links op figuur 2). In Vlaanderen zien we dat in de cluster Huishouden ook het hebben van een relatie van belang is. Dit is echter een positief effect (het balkje staat naar rechts), wat betekent dat een weduwe of weduwnaar die een nieuwe relatie heeft, significant minder kans heeft om onder de armoedegrens terecht te komen.

Beide bevindingen komen overeen met andere gelijkaardige studies. Verschillende onderzoekers wezen er al op dat eenoudergezinnen een bijzonder kwetsbare groep zijn voor inkomensarmoede door hun verhoogd uitgavenpatroon, zoals de kosten van kinderopvang, school en dergelijke meer (voor een overzicht zie Driessens, 2003). Onze bevindingen komen ook overeen met studies waarin het hertrouwen of het aangaan van een nieuwe relatie als 'copingstrategie' wordt beschouwd, om de slechte financiële situatie waarin weduwen verkeren te verbeteren (Fokkema, 2001; Fokkema & Solinge, 2000). Deze copingstrategie kan al dan niet doelbewust zijn. Bepaalde factoren, zoals de aanwezigheid van kinderen of de ouderdom van de vrouw, heeft men immers niet onder controle en verminderen de kans op hertrouwen (De Graaf & Kalmijn, 2003; Ozowa & Yoon, 2002).

Dat het aangaan van een huwelijk een beschermende factor is tegen het risico op armoede, wordt ook gestaafd door studies bij andere onderzoekspopulaties. Zo werd aangetoond dat alleenstaande vrouwen zonder voorhuwelijkse geschiedenis uit armoede kunnen geraken door te trouwen of te gaan samenwonen (Lichter, Qian, & Mellott, 2006; McLaughlin & Lichter, 1997). Studies bij echtscheiding, een levensloopgebeurtenis gelijkaardig aan verweduwing, toont eveneens aan dat het opnieuw samenwonen een positieve impact heeft op de economische terugval die vrouwen ervaren na hun scheiding (Morrison & Ritualo, 2000; Ozawo & Yoon, 2002; Sweeney, 1997). In een onderzoek naar inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen naar huwelijksgeschiedenis, vonden Fokkema en Solinge (2000) zelfs dat hertrouwden gemiddeld over een hoger inkomen beschikken dan degenen die in een eerste huwelijk verkeren.

Uit de resultaten blijkt verder dat de kans voor vrouwen om in een armoederisicovolle situatie te komen even hoog is als voor mannen. Er is een iets kleinere kans voor mannen (beide balkjes lopen naar rechts), maar het verschil is niet significant (zie figuur 2 onderaan). In zekere zin is deze bevinding incongruent met andere Belgische studies, waarin gevonden wordt dat het armoederisico onder vrouwen hoger is dan onder mannen (Cantillon & Lefebure, 2007;

D'Olieslager, 2006). We mogen echter niet uit het oog verliezen dat bij de steekproeftrekking enkel de mannen geselecteerd zijn die in de loop van 2003 minstens één keer hun overlevingspensioen opnamen. Hierdoor moeten we voorzichtig zijn met het veralgemenen van de resultaten met betrekking tot geslacht.

De leeftijd van de weduwen en weduwnaars toont een negatief verband met hun armoederisico: hoe ouder, hoe kleiner de kans om onder de armoedegrens terecht te komen. Dit doet vermoeden dat verweduwen in een vroege fase van de levensloop negatievere economische gevolgen heeft. Een mogelijke verklaring hiervoor (alhoewel niet gemeten in deze studie) is dat het opgebouwd vermogen hoger is bij oudere weduwen dan bij jongere weduwen. De resultaten zijn evenwel niet significant; we moeten vaststellen dat dit effect zowel in Vlaanderen als in Wallonië marginaal meespeelt. Voor het opleidingsniveau is het patroon eerder gemengd. Voor Vlaanderen geldt dat mensen met een lager diploma, meer kans hebben om in een armoederisicovolle situatie terecht te komen. De resultaten zijn evenwel niet ondubbelzinnig, want er is geen significant verschil tussen het secundair onderwijs en het hoger onderwijs van het korte type. In Wallonië is er bovendien ook geen significant verschil tussen secundair onderwijs en geen of lager onderwijs.

In het laatste regressiemodel (waar figuur 2 op is gebaseerd) worden de inkomens- en uitgavengerelateerde variabelen bijgevoegd. De toevoeging van deze laatste groep verhoogt amper, zowel voor Vlaanderen als voor Wallonië, de verklaringskracht van het model. De toename in de verklaring is bijgevolg marginaal. Ook als we enkel de inkomens- en uitgavengroep aan het eerste model toevoegen (niet weergegeven in de figuur en de tabel) en niet controleren voor de invloed die uitgaat van de huishoudengerelateerde variabelen, merken we dat de inkomens- en uitgavenkenmerken slechts 1% meer verklaring bieden dan het basismodel. Kortom, noch het al dan niet eigenaar zijn, noch het gaan werken, noch het opnemen van overlevingspensioen en ook niet het gewerkt hebben voor het overlijden van de partner, lijkt een rol te spelen bij weduwen en weduwnaars om onder de armoederisicogrens terecht te komen.

Fokkema (2001) wees er al op dat arbeidsparticipatie, als doelbewuste copingstrategie om uit armoede te geraken, voornamelijk werkt voor een selectieve groep vrouwen: met name diegenen die gedurende het huwelijk binding met de arbeidsmarkt hebben gekend en/of de hogeropgeleiden. Als we kijken naar het eerste deel van deze stelling, dan merken we dat in dit onderzoek het feit dat men gewerkt heeft tijdens het huwelijk geen bescherming biedt tegen het armoederisico. Opvallend is echter dat ook de aan- of afwezigheid van huidige arbeid weinig verklaarde variantie biedt, evenmin als het al dan niet opnemen van het overlevingspensioen.

Hoe valt dit te rijmen met Fokkema's visie? Een mogelijke verklaring is dat er niet zozeer sprake is van een causaal verband, maar eerder van een selectie-effect. Zo komt in ons onderzoek duidelijk naar voor dat weduwen onder de armoedegrens even actief zijn op de arbeidsmarkt als weduwen boven de ar-

moedegrens. Ongeveer twee op de drie weduwen uit onze steekproef is aan het werk. Anderzijds merken we dat weduwen en weduwnaars onder de armoedegrens meer hun overlevingspensioen opnemen dan die boven de armoedegrens. Het is voornamelijk de combinatie van werk en overlevingspensioen die veel populairder is bij de weduwen onder de armoedegrens dan bij de weduwen erboven. Uiteraard vertaalt dit zich ook in het aantal deeltijds en voltijds werkende weduwen: armoederisicovolle weduwen werken significant meer deeltijds dan weduwen boven de armoedegrens. Maar draaien we dit gegeven om, dan is het niet meteen verwonderlijk dat de weduwen onder de armoedegrens meer deeltijds werken dan de weduwen boven de armoedegrens. We merken immers dat deze weduwen veeleer lageropgeleid zijn en meer jonge kinderen hebben, vergeleken met de minder armoederisicovolle weduwen, waardoor het inkomensvoordeel door arbeid veel lager is voor deze groep.

> Weduwen onder de armoedegrens nemen meer hun overlevingspensioen op dan degenen die zich boven de armoedegrens bevinden

4. Besluit

In deze bijdrage kregen we een beter zicht op enkele fundamentele verschillen tussen meer en minder armoederisicovolle weduwen. Zo wordt duidelijk dat voornamelijk de lageropgeleide weduwen met kinderen een verhoogd risico lopen op armoede. De aanwezigheid van een relatie lijkt weduwen in zekere zin tegen het armoederisico te beschermen. Welke conclusies kunnen we hieruit trekken?

Verscheidene studies toonden al aan dat verweduwing een stressvolle gebeurtenis is met zware financiële gevolgen voor vrouwen. Vanuit levensloopperspectief verwachten we echter dat verweduwing zich voornamelijk voordoet bij oudere vrouwen en niet zozeer bij jonge vrouwen (Martikainen & Valkonen, 1996). Het overlevingspensioen, als buffer tegen het risico op reëel inkomensverlies, spitst zich logischerwijs toe op deze grote groep. Van jonge vrouwen wordt eerder verwacht dat zij geconfronteerd worden met levensloopgebeurtenissen zoals (echt)scheiding, dan met verweduwing. We verwachtten dan ook dat áls verweduwing gebeurt op een moment in de levensloop dat men het niet verwacht, het een groter risico vormt dan als men het wel verwacht, te meer omdat het sociale vangnet – in de vorm van het overlevingspensioen – niet direct op maat gemaakt werd voor deze groep vrouwen. De resultaten van onze analyses tonen aan dat er een klein, doch niet-significant effect vast te stellen is. De timing van de verweduwing lijkt minder belangrijk dan de huishoudgerela-

teerde kenmerken van de betrokkenen. Weduwen die geen inwonende kinderen hebben, vertonen namelijk minder kans om onder de armoedegrens terecht te komen. Voor Vlaanderen geldt ook dat weduwen zonder relatie meer kans hebben om onder de armoedegrens terecht te komen.

Kijken we naar het Belgische pensioenstelsel, dan merken we dat dit nog te veel vertrekt vanuit het traditionele gezin dat op basis van het huwelijk tot stand komt. Vandaag zijn gezinssamenstellingen echter complexer, door scheidingen, samenwonen, eenoudergezinnen en nieuwsamengestelde gezinnen. Daarenboven veranderde ook het vrouwelijke loopbaanpatroon grondig. Niettegenstaande de voltijdse loopbaan bij vrouwen overheerst, merken we een opmars van een eerder grillig en atypisch loopbaanpatroon (Vermeiren e.a., 2006). Vrouwen onderbreken vaker hun loopbaan dan mannen, en kinderen hebben een grote impact op die onderbrekingen; vooral de leeftijd van het jongste kind speelt hierbij een rol. Hoe jonger dat kind, hoe groter de kans op een onderbreking die bovenop de zwangerschapsonderbreking komt. Die grilligheid leidt ertoe dat de atypische loopbaan veel meer door onzekerheden wordt gekenmerkt. Vergeleken met gehuwde vrouwen anticiperen vrouwen zonder partner, zeker als ze kinderen hebben, op hun zwakkere financiële positie, aangezien zij minder loopbaanonderbrekingen nemen (Vermeiren e.a., 2006).

Het beleid kan op verschillende manieren inspelen op de veranderde arbeids- en levensloop van de vrouw en – in het bijzonder – de weduwen met jonge (studerende) kinderen. Aangezien verweduwde moeders een verhoogd risico lopen op armoede, kan de overheid ervoor opteren om de hoogte van het overlevingspensioen meer afhankelijk te maken van de aanwezigheid van kinderlast. Zo kan men voor de weduwen met kinderen die het overlevingspensioen combineren met arbeidsinkomsten, de toegelaten cumulatiegrens verhogen, zodat zij meer kunnen bijverdienen zonder dat dit de hoogte van hun overlevingspensioen aantast. Anderzijds zou ook de hoogte van het overlevingspensioen opgetrokken kunnen worden voor de verweduwde moeders.

Uit onderzoek bij gescheiden vrouwen blijkt, dat inkomensgerelateerde overheidsmaatregelen een van de meest efficiënte manieren is om het risico op een (te) grote economische terugval na scheiding te voorkomen (Uunk, 2004). De keerzijde aan de medaille is dat (langdurige) financiële overheidssteun een negatieve invloed heeft op de bereidheid om terug arbeidsactief te worden (Uunk, Kalmijn, & Muffels, 2005). Bijgevolg zouden financiële overheidsmaatregelen ten voordele van weduwen met kinderlast kunnen worden beperkt in tijd.

Onze studie toont ook aan dat er verschillen zijn in het arbeidsmarktgedrag van de Vlaamse en de Waalse weduwen. We merken dat de Waalse weduwen in de jaren na het overlijden van de partner vlugger uit de arbeidsmarkt stappen, volledig of gedeeltelijk. Een mogelijke verklaring, die buiten het bereik van deze studie ligt, is dat jonge Waalse weduwen meer moeilijkheden ondervinden bij het vinden van (structurele) kinderopvang, waardoor zij zich genoodzaakt voelen om de arbeidsmarkt (al dan niet gedeeltelijk) te verlaten. Een eventuele

Tabel 7 – Logistische regressie van het 'armoederisico' bij weduwen in Vlaanderen en Wallonië.

	Blok 1 Vlaanderen		Blok 1 Wallonië		Blok 2 Vlaanderen		Blok 2 Wallonië		Blok 3 Vlaanderen		Blok 3 Wallonië	
	b	**odds-ratio**	**b**	**odds-ratio**	**b**	**odds-ratio**	**b**	**odds-ratio**	**b**	**odds-ratio**	**b**	**odds-ratio**
Sociodemografisch												
Geslacht *(ref = vrouw)*	0,66	1,94	0,89	2,44	0,60	1,81	0,96	2,61	0,49	1,63	0,99	2,69
Leeftijd												
25-40 jaar vs. 41-55 jaar	-0,72 t	0,48	-0,77	0,46	-0,65	0,52	-0,69	0,50	-0,58	0,56	-0,74	0,47
41-55 jaar vs. 55 plussers	-0,88***	0,41	-1,05**	0,35	0,07	0,93	-0,08	0,92	-0,07	0,93	-0,09	0,91
Opleiding												
Geen/lager vs. secundair	-0,56*	0,57	-0,34	0,71	-0,70*	0,49	-0,36	0,70	-0,68*	0,51	-0,47	0,62
Secundair vs. hoger KT	0,15	1,17	-0,17	0,84	-0,05	0,95	-0,38	0,68	0,09	1,10	-0,37	0,73
Hoger KT vs. hoger LT	-1,81 t	0,16	-19,68	0,00	-2,24*	0,11	-19,65	0,00	-2,17*	0,11	-19,52	0,00
Huishouden												
Kinderen												
Kndn onder 18 jaar *(ref = nee)*					-1,54***	0,21	-1,22**	0,29	-1,46***	0,23	-1,15**	0,32
Kndn tss 18-24 jaar *(ref = nee)*					-1,52***	0,22	-1,23**	0,29	-1,52***	0,22	-1,13**	0,32
Kndn boven 24 jaar *(ref = nee)*					-0,29	0,75	0,23	1,27	-0,20	0,82	0,25	1,28
Relatie *(ref = nee)*					1,35**	3,85	1,28	3,57	1,31**	3,70	1,31	3,70
Inkomsten/uitgaven												
Eigenaar *(ref = eigenaar)*									-0,36	0,70	0,20	1,22
Werk *(ref = ja)*									0,02	1,02	-0,38	0,69
Overlevingspensioen *(ref = ja)*									0,50	1,65	0,36	1,44
Gewerkt in 2002 *(ref = ja)*									0,00	1,00	0,61	1,84
Nagelkerke R^2	**0,09 *****		**0,17 *****		**0,21 *****		**0,27 *****		**0,22*** **		**0,28*** **	

oplossing hiervoor bestaat erin om de weduwen met kinderlast een kortdurend vangnet aan te bieden, in de vorm van gratis (of goedkopere) kinderopvang, zodanig dat deze weduwen een verhoogde kans krijgen om te gaan werken of werk te gaan zoeken. Uit verscheidene studies blijkt namelijk dat de aanwezigheid van kinderen een negatieve invloed heeft op het arbeidsmarktgedrag van vrouwen: enerzijds zijn vrouwen met kinderen minder actief op de arbeidsmarkt dan vrouwen zonder kinderen; anderzijds werken de actieve moeders minder uren dan de kinderloze vrouwen (Blossfeld, 1995; Dekker e.a., 2000). Verschillende soorten institutionele steun zijn mogelijk, maar over het algemeen blijkt dat het voorzien in of het subsidiëren van kinderopvang de arbeidsactiviteit van moeders met jonge kinderen verhoogt, aangezien het een valabel alternatief is voor het eigenhandig opvoeden van de kinderen (Uunk e.a., 2005).

5. Bijlage

Zie tabel 7.

NOTEN

1. Zie FOD Sociale Zekerheid (www.socialsecurity.fgov.be).
2. Met dank aan Peter Raeymaeckers en Stijn Lefebure voor de inhoudelijke steun.
3. De historische gegevens (2002 en 2003) hebben enkel betrekking op de bedienden. Aangezien de KSZ-gegevens per kwartaal worden berekend, is het bij meerdere jobs niet te achterhalen of het om gelijktijdige dan wel opeenvolgende jobs gaat. Daarom werden enkel de personen met één job in de loop van het kwartaal opgenomen in de analyses van de historische gegevens. Vergelijking van de historische gegevens met deze van 2006 dienen bijgevolg met voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden.

HOOFDSTUK 8

De vrouwelijke loopbaan: een uitdaging voor het huidige pensioenbeleid[1]

Sofie Palmans, Giselda Curvers en Jos Berghman

1. Inleiding

Het Belgische wettelijke pensioensysteem werd initieel ontwikkeld voor mannen die voltijds werkten en een volledige, ononderbroken standaardloopbaan uitbouwden. Toen het pensioensysteem op het einde van de jaren ’50 zijn huidige vorm kreeg, ging men bovendien ervanuit dat vrouwen niet buitenshuis werkten. Daarom werd het ouderdomsrisico gedeeld binnen het gezin. Wanneer de mannelijke kostwinner overleed, werd de weduwe financieel gecompenseerd door een overdracht van de opgebouwde pensioenrechten van haar man. Vandaag zijn, door een aantal maatschappelijke evoluties, deze traditionele assumpties steeds minder houdbaar.

Eén van de belangrijkste evoluties is ongetwijfeld de groeiende instroom van vrouwen op de arbeidsmarkt. In 1960 bedroeg het aandeel van de vrouwen in de totale beroepsbevolking nog minder dan 30%, 4 decennia later is dit gestegen tot 45% (Gieselink, Peeters, Van Gestel, Berghman & Van Buggenhout, 2003). Veel van deze werkende vrouwen zullen bij het bereiken van de pensioenleeftijd aanspraak maken op een eigen rustpensioen. Veel vaker dan mannen hebben zij echter een atypische loopbaan. Zoals in de meeste Europese landen is deeltijdse arbeid in België hoofdzakelijk vrouwelijk gekleurd. Vrouwen verlaten de arbeidsmarkt ook meer om voor kinderen of ouderen te zorgen en bouwen dus minder lange loopbanen op dan mannen. Omdat de huidige pensioenbescherming minder goed is afgestemd op zulke atypische en flexibele loopbanen, kunnen vrouwen die afwijken van de norm van een standaardloopbaan, onvoldoende rechten opbouwen; ze lopen dus een hoger risico op een onvoldoende pensioendekking.

Het is bovendien bekend dat vrouwen tegenwoordig een grotere kans hebben dan voorheen om alleenstaand te worden. Het aantal echtscheidingen verzevenvoudigde in België tussen 1960 (4.589) en 2004 (31.418). Ook het aandeel van de alleenstaande vrouwen in de Belgische huishoudens steeg van 15% in 1961 tot 27% in 2005 (NIS, 2006; Matthijs, 1994). Door de hogere echtscheidingskans en de grotere gezinsinstabiliteit wordt het ouderdomsrisico dus in steeds

mindere mate gedeeld binnen het gezin. In de huidige maatschappelijke context zal de lagere pensioenbescherming van vrouwen met een onregelmatige loopbaan dan ook resulteren in meer armoede bij gepensioneerde vrouwen; als er geen nieuwe beleidsmaatregelen worden getroffen.

Het Belgische pensioensysteem wordt dus niet alleen voor de belangrijke uitdaging van de vergrijzing geplaatst; ook de vraag naar een aangepast pensioenbeleid voor vrouwen wordt urgenter. Deze bijdrage behandelt een van deze uitdagingen, met name de pensioenbescherming van een toenemende groep vrouwen die kunnen terugblikken op een eigen arbeidsmarktcarrière. Het gepresenteerde cijfermateriaal is gebaseerd op analyses van administratieve gegevens uit het Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming.[2]

De bijdrage bestaat uit drie paragrafen. Allereerst staan we stil bij het hogere risico van vrouwen op een onvoldoende pensioendekking. Hiertoe vergelijken we het wettelijk pensioeninkomen van rustgepensioneerde vrouwen met dat van mannen in elk van de drie pensioenstelsels. Dit hogere risico wordt vaak in verband gebracht met de atypische loopbanen van vrouwen. Een tweede paragraaf illustreert hoe de diversiteit van vrouwelijke loopbanen botst met de traditionele assumpties van het wettelijke pensioensysteem. Tot slot wordt ingegaan op de gevolgen van de vervrouwelijkte arbeidsmarktparticipatie voor de inkomensbescherming van ouderen en de manier waarop het beleid inspeelt op de nood aan een pensioensysteem op vrouwenmaat. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van het Gewaarborgd Minimumpensioen en de Inkomensgarantie voor Ouderen.

2. Vrouwelijke pensioenen in cijfers

2.1 **Welke pensioenen ontvangen vrouwen?**

Uit recente cijfers – op basis van het Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale bescherming – blijkt dat 43% van de gepensioneerde vrouwen in 2004 uitsluitend een rustpensioen ontving (Berghman, Curvers, Palmans & Peeters, 2007, p. 14). Bij de gepensioneerde mannen was dit in maar liefst 95% van de gevallen zo. Het grote verschil tussen mannen en vrouwen komt door het belang van het overlevingspensioen. De meerderheid van de gepensioneerde vrouwen deed in 2004 een beroep op het overlevingspensioen, al dan niet in combinatie met een rustpensioen. Vrouwen maken dus veel vaker aanspraak op een wettelijk pensioen in hun hoedanigheid als weduwe dan de gepensioneerde mannen, die bijna uitsluitend een pensioen ontvangen op basis van hun arbeidsprestaties. Ze hebben ook dubbel zo vaak als mannen een bijstandsuitkering zoals het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden of de Inkomensgarantie voor Ouderen, respectievelijk 6 en 3%.

Aangezien in deze bijdrage de focus ligt op het pensioen dat vrouwen opbouwen op basis van hun eigen arbeidsprestatie, wordt in tabel 1 de groep van gepensioneerden die in 2004 op rustpensioen gingen, verder uitgesplitst naar het stelsel waarin het rustpensioen werd opgebouwd. Bemerk dat deze gepensioneerden het rustpensioen niet cumuleren met een overlevingspensioen of Inkomensgarantie voor Ouderen. De meerderheid van de recent gepensioneerde vrouwen en mannen hebben hun rustpensioen opgebouwd binnen het werknemerstelsel. Hiervan combineert een substantiële groep van gepensioneerden het werknemerspensioen met een pensioen als zelfstandige of als ambtenaar. Slechts een kleine 10% van de rustgepensioneerden heeft een zuiver rustpensioen als zelfstandige. Het aandeel van de ambtenaren in de rustgepensioneerde bevolking is groter en bedraagt ongeveer een vierde voor de vrouwen en een vijfde voor de mannen.

Tabel 1 – Verdeling van de nieuwgepensioneerden in 2004 naar soort rustpensioen en geslacht, absolute aantallen en percentages.

Soort rustpensioen	**Vrouw**		**Man**	
	N	**%**	**N**	**%**
Werknemer (WN)	15.418	52	23.395	50
Zelfstandige (ZS)	2.412	8	3.029	7
Ambtenaar (AMBT)	7.097	24	8.617	18
Gemengd rustpensioen	4.446	15	11.543	25
WN en ZS	*3.292*	*11*	*8.035*	*17*
WN en AMBT	*1.086*	*4*	*3.132*	*7*
ZS en AMBT	*11*	*0*	*171*	*0*
WN, ZS en AMBT	*57*	*0*	*206*	*0*
Totaal	29.373	100	46.585	100

Bron: Eigen bewerking op basis van het Pensioenkadaster, 2004.

2.2 Hoeveel bedraagt het rustpensioen van vrouwen?

Zoals algemeen bekend is, bestaan er grote verschillen tussen de gemiddelde pensioenen van mannen en vrouwen en dit binnen de drie verschillende wettelijke pensioenstelsels (cf. tabel 2). De gemiddelde rustpensioenen van vrouwen bedragen in 2004 ongeveer de helft van de rustpensioenen van mannen in het werknemersstelsel (€ 610 en € 1.236) en een derde in het zelfstandigenstelsel (€ 147 en € 564). Bij gepensioneerden met een rustpensioen als ambtenaar is het verschil beduidend kleiner maar het gemiddeld pensioen is nog steeds meer dan 10% hoger voor mannen dan voor vrouwen (€ 2.227 en € 1.965).

> Het gemiddelde rustpensioen van een vrouw in het werknemersstelsel is de helft van dat van een man

Tabel 2 – Gemiddelde (bruto-)rustpensioen naar pensioenstelsel en geslacht, in euro, nieuwgepensioneerden, 2004.

Soort rustpensioen	Vrouw	Man	Totaal
Werknemer	610	1.236	987
Zelfstandige	147	564	379
Ambtenaar	1.965	2.227	2.109

Bron: Eigen bewerking op basis van het Pensioenkadaster, 2004.

De reden voor het kleinere man-vrouw verschil in het ambtenarenstelsel ligt bij het voordeligere tarief dat 75% van de geherwaardeerde lonen in rekening brengt, ongeacht er een huwelijkspartner ten laste is. Dit tarief wordt in het werknemers- en zelfstandigenstelsel enkel voorbehouden voor de gepensioneerde met een huwelijkspartner ten laste, het zogenaamde gezinspensioen. Voor de andere gepensioneerden in deze stelsels wordt het pensioen altijd berekend aan 60%. Het ontvangen van een gezinspensioen is bij zowel werknemers als zelfstandigen voornamelijk een mannenzaak. Ongeveer de helft van de gepensioneerde mannen ontvangt een gezinspensioen in tegenstelling tot slechts 1% van de vrouwen (Berghman, e.a., 2007, p. 28). Dit zorgt ervoor dat het gemiddeld pensioen van de gepensioneerde mannen omhoog wordt getrokken in vergelijking met dat van de vrouwen.

Tabel 3 geeft het gemiddelde rustpensioen in het werknemers- en zelfstandigenstelsel, rekening houdend met het tarief van het rustpensioen.

Tabel 3 – Gemiddelde (bruto-)rustpensioen naar pensioentarief en geslacht, in euro, nieuwgepensioneerde werknemers en zelfstandigen, 2004.

Rustpensioen naar tarief		Vrouw	Man	Totaal
Werknemer	Alleenstaand (60%)	536	1.035	766
	Gezin (75%)	619	1.346	1.366
Zelfstandige	Alleenstaand (60%)	208	505	330
	Gezin (75%)	835	760	756

Bron: Eigen bewerking op basis van het Pensioenkadaster, 2004.

Ook als het tarief van het pensioen in rekening wordt gebracht, bestaan er nog altijd grote verschillen tussen de gemiddelde pensioenen van mannen en vrouwen. Gegeven de formule op basis waarvan het eerstepijlerpensioen wordt berekend, moeten we een verklaring voor dit verschil allicht zoeken in de duur van de vrouwelijke loopbaan en het verdiende inkomen. De eerder atypische loopbanen van vrouwen stroken niet met de traditionele assumpties van het pensioenstelsel en dat heeft verstrekkende gevolgen voor de inkomenssituatie na pensionering. Om een beter beeld te krijgen op de variatie in het inkomen van recent rustgepensioneerde vrouwen en mannen, presenteren we in de volgende grafieken de volledige inkomensverdeling voor respectievelijk de gepensioneerde werknemers, zelfstandigen en ambtenaren.[3]

Maar liefst de helft van de gepensioneerde werkneemsters moet het stellen met een rustpensioen van € 700 of minder per maand, terwijl dit bij de mannen slechts 4% is (zie grafiek 1). Anders gesteld, wanneer ze enkel op hun eigen wettelijke pensioen zouden kunnen rekenen, valt meer dan de helft van de rustgepensioneerde vrouwen onder de EU-armoedegrens, die in België € 822 per maand bedroeg in 2004.[4] De toetsing van het rustpensioen aan het bedrag van het minimumpensioen, uitgaande van een volledige loopbaan, toont aan dat de meerderheid van de vrouwen (57%) een pensioen heeft dat het niveau van het minimumpensioen in 2004, in casu € 833, niet overstijgt. Bij de mannelijke gepensioneerden is dit in slechts 5% van de gevallen zo. In paragraaf 3.1 zullen we dit grotendeels verklaren door de strikte loopbaanvoorwaarden voor de toegang tot dit minimumpensioen.

> De helft van de gepensioneerde werkneemsters moet het stellen met een pensioen van minder dan € 700

Grafiek 1 – Inkomensverdeling van het rustpensioen voor nieuwgepensioneerde werknemers en werkneemsters, percentages, 2004.

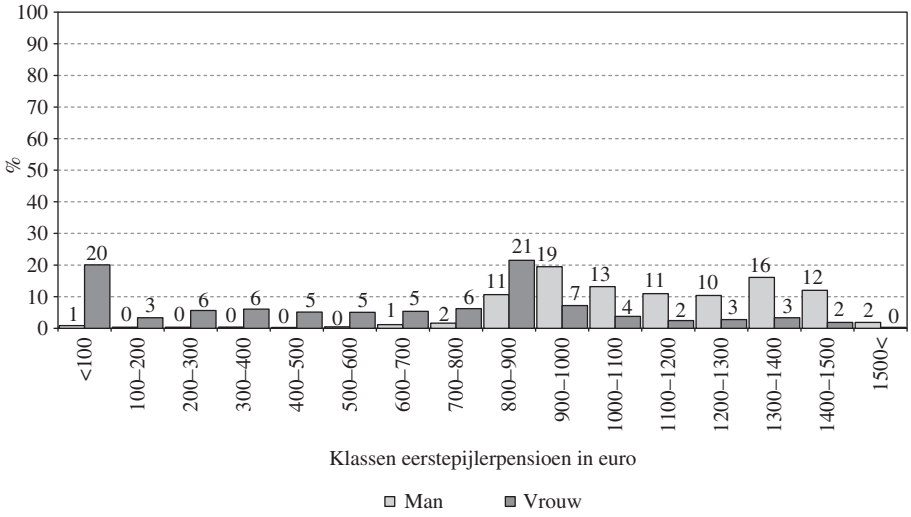

Bron: Eigen bewerking op basis van het Pensioenkadaster, 2004.

Vergeleken met de gepensioneerde werknemers, is de pensioensituatie van de rustgepensioneerde zelfstandigen minder rooskleurig (zie grafiek 2). Louter op basis van het wettelijke pensioeninkomen vallen zo goed als alle gepensio-

neerde vrouwen én mannen met een zuiver rustpensioen als zelfstandige onder de EU-armoedegrens van € 822. Zelfs het gegarandeerde minimumpensioen voor een volledige loopbaan als zelfstandige, dat in 2004 € 630 bedroeg, volstaat niet om het pensioeninkomen boven deze armoedegrens te tillen. Daarenboven heeft maar liefst 96% van de vrouwen en 55% van de mannen een pensioen lager dan het minimumpensioen. De uitschieter bij de mannen in de categorie van € 600 tot € 700 kunnen we waarschijnlijk volledig toeschrijven aan de toepassing van het minimumpensioen. Bemerk dat het maximumpensioen aan het tarief voor een alleenstaande in het zelfstandigenstelsel € 816 bedraagt voor vrouwen en € 809 voor mannen en dus onder de armoedegrens van € 822 ligt.

Grafiek 2 – Inkomensverdeling van het rustpensioen in het zelfstandigenstelsel voor nieuwgepensioneerde mannen en vrouwen, percentages, 2004.

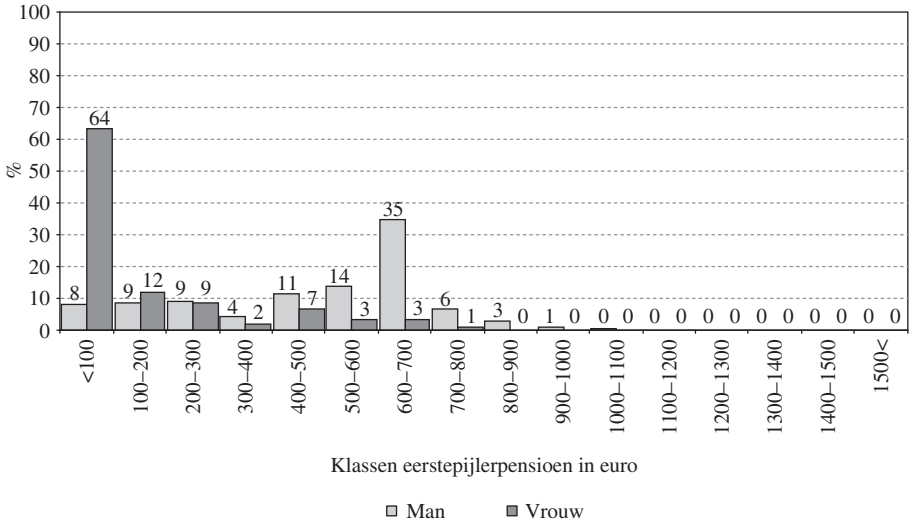

Bron: Eigen bewerking op basis van het Pensioenkadaster, 2004.

Het beeld dat we schetsten van de inkomenssituatie van gepensioneerde vrouwen in het zelfstandigenstelsel én in het werknemerstelsel staat in schril contrast met de inkomenssituatie van de rustgepensioneerde ambtenaren (zie grafiek 3). Maar liefst 71% van de rustgepensioneerde vrouwen ontvangt een pensioen van € 1.500 of meer. Het mediaan rustpensioen bedraagt € 2.005 voor vrouwen en € 2.135 voor mannen. Een tiende van de vrouwen heeft een pensioen onder de armoedegrens, bij de mannen bedraagt dit 3%.

Grafiek 3 – Inkomensverdeling van het rustpensioen in het ambtenarenstelsel voor gepensioneerde mannen en vrouwen, percentages, 2004.

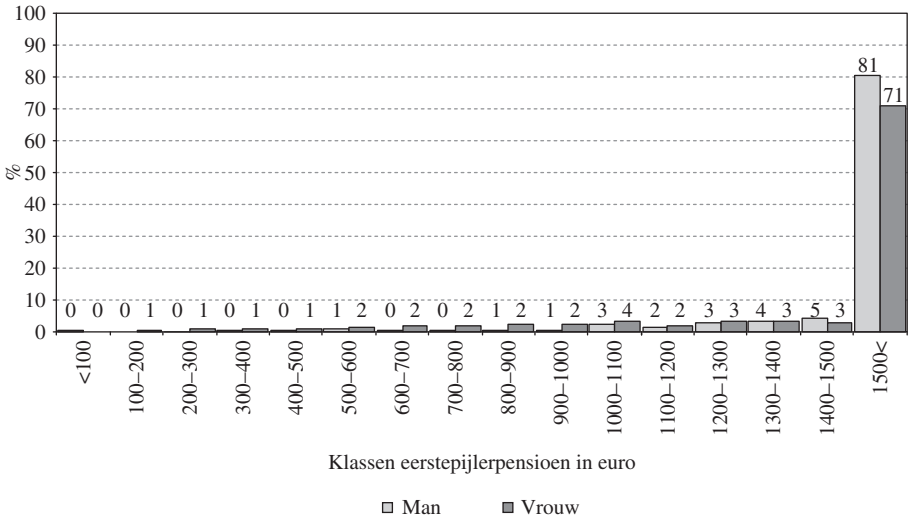

Bron: Eigen bewerking op basis van het Pensioenkadaster, 2004.

3. De vrouwelijke loopbaan: te atypisch voor het wettelijk pensioensysteem?

Deze cijfers maken duidelijk dat de rustpensioenen, die recent gepensioneerde vrouwen opbouwden op basis van hun eigen arbeidsprestaties, nog altijd sterk achterop hinken in vergelijking met de pensioenen van mannen. De belangrijkste reden hiervoor ligt in de aard van de vrouwelijke tewerkstelling en de onverenigbaarheid hiervan met de vereisten van de wettelijke pensioenstelsels.

Zoals we al schreven, werd het Belgische wettelijke pensioensysteem initieel ontwikkeld voor mannen die voltijds werkten en een volledige, ononderbroken standaardloopbaan uitbouwden. De huidige pensioenformules weerspiegelen dit nog altijd: de lengte van de loopbaan en de hoogte van het loon spelen een doorslaggevende rol. Zo gaat het pensioenstelsel voor werknemers, bij de berekening van het rustpensioen, uit van een *voltijdse* tewerkstelling gedurende een loopbaan van 45 jaar (nu nog 44 jaar voor vrouwen). Vrouwen hebben echter veel vaker dan mannen een loopbaan vol onderbrekingen en deeltijdse arbeid. Slechts 11% van de gepensioneerde vrouwen uit de periode 2002-2004 kan terugblikken op een volledige voltijdse loopbaan; bij mannen is dat 61%. In de context van het wettelijke pensioen vertaalt dit zich in een verminderde pen-

sioenopbouw en dus een hoger risico op onvoldoende pensioenbescherming (cf. paragraaf 1).

> Maar 1 op 9 van de gepensioneerde vrouwen uit de periode 2002-2004 had een volledige voltijdse loopbaan

Grafiek 4 brengt meer in detail het loopbaanprofiel van de recent gepensioneerde vrouwen in het werknemersstelsel in kaart. Voor al deze vrouwen samen werd het percentage pensioenopbouw geaggregeerd op elke leeftijd gedurende de volledige loopbaan. Hierbij houden we rekening met het type van pensioenopbouw, namelijk de voltijdse en deeltijdse tewerkstelling en de gelijkgestelde periodes in geval van ziekte, werkloosheid, loopbaanonderbreking, enzovoort.

We kunnen de grafiek als volgt interpreteren. Als we zouden stellen dat de recent gepensioneerde vrouwen op hun achttiende allemaal een volledig jaar voltijds werkten, dan zou hun geaggregeerde pensioenopbouw 100% bedragen. Het grafiekvlak zou dan voor deze leeftijd volledig rood gearceerd zijn. Als al deze vrouwen op hun achttiende een volledig jaar halftijds werkten, dan zou hun geaggregeerde pensioenopbouw gelijk zijn aan 50%. Het grafiekvlak zou voor deze leeftijd voor de helft lichtgrijs worden gekleurd. Als geen van deze vrouwen op hun achttiende werkten of recht hadden op een gelijkstelling, zou er geen pensioenopbouw zijn en zou het grafiekvlak wit blijven.

Grafiek 4 – Percentage geaggregeerde pensioenopbouw bij pensionering (2002-2004) gedurende de loopbaan, rustgepensioneerde vrouwen in het werknemersstelsel.

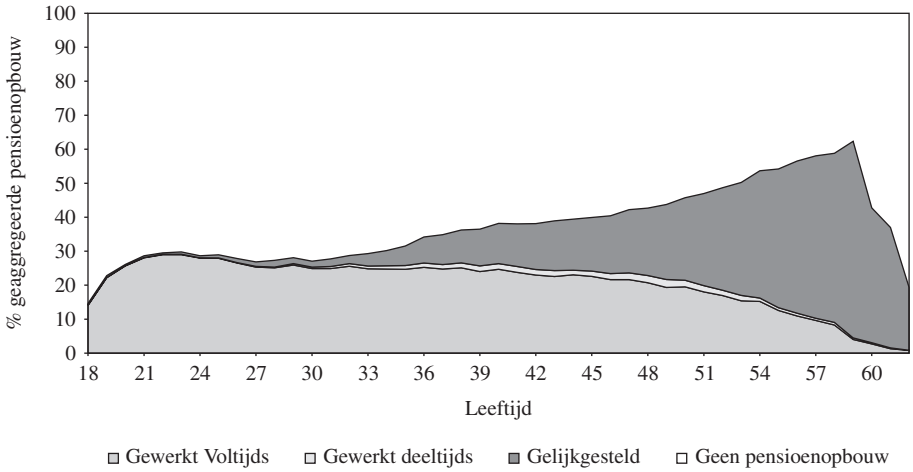

Bron: Eigen bewerking op basis van Palmans, Peeters, & Berghman, 2007, pp. 19-48.

Uit grafiek 4 blijkt dat de pensioenopbouw door middel van voltijdse tewerkstelling piekt tussen de leeftijd van 20 en 28 jaar. Rond hun dertigste treden heel wat vrouwen (tijdelijk) uit de arbeidsmarkt en vanaf die leeftijd gaan ook altijd meer vrouwen deeltijds werken. Vanaf de leeftijd van vijfenveertig is er voor deze vrouwen een opmerkelijke stijging van het aandeel van de gelijkgestelde pensioenopbouw. De grafiek toont dus duidelijk dat de recent gepensioneerde vrouwen tijdens hun loopbaan vaak afwezig waren op de arbeidsmarkt en bijgevolg geen pensioen opbouwden.

4. Het wettelijke pensioensysteem: onvoldoende aangepast aan vrouwelijke loopbanen?

De ingrijpende maatschappelijke evoluties van de voorbije decennia hebben twee belangrijke gevolgen op het gebied van pensioenbescherming. Vooreerst leidt de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen ertoe dat bestaande (genderneutrale) systemen van sociale bescherming een specifiek vrouwelijk karakter hebben gekregen. Ten tweede werd het de wetgever duidelijk dat de traditionele assumpties, waarop hij zich midden vorige eeuw baseerde bij de formalisering van het pensioensysteem, vandaag niet langer houdbaar zijn. Daarom werden een aantal maatregelen genomen die expliciet een betere pensioenbescherming van vrouwen voor ogen hebben. We lichten beide gevolgen toe aan de hand van twee illustraties: het Gewaarborgd Minimumpensioen en de Inkomensgarantie voor Ouderen. Eerst schetsen we in welke mate vrouwen 'gebruik' maken van deze minimumgaranties binnen het wettelijke pensioensysteem. Daarna gaan we na hoe het versoepelde minimumpensioen en de nieuwe socialebijstandsregeling voor ouderen inspelen op de nood aan een pensioenbescherming op vrouwenmaat.

4.1 **Minimumgaranties bij pensioenen: vooral een vrouwenzaak**

4.1.1 *Het Gewaarborgd Minimumpensioen*

Een mooie illustratie van het vrijwel exclusief vrouwelijke 'gebruik' van de minimumgaranties in het pensioensysteem is het Gewaarborgd Minimumpensioen (GMP). Deze garantie wordt onder bepaalde loopbaanvoorwaarden toegekend indien het uiteindelijk opgebouwde pensioen een welbepaald minimum niet overschrijdt (cf. kader 1 en infra). Gegeven hun mindere pensioenopbouw 'gebruiken' bijna uitsluitend vrouwen deze maatregel. Zo krijgt slechts 4% van alle mannelijke werknemers die tussen 2002 en 2004 op pensioen gingen een GMP uitgekeerd, tegenover 23% van de vrouwen (Palmans, Peeters & Berghman, 2007, pp. 19-48).

Vooral vrouwen hebben dus nood aan een GMP, zoals ook bleek uit grafiek 1. Toch blijkt dat heel wat werkneemsters die tussen 2002 en 2004 op pensioen gingen, geen recht op een GMP kunnen laten gelden, omdat zij niet aan de loopbaanvoorwaarden voldeden. Grafiek 5 geeft, voor deze recent gepensioneerde werkneemsters, de percentages vrouwen van wie de loopbaan niet beantwoordde aan het aantal vereiste voltijdse kalenderjaren. Zo blijkt dat 42% van de onderzochte vrouwen bij pensionering geen loopbaan van minstens 28 voltijds gewerkte jaren kon voorleggen en dus geen toegang had tot het GMP. Anders geformuleerd: voor 58% van de gepensioneerde vrouwen voldeed de loopbaan wel aan de minimumvoorwaarde in de GMP-regeling. Van de gepensioneerde mannelijke werknemers voldeed daarentegen 97% aan de loopbaanvereiste van minstens 30 voltijdse jaren; bij hen speelt de toegangsproblematiek tot het GMP dus veel minder.

> 42% van de gepensioneerde vrouwen uit het onderzoek had onvoldoende jaren voltijds gewerkt om recht te hebben op het Gewaarborgd Minimumpensioen

Grafiek 5 – Recent gepensioneerden met enkel een rustpensioen in het werknemersstelsel, percentage niet-rechthebbenden per aantal vereiste loopbaanjaren van voltijdse tewerkstelling, België, 2002-2004.

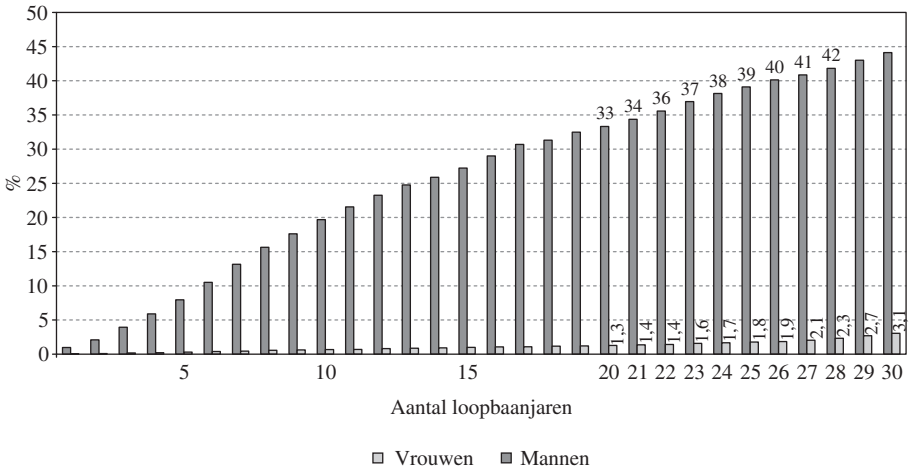

Bron: Palmans, e.a., 2007, pp. 19-48.

Kader 1 Het Gewaarborgd Minimumpensioen voor werknemers (GMP) vóór 1 oktober 2006[5]

Een gepensioneerde heeft recht op het minimumpensioen voor werknemers als hij aan twee *toegangsvoorwaarden* voldoet. Ten eerste moet het bedrag van het werknemerspensioen lager zijn dan een bepaald minimum. Ten tweede moet het aantal *voltijds gewerkte* jaren minstens gelijk zijn aan twee derde van een volledige loopbaan.[6] Een voltijds gewerkt jaar is elk kalenderjaar waarin de gepensioneerde tewerkgesteld was voor minstens 1.710 uren of 285 dagen van 6 uren.

Als de gepensioneerde een volledige loopbaan in het werknemersstelsel heeft opgebouwd, krijgt hij het volledige minimumpensioen uitgekeerd. Het volledige minimumpensioen bedroeg in 2004 afhankelijk van het tarief € 833 per maand (alleenstaande) en € 1.040 op maandbasis (tarief gezin). Is de loopbaan onvolledig, maar het aantal voltijds gewerkte jaren wel gelijk aan minstens twee derde van een volledige loopbaan, dan wordt het bedrag van het minimumpensioen vermenigvuldigd met de loopbaanbreuk. Dit is de breuk die in het werknemersstelsel werd toegekend bij de berekening van het rustpensioen. Niet enkel de voltijds gewerkte jaren maar *alle jaren* met een tewerkstelling als werknemer – ook al is dit maar één dag – tellen mee voor de berekening. De jaren die bij de *berekening* van het minimumpensioen in aanmerking worden genomen, verschillen dus van deze die in aanmerking worden genomen voor de toegang.

4.1.2 *De Inkomensgarantie voor Ouderen*

De Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) biedt, onder bepaalde voorwaarden en na onderzoek van de bestaansmiddelen, sociale bijstand aan gepensioneerden die geen of onvoldoende pensioenrechten opbouwden tijdens hun loopbaan; ze ontvangen deze financiële hulp zonder dat zij hiervoor bijdragen betaalden.[7] Ook het voorbeeld van de IGO illustreert hoe een oorspronkelijk genderneutrale socialebijstandsregeling voor ouderen in realiteit zeer genderspecifiek is geworden. Vrouwen blijken immers vaker dan mannen genoodzaakt om een beroep te doen op deze socialebijstandsregeling.

Grafiek 6 geeft het aandeel gepensioneerden dat een rustpensioen aanvult met een IGO naar soort rustpensioen.[8] 5% van *alle rustgepensioneerden* ontvangt een inkomensgarantie. We zien een duidelijk verschil tussen mannen en vrouwen. Van de rustgepensioneerde vrouwen maakt 8% gebruik van de sociale bijstand; bij de mannen is dat slechts 3%. Een verdere opdeling naar soort pensioen toont dat het genderverschil bij *rustgepensioneerde werknemers* zelfs nog groter is. Bij de rustgepensioneerde werkneemsters zijn er duidelijk meer IGO-ontvangers dan bij de rustgepensioneerde werknemers (8% versus 1%).

Wat ook opvalt, is het grote aandeel IGO-ontvangers binnen de groep van *rustgepensioneerden in het zelfstandigenstelsel*. Meer dan 9% van alle rustgepensioneerde zelfstandigen (10% van de vrouwen tegenover 9% bij de mannen) doet een beroep op de IGO-regeling. Dit is niet verwonderlijk: het gemiddelde rustpensioen van zelfstandigen ligt beduidend lager dan het gemiddelde rustpensioen van werknemers en ambtenaren. Binnen de groep *rustgepensioneerde ambtenaren* zijn er bijna geen IGO-ontvangers omdat het ambtenarenpensioen over het algemeen zeer genereus is.

Grafiek 6 – Aandeel gepensioneerden met een IGO bij alle rustgepensioneerden naar soort pensioen, 2004.

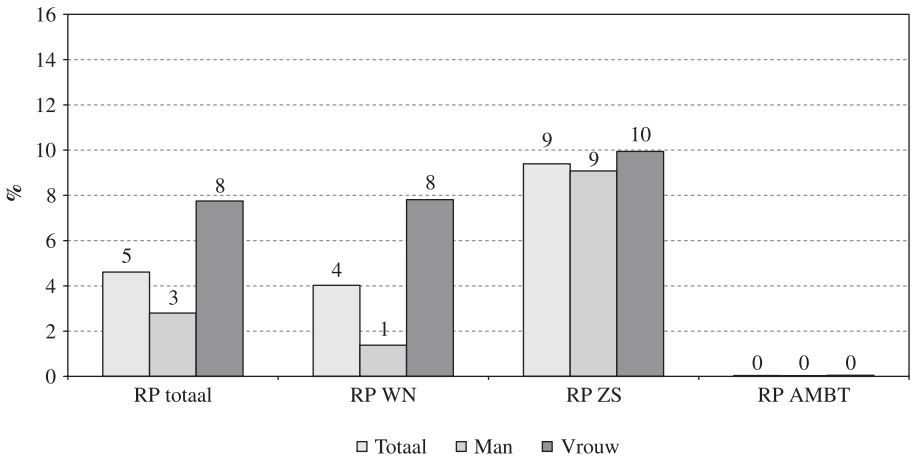

Bron: Berghman, e.a., 2007, pp. 46-48.

Grafiek 7 geeft de gemiddelde uitkeringen voor rustgepensioneerden in de pensioen- en IGO-regeling. Opgesplitst naar stelsel zien we dat vrouwelijke gepensioneerde werknemers een lagergemiddeld rustpensioen (€ 332 t.o.v. € 410 bij de mannen) cumuleren met een bijstandsuitkering die gemiddeld ongeveer even hoog is als deze voor de mannen. Bij de zelfstandigen op rust wordt het kleinere gemiddelde pensioen voor vrouwen daarentegen aangevuld met een hoger IGO-bedrag. Hun totale uitkering blijft echter lager dan die van de mannelijke zelfstandigen. Gewezen ambtenaren mogen dan zelden een beroep doen op de IGO-regeling (grafiek 6), wanneer ze wel nood hebben aan sociale bijstand vullen ze een gemiddeld pensioen van slechts € 277 aan met een IGO-uitkering van bijna € 350.

Grafiek 7 – Gemiddeld maandbedrag van het wettelijk pensioen en IGO naar soort rustpensioen en geslacht, alle rustgepensioneerden met een IGO, 2004.

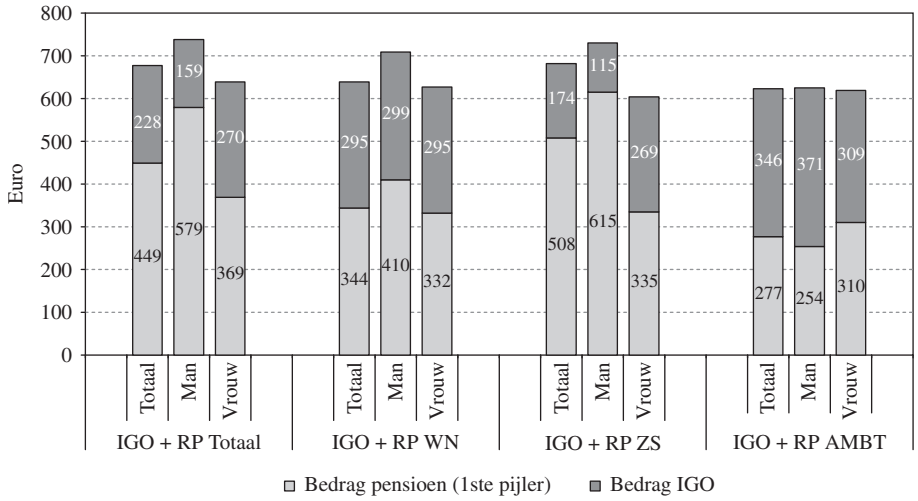

Bron: Berghman e.a., 2007, pp. 46-48.

Kader 2 De Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO)

Er kan slechts een inkomensgarantie worden toegekend na een onderzoek van de bestaansmiddelen. Wie te veel bestaansmiddelen heeft, krijgt geen of slechts een gedeelte van de inkomensgarantie. Het volledige bedrag van de IGO was in 2004 gelijk aan 420 €/maand voor samenwonenden en € 630 op maandbasis voor alleenstaanden. Op een aantal vrijstellingen na worden alle inkomsten in aanmerking genomen bij het onderzoek. Zo wordt onder meer rekening gehouden met pensioenen, inkomsten uit arbeid en inkomsten uit roerende en onroerende goederen.

Het recht op een IGO wordt toegekend aan ouderen die de *gerechtigde leeftijd* hebben bereikt. In 2004 was die leeftijd 63 jaar, momenteel hebben ouderen recht op een IGO op 64 jaar en vanaf 2009 zal de leeftijd 65 jaar zijn. Om van een IGO te kunnen genieten, moet men Belg of bevoorrechte vreemdeling zijn en in België verblijven. De *aanvraag* om een IGO geldt in principe ook als een pensioenaanvraag en omgekeerd.

4.2 Maatregelen voor een betere pensioenbescherming van vrouwen

Een tweede belangrijk gevolg van de vervrouwelijking van de arbeidsmarkt is dat de overheid haar socialebeschermingsmechanismen tracht af te stemmen op

de specificiteit van de vrouwelijke loopbaan. Het Generatiepact bevat heel wat maatregelen om de pensioensituatie van vrouwen te verbeteren. Zo werd de toegang tot het minimumpensioen versoepeld voor deeltijds werkenden en werden maatregelen genomen ter beperking van de de-activering bij jonge weduw(e)n(aars). Maar ook buiten het kader van het Generatiepact werd het pensioensysteem de laatste jaren reeds aangepast aan recente maatschappelijke veranderingen. De maatregelen in het Generatiepact en de aanpassingen van het pensioensysteem richten zich niet uitsluitend op vrouwen, maar zijn in de realiteit vaak voornamelijk relevant voor vrouwen. Hier gaan we na in welke mate de versoepeling van het minimumpensioen en de nieuwe socialebijstandsregeling voor ouderen, tegemoetkomen aan de noden van vrouwen.

4.2.1 *Een versoepeld Gewaarborgd Minimumpensioen*

Vóór 2006 was de minimumpensioenregeling niet aangepast aan het specifieke karakter van de vrouwelijke loopbaan en bereikte bijgevolg onvoldoende vrouwen. Met betrekking tot de *toegangsvoorwaarden* stelden zich twee problemen. De voorwaarde van voltijdse tewerkstelling (cf. kader 1) was nog moeilijk te rechtvaardigen, omdat we moeten vaststellen dat deeltijdse arbeid alsmaar toeneemt. Zo kwam een vrouw die 43 jaar deeltijds heeft gewerkt niet in aanmerking voor het minimumpensioen, terwijl een vrouw die tijdens haar hele loopbaan 28 jaar voltijds werkte er wel recht op had. Een ander probleem met de toegangsvoorwaarden was, dat de voltijdse tewerkstelling werd gemeten per kalenderjaar. Deze voorwaarde beperkte de toegang tot het minimumpensioen voor vrouwen, omdat zij hun loopbaan veel vaker onderbreken dan mannen. Een vrouw die bijvoorbeeld een jaar voltijds tewerkgesteld was, verspreid over twee kalenderjaren, bereikte in geen van de twee kalenderjaren de voorwaarde van een voltijdse tewerkstelling. Bij de *berekening* van het bedrag van het minimumpensioen stelde zich vooral een probleem van inconsistentie en weinig transparantie. Voor de berekening werd immers een andere loopbaanbreuk toegepast dan voor de toegang. Zo had een gepensioneerde die gedurende 28 volledige kalenderjaren voltijds en gedurende 15 kalenderjaren deeltijds werkte, recht op hetzelfde (volledige) minimumpensioen als een gepensioneerde die tijdens haar loopbaan 43 jaar volledig voltijds werkte.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat gepensioneerden die geen recht hadden op het GMP, hoofdzakelijk vrouwen waren die zich tijdens hun loopbaan vaker terugtrokken uit de arbeidsmarkt en meer deeltijds werkten dan mannen. Het Generatiepact wilde verandering brengen in de ongelijke behandeling van gepensioneerden met afwijkende en flexibele loopbanen en stelde een nieuwe maatregel voor om de toegangs- en berekeningsvoorwaarden van het GMP te versoepelen. Deze versoepeling is van toepassing op alle pensioenen die vanaf 1 oktober 2006 ingaan.[9] Sinds dan kunnen gepensioneerden die niet voldoende voltijdse jaren kunnen bewijzen, ook de deeltijdse jaren[10] laten meetellen voor

de toegangsvoorwaarde van minstens twee derde van een volledige loopbaan. In dat geval wordt bij de berekening van het minimumpensioen, het gewaarborgd minimumbedrag voor een volledige loopbaan vermenigvuldigd met een 'samengedrukte' loopbaanbreuk.[11] Als de gepensioneerde echter wél kan terugblikken op een aantal voltijds gewerkte jaren dat minstens gelijk is aan twee derde van een volledige loopbaan, wordt het minimumpensioen berekend zoals voorheen.

> Het Generatiepact versoepelde de toegangs- en berekeningsvoorwaarden van het Gewaarborgd Minimumpensioen

Uit onderzoek van Palmans e.a. (2007, pp. 19-48) in de aanloop naar de nieuwe maatregel bleek, dat een versoepeling van de vereiste tewerkstelling per kalenderjaar van voltijds naar halftijds extra toegang zou verlenen aan 6% van de vrouwelijke werknemers, die tussen 2002 en 2004 op pensioen gingen. Daarmee bleef nog altijd 36% van deze gepensioneerde vrouwen uitgesloten van de toegang tot het GMP. De toepassing van een 'samengedrukte' loopbaan bij de berekening zou voor vrouwen met onderbroken en deeltijdse carrières echter resulteren in een lager gewaarborgd minimum in vergelijking met de 'oude' inconsistente loopbaanbreuk. Bovendien werd aangetoond dat een optimale versoepeling met het oog op een rechtvaardiger, consistenter en transparanter pensioenbeleid werkt met samendrukking, zowel bij de toekenning als bij de berekening. In plaats van enkel de tewerkstelling per kalenderjaar te verrekenen, kunnen voor de toegang tot het GMP immers alle gewerkte periodes over de hele loopbaan in rekening worden gebracht. Bij een versoepeling die rekening houdt met samendrukking voor de toegang én de berekening, zou niet alleen 72% (in plaats van 58%) van de recent gepensioneerde vrouwen kunnen voldoen aan de loopbaanvoorwaarden; voor een kwart van hen zou het rustpensioen ook effectief worden opgetrokken tot het gewaarborgde minimum.

4.2.2 *Van een Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden naar een Inkomensgarantie voor Ouderen*

Reeds sinds 1969 bestaat er in de pensioensector een bijstandsregeling voor gepensioneerden die weinig of geen eigen pensioen opbouwden: het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB).[12] In 2001 werd het GIB vervangen door de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO).[13] Met de nieuwe IGO-regeling wilde de wetgever de sociale bijstand in de pensioensector individualiseren, mannen en vrouwen gelijk behandelen en de uitkeringen anders berekenen. Ouderen die reeds een GIB ontvingen dat voordeliger was dan de IGO, konden hun GIB behouden.

Met de introductie van de nieuwe inkomensgarantie wordt de bijstandsregeling voor ouderen *aangepast aan de sociale realiteit van vandaag*. Zij voert een gelijke behandeling in van gehuwden en samenwonenden. Van zodra meerdere ouderen samenwonen, zullen zij individueel aanspraak kunnen maken op een IGO en dit onafhankelijk van hun burgerlijke staat. Bij een gehuwd koppel worden man en vrouw als twee gelijkwaardige individuen behandeld. Zij krijgen voortaan dus ieder afzonderlijk hetzelfde basisbedrag. Vergeleken met het GIB verdwijnt het 'gezinsbedrag' en ook de verdeling van dit bedrag in geval van feitelijke scheiding.

Onder de oude GIB-regeling hadden mannen recht op een gewaarborgd inkomen vanaf 65 en vrouwen vanaf 60. De IGO voert een *gelijke leeftijd in voor mannen en vrouwen* naar analogie met de wettelijke pensioenleeftijd. Na een overgangsperiode, die startte in juni 2001, zal de leeftijd in 2009 voor zowel mannen als vrouwen 65 jaar zijn. In 2004 was die leeftijd 63 jaar en op dit ogenblik hebben ouderen nog recht op een IGO vanaf 64 jaar.

Ten slotte maakte de IGO-regeling *een betere en rechtvaardigere aanrekening van de bestaansmiddelen* mogelijk. Nu worden zowel de bestaansmiddelen van de aanvrager als deze van de personen met wie hij/zij samenwoont, onderzocht en wordt het totale bedrag van de inkomsten en pensioenen dat in aanmerking wordt genomen bij de berekening gedeeld door het aantal personen die dezelfde hoofdverblijfplaats delen.

5. Uitdagingen voor een toekomstig pensioenbeleid op vrouwenmaat

De cijfers gepresenteerd in deze bijdrage tonen aan dat het pensioenbeleid van de afgelopen decennia er niet in slaagde om de verschillen in pensioenbescherming tussen mannen en vrouwen weg te werken. Zo is het gemiddelde rustpensioen voor de gewezen werkneemster op basis van haar eigen loopbaan in 2004 slechts half zo hoog als dat van haar mannelijke tegenhanger. Het gemiddeld bedrag van € 536 houdt het pensioen van de recent gepensioneerde vrouwen bijna € 300 onder het gewaarborgd minimum; evenmin haalt het de EU-armoedegrens van € 822. De zwakke inkomenspositie van vrouwen na pensionering blijkt ook uit het bijna exclusief vrouwelijke 'gebruik' van minimumgaranties zoals het Gewaarborgd Minimumpensioen en de Inkomensgarantie voor Ouderen.

De lage pensioenen bij vrouwen worden verklaard door hun kortere en minder stabiele loopbaan die gekenmerkt wordt door deeltijdse arbeid en onderbrekingen omwille van zorgtaken. Slechts 11% van de vrouwen die tussen 2002 en 2004 op pensioen gingen, kan terugblikken op een volledige, voltijdse loopbaan. Ter vergelijking, bij mannen is dit maar liefst 61%. De sleutel tot een betere pensioenbescherming voor vrouwen ligt dus in eerste instantie bij het versterken van hun ar-

beidsmarktcarrière. Toch moet het pensioenbeleid ook mee evolueren en zich verder aanpassen aan de veranderde maatschappelijke realiteit.

De afgelopen jaren en recent nog in het kader van het Generatiepact, heeft de Belgische overheid een aantal maatregelen genomen die expliciet een betere pensioenbescherming voor vrouwen beoogden. Zo werd in 2001 de nieuwe Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) losgekoppeld van de burgerlijke staat. Hiermee speelt de wetgever in op de gestegen huwelijksinstabiliteit en garandeert voor beide partners een individueel recht op sociale bescherming na pensionering.

De versoepeling van de toegangsvoorwaarden tot het Gewaarborgd Minimumpensioen (GMP), zoals aangekondigd in het Generatiepact, laat gepensioneerden, die niet voldoende voltijdse loopbaanjaren kunnen bewijzen, toe om ook hun deeltijdse jaren te laten meetellen. In dat geval wordt echter een minder voordelige 'samengedrukte' loopbaanbreuk gebruikt bij de berekening van het toegekende bedrag. Bij de toegangsvoorwaarde is de wetgever dus nog niet afgestapt van de telling van de arbeidsprestaties per kalenderjaar. In een samenleving waarin steeds meer vrouwen deeltijds werken en hun loopbaan vaker onderbreken, volstaat het echter niet om enkel rekening te houden met de tewerkstelling per kalenderjaar. Een pensioensysteem op vrouwenmaat moet uitgaan van een loopbaanperspectief dat alle tewerkgestelde periodes over de gehele loopbaan in rekening brengt en niet enkel het arbeidsvolume per loopbaanjaar.

De vraag is of de maatregelen van vandaag het pensioensysteem voldoende aanpassen aan de gepensioneerde vrouwen van morgen. Wil het wettelijke pensioen een toereikend inkomen na pensionering waarborgen, dan zal in ieder geval meer nodig zijn dan incrementele aanpassingen. Er is integendeel nood aan een nieuwe, globale visie op sociale bescherming na pensionering. Een dergelijke herdenking van het pensioensysteem moet de tewerkstelling van vrouwen belonen zonder de zorgtaken, die hen beletten om continu aanwezigheid te zijn op de arbeidsmarkt, te penaliseren.

NOTEN

1. Deze bijdrage en het hier gepresenteerde cijfermateriaal vloeien voort uit de onderzoeksprojecten in het kader van de Conferentie 'Vrouw en Pensioen' en het onderzoeksproject 'Het Pensioenkadaster als instrument voor statistische rapportering en beleidsondersteunend onderzoek', gefinancierd door de Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid.
2. Het gepresenteerde cijfermateriaal is voornamelijk afkomstig uit de administratieve databanken van het Pensioenkadaster en CIMIRe. Het Pensioenkadaster, beheerd door de Rijksdienst van Pensioenen en het Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering, is geïntegreerd in het Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming van de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid. Meer informatie over dit kadaster is terug

te vinden in Berghman, Curvers, Palmans & Peeters, 2007. Voor een beschrijving van de CIMIRe-data zie Palmans, Peeters & Berghman, 2007.

3. In de grafieken 1 en 2 zijn voor respectievelijk werknemers en zelfstandigen zowel de gepensioneerden opgenomen met een rustpensioen berekend aan gezinstarief als deze met een rustpensioen berekend aan het tarief voor alleenstaanden (resp. 75 en 60% van de geherwaardeerde lonen). De bedragen van de gezinspensioenen worden vergelijkbaar gemaakt met de bedragen van de pensioenen voor alleenstaanden door van de gezinspensioenen slechts 80% in rekening te brengen.
4. Met de vergelijking tussen de EU-armoedegrens en het in dit onderzoek berekende gemiddeld rustpensioen willen we nagaan of het eigen rustpensioen voldoet om de gepensioneerde te vrijwaren van het armoederisico. Bemerk hier dat bij de vaststelling van de armoedegrens rekening wordt gehouden met een inkomensbegrip op huishoudniveau dat ruimer is dan enkel het wettelijk pensioen. Bij de berekening van het gemiddeld rustpensioen wordt daarentegen geen rekening gehouden met het (pensioen)inkomen van eventuele gezinsleden. De vergelijking gebeurt dus onder de hypothese dat de gepensioneerde enkel beschikt over zijn persoonlijk rustpensioen aan het tarief voor alleenstaande.
5. KB van 17 februari 1981 tot uitvoering van de artikelen 33, 34 van de herstelwet van 10 februari 1981 inzake pensioenen van de sociale sector, *BS*, 26 februari 1981; KB van 14 februari 2003 tot vaststelling van het Gewaarborgd Minimumpensioen voor Werknemers, *BS*, 10 maart 2003.
6. Vóór 1997 was de volledige loopbaan van mannen en vrouwen verschillend. Voor mannen is een volledige loopbaan gelijk aan 45 jaar. Voor vrouwen geldt een overgangsregeling waarbij de volledige loopbaan geleidelijk wordt opgetrokken tot 45 jaar. Vanaf 2009 zal de volledige loopbaan voor vrouwen en mannen gelijk zijn. Voor de toegangsvoorwaarden van het minimumpensioen betekent dit dat voor vrouwen in 2002, 2003 en 2004 slechts 28 voltijds gewerkte jaren werd vereist. Voor mannen waren dit 30 voltijds gewerkte jaren.
7. Vanaf 1 juni 2001 vervangt de nieuwe IGO-regeling het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB). Ouderen die reeds een GIB ontvingen dat voordeliger was dan de IGO, konden hun GIB behouden. De grafieken bevatten naast IGO-trekkers ook nog GIB-trekkers. Omwille van de leesbaarheid wordt hier enkel de term 'IGO' gebruikt. Voor meer informatie over de IGO en het GIB zie Berghman, Curvers, Palmans & Peeters, 2007.
8. Dit zijn alle gepensioneerden die in 2004 een rustpensioen ontvingen dat volledig werd opgebouwd onder Belgische wetgeving. Zij ontvangen geen overlevingspensioen en evenmin een buitenlands pensioen. Merk op dat deze cijfers betrekking hebben op alle gepensioneerden die in 2004 een rustpensioen ontvingen en niet enkel op deze die in dat jaar voor het eerst een wettelijk pensioen kregen uitgekeerd.
9. KB tot uitvoering van de artikelen 33, 33bis, 34 en 34bis van de herstelwet van 10 februari 1981 inzake pensioenen van de sociale sector, *BS*, 6 oktober 2006.
10. Dit zijn jaren waarin de gepensioneerde tewerkgesteld was voor minstens 156 voltijds equivalente dagen.
11. Alle gewerkte periodes in de loopbaan worden dan los van de kalenderjaren samengedrukt tot voltijdse jaren. Zo zullen twee kalenderjaren van halftijdse tewerkstelling worden samengedrukt tot één voltijds jaar. Ook twee kalenderjaren waarin telkens slechts voor zes maanden voltijds werd gewerkt, resulteren na samendrukking in één voltijds jaar.
12. Wet van 1 april 1969 tot instelling van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden, *BS,* 29 april 1969.
13. Wet van 22 maart 2001 tot instelling van een Inkomensgarantie voor Ouderen, *BS,* 29 maart 2001.

HOOFDSTUK 9

Armoede op oudere leeftijd: de impact van gezins- en loopbaantrajecten

Caroline Dewilde[1]

In dit hoofdstuk gaan we na of, en in hoeverre, armoede op oudere leeftijd samenhangt met verschillende levenslooptrajecten en -gebeurtenissen op diverse domeinen (arbeidsloopbaan, gezinstrajecten), controlerend voor alternatieve verklaringen zoals leeftijd of geboortecohorte[2] en socialeklassenachtergrond. We brengen deze levenslooptrajecten in kaart aan de hand van de retrospectieve en prospectieve informatie beschikbaar in de verschillende golven van de Panel Studie van Belgische Huishoudens (PSBH, 1992-2002). Het concept 'armoede' operationaliseren we op verschillende manieren, onder meer in termen van het risico op inkomensarmoede, levensstijldeprivatie en huiseigenaarschap en we gaan na of de impact van levensloopfactoren verschilt voor mannen en vrouwen.

1. Theoretische achtergrond

Zoals we eerder zagen in het inleidende hoofdstuk van dit themadeel, vormt in het sociaalwetenschappelijke levensloopperspectief de vraag naar het verband tussen vroegere levenslooptransities en -gebeurtenissen en (veel) latere uitkomsten één van de centrale onderzoeksvragen. Zeker wanneer we het hebben over de sociaaleconomische positie van ouderen, stelt zich onmiddellijk de vraag naar de vroegere levenslooptrajecten en meer specifiek hoe bepalend deze zijn voor de uiteindelijke heterogeniteit binnen de groep van de ouderen.

In de literatuur over de sociaaleconomische positie van ouderen worden over het algemeen drie verklaringsmodellen onderscheiden, die alle verwijzen naar de onderliggende processen en mechanismen die, gecumuleerd over de levensloop, tot een bepaalde uitkomst leiden (Crystal & Shea, 1990; Crystal, Shea & Krishnaswami, 1992; Crystal & Waehrer, 1996; O'Rand & Henretta, 1999; O'Rand & Landerman, 1984). Een eerste verklaringsmodel, de *status maintenance*-hypothese, werd in de jaren '70 geformuleerd door Henretta en Campbell (1976). Deze auteurs stelden vast dat, ondanks de soms heel verschillende transities en gebeurtenissen die mensen vanaf pakweg de leeftijd van 55 jaar meemaken (al

dan niet blijvende gezondheidsproblemen, (vervroegde) uittrede uit de arbeidsmarkt, verweduwing, ...), en die tot een grotere heterogeniteit onder de ouderen leiden, de stratificatie op oudere leeftijd – gemeten in termen van het inkomen – door grotendeels dezelfde determinanten wordt bepaald als tijdens de beroepsloopbaan. Zo blijft het opleidingsniveau doorheen de jaren een van de belangrijkste determinanten van het inkomen, zowel voor als na pensionering. Het opleidingsniveau bepaalt de latere arbeidsmarktpositie en de kwaliteit ervan (sector, inkomenstraject, voordelen zoals winstdeling, werkgeverspensioenen, ...), wat op zijn beurt wordt weerspiegeld in de sociaaleconomische positie na pensionering (zie ook Pampel & Hardy, 1994).

Terwijl de *status maintenance*-hypothese geen uitspraken doet over de evolutie van het verband tussen leeftijd en sociaaleconomische ongelijkheid, stelt de *status leveling*-hypothese dat het verband tussen leeftijd en sociaaleconomische ongelijkheid afvlakt naarmate mensen ouder worden. Na pensionering zijn mensen immers veelal afhankelijk van publieke systemen van middelenverdeling. Deze programma's worden meestal gekenmerkt door een zekere mate van progressieve herverdeling – zo bestaat er in de meeste landen een maximum- en een minimumpensioen en kunnen de armsten beroep doen op middelengetoetste bijkomende voordelen (voor de kosten van gezondheidszorg of huisvesting) – waardoor de sociaaleconomische ongelijkheid binnen de oudere cohorten lager is dan vóór pensionering, toen het inkomen nog grotendeels werd bepaald door de marktwerking.

De derde hypothese, die allicht het sterkst tot de sociologische verbeelding spreekt, veronderstelt een proces van *cumulative advantage/disadvantage*. Kort gezegd veronderstelt deze hypothese dat een initieel relatief gunstige uitgangspositie bepaalde beloningen met zich meebrengt, die op hun beurt een middel worden waardoor bijkomende voordelen worden gegenereerd[3] (DiPrete & Eirich, 2006; Willson, Shuey & Elder, 2007). Ter verduidelijking, en tevens actueel in deze dagen van dalende koopkracht: wie over een startkapitaal € 1.000 beschikt en dit kan beleggen aan 3%, beschikt na vijf jaar over € 1.159. Wie er daarentegen met € 10.000 in slaagt een rentevoet van 7% te bedingen, beschikt na vijf jaar over € 14.025. Niet alleen het absolute verschil in kapitaal is over vijf jaar toegenomen (van € 9.000 tot € 12.866), maar ook het relatieve verschil (van een factor 10 tot een factor 12,1). Toegepast op trajecten van sociaaleconomische ongelijkheid voorspelt de hypothese van *cumulative advantage/disadvantage* dat over de levensloop, bronnen van sociaal, psychologisch, cultureel, economisch en persoonlijk kapitaal, in interactie met instituties, opportuniteitsstructuren, individuele *life events*, ... over de tijd heen steeds meer worden aangevuld (cumulatief voordeel) of steeds verder opgebruikt raken (cumulatief nadeel) (Dannefer, 1987; O'Rand, 2006). Mensen die zich op een verschillende positie op de sociale ladder bevinden, worden in verschillende mate blootgesteld aan structurele opportuniteiten en negatieve levensloopprisico's, waar ze bovendien, afhankelijk van hun vroegere levensloopervaringen, anders mee omgaan –

wat dan weerom tot verdere differentiatie leidt. Dit proces wordt in de literatuur op verschillende manieren geconceptualiseerd, gaande van zeer strikte 'formele' interpretaties in termen van een groeiende ongelijkheid over de jaren (bijvoorbeeld met een exponentieel groeimodel) tot meer 'intuïtieve' benaderingen. Daarbij resulteren mechanismen zoals een langdurige blootstelling aan gedepriveerde levensomstandigheden of de interactie tussen bepaalde 'negatieve' kenmerken en de resulterende toegang tot gewaardeerde middelen en/of een groter risico op het ervaren van negatieve levensgebeurtenissen voor bepaalde groepen in een relatief slechtere positie (voor een overzicht, zie DiPrete & Eirich, 2006).

Hoewel bovenstaande hypothesen alle een aannemelijke verklaring vormen voor de mate van sociaaleconomische ongelijkheid – en bij uitbreiding armoede – op oudere leeftijd, zijn ze in de praktijk echter moeilijk te toetsen. Onderzoekers beschikken immers vaak niet over de noodzakelijke longitudinale gegevens, gebaseerd op de levenslooptrajecten van verschillende cohorten over de tijd, waardoor ze tot nu toe vooral een beroep deden op cross-sectionele surveys – momentopnames verzameld op één moment in de tijd. Dit levert uiteraard vaak verwarrende resultaten op, die bovendien verschillen naargelang van de afhankelijke variabele die wordt gehanteerd. Zo vinden studies die enkel naar het (publieke) pensioeninkomen kijken, vaak een nivellering van de inkomensverschillen terug voor de oudere leeftijdsgroepen (Pampel, 1981; Prus, 2000). Anderen houden dan weer wel rekening met elementen zoals rijkdom en eigenaarschap en vinden eerder evidentie voor een geleidelijke toename van de inkomensongelijkheid over de levensloop, die zich ook in de latere levensjaren doorzet (Crystal & Shea, 1990; Crystal & Waehrer, 1996). Bijna alle onderzoeken kampen echter met het probleem dat ze zijn gebaseerd op cross-sectionele surveys, waardoor we niet met zekerheid kunnen vaststellen of de waargenomen 'trends' naar leeftijd te wijten zijn aan een levensloopeffect (leeftijdseffect), of eerder aan het feit dat in de jongere/oudere geboortecohorten de mate van sociaaleconomische ongelijkheid steeds groter/kleiner is (cohorte-effect) en de waargenomen trend dus te wijten is aan cohortvervanging. Bovendien kampen zowel cross-sectionele als longitudinale gegevensbanken met het probleem van selectieve uitval en selectieve morbiditeit/mortaliteit: op het moment van de bevraging is een deel van de doelpopulatie, waarvan we kunnen vermoeden dat ze een lagere sociaaleconomische status hebben/hadden, immers ofwel niet meer in staat om mee te werken, ofwel al overleden. Deze selectiviteit is mogelijk verantwoordelijk voor de geobserveerde afname met de leeftijd van de verschillen in sociaaleconomische ongelijkheid. In een recent onderzoek naar de evolutie van sociaaleconomische gezondheidsverschillen over de levensloop op basis van longitudinale paneldata over een periode van 18 jaar, vinden Willson, Shuey en Elder (2007) dat ook na controle voor selectieve uitval en mortaliteit, trajecten van cumulatief voordeel/nadeel lijken af te zwakken op oudere leeftijd. Ze brengen dit in verband met de specifieke eigenheid van hun afhankelijke variabele: uiteindelijk krijgen de meeste mensen op oudere leeftijd gezond-

heidsproblemen voor ze overlijden, of ze nu een hoge of een lage sociaaleconomische status hebben. Verschillen in inkomen of rijkdom kennen geen 'natuurlijke' bovengrens; we kunnen dan ook veronderstellen dat het proces van *cumulative advantage/disadvantage* zich hier ook op oudere leeftijd sterker manifesteert.

Een tweede probleem met bovenstaand onderzoek betreft het feit dat de steekproef vaak beperkt is tot de sociaaleconomische situatie van oudere mannen en de impact van hun beroepsloopbaan. Vrouwen komen in dit type onderzoek minder aan bod, wellicht omdat hun beroepsloopbaan ofwel onbestaande is, ofwel een onderbroken en grillig patroon kent. Armoede op oudere leeftijd wordt bij vrouwen vooral in verband gebracht met verweduwing (Hungerford, 2001, zie ook Hoofdstuk 7 in dit Jaarboek; Zick & Smith, 1988), of met atypische gezinstrajecten, zoals de ervaring met echtscheiding of ongehuwd moederschap. Nochtans blijkt dat het samen opnemen in één analyse van zowel mannen als vrouwen, alsook het beschouwen van zowel loopbaan- als gezinstrajecten, relevant is. Zo vinden O'Rand en Landerman (1984) dat economische welvaart op oudere leeftijd zowel voor mannen als voor vrouwen sterk wordt bepaald door de 'kwaliteit' van hun beroepservaringen (loon, sector, ...). Daar komt voor vrouwen echter bij dat het verwerven van een goede job wordt bemoeilijkt door de gezinsrol. Het krijgen van kinderen en de planning van arbeidsmarktparticipatie in combinatie met de zorgtaak hebben zowel een direct (via een lagere arbeidsmarktparticipatie) als een indirect (via het ontbreken van een werkgeverspensioen of minder spaargeld, en door het feit dat onderbrekingen van de arbeidsloopbaan resulteren in een minder goede job bij latere herintrede) effect op het inkomen op oudere leeftijd. Uit internationaal vergelijkend onderzoek blijkt dat de 'kost' van deeltijds werk en van onderbrekingen van de arbeidsloopbaan in termen van latere verdiensten varieert naargelang van de manier waarop de welvaartsstaat werkende moeders ondersteunt (Stier, Lewin-Epstein & Braun, 2001). In landen waar moeders worden ondersteund (via kinderopvang, flexibele werktijden, ...) zijn vrouwelijke tewerkstellingspatronen meer heterogeen; er is geen 'standaardpatroon', waardoor de kost van deeltijds werk en onderbroken loopbanen ook minder groot is. In landen die nog in sterkere mate op het kostwinnersmodel steunen, hebben vrouwen minder continue loopbanen én is de kost van 'afwijkende' tewerkstellingssituaties groter.

Ook gezinstrajecten hebben een invloed op het 'sociaaleconomische' levenslooptraject van beide geslachten. Zo vertrekken Wilmoth en Koso (2002) van de hypothese dat het huwelijk als een geïnstitutionaliseerde vorm van samenwonen de beste kansen biedt om welvaart te accumuleren. Naast de schaalvoordelen (zoals gezamenlijke huisvesting, waarvan ook samenwoners genieten) leidt dit langetermijnengagement tot een zekere arbeidsspecialisatie, een verbreding van het sociale netwerk en een hogere participatie in andere 'beschermende' instituties (zoals eigendomsverwerving, levensverzekeringen, ...), wat zowel het spaargedrag als de kansen tot welvaartsaccumulatie beïnvloedt.

Een bekende hypothese in dit verband is de zogenaamde huwelijkspremie voor mannen. Volgens deze hypothese hebben gehuwde mannen een betere beroepspositie, meer promotiekansen, een hoger inkomen, minder gezondheidsproblemen en een hogere levensverwachting, ook na controle voor andere factoren zoals opleiding, leeftijd en werkervaring (voor een overzicht, zie Kalmijn, 2002). Deze effecten worden vaak toegeschreven aan invloeden zoals arbeidsspecialisatie (waardoor de man zich ten volle op zijn loopbaan kan concentreren), een groter verantwoordelijkheidsgevoel, steun van de partner en een gezondere levensstijl. Recenter onderzoek heeft aangetoond dat, na controle voor selectieeffecten, vooral het opleidingsniveau van de vrouw van belang is voor het hogere succes van mannen op de werkvloer: '*partners fungeren als elkaars sociaal kapitaal,* [...] *via het uitwisselen van kennis en advies en het stimuleren van elkaars carrière*' (Kalmijn, 2002: 18-19). Hoewel het wegvallen van de partner na echtscheiding, voor mannen niet direct zware financiële consequenties heeft in termen van het beschikbaar huishoudinkomen (zie Hoofdstuk 5), blijkt uit onderzoek dat de huwelijkspremie een 'keerzijde' heeft, de zogenaamde '*divorce penalty*'. Zo toont onderzoek aan dat mannen na echtscheiding meer kans lopen op neerwaartse sociale mobiliteit, werkloosheid en invaliditeit (Kalmijn, 2005). Verder resulteert scheiding voor zowel mannen als vrouwen dikwijls in het verlies van de eigen woning, een situatie die op oudere leeftijd gepaard gaat met een hoger risico op armoede (Dewilde, forthcoming; Dewilde & Raeymaeckers, 2008c).

Uit de resultaten van Wilmoth en Koso (2002) blijkt inderdaad dat zowel voor mannen als voor vrouwen gezinstrajecten een belangrijke invloed hebben op het niveau van economische welvaart op oudere leeftijd, waarbij de respondenten in een intact eerste huwelijk het beste af zijn. Het meemaken van een scheiding heeft een negatief effect, dat door een nieuw huwelijk wordt geneutraliseerd – maar niet door een nieuwe samenwoonrelatie. Hoewel deze vaststellingen gelden voor beide geslachten, is het effect van het gezinstraject sterker voor vrouwen.

Ten slotte staan we ook nog even stil bij de impact van het hebben van kinderen op de mate van economische welvaart op oudere leeftijd. Kinderen kosten uiteraard geld (voeding, kleding, verzorging, gezondheidszorg, opleiding, huisvesting, ...), maar in de meeste landen worden deze kosten op zijn minst gedeeltelijk gecompenseerd via kinderbijslag, belastingaftrek en allerlei andere diensten en uitkeringen. Daarnaast is er het effect van de bovenvermelde 'huwelijkspremie', die uiteraard ook, en allicht vooral, voor vaders van toepassing is. Het zogenaamde 'gezinsdal', de daling in het materieel welzijn veroorzaakt door de komst van kinderen, blijkt over het algemeen dan ook niet erg groot te zijn en hangt vooral samen met veranderingen in de arbeidsmarktparticipatie en het arbeidsinkomen van moeders (Kalmijn, 2002; Sigle-Rushton & Waldfogel, 2007). Internationaal vergelijkend onderzoek naar het 'geaccumuleerd' beschikbaar inkomen over de levensloop van gezinnen met en zonder kinderen illus-

treert opnieuw het belang van specifieke institutionele regelingen. Zo is de kloof in het gezinsinkomen tussen vrouwen met en zonder kinderen tegen de leeftijd van 60 jaar in de meer 'vrouwvriendelijke' sociaaldemocratische landen van Noord-Europa relatief klein geworden. In Duitsland, Nederland en Groot-Brittannië daarentegen ligt het '*life time*'-gezinsinkomen van 60-jarige moeders een stuk lager. We kunnen verwachten dat België zich in een tussenpositie bevindt.

> Het economisch welzijn van oudere mannen en vrouwen wordt bepaald door een hele reeks korte- en langetermijninvloeden van allerlei aard

Bovenstaand literatuuroverzicht toont aan dat het economisch welzijn van oudere mannen en vrouwen wordt bepaald door een hele reeks lange- en kortetermijninvloeden van velerlei aard en dat over de onderliggende processen en mechanismen nog lang geen overeenstemming is bereikt. Dit hangt onder meer samen met het feit dat onderzoekers amper over de benodigde longitudinale gegevens beschikken om het merendeel van de bovenvermelde hypothesen effectief te toetsen. Zo vereist een deftige toets van de hypothese van *cumulative advantage/disadvantage* data over de levenslooptrajecten op velerlei domeinen (gezin, opleiding, arbeid, inkomen, ...) over de volledige levensloop van respondenten in verschillende geboortecohorten. Niettemin pogen we in dit hoofdstuk een tipje van de sluier op te lichten, vertrekkende van het huidig economisch welzijn van Belgische 60-plussers, en de manier waarop loopbaan- en gezinstrajecten hiertoe bijgedragen hebben.

2. Data, operationalisering en methode

2.1 **Data**

Zoals gesteld in de inleiding, zijn de analyses in dit hoofdstuk gebaseerd op de Panel Studie van Belgische Huishoudens. De PSBH is een zogenaamd huishoudenpanel, waarbij een oorspronkelijke 'eerste golf'-steekproef van huishoudens en personen wordt gevolgd over de tijd, in dit geval gedurende 11 jaar (1992-2002). Op die manier wordt een prospectieve gegevensbank gecreëerd, die ons toelaat om veranderingen over de levensloop van dezelfde personen te reconstrueren (voor verdere informatie, zie beschrijving gegevensbank achteraan in dit boek).

Hoewel de PSBH niet is opgezet als een retrospectieve survey, waarbij het expliciet de bedoeling is het volledige levenslooptraject van respondenten op

een of meerdere domeinen in kaart te brengen, kunnen we toch voor een redelijk groot aantal respondenten de gezins- en loopbaantrajecten traceren. Zo wordt in Golf 1 gevraagd naar de huwelijksgeschiedenis van de respondent, die dan in elke latere golf via de informatie in de prospectieve bevragingen kan worden aangepast (het doormaken van een (echt)scheiding). Deze informatie wordt in Golf 7 (1998), op het moment van de bijtrekking, opnieuw gevraagd, zodat we ook voor de nieuwe steekproefpersonen die via gezinsvorming het panel vervoegden, het gezinstraject kunnen reconstrueren. Wat de loopbaan betreft, maken we voor dit hoofdstuk gebruik van de retrospectieve loopbaangegevens die in de laatste golf van de PSBH (Golf 11, 2002) werden verzameld, waarbij voor elk jaar sinds het beëindigen van de opleiding de belangrijkste activiteit werd gevraagd.

De steekproef waarop dit hoofdstuk is gebaseerd, bestaat uit alle respondenten die op het ogenblik van de laatste bevraging (Golf 11, 2002), 60 jaar of ouder waren. Dit is het geval voor 1.354 respondenten, onder wie 589 mannen en 765 vrouwen.[4]

2.2 Operationalisering

□ Afhankelijke variabelen: armoede als multidimensioneel concept

In dit hoofdstuk opteren we voor een multidimensionele benadering van armoede. Hiertoe operationaliseren we het concept armoede op drie verschillende manieren: 1) in termen van het risico op inkomensarmoede; 2) in termen van levensstijldeprivatie en 3) als het niet bezitten van een eigen woning. In hoofdstuk 1 wezen we er al op dat, wat betreft de meting van armoede, ouderen zich in een eerder aparte situatie bevinden. Zo is het gerapporteerde inkomen aan de lage kant, maar zijn de meeste ouderen in België eigenaar van hun woning, zodat de uitgaven voor huisvesting in vergelijking met de rest van de bevolking eerder laag liggen en ze dus in verhouding meer beschikbaar inkomen overhouden. Daarnaast beschikken ouderen vaker over inkomensbronnen zoals kapitaal, inkomsten uit onroerend goed, ... en zijn ze ook in grotere mate afhankelijk van dergelijke inkomensbronnen. Uit onderzoek blijkt evenwel dat dergelijke inkomensbronnen sterker te lijden hebben van onderrapportering.

Onze inkomensarmoedemaat is gebaseerd op het 'huidig totaal beschikbaar maandelijks huishoudinkomen', zoals geschat door de referentiepersoon van het huishouden. Om verschillen in de grootte en de samenstelling van huishoudens in rekening te brengen, opteren we voor de 'modified OECD'-equivalentieschaal, die een gewicht van 1 toekent aan de eerste volwassene, 0,5 aan elke bijkomende volwassene en 0,3 aan elk kind jonger dan veertien jaar. Armoede zelf stellen we vast volgens de gangbare manier, op basis van de relatieve inkomensarmoedelijn zoals gedefinieerd door de Europese Commissie. Deze bedraagt 60% van het mediane gezinsinkomen in de totale bevolking. Uit tabel 1

lezen we af dat ouderen over het algemeen een hoger risico op inkomensarmoede lopen in vergelijking met de totale bevolking (14,5% tegenover 11,8%). Het risico op inkomensarmoede is het hoogst voor mannen van 75 jaar en ouder (17,2%).

Tabel 1 – Armoede op verschillende dimensies (PSBH 2002, gewogen).

	Totale bevolking	**Ouderen**				
		Allen	**Mannen 60-74**	**Mannen 75+**	**Vrouwen 60-74**	**Vrouwen 75+**
Inkomensarmoederisico (60% mediaan)	11,8	14,5	11,2	17,2	15,2	15,4
Deprivatiescore (gemiddelde)	0,08	0,06	0,06	0,07	0,06	0,07
% Eigenaars zonder afbetalingslast	34,4	75,9	81,3	71,1	78,2	68,3
N	7.495	1.453	403	186	514	251

Onze deprivatiemaat is gebaseerd op een reeks van 28 items (zie tabel A1 in Appendix), die in eerder onderzoek (Dewilde & Raeymaeckers, 2008b; Dewilde & Vranken, 2005; Whelan e.a., 2001; Whelan & Maître, 2007) werden geïdentificeerd als 'geschikte' indicatoren van huisvestingsdeprivatie, financiële stress en beperkte financiële middelen en gaat van 0 tot 1.[5] Uit tabel 2 leren we dat, in overeenstemming met ander onderzoek, de gemiddelde deprivatiescore iets lager ligt bij ouderen dan bij de bevolking in het algemeen (zie onder meer deel 1 in hoofdstuk 2 in deze editie van het Jaarboek, alsook Halleröd e.a., 2006; Muffels & Fouarge, 2004; Saunders & Adelman, 2004). Dit is het geval voor beide geslachten, alsook voor de 'jongere' en de 'oudere' ouderen. Om de leesbaarheid van dit hoofdstuk te bevorderen, transformeren we voor onze verdere multivariate analyses deze continue index tot een variabele met twee categorieën, waarbij we de armoedelijn op zo'n manier definiëren dat het aantal 'gedepriveerden' overeenstemt met het aantal inkomensarmen (voor een gelijkaardige werkwijze, zie Whelan, Layte & Maître, 2004).

Ten slotte beschouwen we ook het al dan niet bezitten van een eigen woning als een belangrijke dimensie van stratificatie, die vooral op oudere leeftijd sterk samenhangt met het risico op armoede (Castles, 1998; Dewilde & Raeymaeckers, 2008a; c; Fahey, Nolan & Maître, 2004). Tabel 2 toont aan dat huiseigenaarschap iets meer aanwezig is bij de jongere cohorten in vergelijking met de oudere, en ook meer bij de mannen in vergelijking met de vrouwen. Ongeveer drievierde van de ouderen is volledig eigenaar van zijn/haar woning, in vergelijking met slechts een derde in de totale bevolking.

□ Onafhankelijke variabelen: gezins- en loopbaantrajecten

Belangrijke controlevariabelen zijn de leeftijd/geboortecohorte van de respondent, het onderwijsniveau van de respondent (enkel lager onderwijs tegenover een hoger diploma) en het onderwijsniveau van de vader[6] (geen diploma tegenover minstens een getuigschrift van het lager onderwijs). Wat betreft het gezinstraject definieerden we op basis van de retrospectieve informatie in de vragenlijsten een 'samenvattende' variabele die aangeeft of, en hoeveel keer, de respondent heeft samengewoond met een (huwelijks)partner. Ook schatten we het effect van het aantal kinderen dat de respondent ooit heeft gehad. Het loopbaantraject brengen we in kaart aan de hand van volgende variabelen: de duur van de arbeidsloopbaan (in categorieën), het aantal gewerkte jaren (continu), het aantal jaar inactiviteit door werkloosheid of ziekte, het aantal jaren dat de respondent arbeider was, het aantal jaren dat de respondent actief was als zelfstandige of landbouwer, of de respondent ooit een brugpensioen heeft genoten en of de respondent ooit gewerkt heeft. Sommige variabelen zijn alleen maar relevant voor de mannen (zoals 'duur van de arbeidsloopbaan' en 'brugpensioen'), terwijl andere vooral van toepassing zijn voor de vrouwen (zoals 'ooit gewerkt').

Een belangrijke lacune betreft het feit dat we onmogelijk de loopbaan van de partner in rekening kunnen brengen. Voor deze respondenten die op het ogenblik van de laatste bevraging al verweduwd zijn – en dat zijn er uiteraard heel wat –, beschikken we immers niet over de loopbaaninformatie voor de partner. Deze cases weglaten uit de steekproef zou resulteren in een te klein aantal observaties én in een vertekening van de resultaten.

2.3 **Methode**

Voor elk van de drie afhankelijke variabelen schatten we het effect van de verschillende onafhankelijke variabelen op de armoedekans met een multivariaat logistisch regressiemodel. Een groter positief (negatief) effect betekent dat de panelleden die tot een bepaalde categorie behoren, in vergelijking met de referentiecategorie, een hoger (kleiner) armoederisico kennen. Voor continue variabelen, zoals leeftijd of het aantal gewerkte jaren, betekent een groter positief (negatief) effect dat, wanneer de variabele met één eenheid – in dit geval een jaar – toeneemt, de kans op armoede evenredig groter (kleiner) wordt. Het significantieniveau geeft de mate van vertrouwen aan dat we aan een bepaald effect kunnen hechten. Zo kunnen we van een effect dat significant is op het 0,01-niveau stellen dat de kans dat dit effect het gevolg is van toevallige steekproeffluctuaties, en als dusdanig niet geldig is in de bevolking, slechts 1% bedraagt.

We schatten de impact van het gezins- en loopbaantraject op de armoedekans voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Omwille van de kleine aantallen beschouwen we elk effect waarvan de p-waarde lager is dan 0,10 als significant.

Tabel 2 – Impact van gezins- en loopbaantrajecten op het inkomensarmoederisico (PSBH, 2002).

Onafhankelijke variabelen		**Mannen (N = 481)**			**Vrouwen (N = 602)**	
Dummy coding	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**
Leeftijd	0,05**	0,04*	0,00	0,02	1,01	0,00
Onderwijsniveau vader						
Geen diploma	0,49(*)	0,54*	0,20	0,62**	0,60**	0,52*
(Getuigschrift lager onderwijs of hoger)	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Onderwijsniveau respondent						
Lager onderwijs	0,93***	0,76**	0,22	0,58**	0,69**	0,45
(Lager secundair onderwijs of hoger)	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Gezinstraject						
Huwelijksgeschiedenis						
Alleen, nooit gehuwd of samengewoond	-1,25	-1,26	-1,34	0,76	0,96*	1,17**
Alleen, ooit gehuwd of samengewoond	-1,56**	-1,51**	-1,83***	-0,34	-0,33	-0,28
(Koppel, intact eerste huwelijk)	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Koppel, eerder al gehuwd	0,56	0,62	0,57	-0,69	-0,70	-0,73
Aantal kinderen ooit gehad	0,12	0,13	0,10	0,16*	0,14*	0,15*
Loopbaantraject						
Duur loopbaan						
Minder dan 35 jaar gewerkt		0,10	0,20			
(35 tot 44 jaar gewerkt)		Ref.	Ref.			
45 jaar of langer gewerkt		1,04***	0,26			
Aantal jaar gewerkt					-0,01	
Aantal jaar werkloos of ziek		0,04	0,01		-0,01	0,00
Ooit brugpensioen genoten						
Ja		-0,70	-0,74			
(Nee)		Ref.	Ref.			
Aantal jaar gewerkt als arbeider			0,03***		-0,01	0,01
Aantal jaar gewerkt als zelfstandige of landbouwer			0,06***		0,02***	0,04***
Ooit gewerkt						
Nee						1,42***
(Ja)						Ref.
Toets globale nulhypothese (likelihood ratio)	33,47	48,03	95,30	27,37	48,77	58,54
	(p < 0,0001)	(p < 0,0001)	(p < 0,0001)	(p < 0,0001)	(p < 0,0001)	(p < 0,0001)
Nagelkerke R^2	0,13	0,18	0,35	0,08	0,14	0,17

*: p < 0,10; **: p < 0,05; ***: p < 0,01.

3. Multivariate analyses

3.1 **Levensloopeffecten op het inkomensarmoederisico**

In tabel 2 rapporteren we de impact van boven opgesomde onafhankelijke variabelen op het inkomensarmoederisico voor oudere mannen en vrouwen. In model 1 bekijken we voor beide geslachten het effect van de controlevariabelen en het gezinstraject, in model 2 en model 3 voegen we informatie over het loopbaantraject toe aan het model. We beginnen onze bespreking met het gezinstraject. In overeenstemming met Van den Bosch, Lefebure en Cantillon (2007) vinden we dat, in vergelijking met de oudere koppels, de alleenstaande mannen een minder grote kans op inkomensarmoede lopen. Dit geldt echter alleen voor deze mannen die ooit deel uitmaakten van een koppel – voor de meerderheid van deze groep geldt allicht dat na verweduwing het gezinspensioen werd aangepast aan het bedrag voor een alleenstaande, wat de facto een welvaartsstijging impliceert.[7] Dit negatieve effect vinden we ook voor de vrouwelijke alleenstaanden die ooit deel uitmaakten van een koppel, maar voor hen is dit effect niet significant. Wel zien we dat vrouwen die nooit samenwoonden met een echtgenoot/partner een significant hoger risico op inkomensarmoede lopen. Dit effect wordt evenwel slechts duidelijk na controle voor de arbeidsloopbaan. Voor beide geslachten geldt dat respondenten in een koppel met een wat 'afwijkend' traject, in die zin dat ze meerdere huwelijken achter de rug hebben, geen significant hoger armoederisico lopen. Wel opmerkelijk is dat dit effect voor mannen consistent positief is, terwijl het voor vrouwen steeds negatief is. In tegenstelling tot Wilmoth en Koso (2002) vinden we dus dat voor mannen het negatieve effect van een eerdere relatieontbinding (via scheiding of verweduwing) in veel mindere mate wordt geneutraliseerd door een nieuwe samenwoning/huwelijk. Mogelijk speelt de betaling van onderhoudsgeld voor de ex-partner hier een rol in. Wat betreft het effect van het aantal kinderen vinden we een duidelijk geslachtsverschil: meer kinderen leiden tot een hoger inkomensarmoederisico op oudere leeftijd voor vrouwen, maar niet voor mannen. Dit effect blijft bovendien bestaan na controle voor het aantal gewerkte jaren – maar is misschien te wijten aan deeltijds werk en/of lagere arbeidsinkomens. Ook bevat de vrouwelijke steekproef ongetwijfeld een aantal moeders die gedurende kortere of langere periodes alleenstaand zijn geweest, al zit het effect hiervan minstens ten dele vervat in de gezinstrajectvariabele. Het armoedeverhogende effect van het kindertal voor vrouwen is dan ook eerder opmerkelijk.

Wat betreft de arbeidsloopbaan vinden we in model 2 dat voor mannen, ietwat contra-intuïtief, een langdurige loopbaan (45 jaar of langer) resulteert in een hoger armoederisico, ook ná controle voor diploma en dus leeftijd van afstuderen. Dit effect verdwijnt evenwel bijna volledig na toevoeging aan het model van het aantal jaren dat de respondent werkte als arbeider en als zelfstandige. Het zijn dus vooral deze mannen die steeds een lager inkomen verdienden

en/of slechts een klein pensioen genieten, die noodgedwongen langer werken. Een onderbroken loopbaan, door ziekte of werkloosheid, resulteert op het einde van de rit niet in een significant hogere inkomensarmoedekans. Ten slotte vinden we dat wie ooit een brugpensioen genoot, een minder groot risico op inkomensarmoede loopt in vergelijking met degenen die nooit een brugpensioen ontvingen. Hoewel dit effect niet significant is, wijst de omvang ervan er toch op dat we hier met een zeker selectie-effect te maken hebben. Het zijn vooral de mannen uit de meer beschermde arbeidsmarktsectoren, met hogere lonen, die van een brugpensioen konden/kunnen genieten.

> Het zijn vooral de mannen in de meer beschermde sectoren, met hogere lonen, die van een brugpensioen kunnen genieten

Wat betreft het effect van het loopbaantraject voor vrouwen, vinden we dat niet zozeer het aantal gewerkte jaren (model 2), maar wel de werkervaring op zich (model 3), de kans op inkomensarmoede negatief beïnvloedt. Daarnaast vinden we ook voor de vrouwen een duidelijk positief én significant effect van het aantal jaren als zelfstandige/landbouwer op de armoedekans.

Ten slotte bespreken we voor beide geslachten het effect van het eigen onderwijsniveau en dat van de vader van de respondent. Wat betreft het eigen onderwijsniveau vinden we dat voor zowel mannen als vrouwen het positieve effect van een lager onderwijsniveau op de inkomensarmoedekans niet langer significant is na controle voor de 'socialezekerheidscategorie' van de loopbaan (aantal jaren arbeider, zelfstandige of landbouwer). Dit geldt wat de mannen betreft ook voor het onderwijsniveau van de vader van de respondent. Voor de vrouwen daarentegen vinden we dat armoede op oudere leeftijd nog steeds significant wordt beïnvloed door de opleiding van de vader. Allicht verloopt dit effect eerder via de socialeklassenpositie van de huwelijkspartner en zijn loopbaantraject.

3.2 Levensloopeffecten op het ervaren van levensstijldeprivatie

We rapporteren de resultaten van het multivariate model inzake de kans op levensstijldeprivatie in tabel 3. In tegenstelling tot wat we eerder vonden voor het inkomensarmoederisico, vinden we nu dat voor beide geslachten, alleenstaanden, zowel de nooit-gehuwden als de ooit-gehuwden, een significant grotere kans op levensstijldeprivatie lopen in vergelijking met de respondenten in een intact eerste huwelijk. Voor de mannen geldt dit eveneens voor diegenen in een koppel, maar met een meer turbulent relatieverleden. We kunnen veronderstellen dat de levensstijl van deze koppels wordt beperkt door alimentatiebetalingen

Tabel 3 – Impact van gezins- en loopbaantrajecten op het ervaren van levensstijldeprivatie, odds ratio's (PSBH, 2002).

Onafhankelijke variabelen		**Mannen (N = 462)**			**Vrouwen (N = 553)**	
Dummy coding	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**
Leeftijd	-0,02	-0,03	-0,05**	-0,03(*)	-0,02	-0,02
Onderwijsniveau vader						
Geen diploma	0,27	0,37	0,20	0,25	0,22	0,26
(Getuigschrift lager onderwijs of hoger)	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Onderwijsniveau respondent						
Lager onderwijs	0,75**	0,72**	-0,02	1,05***	0,91***	1,03***
(Lager secundair onderwijs of hoger)	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Gezinstraject						
Huwelijksgeschiedenis						
Alleen, nooit gehuwd of samengewoond	1,27*	1,09	1,25*	1,60***	1,65***	1,57***
Alleen, ooit gehuwd of samengewoond	1,40***	1,38***	1,51***	1,56***	1,55***	1,53***
(Koppel, intact eerste huwelijk)	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Koppel, eerder al gehuwd	1,10**	1,08**	0,94*	0,85	0,87	0,86
Aantal kinderen ooit gehad	0,09	0,08	0,12	0,01	0,01	0,02
Loopbaantraject						
Duur loopbaan						
Minder dan 35 jaar gewerkt		0,42	0,71			
(35 tot 44 jaar gewerkt)		Ref.	Ref.			
45 jaar of langer gewerkt		0,43	0,51			
Aantal jaar gewerkt					0,00	
Aantal jaar werkloos of ziek		0,01	-0,02		0,01	0,01
Ooit brugpensioen genoten						
Ja		-1,00*	-1,43**			
(Nee)		Ref.	Ref.			
Aantal jaar gewerkt als arbeider			0,03***		0,01	0,00
Aantal jaar gewerkt als zelfstandige of landbouwer			0,01		-0,01	-0,01
Ooit gewerkt						
Nee						-0,47
(Ja)						Ref.
Toets globale nulhypothese (likelihood ratio)	26,21 (p < 0,0001)	33,84 (p < 0,0001)	52,83 (p < 0,0001)	61,44 (p < 0,0001)	65,63 (p < 0,0001)	67,06 (p < 0,0001)
Nagelkerke R^2	0,11	0,14	0,21	0,17	0,18	0,18

***:** p < 0,10; **: p < 0,05; ***: p < 0,01.

voor de vroegere echtgenote én door het feit dat deze mannen veel minder vaak eigenaar van hun woning zijn (zie verderop) en dus met hogere huisvestingskosten worden geconfronteerd. Voor beide geslachten geldt dat het aantal kinderen geen invloed heeft op het ervaren van levensstijldeprivatie.

Noch de duur van de loopbaan, noch onderbrekingen door ziekte of werkloosheid, hebben een significante kans op het ervaren van levensstijldeprivatie. Wel vertonen deze mannen die ooit een brugpensioen genoten, een duidelijke lagere kans op armoede. Een loopbaanverleden als arbeider verhoogt de armoedekans voor mannen. Voor vrouwen heeft werkervaring een negatief, doch niet significant, effect op de deprivatiekans. In tegenstelling tot de vorige analyse hebben de respondenten die als zelfstandige of landbouwer werkten, géén verhoogde kans op het ervaren van levensstijldeprivatie. Dit wijst erop dat zelfstandigen en landbouwers, ondanks hun lagere pensioeninkomen, hun levensstijl na pensionering min of meer kunnen behouden via andere, private inkomensbronnen, waarvoor we een zekere mate van onderrapportering kunnen veronderstellen.

Opnieuw vinden we voor de mannen dat de impact van het eigen onderwijsniveau verloopt via de beroepsklasse. Dit geldt echter niet voor de vrouwen – wellicht is voor hen de beroepsloopbaan van de partner belangrijker. Jammer genoeg kunnen we deze hypothese niet toetsen, vermits we voor een belangrijk deel van de respondenten niet over de loopbaangegevens van de (overleden) partner beschikken. De sociale achtergrond van de respondent, gemeten aan de hand van het onderwijsniveau van de vader, heeft geen invloed op de armoedekans. Enkel voor de mannen geldt, na controle voor de arbeidsloopbaan, dat de deprivatiekans afneemt met de leeftijd.

3.3 Levensloopeffecten op eigendomsverwerving

In tabel 4 ten slotte rapporteren we de levensloopeffecten inzake het al dan niet bezitten van een eigen woning op oudere leeftijd. Van alle geschatte modellen is de impact van het gezinstraject het sterkst op dit domein. Voor zowel mannen als vrouwen geldt dat, in vergelijking met de respondenten in een intact eerste huwelijk, de alleenstaanden (nooit-gehuwden en ooit-gehuwden) en de respondenten in een koppel die eerder al gehuwd waren, een sterk verhoogde kans lopen om geen eigenaar te zijn. Ook neemt de kans op het niet bezitten van een eigendom significant toe naarmate het kindertal stijgt. Dit effect is vrij sterk en geldt voor mannen en vrouwen. Het hebben van kinderen heeft, zoals we verwachtten op basis van ander onderzoek, dus niet zozeer een invloed op de armoedekans op oudere leeftijd in termen van een laag inkomen of een gedepriveerde levensstijl, maar heeft wel degelijk een impact op de mogelijkheden tot welvaartsaccumulatie in de vorm van eigendomsverwerving.

Net zoals wat betreft de kans op inkomensarmoede vinden we dat de mannen met een langere arbeidsloopbaan (meer dan 45 jaar) een verhoogd armoederisico

Tabel 4 – Impact van gezins- en loopbaantrajecten op het niet bezitten van een eigen woning, odds ratio's (PSBH, 2002).

Onafhankelijke variabelen		**Mannen (N = 504)**			**Vrouwen (N = 621)**	
Dummy coding	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**
Leeftijd	0,04*	0,03*	0,04*	-0,00	0,00	0,00
Onderwijsniveau vader						
Geen diploma	0,20	0,29	0,27	0,22	0,23	0,26
(Getuigschrift lager onderwijs of hoger)	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Onderwijsniveau respondent						
Lager onderwijs	0,85***	0,71**	0,62*	0,33	0,18	0,28
(Lager secundair onderwijs of hoger)	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Gezinstraject						
Huwelijksgeschiedenis						
Alleen, nooit gehuwd of samengewoond	2,42***	2,27***	2,34***	1,95***	1,99***	1,98***
Alleen, ooit gehuwd of samengewoond	2,02***	2,08***	2,15***	1,64***	1,63***	1,62***
(Koppel, intact eerste huwelijk)	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Koppel, eerder al gehuwd	1,73***	1,75***	1,79***	1,32**	1,37**	1,40**
Aantal kinderen ooit gehad	0,22***	0,23***	0,26***	0,10	0,13**	0,12*
Loopbaantraject						
Duur loopbaan						
Minder dan 35 jaar gewerkt		0,29	0,39			
(35 tot 44 jaar gewerkt)		Ref.	Ref.			
45 jaar of langer gewerkt		0,61*	0,84**			
Aantal jaar gewerkt					0,01	
Aantal jaar werkloos of ziek		0,03	0,03		0,04**	0,04**
Ooit brugpensioen genoten						
Ja		-0,84*	-1,06**			
(Nee)		Ref.	Ref.			
Aantal jaar gewerkt als arbeider			0,01		0,01	0,00
Aantal jaar gewerkt als zelfstandige of landbouwer			-0,01*		0,00	-0,01
Ooit gewerkt						
Nee						-0,62*
(Ja)						Ref.
Toets globale nulhypothese (likelihood ratio)	85,33 (p < 0,0001)	96,61 (p < 0,0001)	104,01 (p < 0,0001)	64,40 (p < 0,0001)	75,84 (p < 0,0001)	77,46 (p < 0,0001)
Nagelkerke R^2	0,26	0,29	0,31	0,15	0,18	0,18

*: p < 0,10; **: p < 0,05; ***: p < 0,01.

lopen, controlerend voor leeftijd en onderwijsniveau. Dit effect blijft evenwel bestaan na controle voor het aantal gewerkte jaren als arbeider of zelfstandige/landbouwer. Mannen die ooit een brugpensioen genoten, hebben een significant lagere kans om huurder te zijn. Dit geldt eveneens voor mannen die langer werkten als zelfstandige of landbouwer. Onderbrekingen van de loopbaan door werkloosheid of ziekte, en het aantal jaren in een arbeidersstatuut, hebben geen effect op het woningbezit. In de vrouwelijke steekproef vinden we wél een effect op de armoedekans door werkloosheid of ziekte gedurende de loopbaan. Weerom geldt dat niet zozeer het aantal gewerkte jaren, maar wel de werkervaring op zich de armoedekans negatief beïnvloedt.

Enigszins tegen onze verwachtingen in – vaak wordt eigendom, of het kapitaal dat door eigendom wordt gegenereerd, doorgegeven van generatie op generatie – heeft de sociale achtergrond van de respondent geen impact op het al dan niet bezitten van een eigen woning. Voor de mannen vinden we wel een duidelijk en sterk effect van het eigen onderwijsniveau. Voor de vrouwen geldt wellicht opnieuw dat het onderwijsniveau van de partner doorslaggevend is. Nog voor de mannen vinden we dat de kans op armoede hoger is voor de oudere leeftijdsgroepen, voor de vrouwen vinden we echter geen effect.

3.4 De rijken worden rijker, de armen armer?

Ten slotte proberen we, op een heel exploratieve manier, wat meer licht te werpen op de onderliggende mechanismen via dewelke trajecten van sociaaleconomische ongelijkheid over de levensloop worden versterkt of afgebogen. Zo zouden we als hypothese kunnen stellen dat wie zich al bij de start van het volwassen leven in een minder goede sociale positie bevindt, sterker zal worden getroffen door bepaalde negatieve *life events*, meer van deze *life events* zal ervaren, of er minder goed zal in slagen bepaalde voordelen te verwerven, wat zich op oudere leeftijd dan weer vertaalt in een bijkomende verhoging van de kans op armoede. Deze conceptualisering van de hypothese van *cumulative advantage/disadvantage* gelijkt sterk op wat DiPrete en Eirich (2006) de *status-resource interaction hypothesis* noemen, waarbij een lagere sociale positie in vergelijking met hogere sociale posities over de levensloop heen steeds minder toegang tot gewaardeerde middelen met zich meebrengt (we laten de onderliggende mechanismen via dewelke dergelijke processen ontstaan in het midden). We toetsen deze hypothese door te kijken of er een interactie-effect bestaat tussen het opleidingsniveau van de respondent en enkele geselecteerde 'risicovolle' levensloopvariabelen uit de bovenstaande multivariate analyses – het gezinstraject (en meer bepaald de ouderen in een koppel die eerder ook al gehuwd waren), het kindertal, het aantal jaren werkloos of ziek, het aantal jaren gewerkt als arbeider en het aantal jaren gewerkt als zelfstandige of landbouwer – op de armoedekans op oudere leeftijd. Een positief interactie-effect is consistent met

een proces van *status-resource interaction* – merk op dat we om deze hypothese echt te toetsen, moeten beschikken over gegevens inzake sociaaleconomische ongelijkheid en de oorzaken ervan op verschillende tijdsstippen over de levensloop. Omwille van de kleinere steekproefomvang toetsen we deze interactie-effecten op de volledige steekproef (mannen en vrouwen), wat mogelijk tot minder duidelijke patronen leidt.

Tabel 5 – Interactie tussen laag opleidingsniveau en effect van geselecteerde levensloopvariabelen (PSBH 2002, alle respondenten).

	Inkomens-armoede	**Levens-stijldeprivatie**	**Niet bezitten eigen woning**
Koppel, eerder al gehuwd	+**	+	+
Aantal kinderen ooit gehad	–*	+*	+
Aantal jaren werkloos of ziek	–	–***	+
Aantal jaren gewerkt als arbeider	–	–***	+
Aantal jaren gewerkt als zelfstandige/landbouwer	–**	+	–

Interactie-effecten afzonderlijk toegevoegd aan de modellen in tabellen 2, 3 en 4.

Uit tabel 5 leiden we af dat dergelijke eenvoudige hypothese omtrent de evolutie van sociaaleconomische ongelijkheid over de loop van het volwassen leven allicht een te eenvoudige voorstelling is van de realiteit. De gevonden effecten zijn het meest in overeenstemming met een proces van *status-resource interaction* wat betreft de accumulatie van welvaart in termen van eigendomsverwerving; geen enkel effect is echter significant. Verder vinden we dat in vergelijking met de hogeropgeleide respondenten, een 'atypisch' gezinstraject voor de lageropgeleiden leidt tot een significant hogere kans op inkomensarmoede. Ook resulteert een hoger kindertal in een hogere kans op levensstijldeprivatie op oudere leeftijd voor de lageropgeleiden dan voor de hogeropgeleiden. We vinden echter ook een aantal negatieve en significante interactie-effecten tussen opleidingsniveau en het ervaren van negatieve *life events*/trajecten op de armoedekans. Zo leidt elke bijkomend jaar werkloosheid/ziekte en elk bijkomend jaar als arbeider tot een significant lagere kans op levensstijldeprivatie voor de lageropgeleiden in vergelijking met de hogeropgeleiden. Dit is mogelijk te wijten aan een selectie-effect, in die zin dat de respondenten die hogeropgeleid zijn, maar toch een arbeidersverleden hebben, een vrij selectieve groep vormen en bepaalde kenmerken hebben die ook hun armoedekans verhogen. Dit geldt ook voor de hogeropgeleiden die langer tewerkgesteld waren als landbouwer of zelfstandige – zij kennen een duidelijk hogere kans op inkomensarmoede. We zouden dus kunnen stellen dat respondenten met een loopbaantraject dat minder goed bij hun hoger opleidingsniveau past, uiteindelijk slechter af zijn dan de respondenten met een lagere opleiding die hetzelfde loopbaantraject volgden.

4. Besluit

In dit hoofdstuk onderzochten we, op basis van de longitudinale gegevens van de Panel Studie van Belgische Huishoudens (PSBH, 1992-2002) en vertrekkende van een aantal verwachtingen die we uit de literatuur ter zake afleidden, de impact van gezins- en loopbaantrajecten op de armoedesituatie van Belgische 60-plussers. Hierbij operationaliseerden we het concept armoede op verschillende manieren: 1) in termen van het risico op inkomensarmoede; 2) in termen van levensstijldeprivatie en 3) als het niet bezitten van een eigen woning.

> Sociale klasse vormt nog altijd een belangrijke determinant van armoede op oudere leeftijd

Een eerste belangrijke vaststelling is dat de impact van bepaalde risicotrajecten verschilt naargelang van de afhankelijke variabele. Zo is armoede bij zelfstandigen/landbouwers op oudere leeftijd vaak een kwestie van een laag inkomen, eerder dan van levensstijldeprivatie of het niet bezitten van een eigen woning. Dit wijst erop dat ten minste een deel van deze beroepsgroep erin slaagt de gebrekkige sociale bescherming te compenseren via private mechanismen die voor een aanvullend inkomen zorgen. Een andere opvallende vaststelling betreft de impact van het gezinstraject. Hoewel we voor alle afhankelijke variabelen vinden dat trajecten gekenmerkt door een negatieve gebeurtenis zoals verweduwing of scheiding de armoedekans verhogen, zijn de effecten het sterkst inzake eigendomsverwerving. Het niet bezitten van een eigen woning is bovendien de enige vorm van 'armoede' die sterk afhankelijk is van het aantal kinderen die de respondent ooit heeft gehad. Dit wijst erop dat, in overeenstemming met internationaal onderzoek, een hoger kindertal niet zozeer leidt tot een hogere armoedekans in de meer 'traditionele' betekenis van het woord (onder de vorm van een laag inkomen of een gedepriveerde levensstijl), maar dat de kost van het opvoeden van kinderen zich toch vertaalt in een lager niveau van welvaartsaccumulatie, *in casu* eigendomsverwerving, ook ná controle voor het loopbaantraject. Dit is een relatief nieuwe bevinding. Een laatste opvallend resultaat betreft het effect van een loopbaanverleden als arbeider, dat voor mannen zowel het inkomensarmoederisico als de kans op levensstijldeprivatie significant verhoogt. Gezien in geen enkele van de geschatte modellen het aantal jaren ziekte of werkloosheid de armoedekans verhoogt, kunnen we besluiten dat in België typische 'levensloopverklaringen' zoals onderbroken loopbanen minder van toepassing zijn. Dit wijst erop dat onze sociale zekerheid dergelijke onderbrekingen relatief goed beschermt, via het minimumpensioen of de ziekteverzekering. Sociale klasse daarentegen vormt nog steeds een belangrijke determinant van armoede op oudere leeftijd. Ook dit is niet zo verwonderlijk, gezien onze

'gescheiden' sociale zekerheid voor de verschillende beroepsgroepen. Dit resultaat is niettemin opvallend, in die zin dat arbeiders op oudere leeftijd niet alleen een lager niveau van sociaaleconomische welvaart kennen, maar dat dit niveau bovendien zo laag is dat we van armoede kunnen spreken, terwijl dit niet het geval is voor de ervaring met werkloosheid of ziekte.

Een van de belangrijkste verschillen tussen mannen en vrouwen betreft het effect van een 'afwijkend' gezinstraject. In vergelijking met respondenten in een intact eerste huwelijk, hebben mannen in een 'volgende' relatie een hogere kans op inkomensarmoede (niet significant) en een hogere kans op levensstijldeprivatie en het niet bezitten van een eigen woning (beide significant). Voor vrouwen is dit enkel het geval voor wat betreft het niet bezitten van een eigen woning. Dit wijst erop dat mannen een aantal financiële verplichtingen uit vorige huwelijken mogelijk hun leven lang meesleuren, terwijl voor gescheiden of verweduwde vrouwen het armoederisico ten dele wordt geneutraliseerd door het samenwonen met een nieuwe (huwelijks)partner. Vrouwen die nooit samenwoonden met een (huwelijks)partner, hebben dan weer een hogere kans op alle 'vormen' van armoede dan mannen in dezelfde situatie – al geldt ook voor deze laatsten dat de kans op levensstijldeprivatie en op het niet bezitten van een eigen woning significant hoger is in vergelijking met respondenten in een intact eerste huwelijk.

Ten slotte toetsten we op eenvoudige wijze de hypothese dat de mate van sociaaleconomische ongelijkheid toeneemt over de levensloop door te kijken naar de interactie tussen het opleidingsniveau van de respondent en het meemaken van meer risicovolle levenslooptrajecten op de armoedekans op oudere leeftijd. Hoewel we enig empirisch bewijs vonden voor een onderliggend proces waarbij diegenen die over de minste hulpbronnen beschikken, het zwaarst worden getroffen door bepaalde negatieve gebeurtenissen of posities – en aldus op langere termijn de kloof met de beter geplaatsten toeneemt – vinden we ook aanwijzingen dat er andere processen aan het werk zijn. Zo vonden we dat diegenen die in vergelijking met hun initiële sociale positie een minder 'hoog' arbeidstraject volgden, uiteindelijk slechter af zijn dan hun collega's met een initieel lagere sociale positie met een vergelijkbare loopbaanervaring. Eerder dan 'onderbrekingen' van een normaal arbeidstraject, is het de 'onaangepastheid' ervan die resulteert in een hoger armoederisico. We besluiten dan ook dat armoede op oudere leeftijd het eindpunt is van verschillende processen en mechanismen, die doorheen de levensloop op diverse en gecompliceerde manieren met elkaar zijn verbonden.

Appendix

Tabel 1A – Indicatoren van armoede/deprivatie in de deprivatie-index.

Huisvesting
Geen toilet met waterspoeling in de woning zelf
Geen warm stromend water
Geen bad of douche
Geen centrale verwarming of verwarming op elektrische accumulatoren
Te weinig kamers, onvoldoende ruimte voor het huishouden
Slechte geluidsisolatie binnen
Te donker in huis
Moeilijk te verwarmen
Lekkend dak
Schimmels, vochtige muren, plafonds of vloeren
Rottend houtwerk aan ramen, houtvloeren
Verzakkingen, barsten
Te weinig privacy voor de huisgenoten
Te weinig privacy tegenover de buren
Beperkte financiële middelen
Het huishouden kan zich geen wagen voor privégebruik veroorloven
Het huishouden kan zich niet veroorloven de woning voldoende warm te houden
Het huishouden kan zich niet veroorloven versleten meubels te vervangen
Het huishouden kan zich niet veroorloven nieuwe kledij te kopen, eerder dan tweedehandse
Het huishouden kan zich niet veroorloven minsten éénmaal per maand vrienden of familie te ontvangen voor een drankje of een etentje
Het huishouden kan zich geen vlees-, vis- of kipmaaltijd om de twee dagen veroorloven
Het huishouden kan zich niet veroorloven jaarlijks een week op vakantie te gaan
Financiële stress
Het huishouden kan slechts moeilijk of zeer moeilijk de eindjes aan elkaar knopen
De totale kosten voor huisvesting (hypotheek of huur, belasting, herstellingen, verwarming, water, ...) vormen min of meer een last, of een zware last
De afbetalingen voor huurkopen of leningen (excl. huisvesting) vormen min of meer een last, of een zware last
Het huishouden is de voorbije 12 maanden ooit niet in staat geweest de huishuur te betalen
Het huishouden is de voorbije 12 maanden ooit niet in staat geweest de hypotheek te betalen
Het huishouden is de voorbije 12 maanden ooit niet in staat geweest rekeningen van elektriciteit, water, gas te betalen
Het huishouden is de voorbije 12 maanden ooit niet in staat geweest aankopen op afbetaling, kredietschulden te betalen

NOTEN

1. Met dank aan Karel Van den Bosch voor de zinvolle opmerkingen.
2. Een geboortecohorte is een groep mensen geboren in hetzelfde kalenderjaar, of reeks van kalenderjaren.
3. De hypothese van *cumulative advantage/disadvantage*, naar een uitspraak van Jezus in het evangelie van Matteüs (13-12) ook wel eens het matteüseffect genoemd, werd door Merton (1968) geformuleerd naar aanleiding van zijn onderzoek over de normatieve structuur van het wetenschappelijk onderzoek (1968), gekenmerkt door een sterke ongelijkheid in productiviteit en erkenning. Hij stelde vast dat de ongelijkheid binnen cohorten van wetenschappers toeneemt over de tijd. De waardering voor een bepaalde productiviteit is immers vertekend in de richting van de initiële ongelijkheden, resulterend in

een toenemende differentiatie. Merton schrijft deze heterogeniteit toe aan een normatief proces dat leidt tot de overwaardering en de onderwaardering van wetenschappers met respectievelijk meer en minder prestige. De hypothese van *cumulative advantage/disadvantage* werd in de loop der jaren op verschillende andere domeinen en onderwerpen toegepast. Zo vonden in ons land Deleeck en collega's een matteüseffect in het sociaal beleid (Deleeck, Huybrechs & Cantillon, 1983). In hun onderzoek naar de middelenverdeling op diverse beleidsdomeinen (onderwijs, gezondheidszorg, sociale huisvesting, cultuur) tonen deze auteurs aan dat de voordelen van het sociaal beleid verhoudingsgewijs meer naar de hogere sociale groepen vloeien dan naar de lagere. Deze ongelijke verdeling van de sociale voorzieningen is het gevolg van de politieke besluitvorming, waarbij de sterkst georganiseerde sociale groepen hun zaak het best weten te verdedigen. Tegelijk hangt deze ongelijkheid ook samen met sociaal en cultureel verschillende uitgangsposities, die het gebruik van de aangeboden voorzieningen bevorderen of in de weg staan.

4. Op het ogenblik van de bevraging is nog slechts 4,4% van de mannen en 1,7% van de vrouwen voltijds op de arbeidsmarkt actief.
5. Deze items zijn gecodeerd als 1 (gedepriveerd) of 0 (niet-gedepriveerd). We berekenen de deprivatiescore als de som van alle items gedeeld door het totale aantal items, zodat de range van onze index gaat van 0 (geen deprivatie) tot 1 (totale deprivatie). Cronbach's Alpha, een maat die aangeeft hoe sterk de items onderling samenhangen, bedraagt 0,81 voor de totale bevolking en 0,79 voor de subgroep van de ouderen. Waarden vanaf 0,7 wijzen op een hoge 'interne consistentie'.
6. We opteren voor het onderwijsniveau van de vader, omdat het aantal ontbrekende waarden lager is dan voor het onderwijsniveau van de moeder.
7. Uitgaande van de modified OECD-equivalentieschaal neemt de 'inkomensbehoefte' af met 33%, terwijl het pensioen slechts met 20% wordt verminderd.

HOOFDSTUK 10

Ziek maakt arm: overheidsinspanningen voor de aanpak van sociale selectiemechanismen in ziekte en gezondheid

Bart Peeters en Sara Willems[1]

1. Inleiding

Waar in vorige edities van de Jaarboeken vooral de *'arm maakt ziek'*-piste werd verkend, vertrekken we in deze bijdrage vanuit de andere invalshoek '*ziek maakt arm*' en bekijken we de inspanningen van de overheid om het wegglijden in armoede af te remmen. Deze keuze voor deze 'selectiehypothese' hoort ten volle thuis in een themadeel over de sociaaleconomische gevolgen van levensloopgebeurtenissen en -transities

Eerst bekijken we de gangbare verklaringen voor sociale ongelijkheid in gezondheid. In welke mate draagt sociale selectie daartoe bij? Verkleinen maatregelen om sociale selectie af te remmen de kloof in gezondheid? Vervolgens schetsen we een beeld van de prevalentie van chronische ziekten binnen Vlaanderen en België en beschrijven we de impact van chronische ziekte op verschillende levensdomeinen. Tot slot overlopen we de verschillende beleidslijnen en -maatregelen die de (financiële) uitsluiting van chronisch zieken moeten tegengaan.

2. De 'sociale gradiënt' in gezondheid: verklaringsmechanismen

De term 'sociale gradiënt' verwijst naar het verloop (toe- of afname) van een grootheid als functie van een andere grootheid. De eerste grootheid kan de gezondheidstoestand zijn en de tweede de SES (sociaaleconomische status) of omgekeerd. Daarom moeten we eerst een kort overzicht geven van de gangbare theorieën over de mechanismen van samenhang tussen beide grootheden, de gezondheidsverschillen en de SES. Dat is niet alleen van belang vanuit theoretisch oogpunt; kennis daarvan is ook onontbeerlijk voor een adequaat gezondheidsbeleid.

Op het meest algemene niveau werden initieel drie verschillende hypotheses gehanteerd om de geobserveerde verschillen in gezondheid, ziekte en sterfte te

verklaren (zie ook eerdere uitgaven van het Jaarboek Armoede). De eerste hypothese is de zogenaamde selectiehypothese ('ziek maakt arm'). Deze stelt dat de gezondheidstoestand – direct of indirect – een rol speelt in processen van sociale mobiliteit en dat daar sociaaleconomische gezondheidsverschillen ontstaan. Sociale mobiliteit kan optreden tussen generaties (intergenerationele mobiliteit) of binnen één generatie (intragenerationele mobiliteit). De selectie kan direct zijn, of indirect (Stronks e.a., 1997). In het geval van directe selectie leidt een goede of slechte gezondheidstoestand rechtstreeks naar sociale mobiliteit. Personen met een slechtere gezondheidstoestand dalen op de maatschappelijke ladder en een goede gezondheid draagt bij tot opwaartse sociale mobiliteit of minstens tot het stabiliseren van de huidige sociale positie. We spreken van indirecte selectie indien de factoren die leiden tot op- of neerwaartse mobiliteit ook de gezondheidstoestand op lange termijn kunnen beïnvloeden. Deze factoren zijn dan de oorzaak van zowel de neerwaartse sociale mobiliteit, als van de ziekte op latere leeftijd. Zo kan de 'toekomstgerichtheid' van een persoon zowel van invloed zijn om in een opleiding te investeren, als bij de keuze voor gezondheidsbeïnvloedend gedrag (Stronks e.a., 1993; West, 1991). Ook de sociaaleconomische status van de ouders en de leefomstandigheden tijdens de jeugd, zoals economische deprivatie, kunnen een invloed uitoefenen op de sociaaleconomische status die men als volwassene zal bereiken en op de gezondheid op latere leeftijd (Van De Mheen, e.a., 1997).

Het oorzakelijk verband kan ook worden omgekeerd en dan komen we bij de causatiehypothese terecht. Volgens deze veronderstelling, die in de vorige Jaarboeken het voorplan innam, is de gezondheid van een individu een gevolg van haar of zijn sociaaleconomische situatie ('arm maakt ziek'). Deze invloed verloopt niet rechtstreeks, maar via tal van tussenliggende factoren. Vaak onderscheidt men hierbij de materiële, structurele oorzaken (levensomstandigheden) en de culturele, leefstijlgebonden oorzaken (kennis, opvattingen, attitudes, waarden, gedrag, levensstijl).

Relatief recent ontwikkelden zich in het debat rond de verklaringsmechanismen voor sociale ongelijkheid een aantal nieuwe perspectieven.

De levensloopbenadering introduceert de factor levensloop in het verklaren van sociale ongelijkheid in gezondheid: gezondheid op volwassen leeftijd wordt hierbij beschouwd als de resultante van een cumulatief effect van factoren die een negatieve invloed hebben op gezondheid, van de sociale structuur tijdens de verschillende levensfasen en van biologische factoren tijdens de verschillende voorgaande levensfasen, zoals de gezondheid tijdens de zwangerschap en als kind (Davey Smith, 1997; Kuh et al., 2003).

Anderzijds kent het perspectief dat het belang van de ruimtelijke context benadrukt, een opmars. Deze benadering benadrukt de invloed van ruimere samenlevingsverbanden en van leef- en woonomgeving.

3. De impact van sociale selectie en sociale causatie

Een lagere sociaaleconomische status hangt samen met hogere gezondheidsgerelateerde risico's, zoals roken, slechte huisvesting, ongezonde voeding en een lagere deelname aan preventieve acties. Daartegenover staat dat mensen met een minder goede gezondheid minder mogelijkheden hebben om een inkomen te verwerven, hogere uitgaven hebben voor gezondheidszorg en geïsoleerder leven. Onderzoek toont aan dat beide mechanismen – selectie en causatie – een deel van de sociale gradiënt in gezondheid verklaren (Mackenbach, 2005; Wilkinson, 1999; Muenning, 2008). Gezien de impact van beide mechanismen evenwel sterk verschilt, rijst de vraag naar hun relatieve belang en naar de vertaling hiervan naar de (beleids)praktijk. Moet men prioriteit geven aan het reduceren van de hogere gezondheidsrisico's voor de laagste sociaaleconomische groepen, door het verbeteren van de woonkwaliteit of het promoten van gezonde voeding bij kansengroepen, of veeleer aan het uitbreiden van beschermende maatregelen voor chronische zieken, zoals het verhogen van de invaliditeitsuitkering (Muenning, 2008)?

In de literatuur bestaat een duidelijke consensus dat de geobserveerde verschillen in gezondheid sterker worden bepaald door causatieprocessen dan door sociale selectieprocessen (Wilkinson, 1999; Goldman, 2001; Mackenbach, 2005; Muennig, 2008). Toch kunnen we een aantal nuanceringen aanbrengen.

Wat directe mobiliteit betreft (de rechtstreekse invloed van gezondheid op sociale positie) lijkt het evident dat zieken of mensen met een beperking meer kans hebben om af te dalen op de sociale ladder en minder kans om op te klimmen. Dit mechanisme verklaart echter weinig van de sociale ongelijkheidsverschillen in gezondheid. De verklaring ligt in het feit dat ziekte of beperkingen zich veelal voordoen in latere levensfases waar sociale mobiliteit eerder zeldzaam is. Meer zelfs, bepaalde studies tonen aan dat gezondheidsgerelateerde sociale mobiliteit de ongelijkheid in gezondheid tussen sociale klassen eerder zou beperken dan bevorderen. Individuen die omwille van ziekte afdalen op de sociale ladder blijken een betere gezondheid te hebben dan de individuen in de klasse waarin ze terecht komen, waardoor ze de 'gemiddelde' gezondheid van die klasse optrekken.

In tegenstelling tot het tekort aan gegevens om directe selectie te ondersteunen, wijzen verschillende studies wél duidelijk op de invloed van indirecte selectie op sociale ongelijkheid in gezondheid. Zo toont onderzoek aan dat intermediaire factoren zoals cognitieve mogelijkheden, copingstijl (hoe mensen met problemen omgaan), persoonlijkheid, self-efficacy (doelmatig handelen in het eigen leven), tijdsperspectief, opvoedingsstijl en lichamelijke en mentale fitheid een invloed hebben op zowel leerprestaties en professionele verwezenlijkingen, als op gezondheid. Dit laatste verloopt zowel direct als indirect via gezondheidsgerelateerd gedrag en via de manier waarop het individu gebruik maakt van het gezondheidszorgsysteem (Goldman, 2001; Mackenbach, 2005).

De mate waarin selectieprocessen sociale ongelijkheid verklaren, kan eveneens variëren naargelang van de indicatoren die gebruikt worden om sociale status te bepalen, en naargelang van leeftijd, tijd en plaats (Goldberg, 1991). Zo blijkt sociale mobiliteit een belangrijke rol te spelen bij onder meer schizofrenie, epilepsie en chronische bronchitis. Op jongere leeftijd spelen sociale selectiemechanismen een belangrijkere rol dan op latere leeftijd, wanneer individuen hun opleiding al afrondden of een stevige professionele carrière uitbouwden (Goldman, 2001; Muennig, 2008).

> Sociale selectiemechanismen spelen een grotere rol op jonge leeftijd dan op oudere leeftijd

Ten slotte kan, met de toenemende ontwikkeling van de geneeskunde, worden verwacht dat de impact van sociale selectie zal afnemen omdat de impact van aandoeningen op het dagelijks functioneren van mensen wordt verminderd (Goldman, 2001).

Hoewel wetenschappers ervan overtuigd zijn dat sociale causatie het belangrijkste mechanisme is in de verklaring van sociale ongelijkheid in gezondheid, blijft de relatieve bijdrage van individuele determinanten binnen dit mechanisme (zoals de invloed van huisvesting of van gezondheidsgerelateerd gedrag) onduidelijk. Dit kan deels worden verklaard door het feit dat databanken met gedetailleerde informatie over zowel determinanten als over gezondheid schaars zijn. Een alternatief bestaat in het koppelen van verschillende databanken (zoals de koppeling van een gezondheidsenquête aan databanken met informatie over borstkankerscreening of inkomen).

Een van de weinige grote, empirische studies die erin slaagde om zowel de veelheid aan determinanten als de gezondheidstoestand en -ontwikkeling in kaart te brengen, is de Nederlandse GLOBE-studie. In deze longitudinale studie werden van 18.973 inwoners van Eindhoven en omgeving gegevens over gezondheid en de levensomstandigheden verzameld; deze werden gekoppeld aan bestaande databanken over onder meer zorggebruik. Dit maakte het mogelijk om de relatieve impact van verschillende determinanten op de sociale kloof in gezondheid te bepalen. Deze studie toont aan dat een belangrijk aandeel van de gezondheidsproblemen in de lagere sociaaleconomische groepen (met betrekking tot mortaliteit, acuut myocard infarct en gerapporteerde gezondheidstoestand) kan worden toegeschreven aan een verhoogd risicogedrag binnen deze groepen. Een belangrijke bevinding hierbij is dat dit risicogedrag op zijn beurt deels kan worden toegeschreven aan materiële omstandigheden zoals de consumptie van ongezonde voedingsmiddelen omwille van de kostprijs van gezonde voeding en aan psychosociale factoren zoals ‘locus of control’ of beter, het gebrek aan controle over het eigen leven. Bijkomend hebben materiële om-

standigheden ook een direct effect op de sociale gradiënt in gezondheid en dit effect blijkt groter te zijn dan de onafhankelijke bijdrage van gedrag, dat is het gedeelte van het gedrag dat niet verklaard kan worden door materiële en psychosociale factoren. Voorts kunnen verschillen in gezondheid ook deels worden toegeschreven aan de sociale verschillen in blootstelling aan een stressvolle omgeving en aan negatieve levensgebeurtenissen. Een derde substantieel gedeelte van de ongelijkheid in gezondheid wordt toegeschreven aan ongunstige omstandigheden tijdens de kindertijd. Vooral een lage opleiding van de moeder, een laag beroepsniveau van de vader en financiële problemen van het gezin blijken een belangrijke rol te spelen. Deze omstandigheden beïnvloeden mee de gezondheid op volwassen leeftijd doorheen gezondheidsgerelateerd gedrag (zoals overmatig alcoholgebruik) en psychologische attributies (*coping*stijl) (Van Lenthe, 2004).

4. Op welke manier leidt ziekte tot armoede: prevalentie en impact van chronische ziekten op de verschillende levensdomeinen

Ondanks het relatief kleinere belang van sociale selectiemechanismen in de verklaring van deze sociale gradiënt, mag de impact van chronische aandoeningen op verschillende levensdomeinen, en bijgevolg op sociale mobiliteit, niet uit het oog worden verloren. De resultaten van de Gezondheidsenquête wijzen op een hogere prevalentie van een groot aantal chronische aandoeningen in lagere sociale klassen (Bayingana e.a., 2006). De bovenvermelde factoren kunnen een verklaringsgrond bieden voor deze sociale gradiënt. Een hogere prevalentie van vele chronische aandoeningen in lagere klassen, gecombineerd met de impact van chronische aandoeningen op sociale mobiliteit, maakt dat wij onze blik in de rest van deze bijdrage richten op de groep van chronisch zieken.

4.1 **Prevalentie**

Vooraleer we dieper ingaan op de vraag hoe chronisch ziek zijn kan leiden tot financiële problemen, schetsen we een beeld van het voorkomen (of de prevalentie) van chronische ziekten. Eenvoudig is dit niet. Wat moeten we immers verstaan onder de term ‘chronische ziekte’? Gaat het om ongeneeslijke ziekten die de patiënt levenslang confronteren met ernstige beperkingen? Rekenen we hiertoe ook levenslange ziekten die, mits een goede behandeling, ‘slechts’ lichte beperkingen meebrengen? Beschouwen we aandoeningen die mogelijk te genezen zijn, maar gedurende langere tijd ernstige beperkingen veroorzaken, als een chronische ziekte? Behoren personen met een handicap tot de groep van chronisch zieken? Bij een definitie van dit begrip vanuit beleidsoogpunt kunnen ook

nog andere criteria een rol spelen zoals het aantal mensen dat wordt getroffen of de mate waarin 'individuele' leefstijlfactoren een rol spelen in het ontstaan en de ontwikkeling van de ziekte. De beschikbare administratieve gegevens gaan uit van een beleidsmatige afbakening van groepen als 'personen met een handicap' of 'zwaar zorgbehoevenden', gebaseerd op medische en sociaaleconomische criteria. Het aantal rechthebbenden op de diverse beschikbare tegemoetkomingen geeft ons bijgevolg maar een gedeeltelijk beeld.

Wij kiezen er dan ook voor om ons te baseren op grootschalige surveys, waarin gepeild wordt naar het aandeel van de bevolking dat zichzelf definieert als lijdend aan een chronische ziekte. In wat volgt, willen we een brede definitie van chronische ziekten hanteren waarbij het gaat om alle ziekten, aandoeningen en handicaps ongeacht de mate waarin ze beperkingen met zich meebrengen en die door de patiënt als langdurig of chronisch gepercipieerd worden.

De PSBH (Panel Studie van Belgische Huishoudens), de SEE (Socio-Economische Enquête), de EAK (Enquête over de ArbeidsKrachten), de APS-survey (Vlaamse Administratie Planning en Statistiek) en de Gezondheidsenquête bevatten vragen die peilen naar de prevalentie van chronische ziekten (met inbegrip van langdurige aandoeningen en handicaps) en de belemmeringen die deze meebrengen. De gehanteerde vraagstelling verschilt licht maar is toch vrij gelijklopend. De geschatte prevalentie in het Vlaamse Gewest loopt uiteen van 14 tot 22,6% chronisch zieken, afhankelijk van het jaartal, de enquête en de onderzochte populatie. De opeenvolgende golven van de Gezondheidsenquête leveren daarbij de hoogste schattingen op.

> De schatting van het aantal chronische zieken in Vlaanderen varieert tussen 14 en 23% van de bevolking naargelang van de bron

In de Gezondheidsenquête stelt men eerst de algemene vraag of men al dan niet lijdt aan een chronische ziekte. Vervolgens kan de respondent uit een lijst van 26 aandoeningen één of meerdere aandoeningen kiezen. Uit de Gezondheidsenquête 2004 leren we dat ongeveer 24% van de bevolking (minstens) één chronische ziekte, langdurige aandoening of handicap vermeldt. Er zijn grote verschillen tussen de gewesten waarbij het Vlaams Gewest het laagst (21%) scoort. Vrouwen en ouderen lijden in hogere mate aan chronische ziekten. In vergelijking met 1997 en 2001 bleef het aandeel van de bevolking dat lijdt aan een chronische ziekte nagenoeg constant. De levensverwachting in goede gezondheid stijgt wel, wat impliceert dat chronische ziekten zich later in de levenscyclus lijken voor te doen.

De comorbiditeit (het gezamenlijk optreden van ziekten uit verschillende ziektegroepen) bleef ook quasi constant tussen 1997 en 2004 (8%); wel stijgt ze sterk met de leeftijd (Bayingana e.a., 2006). Voor de toekomstige gezondheids-

zorguitgaven betekent het opschuiven van de leeftijd waarop chronische aandoeningen opduiken, dat de groei voor de uitgaven van dure, langdurige zorg wat wordt afgeremd. Omdat de bevolking echter vergrijst, zullen de totale uitgaven en de uitgaven voor langdurige zorg blijven toenemen. De Hoge Raad voor Financiën wijst er in zijn recentste rapport over de vergrijzing op dat dit een stijging van de overheidsuitgaven voor gezondheidszorg meebrengt van 0,8% van het BBP. Tegen 2030 zouden de uitgaven voor gezondheidszorg 8,9% bedragen, tegen 2050 10,4% van het BBP; momenteel is dat 7%. Naar de toekomst toe zal een volgehouden economische groei noodzakelijk zijn om deze kosten te blijven dragen (Hoge Raad voor Financiën, 2008). De voorspellingen over de evolutie van het economisch klimaat ogen echter minder gunstig.

4.2 **Impact**

De impact van een chronische ziekte op verschillende levensdomeinen verschilt naargelang van de aard van de ziekte, de ernst, de teweeggebrachte afhankelijkheid, de leeftijd waarop ze optreedt en de mate waarin een patiënt beschermd wordt tegen de soms erg hoge (para)medische en niet-medische kosten. Patiënten met polyartritis bijvoorbeeld ervaren duidelijke functionele beperkingen. [2] Een groot deel van deze patiënten zal ernstige moeilijkheden ondervinden op het vlak van fysieke arbeid, huishoudelijk werk en mobiliteit. Bovendien gaat deze ziekte veelal gepaard met chronische pijn. Patiënten met diabetes kunnen, mits een tijdige diagnose, een goede multidisciplinaire opvolging en een volgehouden zelfzorg het optreden van ernstige complicaties uitstellen en lange tijd een relatief normaal leven leiden. Hoe verschillend deze aandoeningen en hun gevolgen ook zijn, de impact van een chronische ziekte op het dagelijks leven en op het zelfbeeld van de patiënt is veelal een bron van mentale problemen.

De Boyser toonde aan dat mensen met de activiteitsstatus ‘ziek/invalide’ in beduidend hogere mate te kampen hadden met psychische problemen (De Boyser, 2007a). Uit onderzoek op basis van de APS-surveys 2002 en 2003 blijkt dat mensen met functiebeperkingen een eerder negatieve subjectieve beleving van de eigen situatie hebben, vaker sociaal geïsoleerd zijn en minder deelnemen aan vrijetijdsactiviteiten (Verbelen e.a., 2005). Ook buitenlands onderzoek wijst op het samengaan van chronische ziekten en psychische problemen en de impact van deze comorbiditeit op de arbeidsdeelname, de gezondheidsgerelateerde levenskwaliteit of de therapietrouw en zelfzorg (Crisp, 2007; Stein e.a., 2006; Keles e.a., 2007; Ciechanowski e.a., 2000). De effecten van chronische ziekten en hun behandeling confronteren mensen met functionele beperkingen die een negatieve impact hebben op het zelfbeeld. Beleidsinstanties, patiëntenverenigingen, mutualiteiten en andere actoren uit diverse maatschappelijke sectoren ont-

wikkelden dan ook een brede waaier aan initiatieven om de sociale integratie van chronisch zieken te ondersteunen. Het leiden van een zo normaal mogelijk leven versterkt niet enkel de sociale integratie, maar kan ook bevorderlijk zijn voor het individuele verwerkingsproces en het zelfbeeld van chronisch zieken. Een recent kwalitatief onderzoek bij jonge kankerpatiënten wijst duidelijk in deze richting (Vlaamse Liga tegen Kanker, 2006).

Naast volgehouden inspanningen om chronisch zieken te ondersteunen in het maken van autonome keuzes op verschillende levensterreinen, is een goede psychosociale begeleiding van wezenlijk belang. Onderzoek van de Christelijke Mutualiteiten wijst op de hoge nood aan psychosociale begeleiding bij bepaalde groepen chronisch zieken (Avalosse e.a., 2005). In de psychosociale hulpverlening is een brede waaier aan disciplines en organisaties actief, gaande van centra voor geestelijke gezondheidszorg over (neuro)psychiaters tot zelfstandige psychotherapeuten. Dit maakt de hulpverlening soms ondoorzichtig. Bovendien bestaan er voor bepaalde vormen van hulpverlening financiële drempels en onvoldoende kwaliteitsgaranties. Zo is het nodig om voor het beroep van psychotherapeut reglementering en kwaliteitsbewaking te voorzien. Positief is dat het beleid duidelijk investeert in laagdrempelige vormen van psychosociale begeleiding. Deze hulpverlening dient blijvend gepromoot en in samenwerkingsstructuren verankerd te worden.

Ook een goede zorgverstrekkingsrelatie wordt in een aantal onderzoeken als een belangrijk aandachtspunt aangebracht (Avalosse e.a, 2005; Vlaamse Liga tegen Kanker, 2006). Patiënten vinden het belangrijk dat artsen en andere zorgverstrekkers duidelijk en open communiceren, begrip tonen en voldoende tijd nemen om in te gaan op vragen. Zeker bij chronisch zieken die in armoede leven is een optimale zorgverstrekkingsrelatie belangrijk, maar vaak moeilijker te verwezenlijken (Peeters e.a., 2008). Chronische patiënten die in armoede leven, hanteren soms strategieën in het omgaan met hun ziekte die voor zorgverstrekkers moeilijk te begrijpen vallen. Zorgverstrekkers zijn vaak ook onvoldoende vertrouwd met de leef- en denkwereld van mensen in armoede, wat de uitbouw van een zorgverstrekkingsrelatie gebaseerd op begrip en wederzijds vertrouwen kan bemoeilijken (Peeters e.a., 2008; Willems e.a., 2005). Het is belangrijk dat in de opleiding en in de navorming van zorgverstrekkers voldoende aandacht wordt geschonken aan de impact van chronische ziekte en armoede op het leven van de patiënt. Het versterken van contacten tussen patiëntenverenigingen, beleidsmakers en actoren uit de gezondheidszorg én het inzetten van ervaringsdeskundigen in de armoede binnen de gezondheidszorg zijn stappen die kunnen bijdragen tot een betere verstandhouding en communicatie.

> Bij chronische zieken die in armoede leven is een optimale zorgverstrekkingsrelatie belangrijk, maar vaak moeilijk te verwezenlijken

Chronische ziekte heeft een impact op verschillende levensdomeinen en op het zelfbeeld van patiënten. Beleidsmakers en andere actoren hebben een zekere aandacht voor de noden van chronisch zieken op deze verschillende domeinen, maar richten zich in de eerste plaats op de financiële bescherming bij gezondheidsproblemen (zie ook Levecque en De Boyser, 2007b). In wat volgt spitsen we onze aandacht toe op de bescherming die het overheidsbeleid biedt bij de financiële noden van chronisch zieken. Een voldoende financiële bescherming geeft chronisch zieken immers de kans op sociale participatie en biedt een zekere mate van bescherming tegen neerwaartse sociale mobiliteit (Rijken en Groenewegen, 2008).

We behandelen achtereenvolgens de verschillende maatregelen die de (chronische) patiënt beschermen tegen hoge eigen uitgaven voor gezondheidszorg, de inkomensbeschermende maatregelen en het beleid gericht op de herintegratie van chronisch zieken en personen met een handicap op de arbeidsmarkt.

5. Bescherming tegen hoge uitgaven voor gezondheidszorg

Gezien de grote verscheidenheid van aandoeningen onder de noemer 'chronische ziekte' hoeft het niet te verbazen dat er doorheen de afgelopen decennia een complex systeem aan beschermende maatregelen ontstond. Het is niet de bedoeling om al deze maatregelen in onze bijdrage te bespreken (zie hiervoor onder meer Socialistische Mutualiteiten, 2007; Vlaamse Liga tegen Kanker, 2007b). We beperken ons tot een aantal algemene maatregelen die niet exclusief op de groep van chronisch zieken gericht zijn, maar hen wel in belangrijke mate ondersteunen. Daarna gaan we in op enkele belangrijke maatregelen die tegemoet moeten komen aan de specifieke noden van chronisch zieken.

5.1 **De verplichte ziekteverzekering**

De basis van het beschermingssysteem is de verplichte ziekteverzekering die voorziet in een ruime tegemoetkoming voor een brede waaier aan (para)medische en farmaceutische verstrekkingen. Om de betaalbaarheid van dit systeem te garanderen dient elke actor (patiënt, arts, ziekenfonds) zijn verantwoordelijkheid op te nemen. Voor de patiënt betekent dit dat zij/hij een deel van de voor terugbetaling erkende uitgaven, de remgelden en supplementen, zelf draagt. De niet voor terugbetaling erkende verstrekkingen moet de patiënt, in het overgrote deel van de gevallen, volledig zelf betalen.[3] Naast deze verplichte ziekteverzekering kan de patiënt op individuele of collectieve basis een aanvullende, private verzekering (in hoofdzaak hospitalisatieverzekeringen) afsluiten.

De schattingen van de eigen uitgaven van de patiënt voor gezondheidszorg bedragen gemiddeld 20% (BVVO, 2000; Avalosse e.a., 2003; Avalosse e.a., 2006). Voor het gros van de bevolking vormt de verplichte ziekteverzekering een voldoende sterke bescherming. Lecluyse en haar collega's wezen er, in hun analyse van de uitgaven van patiënten onderaan de sociale ladder, op dat er ook voor hen wel degelijk bescherming is, zonder uitspraak te doen over het feit of deze afdoende is (Lecluyse e.a., 2007). Op basis van gegevens uit 2003 stelden zij vast dat de omvang van de betaalde remgelden en supplementen niet gerelateerd was aan socio-economische kenmerken, maar dat de hogere ZIV-terugbetalingen wel wijzen op een hogere morbiditeit bij mensen onderaan de sociale ladder. De eigen betalingen van remgelden en supplementen liggen (in absolute termen) over het algemeen lager bij de sociaaleconomisch zwakkeren omdat ze, in de door de auteurs gehanteerde afbakening, in hogere mate binnen het stelsel van de verhoogde tegemoetkoming vielen. Dit sluit niet uit dat het risico op onderconsumptie omwille van financiële redenen reëel is onderaan de sociale ladder (Bayingana e.a., 2006). De eigen betalingen nemen er, in verhouding tot het beschikbaar inkomen, immers een veel groter aandeel in.

Om bepaalde groepen – de sociaaleconomisch zwakkeren en chronisch zieken – een betere bescherming te bieden, werden bijkomende maatregelen genomen die selectief van aard zijn. Deze selectiviteit druist in tegen het verzekeringsprincipe, maar niet tegen het solidariteitsprincipe, die samen de grondslag vormen voor onze ziekteverzekering. Toch mag men niet helemaal doof blijven voor de waarschuwing dat een te ver doorgedreven selectiviteit aan de uitgavenzijde het maatschappelijk draagvlak kan ondermijnen (Avalosse e.a., 2006). Fundamenteler nog lijkt ons de constatering dat er zich nu ook binnen de bijkomende, selectieve beschermingsmaatregelen een tendens tot verdere selectiviteit aftekent. De beleidsnota van minister Onkelinx besteedt terecht veel aandacht aan de situatie van chronisch zieken, maar voorziet, naast een verhoogde inspanning voor de globale groep, in maatregelen voor bepaalde subgroepen van chronisch zieken op basis van hun aandoening (Onkelinx, 2008). Hierbij stellen we de vraag of een systeem waarin bijkomende bescherming (ten dele) afhankelijk wordt van het soort ziekte te verkiezen valt boven een systeem dat alle patiënten in voldoende mate beschermt ongeacht de aard van hun ziekte. Selectiviteit op basis van dit criterium kan bovendien, zeker wanneer het optreden of de ontwikkeling van aandoeningen gebonden is aan leefstijlfactoren, de discussie openen over de individuele verantwoordelijkheid van de patiënt. Het valt af te wachten hoe deze aandachtspunten verder worden geconcretiseerd, maar een 'categoriaal' beleid op basis van de aard van de aandoening druist in tegen de beide genoemde principes waarop onze ziekteverzekering steunt. Een zekere mate van selectiviteit op basis van de zwakkere sociaaleconomische positie van mensen valt wel te verdedigen en heeft, zoals zal blijken uit het onderstaande, haar nut al bewezen.

5.2 De verhoogde tegemoetkoming en het nieuwe OMNIO-statuut

Met de wet Leburton uit 1963 voorzag men in een verhoogde tegemoetkoming in de kosten voor verstrekkingen die vallen binnen de verplichte ziekteverzekering. Patiënten die behoorden tot bepaalde sociale categorieën betaalden in de praktijk een lager remgeld. In 1997 werd dit stelsel verder uitgebreid. Bepaalde groepen zoals personen met een laag inkomen uit arbeid bleven echter verstoken van deze beschermingsmaatregel (De Boyser, 2007: 153-166). Met de invoering van het OMNIO-statuut op 1 juli 2007 wilde men deze discriminatie aanpakken en bijdragen aan het wegwerken van werkloosheidsvallen. Momenteel zijn er drie groepen rechthebbenden op een verhoogde tegemoetkoming: rechthebbenden op basis van een sociaal voordeel zonder inkomensonderzoek (zoals gerechtigden op het leefloon), rechthebbenden op basis van een hoedanigheid met inkomensonderzoek (zoals weduwen en weduwnaars) en rechthebbenden op basis van het gezinsinkomen. Het OMNIO-statuut 'dekt' deze laatste groep.

Het bruto belastbaar gezinsinkomen van het jaar dat vooraf gaat aan de aanvraag dient onder de inkomensgrens van € 13.543,70 + € 2.507,30 per persoon ten laste te vallen (inkomensgrens 2008). Rechthebbenden op het OMNIO-statuut genieten naast de verhoogde tegemoetkoming ook van bescherming tegen de betaling van bepaalde supplementen bij hospitalisatie én komen in aanmerking voor de sociale maximumfactuur (remgeldplafond van € 450). RIZIV-gegevens tonen aan dat de invoering van het OMNIO-statuut leidde tot een gestage uitbreiding van het aantal rechthebbenden op de verhoogde tegemoetkoming: 47.169 bij de invoering op 1 juli 2007, op 1 juli 2008 was dit aantal al gestegen tot 155.360. Toch schat het RIZIV zelf het aantal potentieel rechthebbenden in België op 800.000 personen. Een veelgehoorde kritiek is dan ook dat het statuut nog te weinig gekend is en dat de administratieve aanvraagprocedure potentieel rechthebbenden afschrikt. In het recente Federaal Plan Armoedebestrijding worden dan ook een actieve promotie van OMNIO bij potentieel begunstigden en een onderzoek naar de mogelijkheden van een automatische toekenning vooropgesteld (Delizée, 2008). Hoewel de maatregel gericht is op een brede groep, voorziet men ook een verhoogde tegemoetkoming voor chronisch zieken die voorheen geen recht hierop hadden. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre de maatregel een bijkomende bescherming garandeert aan chronisch zieken.

5.3 De maximumfactuur (MAF)

Ondanks de uitgebreide dekking door de verplichte ziekteverzekering bleven chronisch zieken geconfronteerd met hoge eigen uitgaven. Om hieraan tegemoet te komen, werd in 1994 het systeem van fiscale en sociale franchise ingevoerd dat in 2002 vervangen werd door de maximumfactuur, een regeling die

de voorbije jaren nog werd verfijnd.[4] Remgelden betaald door de patiënt worden terugbetaald wanneer deze het remgeldplafond, afhankelijk van het inkomen of de sociale categorie, overschrijden. Het persoonlijk aandeel van de patiënt omvat naast het remgeld ook andere medische kosten, zoals supplementen of niet-terugbetaalde verstrekkingen, die niet in aanmerking komen voor de MAF.

De ziekenfondsen registreren de remgelden en passen de MAF automatisch toe bij overschrijding van het remgeldplafond, wat voor administratieve belasting zorgt en ook het risico creëert op dubbele terugbetalingen, via een private hospitalisatieverzekering (Avalosse e.a., 2006). Onderzoek wees erop dat het systeem de beoogde doelgroepen bereikt tegen een voor de gezondheidszorg eerder geringe kostprijs (De Graeve e.a., 2003; Avalosse e.a., 2006; Schokkaert e.a, 2004). Een recente KCE-studie bevestigt de doeltreffendheid van het systeem, toont dat verschillende hervormingen van de MAF leidden tot een daling van de patiëntengroep met hoge remgelden, maar wijst ook op verbeterpunten (Schokkaert e.a., 2008): de administratieve complexiteit, de beperkingen binnen dit systeem van sociale bescherming voor chronisch zieken en psychiatrische patiënten, het eerder hoge remgeldplafond van € 450 voor de allerarmsten en het feit dat het voorschieten van het remgeld het risico op onderconsumptie niet uitsluit. Vroeger onderzoek wees ook al op de laatste twee verbeterpunten (Steunpunt, 2005; Steunpunt, 2007). Het Federaal Plan Armoedebestrijding voorziet tegen 2010 wel in een rechtstreekse facturering van remgelden op de verplichte ziekteverzekering voor MAF-rechthebbenden die het uitgavenplafond bereiken (Delizée, 2008). Vanaf 2008 gebeurt dit al bij ziekenhuisopnames.

> De hervormingen van de MAF hebben geleid tot een daling van de patiëntengroep met hoge remgelden

Op basis van de simulaties in de KCE-studie leren we dat ook na de hervormingen van het MAF ongeveer 460.000 gezinnen met hoge tot zeer hoge eigen betalingen (remgelden + supplementen) geconfronteerd worden (Schokkaert e.a., 2008). De MAF biedt geen bescherming tegen supplementen wat vooral bij patiënten die herhaaldelijk en/of langdurig worden gehospitaliseerd (chronisch zieken, psychiatrische patiënten) problematisch is. De beleidsnota van de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid voorziet wel in een bijkomende verhoging van het budget voor de MAF ten gunste van chronisch zieken (Onkelinx, 2008). Het KCE beschikte voor haar onderzoek echter niet over terugbetalingsgegevens in het kader van de hospitalisatieverzekering waardoor de groep met hoge eigen betalingen wordt overschat. Dit bevestigt nog eens de nood aan gegevens hierover voor een correcte evaluatie van de MAF.

5.4 Pijnlijke ziekenhuisfacturen?

Het persoonlijk aandeel in de kosten voor gezondheidszorg, remgelden, maar vooral in de supplementen bij hospitalisatie, ligt in België vrij hoog in vergelijking met andere Europese landen (Beck e.a., 2002). De hospitalisatiekosten die de patiënt zelf draagt, stegen volgens studies van de mutualiteiten vooral ten gevolge van stijgende supplementen: in de periode 1998-2004 was de stijging vooral te wijten aan de sterke stijging van honorariumsupplementen, materiaalsupplementen en (in mindere mate) kamersupplementen (Avalosse e.a., 2006). De CM pleit dan ook voor een grotere transparantie in de ziekenhuisfacturen, het invoeren van beperkingen op het aanrekenen van (bepaalde) supplementen en het afschaffen van honorariumsupplementen in tweepersoonskamers. Gelijkaardige resultaten en pleidooien vinden we terug in een studie van de Socialistische Mutualiteiten (DiZinno, e.a., 2006). Een studie uitgevoerd door het KCE (De Graeve e.a., 2006) herneemt de vraag naar een grotere transparantie en rechtszekerheid van de prijszetting. De onderzoekers merken op dat bij een eenmalige, acute opname het aanrekenen van supplementen de financiële bescherming niet ondergraaft, maar dat bij langdurige en herhaalde hospitalisaties de financiële toegankelijkheid kan worden bedreigd, in het bijzonder voor chronisch zieken met een laag inkomen. Ze pleiten er dan ook voor om chronisch zieken beter te beschermen tegen hoge supplementen. Het principe van de supplementen wordt niet in vraag gesteld, maar een debat over uitgavenposten waarvoor supplementen kunnen worden aangerekend, dringt zich op. Bovenvermelde studies wijzen er ook op dat de gegevens over supplementen, aangerekend in de ambulante zorg, onvolledig zijn, maar dat ook hier, met name voor chronisch zieken, zich problemen zouden kunnen stellen.

In 2006 beperkte de regering dan ook de mogelijkheid om kamer- en ereloonsupplementen aan te rekenen in gemeenschappelijke en tweepersoonskamers. Een analyse van de ziekenhuisfacturen voor 2006 leert dat de kostprijs in gemeenschappelijke en tweepersoonskamers licht daalde, terwijl een opname in een eenpersoonskamer duurder werd (http://www.cm.be/nl/120/infoenactualiteit/enquetes_en_onderzoeken/ziekenhuistarieven_2006, geconsulteerd op 27/08/2008). Een reglementering voor materiaalsupplementen en eenduidigheid over de aan de patiënt doorgerekende uitgavenposten ontbreken echter nog. Zowel in de beleidsnota van minister Onkelinx als in het Federaal Plan Armoedebestrijding wordt in algemene termen het voornemen geformuleerd om de eigen betalingen van de patiënt, in het bijzonder bij hospitalisatie, niet verder te laten toenemen (Onkelinx, 2008; Delizée, 2008).

In deze context is het belangrijk om te kijken welke positie de private ziekteverzekering, aangeboden door mutualiteiten en private verzekeraars, innemen in onze gezondheidszorg. Deze private verzekeringen, en vooral de hospitalisatieverzekeringen, kennen een steeds groter succes. Studies wijzen op het bestaan van een duidelijke socio-economische gradiënt in het afsluiten van een private

ziekteverzekering, wat het risico op een dualisering van de gezondheidszorg verhoogt (Schokkaert ea, 2007; Berghman en Meerbergen, 2005). De laatste jaren doken vanuit groeperingen van chronisch zieken regelmatig klachten op over uitsluiting van deze verzekeringen, te hoge verzekeringspremies, betwistingen bij uitbetaling, eenzijdige beëindiging van het contract, eenzijdige premieverhoging of weigeringen om collectief afgesloten verzekeringen op individuele basis verder te zetten (Vlaams Patiëntenplatform, 2004; Vlaamse Liga tegen Kanker, 2007; Vanroelen en Louckx, 2004). De laatste jaren zijn enkele wetgevende initiatieven genomen om hieraan te verhelpen: de antidiscriminatiewet uit 2007, de wet op de privéziekteverzekeringsovereenkomsten uit 2007 en de wet op de patiëntenrechten uit 2002. Hoewel deze wetgeving tegemoet komt aan bestaande klachten, blijven er voorstellen circuleren over bijsturing en controle op de uitvoering ervan.[5]

5.5 Een pijnlijke geneesmiddelenfactuur?

Een overzicht van de sociale bescherming van chronisch zieken kan niet voorbijgaan aan de recente evoluties in het geneesmiddelenbeleid. De sterk stijgende uitgaven in deze sector waren de voorbije jaren in belangrijke mate verantwoordelijk voor de stijgende gezondheidszorguitgaven. De maatregelen van de regering de afgelopen jaren waren dan ook vooral gericht op besparingen voor de ziekteverzekering en de patiënt. Zo werd in 2001 de referentieterugbetaling ingevoerd waarbij de vergoedingsbasis (de basis voor de berekening van het remgeld) werd verlaagd indien er voor een geneesmiddel een goedkoop alternatief op de markt was. Omdat de patiënt een mogelijke meerkost betaalt bij het voorschrijven van een geneesmiddel waarvan de fabrikant de publieksprijs niet verlaagde, werd in 2005 een wettelijke verplichting ingevoerd voor zorgverstrekkers om een bepaald percentage goedkope geneesmiddelen voor te schrijven. Verder voerde men de mogelijkheid in om op stofnaam voor te schrijven, waardoor ook apothekers een verantwoordelijkheid krijgen in het afleveren van goedkope alternatieven. Recente studies tonen aan dat het aandeel van de goedkope geneesmiddelen in 2005 en 2006 sterk gestegen is om in 2007 te stabiliseren rond de 40% (Avalosse, e.a., 2006; Onafhankelijke Ziekenfondsen, 2007; Laasman en Lange, 2008), wat een belangrijke besparing betekende voor zowel de gezondheidszorg als voor de patiënt (Onafhankelijke Ziekenfondsen, 2007; Laasman en Lange, 2008). Hoewel deze maatregelen ook voor chronisch zieken positief waren, zijn enkele nuanceringen hier op hun plaats. Patiënt en zorgverstrekker behouden de vrijheid om de behandeling met een duurder geneesmiddel voort te zetten, wat in een aantal gevallen ook klinisch te verantwoorden is. Het aandeel voorgeschreven goedkope geneesmiddelen ligt ook laag bij levensnoodzakelijke medicatie (categorie A) die in hogere mate gebruikt wordt door chronisch zieken. Patiënten betalen weliswaar geen remgeld voor deze genees-

middelen, maar dienen wel een toelage te betalen wanneer ze niet kiezen voor het goedkope alternatief. Verontrustend in deze context is ook de recente studie waaruit blijkt dat betalingsproblemen bij aankoop van medicatie in stijgende lijn gaan, in het bijzonder bij de chronisch zieken en de armsten (De Apotheker, 23/06/2008).

Ook de problematiek van de weesgeneesmiddelen verdient hier aandacht. Deze geneesmiddelen zijn gericht op de preventie, diagnose of behandeling van zeldzame ziekten die levensbedreigend zijn of chronische invaliditeit tot gevolg kunnen hebben. De potentiële afzetmarkt voor deze producten is zodanig klein dat het de farmaceutische industrie aan stimuli ontbreekt om dure investeringen te doen. Sinds een tiental jaar wordt op Europees niveau het onderzoek naar deze middelen ondersteund. In België werden momenteel 22 weesgeneesmiddelen opgenomen in de verplichte ziekteverzekering (www.weesziekten.be geconsulteerd op 28/08/2008). Patiënten met een weesziekte worden geconfronteerd met zeer dure behandelingen en kunnen vaak enkel een beroep doen op het Bijzonder Solidariteitsfonds. Dit Fonds, opgericht in 1990, is bedoeld om patiënten die lijden aan zeldzame, ernstige aandoeningen, en die voor hun behandeling geen beroep kunnen doen op bestaande beschermingssystemen, financieel te ondersteunen. Het toepassingsgebied van het fonds is momenteel uitgebreid tot chronisch zieke kinderen die in onvoldoende mate tegemoetkomingen ontvangen uit de verplichte ziekteverzekering. De toelatingsprocedure is erg streng en wellicht is het fonds ook te weinig gekend onder patiënten en zorgverstrekkers. De budgettaire marge die vrijkomt door besparingen in de sector van de geneesmiddelen zou gedeeltelijk kunnen worden gebruikt voor de terugbetaling van weesgeneesmiddelen. Hier dreigen zich echter moeilijke ethische keuzes te stellen, aangezien we kunnen verwachten dat ook voor veelvoorkomende ziekten als kanker, innovatieve (en dure) geneesmiddelen op de markt zullen komen.

5.6 Een pijnlijke rekening van de huisarts?

Bij de algemene maatregelen die ook voor chronisch zieken een bijkomende bescherming betekenen, vermelden we tot slot het globaal medisch dossier. Sinds 2002 kunnen ook verzekerden die niet onder het stelsel van de verhoogde tegemoetkoming vallen, een vermindering van 30% op het remgeld verkrijgen indien ze een globaal medisch dossier laten aanleggen bij hun huisarts. Deze vermindering van het remgeld geldt voor consultaties bij de huisarts en, sinds 1 februari 2007, bij consultatie van bepaalde groepen specialisten (gynaecologie, endocrinologie, cardiologie, ...) na doorverwijzing door de huisarts. Voor chronisch zieken en 75-plussers geldt deze regeling ook bij huisbezoeken. De kosten verbonden aan de opening van het globaal medisch dossier worden volledig terugbetaald door de verzekeringsinstelling. Het GMD kent een wijde versprei-

ding onder de bevolking vooral onder die groepen, die ook voor de opening ervan al dikwijls een beroep deden op de huisarts (ouderen, chronisch zieken).

5.7 Verlichting van chronische pijn in de portemonnee?

Naast deze algemene maatregelen zijn er specifieke beschermingsmaatregelen voor chronisch zieken. Sommige zijn gericht op specifieke subgroepen; andere dienen om tegemoet te komen aan de vaak hoge niet-medische kosten. Het is niet mogelijk om alle maatregelen te bespreken, we beperken ons tot de voornaamste.

Als eerste maatregel bespreken we het *zorgforfait voor chronisch zieken*, ingevoerd in 1998. Deze forfaitaire tegemoetkoming is gericht op het dekken van kosten die niet worden terugbetaald in het kader van de verplichte ziekteverzekering en die het gevolg zijn van een verlies aan zelfredzaamheid. Uit een bevraging van de Christelijke Mutualiteiten bleek dat deze kosten vooral betrekking hadden op hulpverlening aan huis, niet-terugbetaalde medicatie, vervoer en verzorgingsproducten (Avalosse e.a., 2007). Het zorgforfait bereikt een doelgroep die zeer hoge niet-terugbetaalde kosten heeft, maar het toegekende bedrag (€ 261,97) ligt te laag in verhouding tot de gemiddelde niet-terugbetaalde kosten, geschat op € 1.752/jaar. Begin 2008 verhoogde de federale regering het zorgforfait tot € 523,94 per jaar voor patiënten die thuisverpleging krijgen en op de Katz-schaal een B- of C-score halen en tot € 392,96 voor invaliden, gehandicapten en bejaarden die recht hebben op een tegemoetkoming voor hulp van derden (ZIV) of een integratietegemoetkoming.[6] Anderen vallen terug op het eerder vermelde basisbedrag. Naast medische criteria zijn er ook financiële grenzen. De doelgroep werd sinds de invoering van het zorgforfait sterk uitgebreid door aanpassingen in de medische en financiële toekenningscriteria.

Zwaar zorgbehoevenden die, gedurende minstens 3 maanden, recht hebben op een arbeidsongeschiktheidsuitkering of een invaliditeitsuitkering kunnen, wanneer de graad van hun zorgbehoevendheid een bepaald niveau overstijgt, een beroep doen op een *uitkering voor hulp van derden* (ZIV) van € 12,48 per dag.

Op het Vlaams niveau bestaat sinds 2001 voor zwaar zorgbehoevende personen met een handicap de mogelijkheid om een beroep te doen op een *persoonlijk assistentiebudget (PAB)*, een budget voor de financiering van de personeelskost van een persoonlijke assistent. Vanzelfsprekend kunnen enkel mensen die thuis verblijven en voor hun dagelijkse taken afhankelijk zijn van hulp een PAB aanvragen. Het aantal aanvragen ligt echter veel te hoog voor het voorziene budget. Eind 2007 stonden dan ook meer dan 4.000 mensen op de wachtlijst voor een PAB (Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap, 2008).

Zorgbehoevende inwoners van het Vlaams en Brussels Gewest kunnen voor hun niet-medische kosten ook een uitkering ontvangen van de *Vlaamse zorgver-*

zekering. Deze regeling ontstond in 2001 en werd in 2002 uitgebreid naar zorgbehoevenden in residentiële instellingen. Inwoners van het Vlaams Gewest zijn verplicht aangesloten en betalen jaarlijks een forfaitaire bijdrage van € 25 (€ 10 voor rechthebbenden met verhoogde tegemoetkoming). Inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kunnen op vrijwillige basis aansluiten, het Waals Gewest kent nog geen dergelijke regeling. Zwaar zorgbehoevenden ontvangen na goedkeuring van hun aanvraag een forfaitaire maandelijkse vergoeding. Aanvankelijk lag deze lager voor zorgbehoevenden die thuis verbleven. Per 1 juli 2008 bedraagt de uitkering voor alle zorgbehoevenden € 125 per maand. Een onderzoek naar de impact van de Zorgverzekering (Pacolet e.a., 2008) toonde aan dat de mediaan van de niet-medische kosten op € 128 per maand lag, maar dat voor 10% van de chronische zieken met een premie van de zorgverzekering dit bedrag opliep tot meer dan € 390 per maand. Gemiddeld genomen vallen de niet-medische kosten dus wel mee, maar een kleine groep heeft wel heel hoge kosten. Ondanks de, gemiddeld genomen, redelijke bedragen voor niet-medische kosten, vindt meer dan drievierden van de chronisch zieken (77,9%) dat hun gezondheidskosten moeilijk tot onmogelijk binnen hun gezinsbudget passen. De helft van de chronisch zieken (50,0%) geeft ook aan dat ze de voorbije maanden hun spaargeld hebben moeten aanspreken om rond te komen.

> 1 op 10 chronische zieken die een uitkering van de zorgverzekering krijgen, heeft meer dan € 390 niet-medische kosten per maand

Naast deze eerder vermelde tegemoetkomingen kunnen chronisch zieken of hun omgeving onder bepaalde voorwaarden een beroep doen op een incontinentieforfait, een forfait voor thuisverzorging van comapatiënten (PVS-forfait) of een forfait voor thuisverzorging van palliatieve patienten (palliatief forfait).

Daarnaast bestaan er ook nog maatregelen gericht op specifieke groepen van chronisch zieken. Zonder een uitputtend overzicht te bieden vermelden we hier, bij wijze van voorbeelden, de diabetespas, tegemoetkomingen voor autosondage, tegemoetkomingen voor aangepaste dieetvoeding, tegemoetkomingen in de reiskosten van kankerpatiënten, tegemoetkomingen in de kosten van kunsttranen en oftalmologische gel...

Op de vraag of chronisch zieken op afdoende wijze worden beschermd tegen hoge eigen uitgaven voor medische en niet-medische zorgen, valt geen eenduidig antwoord te geven. Op basis van dit beknopte overzicht kan men zich echter de vraag stellen of deze financiële impact niet mede beïnvloed wordt door de capaciteit van patiënten en hun omgeving om hun weg te vinden in dit complex geheel van beschermende maatregelen.

6. Inkomensbeschermende maatregelen

Wie door ziekte of invaliditeit niet in staat is een arbeidsinkomen te verwerven, ontvangt een vervangingsinkomen. Na een periode van gewaarborgd loon, uitbetaald door de werkgever, ontvangen zieke werknemers een ziekte-uitkering. Zieke werklozen krijgen het bedrag van de werkloosheidsuitkering. Vanaf de 7de maand arbeidsongeschiktheid krijgen werknemers de minimumziekte-uitkering en na één jaar krijgen werknemers of werklozen een invaliditeitsuitkering. Zelfstandigen krijgen in deze periodes forfaitaire uitkeringen. Ziektes of ongevallen die tijdens of ten gevolge van de beroepsuitoefening zijn ontstaan, worden vergoed door het Fonds voor Arbeidsongevallen of het Fonds voor Beroepsziekten. De uitkering wordt berekend aan de hand van de vastgestelde graad van arbeidsongeschiktheid in het licht van het specifieke werk dat men uitvoerde. Ten slotte is er in het kader van de gehandicaptenwetgeving de inkomensvervangende tegemoetkoming, bedoeld als aanvulling op het minimuminkomen voor personen met een handicap die geen of een beperkt inkomen uit arbeid hebben (Verniest, 2007). Daarnaast zijn er ook nog de verhoogde kinderbijslag voor chronisch zieke kinderen en beschermingsmaatregelen zoals het meenemen van periodes van arbeidsongeschiktheid in de pensioenberekening.

Bijkomend zijn er binnen de verplichte ziekte- en invaliditeitsverzekering de eerder vermelde tegemoetkomingen bij verminderde zelfredzaamheid. In het kader van de gehandicaptenwetgeving bestaan er kostencompenserende tegemoetkomingen zoals de integratietegemoetkoming voor gehandicapten (IT) en de tegemoetkoming hulp aan bejaarden (THAB).

De bedragen van sociale uitkeringen worden geïndexeerd en sinds kort wordt er tweejaarlijks een budget vrijgemaakt voor bijkomende welvaartsaanpassingen, waarbij het budget wordt verdeeld op advies van de sociale partners (Van Mechelen e.a., 2007) Toch blijkt dat verschillende uitkeringen in België te laag liggen om de bestaanszekerheid van chronisch zieken te garanderen. Een derde van de invaliden en/of chronisch zieken zou moeten rondkomen met een inkomen dat lager ligt dan de armoedegrens. Hierbij moeten we wel opmerken dat er belangrijke verschillen zijn naargelang van de gezinssamenstelling, het soort uitkering en het statuut (werknemer of zelfstandige) van de uitkeringsontvangers. Uit een vergelijking van de sociale uitkeringen van negen Europese landen stelde men recent vast dat België niet langer aan de top staat en dat Belgische gezinnen die van een uitkering leven in vergelijking een groter risico lopen om onder de armoedegrens te belanden. Gezinnen met een arbeidsinkomen lopen dan weer minder kans hierop (Van Mechelen e.a., 2007). De vraag stelt zich dus of de bestaande inkomensbeschermende maatregelen wel volstaan voor chronisch zieken.

7. Integratie van chronisch zieken op de arbeidsmarkt

Arbeid is in onze samenleving de belangrijkste toegangspoort tot sociale integratie. Ze vervult de behoefte aan erkenning, draagt bij tot de uitbouw van sociale contacten en bevordert het individueel welzijn. Omwille van deze centrale plaats wijden we in deze bijdrage ook een deel aan de (re)integratie van chronisch zieken in het arbeidsproces. Zoals aan het begin gesteld, gebruiken we de term chronisch zieken in zijn breedst mogelijke betekenis.

Niet alle chronisch zieken ondervinden beperkingen die hun arbeidsdeelname bemoeilijken. Sommigen zijn mits een goede behandeling en opvolging van hun ziekte in staat om gedurende lange tijd in het normale arbeidscircuit te werken. Afhankelijk van de ernst en de ontwikkeling van de ziekte kunnen zich wel meer en langdurige periodes van inactiviteit voordoen. Andere groepen van chronisch zieken zullen tijdelijk ten gevolge van de ziekte of haar behandeling een langdurige periode van inactiviteit kennen en kunnen behoefte hebben aan ondersteunende maatregelen bij hun reïntegratie in het arbeidscircuit. Uit een beperkt kwalitatief onderzoek naar werkhervatting bij kankerpatiënten blijkt dat ze dezelfde redenen aanreiken als diegene die we terugvinden in onderzoek naar de betekenis van arbeid (Vlaamse Liga tegen Kanker, 2007). Daarnaast wordt werkhervatting soms ook gezien als een belangrijke stap in het genezings- en verwerkingsproces. De fysieke en cognitieve gevolgen van de ziekte en haar behandeling, maar ook de psychische impact ervan kunnen wel een belemmering vormen voor de herintrede. In sommige gevallen zullen mensen niet in staat zijn om hun vroegere functie op te nemen en dringt de noodzaak tot heroriëntatie en/of herscholing zich op. Voor een succesvolle werkhervatting lijkt het van groot belang dat werkgevers, collega's en de directe omgeving van de patiënt een begripsvolle en ondersteunende houding aannemen. Ook de ondersteuning door de huisarts, de behandelende specialist en de arbeidsgeneesheer zijn in deze erg belangrijk. In ons land laat het systeem van gedeeltelijke werkhervatting toe, om na een lange periode van arbeidsongeschiktheid, een deeltijdse tewerkstelling te combineren met het gedeeltelijke behoud van een uitkering. Dit maakt het voor heel wat chronisch zieken een stuk makkelijker om zich opnieuw te integreren in het arbeidsproces. Daarbij kan wel de vraag gesteld worden of er binnen deze regeling geen 'inactiviteitsvallen' bestaan (Samoy, 2005). In opvolging van haar studie schuift de Vlaamse Liga tegen Kanker beleidsvoorstellen naar voren die betrekking hebben op een betere informatieverspreiding over instrumenten die de werkhervatting ondersteunen, het voorzien in voldoende revalidatiecentra, voldoende middelen voor adviserende geneesheren, een betere onderlinge afstemming van de werking van verschillende overheidsdiensten, brede sensibiliseringscampagnes waarin ook aandacht wordt gegeven aan succesvolle werkhervatting en flexibelere vormen van financiële ondersteuning vanuit de ziekteverzekering voor mensen, die tijdens hun behandeling gedurende een deel van de tijd willen blijven werken (Vlaamse Liga tegen Kanker, 2007). Men kan

aannemen dat deze voorstellen ook door heel wat andere groepen van chronisch zieken als positief worden ervaren.

> Via het systeem van gedeeltelijke werkhervatting kunnen chronische zieken zich opnieuw integreren in het arbeidsproces

Er is in ons land weinig onderzoek bekend naar factoren die de arbeidsloopbaan van chronisch zieken beïnvloeden. Een onderzoek over personen met een handicap, een subgroep binnen de hier besproken populatie, bevestigt de inzichten uit het bovenvermeld kwalitatief onderzoek (Fripont en Bollens, 2003). De auteurs concluderen dat de arbeidsloopbaan beïnvloed wordt door aandoeningsgebonden, persoonlijke en externe factoren. De ernst, de zichtbaarheid en het verloop van de aandoening, de aard en ernst van de beperkingen die ze meebrengt; de aanvaarding van de aandoening door de patiënt, het eigen inzicht erin en de eigen communicatie erover; de ondersteunende maatregelen (zoals herscholing, loonsubsidie, ...) en hun aangepastheid aan de noden; de aanvaarding, het begrip en de steun bij begeleidende instanties, medische wereld, werkgever, collega's, familie en vrienden: het zijn factoren die de arbeidsloopbaan van personen met een handicap beïnvloeden.

Over de mate waarin chronisch zieken die belemmeringen ervaren, deelnemen aan het arbeidsleven, verschaft een recente publicatie ons inzichten voor Vlaanderen (Samoy, 2008). De werkzaamheidsgraad van mensen met belemmeringen ligt (afhankelijk van de survey die als bron fungeert) tussen de 20 en de 25% lager dan de werkzaamheidsgraad in de totale bevolking. Daarbij moet onderscheid worden gemaakt naar de ernst van de belemmeringen: bij lichte belemmeringen ligt de werkzaamheidsgraad tussen de 10 en 15% lager, bij ernstige belemmeringen rond de 40% lager. De arbeidsdeelname van mensen met een handicap of langdurige gezondheidsproblemen steeg tussen 2002 en 2007. Bovenop de algemene stijging van de werkzaamheid was er een extra stijging van 2,7%. Deze ontwikkeling is positief, maar blijft aan de onderkant van het groeiscenario dat de Vlaamse regering naar voren schoof in 2003.

Naast de verschillende stelsels voor gedeeltelijke werkhervatting richt het beleid zich vooral op de (her)integratie van personen met een arbeidshandicap. Een arbeidshandicap kan omschreven worden als: "elk langdurig en belangrijk probleem van deelname aan het arbeidsleven dat te wijten is aan het samenspel tussen functiestoornissen van mentale, psychische, lichamelijke of zintuiglijke aard, beperkingen bij het uitvoeren van activiteiten en persoonlijke en externe factoren." (Samoy, 2006: 4).

Personen met een arbeidshandicap kunnen ondersteuning krijgen op het vlak van beroepsoriëntatie, beroepsopleiding, voor aanpassingen aan werkkledij of materiaal of voor vervoer. Aanvankelijk speelde het Vlaams Agentschap voor

Personen met een Handicap een belangrijke rol in de arbeidstrajectbegeleiding; sinds 2006 is dit onderdeel geïntegreerd in de VDAB. Werkgevers kunnen een beroep doen op loonsubsidies en tegemoetkomingen in de kosten voor de aanpassing van de werkplaats. Er bestaan in Vlaanderen twee systemen van loonsubsidiëring: de CAO-26 en de Vlaamse Integratiepremie (VIP). Eind 2006 werd voor ongeveer 5.000 personen in Vlaanderen één van deze tegemoetkomingen uitbetaald (www.werk.be geraadpleegd op 26/08/2008). In het najaar van 2008 zouden deze moeten worden vervangen door de Vlaamse Ondersteuningspremie (VOP). Binnen dit systeem zal een in de tijd degressieve subsidie worden toegekend: 40% van de reële loonkost tijdens het eerste tewerkstellingsjaar, verlaagd tot 20% vanaf het vijfde jaar. In zijn bespreking van het overheidsbeleid wijst Samoy (2006) erop dat de klemtoon vooral ligt op compenserende maatregelen voor het rendementsverlies bij het in dienst nemen van personen met een arbeidshandicap. Daarnaast wordt vervangende tewerkstelling gecreëerd in de vorm van beschutte en sociale werkplaatsen. Ook de invoegbedrijven die tot doel hebben om voor kansengroepen duurzame tewerkstelling te creëren in de reguliere economie kunnen we hier vermelden aangezien personen met een arbeidshandicap ongeveer 10% van het personeelsbestand uitmaken. Verplichtingen in de vorm van quota of streefcijfers spelen enkel in de tewerkstelling binnen openbare besturen een geringe rol.

> In 2006 waren ongeveer 5.000 personen met een arbeidshandicap aan het werk via een loonsubsidie

8. Conclusies

'Arm maakt ziek, ziek maakt arm' is een veel gehoorde slogan in debatten over mechanismen die de sociale kloof in gezondheid bepalen. Alhoewel dit in grote lijnen klopt, is enige nuancering toch aan de orde. Wat 'ziek maakt arm' betreft, bevestigt de literatuur dat chronische ziekte armoede kan induceren. Echter, de mate én de tijdspanne waarin dit gebeurt, is sterk afhankelijk van een aantal achtergrondkenmerken van de patiënt zoals de situatie waarin de patiënt zich bevond voor de ziekte, het sociaal netwerk van de patiënt en de gezinssamenstelling. De overheid nam in de voorbije jaren verschillende maatregelen om te vermijden dat chronisch zieken wegglijden in armoede. Opvallend daarbij is echter dat de veelheid van maatregelen, de complexiteit en het ontbreken van uniformiteit in de aanvraagprocedures ervan, aanzienlijke drempels vormen in de toegankelijkheid van deze maatregelen. Dit houdt een reëel gevaar voor een mattheuseffect in. Inkomensbeschermende uitkeringen blijven eerder beperkt en

dwingen de chronische patiënt vaak tot 'overleven'. Voor de re-integratie van chronisch zieken op de arbeidsmarkt bestaat een uitgebreid arsenaal aan maatregelen. De werkzaamheidsgraad ligt echter laag. Naast deze maatregelen dringt zich misschien vooral een brede sensibilisering op om vooroordelen over chronisch zieken tegen te gaan.

Verder is het opvallend hoe weinig wetenschappelijk onderzoek beschikbaar is over het gebruik en de effecten van maatregelen voor chronisch zieken. Het weinige cijfermateriaal is vaak afkomstig uit administratieve databanken die niet als primair doel wetenschappelijke data-analyse hebben. Bijkomend onderzoek dringt zich dan ook op. Het zou de doelmatigheid en de nauwkeurigheid van toekomstige overheidsmaatregelen helpen verbeteren.

NOTEN

1. Met dank aan Leen De Roo.
2. Polyartritis is een auto-immuunziekte die de slijmvliezen in de gewrichtskapsels aantast en op termijn leidt tot beschadiging van de gewrichten.
3. De minder gunstige regeling voor zelfstandigen is sinds 1 januari 2008 opgeheven.
4. Hervormingen van het systeem leidden tot een afschaffing van de fiscale MAF in 2005, een terugbetaling binnen het jaar, een uitbreiding van de gedekte kosten en een bijkomende bescherming van elk kind (tot de leeftijd van 19) ongeacht het gezinsinkomen. De uitbreidingen van de kosten die in aanmerking worden genomen omvatten implantaten, magistrale bereidingen, persoonlijk aandeel van endoscopisch materiaal en materiaal voor viscerosynthese en voor chronisch pijnpatiënten de remgelden voor bepaalde pijnstillers. In het geval van de sociale MAF moet één van de gezinsleden behoren tot een bepaalde sociale categorie, het remgeldplafond bedraagt € 450 per kalenderjaar. Bij de fiscale MAF is het remgeldplafond dat overschreden moet worden afhankelijk van het nettojaarinkomen van het gezin. Het KB van 6 maart 2007 voorziet bij een plotse daling van het inkomen wel in de mogelijkheid om het huidig inkomen als referentie te nemen.
5. Zie bijvoorbeeld de verslaggeving van de studiedag van 27 mei 2008 over verzekeringen en kanker georganiseerd door de Vlaamse Liga tegen Kanker of het Jaarverslag 2007 van het Centrum voor Gelijke Kansen en Racismebestrijding.
6. De Katz-schaal meet de mate waarin een persoon beperkingen ervaart op fysisch en psychisch vlak.

DEEL 3

Armoede ontcijferd

HOOFDSTUK 1

Armoede en sociale uitsluiting ontrafeld

An Van Haarlem

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van de meest relevante statistieken op de verscheidene domeinen van sociale uitsluiting. De tabellen zijn van korte commentaren voorzien. Ook wordt – voor een vollediger beeld en indien van toepassing – verwezen naar de hoofdstukken waar we dieper op deze specifieke problematieken ingaan. Wie meer cijfers of vorige jaargangen wil raadplegen, verwijzen we naar de website van OASeS (www.ua.ac.be/oases, binnenkort via www.oases.be) waar de (geactualiseerde) bestanden per domein rechtstreeks te downloaden zijn.

Inhoud

1. **Armoedemeting: een overzicht**
ASU 1 – Overzichtstabel 329
2. **Inkomen en armoede**
2.1 Relatieve armoedegrenzen op basis van inkomen
AG 1 – Armoederisico naar geslacht, leeftijd, huishoudtype, activiteitsstatus en woningbezit (60% mediaan beschikbaar inkomen), België, 2006 332
AG 2 – Percentage individuen boven en onder de armoedegrens naar geslacht, leeftijd, huishoudtype, arbeidsmarktstatuut, woonstatus, huidige nationaliteit en opleidingsniveau (60% mediaan, gestandaardiseerd maandelijks beschikbaar inkomen), Vlaanderen, 2001-2004 334
LL 1a – Evolutie van de maandbedragen (in €) van het bestaansminimum per categorie van rechthebbenden volgens de bestaansminimumwet, België, 1990-2002 335
LL 1b – Evolutie van de maandbedragen (in €) van het leefloon per categorie van rechthebbenden, België, 2002-2008 336
RMI 1 – Aantal ontvangers van het RMI, absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 1999-2007 337
RMI 2 – Aantal RMI-ontvangers in de voormalige SIF-plus gemeenten in verhouding tot het totaal aantal RMI-ontvangers in de provincie en per 1.000 inwoners, Vlaams Gewest en Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2005-2007 (absolute cijfers en percentages) 338

RMI 3 – Aantal RMI-ontvangers in een aantal grote steden in verhouding tot het totaal aantal RMI-ontvangers in de provincie en per 1.000 inwoners, Waals Gewest, 2005-2007 (absolute cijfers en percentages) 339
RMI 4 – Aantal ontvangers van het bestaansminimum/leefloon, absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 1999-2007 340
RMI 5 – Profiel van de ontvangers van het leefloon per gewest, 2007 (percentages) 341
RMI 6 – Activeringsmaatregelen in het kader van het Recht op Maatschappelijke Integratie, België per gewest, 1999-2007 (jaargemiddelde) 342
RMI 7 – Aantal daklozen aan wie een installatiepremie werd toegekend, België en gewesten, 2000, 2006-2007 (absolute cijfers en percentages) 342
RMH 1 – Aantal ontvangers van het RMH, absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 1999-2007 343
RMH 2 – Aantal ontvangers van financiële steun (RMH), absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 1999-2007 343
RMH 3 – Profiel van de ontvangers van financiële Steun (RMH) per gewest, 2007 (percentages) 344
RMH 4 – Activeringsmaatregelen in het kader van het Recht op Maatschappelijke Hulp, België per gewest, 1999-2007 (jaargemiddelde) 345
RMH 5 – Medische hulp in het kader van het Recht op Maatschappelijke Hulp, België per gewest, 1999-2007 (jaargemiddelde) 345
GGB 1 – Aantal gezinnen dat Gewaarborgde Gezinsbijslag ontvangt, België, 1990-2007 (absolute cijfers en percentages per 31 december) 346
GGB2 – Aantal gezinnen van buitenlandse nationaliteit dat Gewaarborgde Gezinsbijlage ontvangt, België, 2007 346
GIB/IGO 1a – Evolutie van het aantal ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en van het totaal aantal pensioenontvangers, België, 1990-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari) 347
GIB/IGO 1b – Evolutie van het aantal ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen en van het totaal aantal pensioenontvangers, België, 2002-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari) 348
GIB/IGO 2 – Ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en de Inkomensgarantie voor Ouderen volgens de omvang van het maandbedrag (€), België, 2002-2008 (percentages per 1 januari) 348
GIB/IGO 3a – Ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden naar categorie en geslacht, België, 2007-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari) 349
GIB/IGO 3b – Ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen naar categorie en geslacht, België, 2007-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari) 349
GIB/IGO 4 – Percentage ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en de Inkomensgarantie voor Ouderen naar leeftijd en geslacht, België, 2008 (per 1 januari) 350
PH 1 – Evolutie van het aantal ontvangers van een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap, België, 1990, 1995, 2000-2007 (absolute cijfers en percentages per 31 december) 350
PH 2 – Evolutie van het aantal ontvangers van een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap naar leeftijd, België, 1990, 1995, 2000, 2002-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari) 351
PH 3 – Evolutie van het aantal ontvangers van een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap naar leeftijd en geslacht, België, 2001-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari) 351

2.3 Inkomensverdeling en -ongelijkheid
IK 1 – Decielenverdeling van het totaal belastbaar netto-inkomen, de overeenstemmende totale belasting en analyse van de componenten van het gezamenlijk belastbaar inkomen, gegevens betreffende de inkomens van het jaar 2004, België 352
IK 2 – De evolutie van het procentuele aandeel van de laagste decielen in het netto-belastbaar inkomen, België, 1990-2004 353
IK 3 – Evolutie van de inkomensongelijkheid voor en na belasting volgens Gini-coëfficiënt, België per gewest, 1990-2004 353
IK 4 – Aandeel van de verschillende uitgavenbronnen in de totale uitgaven per inkomenskwartiel (%), België, 2006 354
IK 5 – Aandeel van de verschillende inkomenskwartielen in de totale uitgaven per uitgavenbron (%), België, 2006 355
S 1 – Overzicht van de uitstaande saldi en van de in gebreke blijvende schuldenaars om het half jaar, België, 1995, 2000-2007 356
S 2 – Overzicht van de uitstaande saldi en van de in gebreke blijvende schuldenaars, België, tweede halfjaar 2007 357
S 3 – Aantal geregistreerde personen en contracten bij de Centrale voor Kredieten aan Particulieren, België, 1995-2008 357
S 4 – Betalingsproblemen en schorsingen bij de levering van gas en elektriciteit, Vlaanderen, 2007 358
S 5 – Schulden naar soort in Wallonië, 2001-2005 359
WL 1 – Aantal niet-werkende werkzoekenden naar geslacht, België, 1990-2008 (absolute cijfers en percentages) 360
WL 2 – Evolutie van het aantal niet-werkende werkzoekenden, België en gewesten, 1990-2008 (absolute cijfers en percentages) 360
WL 3 – Evolutie van de werkloosheidsgraad in % van de actieve bevolking, België, per gewest, 1995-2008 361
WL 4 – Verdeling van het totaal aantal NWWZ naar leeftijd, België, 1995-2008 (percentages per 30 juni) 362
WL 5 – Verdeling van de NWWZ volgens inactiviteitsduur, België en gewesten, 1995-2008 (percentages per 30 juni) 363
WL 6 – Verdeling van de NWWZ volgens inactiviteitsduur, België, 1995-2008 (absolute cijfers en percentages per 30 juni) 364
WL 7 – Verdeling van de NWWZ naar studieniveau, België en gewesten, 2008 (percentages per 30 juni) 364
WL 8 – Verdeling van de NWWZ naar studieniveau, België en gewesten, 1995 & 2008 (percentages per 30 juni) 365
WL 9 – Aantal schoolverlaters, bij de VDAB ingeschreven schoolverlaters en nog werkzoekende schoolverlaters na 1 jaar (aantal en verhouding ten opzichte van totaal), per onderwijsniveau, Vlaanderen, 2007 (schoolverlaters 2006) 365
WL 10 – Evolutie van de betalingen door de RVA, België, april 2006-april 2008 366
WL 11 – Beslissingen tot schorsing of uitsluiting van een werkloosheidsuitkering naar reden en geslacht, België, 1990, 1995-2007 (absolute cijfers) 367
5. **Onderwijs**
ON 1 – Evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon kleuteronderwijs, aandeel van het buitengewoon kleuteronderwijs in het totaal kleuteronderwijs en groei-index van het buitengewoon kleuteronderwijs, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2007-2008 368
ON 2 – Evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon lager onderwijs, aandeel van het buitengewoon lager onder-

wijs in het totaal lager onderwijs en groei-index van het buitengewoon lager onderwijs, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2007-2008 369
ON 3 – Evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon secundair onderwijs, aandeel van het buitengewoon secundair onderwijs in het totaal secundair onderwijs en groei-index van het buitengewoon secundair onderwijs, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2007-2008 369
ON 4 – Het aantal vreemde leerlingen ten opzichte van de totale schoolbevolking per Nederlandstalig onderwijsniveau, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2007-2008 370
ON 5 – Achterstand in de studie van kinderen van Belgische en vreemde nationaliteit aan het einde van het Nederlandstalig gewoon lager onderwijs, naar geslacht, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2006-2007 371
ON 6 – Evolutie van leerlingen met leerachterstand in het Nederlandstalig gewoon secundair onderwijs, Vlaanderen, 1992-1993 tot en met 2006-2007 371
ON 7 – Aantal beursstudenten en toegekende studietoelagen, Vlaanderen, 2006-2007 en 2007-2008 372
ON 8 – Evolutie van het aantal cursisten in basiseducatie naar geslacht, Vlaanderen, 1995-1996 tot en met 2007-2008 372
ON 9 – Starters in het hoger onderwijs naar opleidingsniveau en tewerkstellingssituatie van de ouders, Vlaanderen, 2001-2002 & 2003-2004 (percentages) 373

6. **Huisvesting**
HV 1 – Evolutie van het permanent campingbewonen, 2000 & 2006 (absolute cijfers en percentages per 1 januari) 374
HV 2 – Aantal erkende Sociale Verhuurkantoren (SVK) en woongelegenheden, Vlaanderen, 2001-2007 (absolute cijfers per 31 december) 375
HV 3 – Aantal individuele en collectieve leden per huurdersbond, Vlaanderen, 1995-2007 (absolute cijfers per 31 december) 375
HV 4 – Het sociale huurpatrimonium van de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen, Vlaams Gewest, 2002-2007 (gegevens per 31 december) 376
HV 5 – Socio-economisch profiel van de thuislozenpopulatie in percentages, Vlaanderen, 1982-2007 376
HV 6 – Eigenaars, privé- en sociale huurders naar leeftijd, huishoudtype, onderwijsniveau, en nationaliteit, Vlaanderen, 2005 (percentages van de huishoudens) 378

7. **Gezondheid**
GZ 1 – Personen die recht hebben op een verhoogde tussenkomst van de verzekering voor geneeskundige verzorging, Vlaanderen, 1995-2006 (absolute cijfers en percentages per 1 januari) 379
GZ 2 – Percentage huishoudens dat zich genoodzaakt zag medische consumptie uit te stelllen, België en gewesten, 2004 (percentages) 380

8. **Sociale Zekerheid**
SZ 1 – Minimumuitkeringsbedragen op 01/09/2008 380
SZ 2 – Werkloosheidsbedragen per categorie (maandbedragen vanaf 01/09/2008) 381
SZ 3 – Wachtuitkeringen per categorie (gemiddelde maandbedragen vanaf 01/09/2008) 381
SZ 4 – Nettominimumuitkeringen en nettominimumloon in % van de armoederisicogrens (60% mediaan), 2003 382
V 1 – Voedselhulp in België, 1996-2007 (ingezamelde hoeveelheid, aantal geholpen instellingen en aantal begunstigde hulpbehoevenden) 382

G 1 – Percentage kinderen geboren in kansarme gezinnen volgens de kansarmoedecriteria van Kind en Gezin, Vlaams Gewest, per provincie, 1995-2007 (percentages) 383
G 2 – De aanwezigheid van de criteria voor kansarmoede binnen kansarme gezinnen met een geboorte, Kind en Gezin, Vlaanderen, 1995, 2000, 2005-2007 (absolute cijfers en percentages) 384

1. Armoedemeting: een overzicht

De volgende tabel is geen armoedebarometer die ons meteen kan vertellen of armoede toeneemt of afneemt; ze geeft wel een ruw overzicht van een aantal kerncijfers. Ze beschrijft de situatie en de evolutie over de voorbije jaren van vormen van sociale uitsluiting op een aantal belangrijke domeinen.

ASU 1 – Overzichtstabel.

Aantal RMI-ontvangers (jaargemiddelde)	*2000 (BM)*	*2004 (LL)*	*2005 (LL)*	*2006 (LL)*	*2007 (LL)*
– Vlaanderen	25.584	25.474	24.257	25.600	25.555
– Wallonië	37.216	37.691	37.725	39.420	40.369
– Brussel	13.714	20.475	21.203	22.827	24.066
– België	76.514	83.639	83.185	87.847	89.990
– België (per 1.000 inwoners)	7,5	8,0	7,9	8,2	8,5
Aantal RMH-ontvangers (jaargemiddelde)	*2000*	*2004*	*2005*	*2006*	*2007*
– Vlaanderen	24.528	22.631	19.468	17.919	17.095
– Wallonië	11.542	12.998	12.589	10.869	9.968
– Brussel	7.183	10.267	9.586	9.866	11.613
– België	43.253	45.896	41.643	38.654	88.676
– België (per 1.000 inwoners)	4,2	4,4	4,0	3,6	3,6
Aantal ontvangers GIB/IGO (op 01/01)	*1990*	*1995*	*2000*	*2005*	*2008*
– 80 en jonger (%)	68,2	66,0	68,4	68,6	67,4
– Ouder dan 80 (%)	31,8	34,0	31,6	31,4	32,6
– Totaal (AC)	105.216	106.643	93.762	92.110	91.209
Aandeel in netto-inkomen na belastingen	*1990*	*2000*	*2002*	*2003*	*2004*
– 1ste deciel	1,9	2,2	1,8	1,5	0,9
– 1ste + 2de + 3de deciel	13,7	13,8	12,9	12,2	10,9
– 10de deciel	23,2	24,7	25,9	26,3	27,1
Schulden (tweede semester)	*1990*	*2000*	*2005*	*2006*	*2007*
– Aantal in gebreke zijnde schuldenaars	49.820	189.074	227.979	232.295	248.448
– Totale waarde onbetaalde schuldvorderingen (in miljoen €)	38,42	594,00	568,65	556,88	652,19
Aandeel leerlingen in het Buitengewoon Onderwijs t.o.v. totaal (per schooljaar)	*1990-91*	*2000-01*	*2005-06*	*2006-07*	*2007-08*
– Kleuter	0,66	0,71	0,78	0,81	0,81
– Lager	4,28	6,02	6,44	6,47	6,59
– Secundair	3,14	3,67	3,89	3,89	4,00

Aandeel migranten in het Buitengewoon Onderwijs t.o.v. totaal (per schooljaar)	*1990-91*	*2000-01*	*2005-06*	*2006-07*	*2007-08*
– Kleuter	8,04	7,76	5,66	5,45	5,59
– Lager	7,64	7,95	6,66	6,58	6,41
– Secundair	7,69	9,26	8,49	8,62	8,45
Voedselbedeling (jaarlijks)	*1991*	*2000*	*2005*	*2006*	*2007*
– Aantal initiatieven	337	665	654	648	653
– Aantal begunstigden	47.000	95.225	106.550	106.900	108.100
– Ingezamelde hoeveelheid (in ton)	2.283	7.645	8.400	9.400	12.000
Niet-werkende werkzoekenden (op 30/6)	*1990*	*1995*	*2000*	*2005*	*2007*
– Man	161.264	259.605	208.658	279.551	253.215
– Vrouw	241.526	337.268	265.768	316.846	279.244
– Totaal	402.790	596.872	474.427	596.397	532.459
Werkloosheidsgraad (t.o.v. de actieve bevolking)	*1990*	*1995*	*2000*	*2005*	*2007*
– Vlaanderen	7,2	10,1	6,3	8,4	6,4
– Wallonië	13,7	18,2	16,2	17,9	17,3
– Brussel	12,0	18,7	16,7	20,5	20,4
– België	9,6	13,4	10,4	12,5	11,2
Langdurig werkzoekenden (> 1 jaar) (op 30/6)	*1995*	*2005*	*2006*	*2007*	*2008*
– Man (% totaal mannelijke NWWZ)	55,8	53,7	45,9	46,5	47,2
– Vrouw (% totaal vrouwelijke NWWZ)	63,6	56,4	54,1	53,5	52,8
– Totaal (AC)	334.600	313.599	327.667	293.400	168.175
Schorsing of uitsluiting van een werkloosheidsuitkering:	*1990*	*2000*	*2005*	*2006*	*2007*
– Langdurige werkloosheid	1.775	10.136	3.961	1.271	222
– Fout of overtreding werkloze	34.758	22.034	30.706	39.068	40.823
% van de Belgische bevolking onder de armoedegrens (60% mediaan)	**ECHP**	*2001*	**SILC**	*2005*	*2006*
– Man		12		14,0	13,7
– Vrouw		15		15,5	15,6
– Totaal		13		14,7	14,7
Kansarmoedecriteria van K&G:	*1993*	*2000*	*2004*	*2005*	*2006*
– Aandeel arme gezinnen	3,7	4,7	5,9	5,9	6,3

2. Inkomen en armoede

2.1 **Relatieve armoedegrenzen op basis van inkomen**

Om armoede te meten wordt vaak verwezen naar het armoederisico. Dit armoederisico wordt gedefinieerd als het deel van de bevolking van wie het huishoudinkomen onder een bepaalde inkomensgrens valt; gebruikelijk is dit de EU-armoedegrens en die bedraagt 60% van het mediaan beschikbaar inkomen. De nodige informatie wordt verzameld via diverse wetenschappelijke surveys, waarbij via toepassing van een equivalentieschaal het inkomen gecorrigeerd wordt voor de grootte en samenstelling van het huishouden. De toepassing van

verschillende equivalentieschalen, maar ook de keuze voor een andere armoededrempel, kan tot grote verschillen in de armoedecijfers leiden (zie ook Dewilde, Levecque & Vranken, 2003). Data van verschillende surveys kan men dan ook niet zomaar naast elkaar leggen.

De recentste armoedecijfers zijn afkomstig van de EU-SILC (Statistics on Income and Living Conditions). Deze EU-SILC werd voorafgegaan door het European Community Household Panel (ECHP), waarvan de laatste golf plaatsvond in 2001. Data uit beide surveys worden in Europese beleidsinstrumenten en -rapporten als norm gehanteerd en dienen als leidraad bij het opstellen van de verschillende NAP's/incl. Daarnaast geven ook andere surveys, zoals de Gezondheidsenquête, inkomensinformatie die toelaat te berekenen hoeveel individuen onder een bepaalde armoedegrens vallen. In de volgende paragrafen hernemen we kort de beschikbare data op basis van de EU-SILC (2006) en de Gezondheidsenquête (2004). Een meer gedetailleerde analyse op basis van deze surveys is terug te vinden op de OASeS-website.

2.1.1 *EU Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*

Na een (proef-)enquête in 2003 is de EU-SILC in 2004 van start gegaan. Momenteel beschikken we over gegevens van de derde golf (EU-SILC 2006). De EU-SILC is een longitudinaal onderzoek, waarbij de verschillende Europese lidstaten over de periode 2004-2007 data verzamelen inzake inkomensverdeling en sociale uitsluiting (zie ook Lusyne e.a., 2005). Men koos voor een roterend panel, waarbij huishoudens gedurende maximaal vier jaar jaarlijks ondervraagd worden en elk jaar een kwart van alle huishoudens vervangen wordt door een verse steekproef. Naarmate meer golven van de EU-SILC beschikbaar zijn, zal het mogelijk zijn een beeld te geven van het aantal mensen dat langdurig in armoede belandt.

Volgens de derde golf van de EU-SILC in 2006 leeft 14,7% van de Belgische bevolking onder de armoededrempel, wat voor een alleenstaande neerkomt op een maandelijks inkomen lager dan € 860 (tabel *AG 1*). In Vlaanderen loopt 11,4% van de bevolking een verhoogd armoederisico, in Wallonië bedraagt dit percentage 17,1%.

Voor heel België kennen vrouwen (15,6%) en bejaarden (23,2%) een hoger armoederisco. Tewerkstelling biedt dan weer een belangrijke bescherming tegen armoede: van de werkenden loopt 'maar' 4,2% een verhoogd armoederisico; bij de inactieve bevolking is dit 25%, bij werklozen zelfs meer dan 30%. Aansluitend speelt het opleidingsniveau een belangrijke rol: laagopgeleiden hebben een sterk verhoogd armoederisico (22,6%), bij hoogopgeleiden daalt dit tot 6,5%.

Mensen die samenwonen lopen een aanzienlijk lager risico om in armoede te belanden dan alleenstaanden (23,7%) en eenoudergezinnen (32,5%) in het bijzonder. Wanneer er drie of meer kinderen in het huishouden zijn, stijgt het armoederisico wel tot 14,4%. Naar woonsituatie hebben huurders een sterk ver-

AG 1 – Armoederisico naar geslacht, leeftijd, huishoudtype, activiteitsstatus en woningbezit (60% mediaan beschikbaar inkomen), België, 2006.

	Vlaanderen	*Wallonië*	*België*
Geslacht			
Man	10,5	16,2	13,7
Vrouw	12,3	17,9	15,6
Totaal	11,4	17,1	14,7
Leeftijd			
0-15 jaar	9,8	18,6	15
16-24 jaar	11,4	19,8	16,5
25-49 jaar	6,7	14,4	10,8
50-64 jaar	11,6	14,3	13,4
65 jaar en ouder	23,1	22,4	23,2
Totaal	11,4	17,1	14,7
Huishoudtype			
Eenpersoonshuishouden	20,3	25,2	23,7
Twee volwassenen (min 1 > 65 jaar)	22,2	19,6	21,2
Twee volwassenen (beide < 65 jaar)	8,2	9,8	9,8
Andere huishoudens geen afhankelijke kinderen	6,4	12,7	8,5
Totaal – geen afhankelijke kinderen	14,0	17,3	16,1
Eenoudergezin	23,9	41,3	32,5
Twee volwassenen en één afhankelijk kind	4,9	12,6	8,9
Twee volwassenen, twee afhankelijke kinderen	5,1	10,2	7,6
Twee volwassenen, drie of meer afhankelijke kinderen	10,4	14,8	14,4
Andere huishoudens met afhankelijke kinderen	11,2	15,2	14,6
Totaal – afhankelijke kinderen	8,6	16,9	13,2
Totaal	11,4	17,1	14,7
Activiteitsstatus			
Werklozen	22,4	36,4	30,7
Andere inactieven	20,1	27,0	24,3
Gepensioneerden	20,2	19,5	20,3
Totaal werkenden	3,8	4,1	4,2
Totaal inactieven	19,1	28,9	25,4
Totaal	11,4	17,1	14,7
Opleidingsniveau			
Lage opleiding	19,6	24,2	22,6
Gemiddelde opleiding	10,0	14,8	12,6
Hoge opleiding	4,0	6,9	6,5
Totaal	11,4	17,1	14,7
Woningbezit			
Eigenaar	9,1	11,6	10,2
Huurder	20,6	34,5	28,4
Totaal	11,4	17,1	14,7
Inkomensquintielverhouding (S80/S20)	3,6	3,7	4,2
Relatieve mediane armoederisicokloof	17	20	19
Armoededrempel (60% mediaan)			
Alleenstaande			€ 10.316
Koppel, twee kinderen (< 14j)			€ 21.665

Bron: EU-SILC 2006, Hoge Raad voor Financiën.

hoogd armoederisico (28,4%), bij de eigenaars (10,2%) ligt dit risico lager dan gemiddeld.

De relatieve mediane armoederisicokloof geeft het verschil weer tussen het mediaan equivalent inkomen van de personen onder de armoededrempel en de armoededrempel zelf, uitgedrukt als een percentage van de armoededrempel. In België ligt deze indicator op 19%. In concreto: de helft van de mensen onder de armoedegrens heeft een inkomen van niet meer dan € 697 (in het geval van een alleenstaande). Een laatste indicator betreft de inkomensquintielenverhouding: deze zet het inkomen van de rijkste 20% van de bevolking af tegen dat van de 20% armsten. In België verdiende de 20% rijksten vier keer zoveel als de 20% armsten. In Vlaanderen ligt deze verhouding iets lager dan in Wallonië.

2.1.2 *Gezondheidsenquête 2001-2004*

Gepoolde gegevens uit de Gezondheidsenquêtes 2001 en 2004 geven inkomensinformatie die toelaat te berekenen hoeveel individuen onder een bepaalde armoedegrens vallen. In tegenstelling tot de vorige surveys, waar het inkomen berekend werd op basis van gedetailleerde vragen, wordt in de Gezondheidsenquête aan de referentiepersoon van het huishouden gevraagd een schatting van het gezinsinkomen te maken. Een dergelijke schatting is over het algemeen minder betrouwbaar dan wanneer gedetailleerde informatie wordt verzameld (Van Damme & Van den Bosch, 1997).

In tabel *AG 2* worden deze armoederisico's gepresenteerd naar geslacht, leeftijd, huishoudtype, arbeidsmarktstatuut, woonstatus, huidige nationaliteit en opleidingsniveau. Volgens deze cijfers leefden in de periode tussen 2001 en 2004 10,5% van de Vlamingen onder de armoedegrens (60% van het mediaan gestandaardiseerd maandelijks beschikbaar inkomen). Groepen met een verhoogd armoederisico zijn vooral eenoudergezinnen (29,5%), werklozen (26,2%), niet-EU-burgers (49,07%) en laag- of ongeschoolden (17,5%).

AG 2 – Percentage individuen boven en onder de armoedegrens naar geslacht, leeftijd, huishoudtype, arbeidsmarktstatuut, woonstatus, huidige nationaliteit en opleidingsniveau (60% mediaan, gestandaardiseerd maandelijks beschikbaar inkomen), Vlaanderen, 2001-2004.

	% arm
Geslacht	
Man	10,12
Vrouw	10,91
Leeftijd	
0-15 jaar	9,71
16-24 jaar	15,36
25-49 jaar	6,81
50-64 jaar	9,89
65 jaar en ouder	15,38
Huishoudtype	
Alleenstaande	9,01
Eenoudergezin	29,47
Koppel zonder kinderen	10,04
Koppel met kinderen	7,77
Ander huishoudtype	15,17
Arbeidsmarktstatuut	
Betaald werk	5,34
Werkloos	26,21
Gepensioneerd	12,93
Ziekte of invaliditeit	15,68
Overige inactief	22,88
Woonstatus	
Eigenaar	9,18
Huurder	15,45
Huidige nationaliteit	
Belg	9,51
EU-burger	21,38
Niet-EU-burger	49,07
Opleidingsniveau	
Geen diploma, Lager of BLO	17,46
Lager SO of BUSO	14,70
Hoger SO	8,14
HOBU/Universiteit	3,58
Totaal	10,52

Bron: Gezondheidsenquêtes 2001 en 2004, OASeS-berekeningen.

2.2 De wettelijke armoedegrens

Het bedrag van residuele uitkeringen zoals het leefloon, de Inkomensgarantie voor Ouderen (of het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden) en de Tegemoetkomingen aan Personen met een Handicap (al dan niet aangevuld met de Gewaarborgde Gezinsbijslag) geven de 'wettelijke armoedegrens' weer. Onder deze grens wordt het volgens de wetgever moeilijk om een bestaanszeker leven op

te bouwen of zich maatschappelijk te integreren. Belangrijk om te weten is dat de evolutie van deze 'norm' niet in de eerste plaats afhankelijk is van werkelijk gemeten behoeften, maar wel van politieke besluitvorming. De evolutie van het aantal mensen dat deze uitkeringen opneemt, is onderhevig aan een aantal factoren. Niet alleen de evolutie van de werkelijke behoeften speelt een rol; ook wijzigingen in de wetgeving en gewoon veranderingen in de reële bedragen van de uitkeringen kunnen deze cijfers beïnvloeden.

2.2.1 *Het leefloon: bedragen en categorieën*

Tabellen LL 1a en 1b geven de evolutie weer van de bedragen van het bestaansminimum en het leefloon sinds het begin van de jaren '90. Eind jaren '80 en begin jaren '90 is het bedrag voor eenoudergezinnen geleidelijk verhoogd van dat voor 'alleenstaande' tot dat voor gezinshoofden (gehuwden of twee samenwonenden).

Bij de invoering van het Recht op Maatschappelijke Integratie per 1 januari 2002 wijzigden een aantal categorieën van rechthebbenden en werd het bedrag van het toenmalige bestaansminimum – nu het leefloon – verhoogd met 4%, waarna het op 1 oktober 2004 en 1 oktober 2006 verder steeg met telkens 1%. Op 1 april 2007 kwam er nog 2% bij. Op 1 januari 2008 wordt het basisbedrag ook verhoogd én vindt er ook een indexaanpassing plaats (bedrag stijgt met 4%). In de loop van 2008 kwamen er nog twee indexaanpassingen, de laatste in september 2008.

Vanaf 1 januari 2005 blijven – als gevolg van een arrest van het Arbitragehof – nog maar drie categorieën over: (1) een persoon die met één of meerdere personen samenwoont; (2) een alleenstaande persoon; en (3) een persoon die uitsluitend samenwoont met een gezin te zijnen laste. De leefloonbedragen werden per 1 augustus 2005 geïndexeerd. Om het verdwijnen van de categorie 'alleenstaande persoon met recht op verhoogd bedrag' op te vangen, werd voor mensen die onderhoudsgelden betalen of een regeling rond co-ouderschap hebben, het 'recht op specifieke hulp voor het betalen van onderhoudsgelden ten gunste van kinderen' ingeschreven in de OCMW-wetgeving.

LL 1a – Evolutie van de maandbedragen (in €) van het bestaansminimum per categorie van rechthebbenden volgens de bestaansminimumwet, België, 1990-2002.

Datum	*Cat. 1 Samenwonende echtgenoten (€)*	*Cat. 2 Alleenstaande met inwonend(e) kind(eren) (€)*	*Cat. 3 Alleenstaande persoon (€)*	*Cat. 4 Samenwonende persoon (€)*
1/1990	560,66	504,61	420,50	280,34
1/1995	664,48	664,48	498,34	332,23
1/2000	705,13	705,13	528,78	352,58
2/2002	778,21	778,21	583,66	389,11

LL 1b – Evolutie van de maandbedragen (in €) van het leefloon per categorie van rechthebbenden, België, 2002-2008.

Datum	*Cat. 1 Samenwonende persoon[1] (€)*	*Cat. 2 Alleenstaande persoon (€)*	*Cat. 3 Alleenstaande persoon met recht op verhoogd bedrag (€)*	*Cat. 4 Eenoudergezin met kinderlast (€)*
10/2002	389,11	583,66	680,94	778,21
06/2003	396,88	595,32	694,54	793,76
10/2004	408,89	613,33	715,55	817,77
Datum	*Cat. 1 Samenwonende persoon[1] (€)*	*Cat. 2 Alleenstaande persoon (€)*	*Cat. 3 Persoon die uitsluitend samenwoont met een gezin te zijnen laste (€)*	
08/2005	417,07	625,60	834,14	
10/2006	429,66	644,48	859,31	
04/2007	438,25	657,37	876,50	
09/2008	474,37	711,56	948,74	

1. Onder samenwoning wordt verstaan: het onder hetzelfde dak wonen van personen die hun huishoudelijke aangelegenheden hoofdzakelijk gemeenschappelijk regelen.

2.2.2 *Het Recht op Maatschappelijke Integratie*

Het Recht op Maatschappelijke Integratie, in de vorm van een uitkering (het leefloon) of tewerkstelling (activering), is van kracht sinds oktober 2002 (wet van 26 mei 2002) en kwam in de plaats van het bestaansminimum. Met de invoering van het leefloon wijzigden de categorieën evenals de voorwaarden om in aanmerking te komen voor het Recht op Maatschappelijke Integratie. Zo werden gehuwde echtgenoten in het bestaansminimum nog als één gerechtigde geteld, maar met de invoering van het geïndividualiseerde leefloon krijgen zij elk het bedrag van een samenwonend persoon; ze komen dan ook afzonderlijk in de statistieken voor. Daarnaast veranderden ook een aantal voorwaarden om in aanmerking te komen voor het leefloon. Waar er vroeger nog een nationaliteitsvoorwaarde verbonden was aan het bestaansminimum, komen vreemdelingen die zijn ingeschreven in het bevolkingsregister, erkende vluchtelingen en staatlozen nu ook in aanmerking voor het leefloon.

De gegevens die we hier geven, zijn gebaseerd op de terugbetalingsstatistieken van de federale overheid aan de OCMW's. Pas wanneer een OCMW zijn dossier volledig heeft ingediend, worden de gegevens verwerkt, wat maakt dat we de gegevens van 2008 nog niet kunnen presenteren. Het daadwerkelijk aantal ontvangers kan immers sterk verschillen van de voorlopige cijfers die op het moment van druk beschikbaar zijn. In wat volgt beperken we ons tot de volledige en geverifieerde data voor de periode 1999-2007.

Tussen 1999 en 2002 – het laatste jaar waarvoor de gegevens betrekking hebben op het bestaansminimum – daalde het aantal ontvangers van het RMI van 81.325 tot 70.150 (tabel *RMI 1*). In 2003 waren er – gelet op de gewijzigde voorwaarden en categorieën – 81.228 ontvangers. Vier jaar later zijn dit er 89.990, wat een stijging is sinds 2003 van ongeveer 10%. In het Waals Gewest neemt het aantal ontvangers stelselmatig toe. Het aandeel in de nationale cijfers blijft voor dit gewest wel stabiel: het schommelt rond de 45% van de totale RMI-populatie. In het Vlaams Gewest blijft het aantal ontvangers rond de 25.000 schommelen, maar het aandeel in het totaal voor België daalt gestaag. Het spiegelbeeld vinden we in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest; iets meer dan een kwart (26,7%) van de RMI-populatie betekent een stijging van 32% in vergelijking met 2002.

RMI 1 – Aantal ontvangers van het RMI, absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 1999-2007.

	Vlaams Gewest		*Waals Gewest*		*Brussels HG*		*België*	
Jaar	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*Per 1.000 inwoners*
1999	28.148	34,6	39.196	48,2	13.981	17,2	81.325	7,9
2000	25.584	33,4	37.216	48,6	13.714	17,9	76.514	7,5
2001	22.622	32,6	33.980	48,9	12.896	18,6	69.497	6,7
2002[1]	22.297	31,8	34.452	49,1	13.401	19,1	70.150	6,8
2002[2]	24.906	31,6	36.631	46,5	17.229	21,9	78.766	7,6
2003	25.896	31,9	36.918	45,4	18.415	22,7	81.228	7,8
2004	25.474	30,5	37.691	45,1	20.475	24,5	83.639	8,0
2005	24.779	29,4	38.121	45,2	21.485	25,5	84.385	8,0
2006	25.600	29,1	39.420	44,9	22.827	26,0	87.847	8,2
2007	25.555	28,4	40.369	44,9	24.066	26,7	89.990	8,5

1. Regeling bestaansminimum, voor 2002 gemiddelde o.b.v. de maanden januari t/m september.
2. Regeling leefloon, voor 2002 gemiddelde o.b.v. de maanden oktober t/m december.

Bron: NIS, POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen. Gemiddelde van de maandcijfers zoals bekend op 31 juli 2007.

Tussen 2006 en 2007 bleef het aantal RMI-ontvangers in Vlaanderen ongeveer gelijk. Deze status quo vinden we terug in alle provincies. In de grootsteden Antwerpen en Gent treffen we het merendeel van de RMI-ontvangers uit de respectievelijke provincies aan. Het aantal RMI-ontvangers per 1.000 inwoners is in 2007 het hoogst in de steden Gent (16,2‰), Mechelen (9,8‰), Antwerpen (11,2‰), Oostende (9,4‰), Blankenberge (9,4‰) en in de 19 Brusselse gemeenten (23,0‰). Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kende de sterkste stijging (5%) met 1.239 personen.

RMI 2 – Aantal RMI-ontvangers in de voormalige SIF-plus gemeenten in verhouding tot het totaal aantal RMI-ontvangers in de provincie en per 1.000 inwoners, Vlaams Gewest en Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2005-2007 (absolute cijfers en percentages).

Gemeente/stad per provincie	*Aantal RMI-ontvangers*		*Percentage t.o.v. het totaal aantal RMI-ontvangers in de provincie*		*Aantal RMI-ontvangers per 1.000 inwoners*	
	2006	*2007*	*2006*	*2007*	*2006*	*2007*
Vlaams Gewest	25.600	25.555	nvt	Nvt	4,2	4,2
Provincie Antwerpen:	8.920	8.848	100,0	100,0	5,3	5,2
Antwerpen	5.265	5.285	59,0	59,7	11,4	11,2
Lier	106	116	1,1	1,3	3,2	3,4
Mechelen	826	778	9,3	8,8	10,6	9,8
Turnhout	236	235	2,6	2,7	6,1	5,9
Willebroek	158	157	1,8	1,8	7,2	6,6
Provincie Vlaams-Brabant:	3.075	3.145	100,0	100,0	2,9	3,0
Diest	61	57	2,0	1,8	2,8	2,5
Leuven	755	755	25,0	24,0	8,4	8,1
Tienen	130	123	4,2	3,9	4,2	3,8
Vilvoorde	181	189	5,9	6,0	4,9	4,9
Provincie Limburg:	2.040	2.009	100,0	100,0	2,5	2,4
Genk	170	167	8,3	8,3	2,7	2,6
Ham	17	21	0,8	1,0	1,9	2,1
Maasmechelen	137	138	6,7	6,9	3,8	3,8
Tongeren	122	101	6,0	5,0	4,2	3,4
Provincie Oost-Vlaanderen:	7.452	7.575	100,0	100,0	5,4	5,4
Aalst	378	375	5,0	5,0	4,9	4,8
Dendermonde	151	137	2,0	1,8	3,5	3,1
Eeklo	118	124	1,6	1,6	6,2	6,3
Gent	3.740	3.855	50,2	51,0	16,1	16,2
Geraardsbergen	122	129	1,6	1,7	3,9	4,1
Ronse	181	192	2,4	2,5	7,5	7,8
Wetteren	79	77	1,1	1,0	3,4	3,3
Zelzate	100	86	1,3	1,1	8,3	7,0
Provincie West-Vlaanderen:	4.114	3.980	100,0	100,0	3,6	3,5
Blankenberge	161	173	3,9	4,3	8,9	9,4
Bredene	48	48	1,7	1,2	3,2	3,1
Brugge	525	509	12,8	12,8	4,5	4,3
De Panne	42	43	1,0	1,1	4,2	4,2
Kortrijk	529	510	12,9	12,8	7,2	6,9
Menen	212	208	5,2	5,2	6,6	6,4
Nieuwpoort	59	57	1,4	1,4	5,9	5,2
Oostende	685	650	16,7	16,3	10,1	9,4
Spiere-Helkijn	14	12	0,3	0,3	7	5,9
Brussel (19 gemeenten)	22.827	24.066	nvt	nvt	22,4	23,0

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

In het Waals Gewest bleef het aantal RMI-ontvangers tussen 2006 en 2007 bijna gelijk. Het aantal RMI-ontvangers per 1.000 inwoners ligt in de zwaarst

belaste steden in het Waals Gewest een stuk hoger dan deze in het Vlaams Gewest. De verhouding ten opzichte van de bevolking is het hoogst in de steden Luik (37,3‰), Verviers (35,6‰), Hoei (24,6‰), Bergen (22,7‰) en Namen (18,7‰).

RMI 3 – Aantal RMI-ontvangers in een aantal grote steden in verhouding tot het totaal aantal RMI-ontvangers in de provincie en per 1.000 inwoners, Waals Gewest, 2005-2007 (absolute cijfers en percentages).

Gemeente/stad per provincie	*Aantal RMI-ontvangers*		*Percentage t.o.v. het totaal aantal RMI-ontvangers in de provincie*		*Aantal RMI-ontvangers per 1.000 inwoners*	
	2006	*2007*	*2006*	*2007*	*2006*	*2007*
Provincie Waals-Brabant:	2.067	2.010	100,0	100,0	5,7	5,4
Nijvel	172	178	8,3	8,6	7,2	7,1
Ottignies-Louvain-La-Neuve	442	417	21,4	20,8	15,2	13,8
Waver	181	164	8,8	8,2	5,7	5,0
Provincie Henegouwen:	14.642	15.338	100,0	100,0	11,4	11,8
Bergen	2.041	2.072	13,9	13,5	22,4	22,7
Charleroi	3.424	3.778	23,4	24,6	17,0	18,5
La Louvière	1.093	1.130	7,5	7,4	14,2	14,5
Moeskroen	548	583	3,7	3,8	10,5	10,8
Provincie Luik:	16.038	16.334	100,0	100,0	15,4	15,5
Herstal	487	525	3,0	3,2	13,2	13,9
Hoei	527	499	3,3	3,1	26,4	24,6
Luik	6.932	7.084	43,2	43,4	37,1	37,3
Seraing	1.136	1.136	7,1	7,0	18,9	18,4
Verviers	1.867	1.939	11,6	12,0	35,2	35,6
Provincie Luxemburg:	1.895	1.910	100,0	100,0	7,3	7,2
Aarlen	258	272	13,6	14,2	9,9	10,1
Marche-en-Famenne	182	186	9,6	9,7	11,4	10,9
Provincie Namen:	4.779	4.775	100,0	100,0	9,9	10,3
Andenne	274	261	5,7	5,5	11,4	10,5
Dinant	181	188	3,8	4,0	13,9	14,3
Namen	2.017	2.017	42,2	42,2	18,9	18,7
Sambreville	338	343	7,1	7,2	13	12,6
Totaal Waals Gewest	39.420	40.368	nvt	nvt	11,6	11,7

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

Kijken we specifiek naar het leefloon binnen het RMI, dan zien we een vergelijkbare evolutie. In 2007 ontvingen 80.486 mensen het leefloon, een stijging van bijna 7%. De verdeling tussen de verschillende gewesten loopt gelijk aan de verdeling van het totaal aantal ontvangers van het RMI.

RMI 4 – Aantal ontvangers van het bestaansminimum/leefloon, absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 1999-2007.

	Vlaams Gewest		*Waals Gewest*		*Brussels HG*		*België*	
Jaar	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*Per 1.000 inwoners*
1999	25.735	33,7	37.200	48,7	13.451	17,6	76.386	7,5
2000	23.335	32,7	34.977	49,0	13.085	18,3	71.397	7,0
2001	20.453	32,0	31.382	49,1	12.114	18,9	63.949	6,2
2002[1]	19.976	31,2	31.441	49,1	12.569	19,6	63.987	6,2
2002[2]	22.424	31,1	33.416	46,3	16.279	22,6	72.119	7,0
2003	23.193	31,4	33.397	45,2	17.360	23,5	73.950	7,1
2004	22.469	29,8	33.779	44,8	19.135	25,4	75.383	7,2
2005	21.439	28,6	33.770	45,1	19.733	26,3	74.942	7,1
2006	22.459	28,5	35.389	44,9	20.964	26,6	78.812	7,4
2007	22.074	27,4	36.333	45,1	22.078	27,4	80.486	7,5

1. Regeling bestaansminimum, voor 2002 gemiddelde o.b.v. de maanden januari t/m september.
2. Regeling leefloon, voor 2002 gemiddelde o.b.v. de maanden oktober t/m december.

Bron: NIS, POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen. Gemiddelde van de maandcijfers zoals bekend op 31 juli 2007.

Ongeveer de helft van de leefloontrekkenden is alleenstaand zonder kinderen (46,6% in 2007). Ter vergelijking: in de totale Belgische bevolking maken alleenstaanden slechts een derde van de huishoudens uit. Een vierde (26,2%) van de leefloontrekkenden heeft minstens één minderjarig ongehuwd kind ten laste. De verdeling van de categorieën van het leefloon over de verschillende gewesten loopt vrij parallel.

Bijna zes op tien van de Belgische leefloontrekkenden zijn vrouwen. Meer dan een vierde (29%) van de leefloontrekkenden is jonger dan 25 jaar. De Waalse leefloontrekkendenpopulatie heeft een jonger profiel dan deze in de andere regio's, terwijl in Vlaanderen een relatief groter aantal personen van 50 jaar of ouder een beroep moet doen op het leefloon.

Zeven op tien van de leefloontrekkenden ontvangt het volledig bedrag van het leefloon. In het Vlaams en het Waals Gewest is dit ongeveer twee derde, in het Brussels Gewest wordt het volledig bedrag toegekend aan bijna vier vijfde (77%) van de leefloontrekkenden.

Drievierde (72%) van de leefloontrekkenden had in 2007 de Belgische nationaliteit. Europeanen (niet-Belgen) vertegenwoordigden 7% van de leefloonpopulatie; de resterende 19% van de ontvangers zijn niet-Europese vreemdelingen, die met de invoering van het Recht op Maatschappelijke Integratie ook in aanmerking kwamen voor het leefloon. Zoals te verwachten viel, ligt hun aandeel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (38%) veel hoger dan in het Vlaams (26%) of Waals (19%) Gewest.

RMI 5 – Profiel van de ontvangers van het leefloon per gewest, 2007 (percentages).

	Vlaams Gewest	*Waals Gewest*	*Brussels Gewest*	*België*
Leefloon naar categorie				
A. Samenwonende persoon	26,1	28,3	27,2	27,4
B. Alleenstaande persoon	47,6	46,1	45,6	46,4
E. Persoon die uitsluitend leeft met een gezin te zijnen laste	26,3	25,6	27,2	26,2
Leefloon naar geslacht				
Man	39,0	39,9	42,8	40,4
Vrouw	61,0	60,1	57,2	59,6
Leefloon naar leeftijd				
Jonger dan 25 jaar	26	33	25	29
25-39 jaar	27	25	33	27
40-49 jaar	16	18	17	17
50 jaar en ouder	31	25	25	26
Leefloon naar omvang van het bedrag				
Volledig	67	68	77	70
Gedeeltelijk	33	32	23	30
Leefloon naar nationaliteit				
Belgen	74,3	80,7	62,5	73,9
Niet-Belgen – EU	5,3	7,1	7,9	6,8
Niet-Belgen – niet-EU	20,4	12,3	29,6	19,3
Totaal niet-Belgen	25,7	19,4	37,5	28,1

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

In het kader van het activeringsbeleid ondernemen ook OCMW's heel wat stappen om mensen terug aan het werk te krijgen. Het Recht op Maatschappelijke Integratie (of Maatschappelijke Hulp, zie later) hoeft zich dan ook niet te beperken tot het leefloon of een andere vorm van financiële tegemoetkoming, maar wordt vaak ingevuld met het verschaffen van tewerkstelling.

In 2007 waren 9.620 RMI-gerechtigden aan het werk via het OCMW. Dit betekent een stijging van 1,5% in vergelijking met het vorige jaar en een stijging van 9% ten opzichte van twee jaar eerder (*RMI 6*). Zowel in Vlaanderen als in Brussel stijgt het aantal activeringen binnen het RMI licht. Verhoudingsgewijs is momenteel meer dan een tiende van alle RMI-ontvangers tewerkgesteld. In de overgrote meerderheid van de gevallen gaat het om een tewerkstelling in het kader van artikel 60§7, waarlangs het OCMW mensen de mogelijkheid biedt zich terug in te schakelen in het arbeidsproces en aan de vereisten van de werkloosheidsverzekering te voldoen.

Met het oog op de strijd tegen de thuisloosheid zijn binnen de wetgeving op Maatschappelijke Integratie een aantal maatregelen specifiek gericht op daklozen. Een dakloze die een woonst vindt en hierdoor zijn hoedanigheid van dakloze verliest, heeft (eenmalig) recht op een installatiepremie. In de tweede helft van 2004 werd het toepassingsgebied van deze maatregel verruimd. Vroeger konden enkel leefloongerechtigde daklozen aanspraak maken op deze premie;

na de wetswijziging in augustus 2004 (*B.S.* 27 september 2004) komen ook andere daklozen met een vervangingsinkomen of een inkomen lager dan een grensbedrag (het leefloonbedrag, vermeerderd met 10%) in aanmerking. In 2005 zien we dan ook dat het aantal toegekende installatiepremies met de helft is toegenomen: in totaal konden 2.204 daklozen van deze maatregel genieten, van wie een kleine helft (47,8%) in het Waals Gewest. Het aandeel van het Vlaams Gewest is sterk gestegen tot meer dan een derde (32,9%) van de toegekende premies. In 2007 daalde in zowel het Vlaamse als het Waalse Gewest het aantal daklozen dat recht had op een installatiepremie. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest daarentegen is het aantal daklozen licht gestegen.

RMI 6 – Activeringsmaatregelen in het kader van het Recht op Maatschappelijke Integratie, België per gewest, 1999-2007 (jaargemiddelde).

	Vlaams Gewest		*Waals Gewest*		*Brussels HG*		*België*	
Jaar	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*% totaal RMI*
1999	2.428	49,0	2.002	40,4	529	10,7	4.959	6,1
2000	2.290	44,1	2.272	43,7	635	12,2	5.197	6,8
2001	2.218	39,3	2.631	46,6	791	14,0	5.640	8,1
2002	2.390	37,6	3.090	48,6	874	13,8	6.354	9,1
2003	2.765	37,5	3.554	48,2	1.061	14,4	7.380	9,4
2004	3.072	36,7	3.948	47,2	1.345	16,1	8.365	10,3
2005	3.192	36,1	4.123	46,7	1.522	17,2	8.837	10,1
2006	3.431	36,2	4.186	44,2	1.857	19,6	9.474	10,8
2007	3.527	36,6	4.101	42,6	1.992	20,7	9.620	11,0

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

RMI 7 – Aantal daklozen aan wie een installatiepremie werd toegekend, België en gewesten, 2000, 2006-2007 (absolute cijfers en percentages).

Installatiepremie voor daklozen	*2000*		*2006*		*2007*	
	AC	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*
Vlaams Gewest	479	27,6	773	35,6	673	32,9
Waals Gewest	1.026	59,1	1.014	46,6	976	47,8
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	230	13,3	387	17,8	394	19,3
België	1.735	100,0	2.174	100,0	2.043	100,0

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

2.2.3 *Het Recht op Maatschappelijke Hulp*

Mensen die niet in aanmerking komen voor het Recht op Maatschappelijke Integratie kunnen een beroep doen op het Recht op Maatschappelijke Hulp (RMH), vaak toegekend onder de vorm van een bedrag dat equivalent is aan dat van het leefloon. Het gaat dan in hoofdzaak om vreemdelingen die niet ingeschreven zijn in het bevolkingsregister, onder wie een grote groep kandidaat-vluchtelin-

gen. Onderstaande tabel (*RMH 1*) geeft een overzicht van de evolutie in de Maatschappelijke Hulp.

Het aantal dossiers Maatschappelijke Hulp steeg tussen 1999 en 2002 met 61% tot 51.202 dossiers. Met de invoering van het RMI – en de ruimere toekenningsvoorwaarden – werd een daling ingezet: sinds 2003 is er een terugval tot 38.676 dossiers in 2007. Deze daling situeert zich voornamelijk in het Vlaams Gewest: tussen 2002 en 2007 verminderde hier het aantal dossiers Maatschappelijke Hulp met 9.847 (-36,5%). Het Vlaams Gewest blijft met 44,2% wel verantwoordelijk voor bijna de helft van het totaal aantal ontvangers van het RMH; het aandeel van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (30%) neemt de laatste jaren onafgebroken toe, in Wallonië lijkt een daling ingezet.

RMH 1 – Aantal ontvangers van het RMH, absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 1999-2007.

	Vlaams Gewest		*Waals Gewest*		*Brussels HG*		*België*	
Jaar	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*Per 1.000 inwoners*
Recht op Maatschappelijke Hulp								
1999	17.129	53,8	8.197	25,7	6.536	20,5	31.862	3,1
2000	24.528	56,7	11.542	26,7	7.183	16,6	43.253	4,2
2001	28.698	56,4	13.717	27,0	8.458	16,6	50.872	4,9
2002	26.942	52,6	13.580	26,5	10.680	20,9	51.202	4,9
2003	24.373	51,5	12.804	27,1	10.140	21,4	47.317	4,6
2004	22.631	49,3	12.998	28,3	10.267	22,4	45.896	4,4
2005	19.787	48,1	12.436	30,3	8.876	21,6	41.099	3,9
2006	17.919	46,4	10.869	28,1	9.866	25,5	38.654	3,6
2007	17.095	44,2	9.968	25,8	11.613	30,0	38.676	3,6

Bron: NIS, POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

RMH 2 – Aantal ontvangers van financiële steun (RMH), absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 1999-2007.

	Vlaams Gewest		*Waals Gewest*		*Brussels HG*		*België*	
Jaar	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*Per 1.000 inwoners*
1999	15.963	54,5	7.876	26,9	5.471	18,7	29.310	2,9
2000	22.686	57,2	11.087	27,9	5.906	14,9	39.679	3,9
2001	25.922	56,5	13.049	28,4	6.907	15,1	45.879	4,5
2002	23.232	52,3	12.633	28,5	8.520	19,2	44.386	4,3
2003	20.351	52,2	11.594	29,8	7.008	18,0	38.952	3,7
2004	18.388	50,5	11.499	31,6	6.554	18,0	36.441	3,5
2005	15.741	48,0	10.996	33,5	6.067	18,5	32.804	3,2
2006	12.258	45,1	8.827	32,5	6.708	24,7	27.194	2,6
2007	12.373	45,2	8.285	30,3	6.716	24,5	27.373	2,6

Bron: NIS, POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen. Gemiddelde van de maandcijfers zoals bekend op 31 juli 2007.

Het Recht op Maatschappelijk Hulp kan verschillende vormen aannemen: financiële steun, tewerkstelling, medische hulp. In heel wat dossiers wordt financiële steun verleend: in 2007 ging het om 27.373 dossiers waarvan bijna de helft (45,2%) in Vlaanderen. Na een jarenlange daling stabiliseert in 2007 het aantal ontvangers van financiële steun.

De helft van de begunstigden (51%) is alleenstaand zonder kinderen, terwijl meer dan een vierde (28%) minstens één minderjarig ongehuwd kind ten laste heeft. De verdeling van de categorieën over de verschillende gewesten loopt ook hier vrij parallel, met uitzondering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest waar relatief minder alleenstaande en meer samenwonende personen steun verkrijgen.

In tegenstelling tot het leefloon hebben hier de mannen het overwicht; zij vormen meer dan de helft van de steuntrekkenden.

Bijna de helft (48%) van de steuntrekkenden situeert zich in de leeftijdscategorie van 25 tot 39 jaar. In vergelijking met het leefloon zijn de jongere (-25 jaar) en oudere (+50 jaar) begunstigden minder sterk vertegenwoordigd.

RMH 3 – Profiel van de ontvangers van financiële steun (RMH) per gewest, 2007 (percentages).

	Vlaams Gewest	*Waals Gewest*	*Brussels Gewest*	*België*
Financiële Steun naar categorie				
A. Samenwonende persoon	19	19	25	21
B. Alleenstaande persoon	54	54	42	51
E. Persoon die uitsluitend leeft met een gezin te zijnen laste	27	27	33	28
Financiële Steun naar geslacht				
Man	59	58	48	55
Vrouw	41	42	52	45
Financiële Steun naar leeftijd				
Jonger dan 25 jaar	22	23	21	22
25-39 jaar	48	50	45	48
40-49 jaar	17	17	19	18
50 jaar en ouder	12	10	14	12

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

Ook het Recht op Maatschappelijke Hulp kan zich vertalen in het aanbieden van een gepaste tewerkstelling.

In 2007 waren er 2.040 RMH-gerechtigden aan het werk via het OCMW, dit betekent een stijging ten opzichte van de vorige jaren (*RMH 4*). Het Vlaams (43,4%) en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (36,2%) nemen de hoofdmoot van de activeringen op zich. Ook hier gaat het grotendeels om tewerkstelling op basis van artikel 60§7.

RMH 4 – Activeringsmaatregelen in het kader van het Recht op Maatschappelijke Hulp, België per gewest, 1999-2007 (jaargemiddelde).

	Vlaams Gewest		*Waals Gewest*		*Brussels HG*		*België*	
Jaar	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*% totaal RMH*
1999	56	33,3	39	23,4	73	43,3	167	0,5
2000	114	35,7	59	18,5	146	45,8	319	0,7
2001	191	39,1	84	17,2	213	43,6	489	1,0
2002	403	36,7	225	20,5	471	42,9	1.099	2,1
2003	474	34,3	273	19,7	636	46,0	1.382	2,9
2004	544	34,2	306	19,2	739	46,5	1.589	3,5
2005	638	39,9	293	18,3	668	41,8	1.599	4,1
2006	815	44,3	357	19,4	668	36,3	1.839	4,7
2007	886	43,4	416	20,4	738	36,2	2.040	5,3

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

Het aandeel van de medische hulpverlening binnen het RMH is sinds 1999 sterk gestegen tot iets meer dan een vijfde van het het totaal aantal RMH-dossiers of 9.256 medische hulpverstrekkingen. Het Vlaams Gewest neemt minder dan de helft (42,4%) van de medische dossiers voor zich, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest volgt met 42,3%.

RMH 5 – Medische hulp in het kader van het Recht op Maatschappelijke Hulp, België per gewest, 1999-2007 (jaargemiddelde).

	Vlaams Gewest		*Waals Gewest*		*Brussels HG*		*België*	
Jaar	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*% totaal RMH*
1999	1.679	49,6	387	11,4	1.317	38,9	3.383	10,6
2000	2.889	57,4	664	13,2	1.477	29,4	5.029	11,6
2001	4.327	58,8	1.073	14,6	1.958	26,6	7.357	14,5
2002	4.669	56,1	1.132	13,6	2.521	30,3	8.321	16,3
2003	4.680	50,1	1.296	13,9	3.361	36,0	9.336	19,7
2004	4.500	46,4	1.460	15,0	3.745	38,6	9.704	21,1
2005	4.042	47,3	1.504	17,6	2.997	35,1	8.543	20,8
2006	3.727	46,2	1.350	16,7	2.992	37,1	8.069	20,9
2007	3.922	42,4	1.423	15,4	3.911	42,3	9.256	23,9

Bron: AD SEI, POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

VOOR MEER GEGEVENS

POD Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding, Sociale Economie en Grootstedenbeleid, Anspachlaan 1, 1000 Brussel, telefoon 02-509.84.43, fax 02-508.86.97, ocmw@mi-is.be, http://www.mi-is.be/.

2.2.4 *De Gewaarborgde Gezinsbijslag (GGB)*

De Gewaarborgde Gezinsbijslag is een restregeling die voorziet in kinderbijslag voor kinderen die hoofdzakelijk ten laste zijn van iemand van wie de bestaans-

middelen een bepaald grensbedrag niet overschrijden. In de jaren ’90 steeg het aantal gezinnen met recht op GGB ononderbroken. Sinds 2000 is de evolutie minder voorspelbaar. In 2004 zorgden een aantal technische veranderingen (een verbeterde informatiedoorstroming binnen de RKW: zie hiervoor De Boyser, 2005) mogelijk voor de uitgesproken daling. In 2006 kunnen we evenwel een forse stijging met 12,9% noteren, gevolgd door een even fikse daling in 2007 van 14,6%. In de 6.781 gezinnen die eind 2007 de Gewaarborgde Gezinsbijslag ontvingen, leven 13.886 rechtgevende kinderen.

GGB 1 – Aantal gezinnen dat Gewaarborgde Gezinsbijslag ontvangt, België, 1990-2007 (absolute cijfers en percentages per 31 december).

Jaar	*Aantal gezinnen*	*Aantal rechtgevende kinderen*	*Evolutie (%) aantal gezinnen*
1990	4.411	8.869	–
1995	6.861	13.848	–
2000	7.034	14.653	–
2002	7.308	15.080	+9,5
2003	7.649	15.538	+4,7
2004	7.008	14.398	-8,4
2005	7.087	14.600	+1,1
2006	7.998	16.258	+12,9
2007	6.781	13.886	-14,6

Bron: Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers.

GGB2 – Aantal gezinnen van buitenlandse nationaliteit dat Gewaarborgde Gezinsbijlage ontvangt, België, 2007.

	Aantal rechthebbenden		*Aantal rechtgevende kinderen*
	AC	*In %*	
Servië en Montenegro	226	6,8	608
Marokko	154	4,6	278
Turkije	95	2,8	195
Frankrijk	131	3,9	264
Roemenië	79	2,4	191
Italië	51	1,5	84
Portugal	29	0,9	52
Polen	35	1,0	51
Nederland	58	1,7	118
Politieke vluchtelingen	828	24,7	1.858
Andere landen	1.661	49,6	41.750
Totaal buitenlandse nationaliteiten	3.347	100,0	7.117
Totaal GGB	6.781[1]	–	13.886

1. Een rechthebbende is de persoon die het recht op kinderbijslag opent. Eenzelfde rechthebbende kan echter die hoedanigheid hebben voor kinderen uit verschillende bijslagtrekkende gezinnen. Vandaar het verschil tussen het ‘aantal rechthebbenden’ (GGB2) en het ‘aantal gezinnen’ (GGB1) voor het jaar 2005.

Bron: Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers.

Uit de statistieken van de RKW 2007 over de werknemers van vreemde nationaliteit die met hun gezin in België verblijven, blijkt dat er 3.347 gezinnen de Gewaarborgde Gezinsbijlage ontvangen, voor een totaal van 7.117 kinderen. Qua statuut vormen de politieke vluchtelingen de grootste groep (25%), qua nationaliteit de Serviërs en Montenegrijnen (7%). De nasleep van de burgeroorlog in ex-Joegoslavië en het conflict in Kosovo zijn hiervan de voornaamste oorzaken.

VOOR MEER GEGEVENS

Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers (RKW), Trierstraat 70, 1000 Brussel, telefoon 02-237.23.40, fax 02-237.23.09, info.bemiddeling@rkw-onafts.fgov.be, http://www. rkw.be/.

2.2.5 *Het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) – Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO)*

De *Inkomensgarantie voor Ouderen* (IGO) wordt sinds 1 juni 2001 toegekend aan (een groot deel van) de voormalig gerechtigden op een *Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden* (GIB) wanneer de regeling van de IGO gunstiger is voor de betrokkene. De anderen blijven het GIB ontvangen. De tijdsreeksen van de IGO moeten daarom samen met de tabellen van het GIB worden bekeken.

Per 1 januari 2008 waren er in het totaal 76.741 ontvangers van de IGO en kregen nog 14.468 ouderen het GIB. In totaal waren er 91.209 uitkeringstrekkenden in de oude of nieuwe regeling samen. Dit betekent een stijging van bijna 3% (plus 2.579 ontvangers) in vergelijking met januari 2007. De dalende trent van de jaren ’90 lijkt hiermee gestopt. Van de GIB-ontvangers is acht op tien (80,2%) vrouw; van de IGO-ontvangers is dit bijna zeven op tien (tabellen *GIB/IGO 1a* en *1b*).

GIB/IGO 1a – Evolutie van het aantal ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en van het totaal aantal pensioenontvangers, België, 1990-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Jaar	*Totaal aantal pensioenontvangers*	*Aantal ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden*					
		Mannen		*Vrouwen*		*Totaal*	
		AC	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*[1]
1990	1.561.151	29.061	27,6	76.155	72,4	105.216	6,7
1995	1.679.148	29.421	27,6	77.222	72,4	106.643	6,4
2000	1.743.657	26.186	27,9	67.576	72,1	93.762	5,4
2002[2]	1.727.153	7.004	23,7	22.494	76,3	29.498	1,7
2003	1.732.724	6.325	23,4	20.759	76,6	27.084	1,6
2004	1.727.273	5.602	22,9	18.864	77,1	24.466	1,4
2005	1.736.238	4.862	22,3	16.956	77,7	21.818	1,3
2006	1.747.111	3.780	21,1	14.166	78,9	17.946	1,0
2007	1.753.025	3.326	20,5	12.899	79,5	16.225	0,9
2008	1.571.146	2.800	19,8	11.312	80,2	14.468	0,9

1. Totaal aantal ontvangers van het GIB in verhouding tot het totaal aantal pensioenontvangers.
2. Overgang naar de Inkomensgarantie voor Ouderen, zie ook tabel *GIB/IGO 1b*.

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

GIB/IGO 1b – Evolutie van het aantal ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen en van het totaal aantal pensioenontvangers, België, 2002-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Jaar	*Totaal aantal pensioenontvangers*	*Aantal ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen*					
		Mannen		*Vrouwen*		*Totaal*	
		AC	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*[1]
2002	1.727.153	19.848	27,9	51.268	72,1	71.116	4,1
2003	1.732.724	21.454	29,3	51.681	70,7	73.135	4,2
2004	1.727.273	21.790	30,2	50.326	69,8	72.116	4,2
2005	1.736.238	22.015	31,3	48.277	68,7	70.292	4,0
2006	1.747.111	22.516	32,0	47.949	68,0	70.465	4,0
2007	1.753.025	23.561	32,5	48.844	67,5	72.405	4,1
2008	1.571.146	24.495	32,8	50.168	67,2	76.741	4,8

1. Totaal aantal ontvangers van de IGO in verhouding tot het totaal aantal pensioenontvangers.

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

Voor 26,1% van de ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen ligt het bedrag van de uitkering lager dan € 125 (tabel *GIB/IGO 2*). Hun aandeel is sterk gedaald de voorbije jaren. In de hoogste categorie zijn meer dan 30% (32,5%) van de IGO-ontvangers gerechtigd op een uitkering hoger dan € 375. Deze categorie vertegenwoordigt het merendeel van alle uitkeringsgerechtigden. Het aantal ontvangers in de laagste schijf van het GIB (tot € 124,99) daalde tot 17,8% in 2008, wat samenhangt met de geleidelijke overschakeling op de Inkomensgarantie voor Ouderen. Op het GIB bleven voornamelijk mensen een beroep doen voor wie de regeling van het GIB gunstiger is dan die van de IGO.

GIB/IGO 2 – Ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en de Inkomensgarantie voor Ouderen volgens de omvang van het maandbedrag (€), België, 2002-2008 (percentages per 1 januari).

	€ 0,01-124,99		*€ 125-249,99*		*€ 250-374,99*		*€ 375 en +*	
	GIB	*IGO*	*GIB*	*IGO*	*GIB*	*IGO*	*GIB*	*IGO*
2002	33,4	52,6	19,8	20,1	14,6	11,2	32,2	16,1
2003	30,9	52,0	19,9	20,6	15,1	11,2	34,1	16,2
2004	29,7	49,2	19,5	21,2	14,9	11,3	35,9	18,3
2005	27,4	44,8	19,4	22,4	15,3	12,1	37,8	20,8
2006	19,4	41,5	20,8	23,1	16,9	12,6	42,9	22,8
2007	18,3	–	20,6	–	17,0	–	44,1	–
2008	17,8	26,1	19,7	25,0	17,1	16,3	45,3	32,5

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

In de regeling rond het GIB en de IGO vormen alleenstaande en alleenwonende vrouwen het merendeel van de ontvangers (tabel *GIB/IGO 3a* en *3b*). In de re-

geling van het GIB zijn negen op tien van de vrouwelijke ontvangers alleenstaand, in het IGO is de verhouding acht op tien. Bij de mannelijke ontvangers is zes op tien van de GIB-ontvangers alleenstaand en bij de IGO is dat ongeveer één op twee.

GIB/IGO 3a – Ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden naar categorie en geslacht, België, 2007-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

	2007		*2008*	
Categorie	*AC*	*%*	*AC*	*%*
1. Mannen				
a. Gehuwd, rustpensioen 'gezin'	1.240	7,6	1.071	7,4
b. Gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	192	1,2	161	1,1
c. Niet-gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	1.845	11,4	1.623	11,2
d. Rust- en overlevingspensioen (gedeelte rust)	49	0,3	42	0,3
2. Vrouwen				
a. Gehuwd, rustpensioen 'gezin'	92	0,6	77	0,5
b. Gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	535	3,3	453	3,1
c. Niet-gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	11.030	68,0	9.990	69,0
d. Rust- en overlevingspensioen (gedeelte rust)	1.242	7,7	1.051	7,3
Totaal	16.225	100,0	14.468	100,0

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

GIB/IGO 3b – Ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen naar categorie en geslacht, België, 2007-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

	2007		*2008*	
Categorie	*AC*	*%*	*AC*	*%*
1. Mannen				
a. Zij die hun hoofdverblijfplaats delen met andere personen	12.765	17,6	13.219	17,2
b. Zij die hun hoofdverblijfplaats niet delen met andere personen	10.796	14,9	11.981	15,6
2. Vrouwen				
a. Zij die hun hoofdverblijfplaats delen met andere personen	11.867	16,4	11.036	14,4
b. Zij die hun hoofdverblijfplaats niet delen met andere personen	36.977	51,1	40.505	52,8
Totaal	72.405	100,0	76.741	100,0

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

Begin 2008 is bijna de helft (42%) van de GIB-ontvangers ouder dan 80 jaar; bij de vrouwelijke ontvangers is dit 44% (tegenover 35% bij de mannen). Bij de IGO-ontvangers ligt dit percentage wat lager: 31% voor de totale populatie (32% bij de vrouwen; 28% bij de mannen) (tabel *GIB/IGO 4*).

GIB/IGO 4 – Percentage ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en de Inkomensgarantie voor Ouderen naar leeftijd en geslacht, België, 2008 (per 1 januari).

Leeftijd	*Mannen*		*Vrouwen*		*Totaal*	
	GIB	*IGO*	*GIB*	*IGO*	*GIB*	*IGO*
64	0	0,6	0,1	4,2	0,1	3,0
65-69	0	25,6	1,2	20,9	0,9	22,5
70-74	21,0	23,5	23,7	21,2	23,1	21,9
75-79	37,5	22,6	25,8	21,4	28,2	21,8
80-84	24,3	16,8	23,8	17,4	23,9	17,2
85-89	12,5	8,1	15,8	9,5	15,1	9,1
90-94	3,3	2,2	6,2	3,7	5,6	3,2
95-99	0	0,6	3,0	1,4	2,6	1,1
100 en ouder	0,2	0,1	0,5	0,2	0,4	0,2
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

VOOR MEER GEGEVENS

Rijksdienst voor Pensioenen (RVP), Zuidertoren, 1060 Brussel, telefoon 02-529.30.02, info@rvponp.fgov.be , http://www.rvponp.fgov.be/.

2.2.6 *Tegemoetkomingen aan Personen met een Handicap (PH)*

PH 1 – Evolutie van het aantal ontvangers van een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap, België, 1990, 1995, 2000-2007 (absolute cijfers en percentages per 31 december).

Jaar	*Totaal aantal ontvangers*[1]	*Index (1990 = 100)*	*Aantal 'bejaarde' ontvangers*[2]	*Aandeel 'bejaarde' ontvangers in totaal aantal ontvangers*
1990	166.405	100,0	77.207	46,4
1995	201.007	120,8	88.703	44,1
2000	213.511	128,3	94.590	44,3
2002	217.595	130,8	93.650	43,0
2003	231.670	139,2	100.723	43,5
2004	251.231	151,0	117.492	46,8
2005	258.278	155,2	121.536	47,1
2006	264.594	159,0	127.220	48,1
2007	272.358	163,7	132.673	48,7

1. Alle ontvangers van een tegemoetkoming, zowel diegenen die een tegemoetkoming ontvangen via het ministerie van Financiën, als diegenen die een tegemoetkoming ontvangen betaald door de Rijksdienst voor Pensioenen.
2. De benaming 'bejaarde' heeft in deze statistiek niet zozeer betrekking op de leeftijdscategorie als wel op het stelsel waarin men een uitkering ontvangt. De ontvangers van een Inkomensvervangende en/of Integratietegemoetkoming (= stelsel van de niet-bejaarden) blijven immers, in beginsel, in dit stelsel ongeacht de leeftijd (tenzij, na een aanvraag om herziening, de toekenning van een Tegemoetkoming Hulp aan Bejaarden voordeliger blijkt). Begin 2008 behoorden 25.120 +65-jarigen tot het stelsel van de niet-bejaarden.

Bron: DG Personen met een Handicap en eigen berekeningen.

Eind december 2007 waren er 272.358 ontvangers van een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap (tabel *PH 1*). De laatste jaren nam het aantal ontvangers voortdurend toe; in vergelijking met 1990 is er een stijging met

64%. Van de uitkeringstrekkenden ontvangt bijna 48,7% een tegemoetkoming in het stelsel van de 'bejaarden'.

Een aantal mensen blijft ook na het bereiken van de leeftijd van 65 jaar een uitkering ontvangen in het stelsel van de niet-bejaarden. Kijken we naar de verdeling naar leeftijd (tabel *PH 2*), dan zien we dat in werkelijkheid meer dan de helft (57,2%) van de ontvangers van een tegemoetkoming ouder dan 65 jaar is. Meer dan een vierde (30,8%) van de ontvangers is ouder dan 80 jaar (of nog: meer dan de helft van de bejaarde rechthebbenden zijn ouder dan 80 jaar).

PH 2 – Evolutie van het aantal ontvangers van een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap naar leeftijd, België, 1990, 1995, 2000, 2002-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Jaar	*Totaal aantal ontvangers*[1]	*Aandeel 65 jaar en +*	*Aandeel 80 jaar en +*	*Aandeel 80 jaar en + in aantal 65 jaar en +*
1990	149.461	41,9	16,0	38,3
1995	197.734	50,9	24,0	47,2
2000	209.943	53,2	25,3	47,7
2002	214.741	54,1	23,0	42,5
2003	218.093	53,6	23,3	43,5
2004	223.999	52,1	25,4	48,6
2005	243.657	55,5	27,9	50,2
2006	250.915	55,7	28,3	50,8
2007	258.869	56,7	29,8	52,6
2008	267.408	57,2	30,8	53,8

Bron: DG Personen met een handicap en eigen berekeningen.

PH 3 – Evolutie van het aantal ontvangers van een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap naar leeftijd en geslacht (*), België, 2001-2008 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Jaar	*< 65 jaar*		*65-79 jaar*		*80 jaar en +*	
	Man	*Vrouw*	*Man*	*Vrouw*	*Man*	*Vrouw*
2001	63,4	40,8	24,3	27,4	12,3	31,8
2002	62,9	40,1	24,6	27,4	12,5	32,5
2003	63,0	40,0	24,4	27,6	12,6	32,4
2004	61,9	38,8	24,9	28,0	13,2	33,2
2005	58,8	35,7	26,0	28,8	15,2	35,5
2006	58,5	35,3	25,7	28,5	15,8	36,2
2007	57,5	34,4	25,5	27,8	17,0	37,8
2008	57,1	34,0	25,0	27,2	17,8	38,9

* Voor de uitkeringen uitbetaald door de RVP is geen opdeling naar geslacht voorhanden.

Bron: DG Personen met een Handicap en eigen berekeningen.

Kijken we naar de verdeling naar leeftijd en geslacht (tabel *PH 3*), dan stellen we vast dat meer dan een derde (38,9%) van de vrouwelijke ontvangers ouder is dan 80 jaar, tegenover slechts 17,8% van de mannelijke ontvangers; dit weerspiegelt de bevolkingspyramide. Zes op tien (57,1%) mannelijke ontvangers zijn jonger dan 65, tegenover een op drie (34,0%) van de vrouwen. In de leef-

tijdscategorie 65 tot en met 79 jaar vinden we zowel bij mannen (25,0%) als bij vrouwen (27,2%) ongeveer een kwart van de ontvangers terug.

VOOR MEER GEGEVENS

DG Personen met een Handicap, Zwarte Lievevrouwstraat 3c, 1000 Brussel, telefoon 02-507.87.99, fax 02-509.81.85, handiN@minsoc.fed.be, http://handicap.fgov.be/.

2.3 **Inkomensverdeling en -ongelijkheid**

2.3.1 *Inkomensverdeling*

Een blik op de verdeling van het totaal belastbaar netto-inkomen over de bevolking in 2004 (tabel *IK 1*) maakt duidelijk dat de 10% armsten daarvan 0,7% ontvangen en de 10% rijksten 31,5%. Na herverdeling door belasting stijgt het aandeel van de 10% armsten tot 0,9% en daalt dat van de 10% rijksten naar 27,1%. Het gemiddeld netto-belastbaar inkomen van het armste deciel van de bevolking bedraagt € 1.727 terwijl dit bij het rijkste deciel € 75.446 bedraagt. Noteer hierbij dat de échte armsten niet in de fiscale statistieken zijn opgenomen, wegens een te laag en dus niet belastbaar inkomen.

IK 1 – Decielenverdeling van het totaal belastbaar netto-inkomen, de overeenstemmende totale belasting en analyse van de componenten van het gezamenlijk belastbaar inkomen, gegevens betreffende de inkomens van het jaar 2004, België.

Decielen	*Aandeel in netto-belastbaar inkomen*	*Aandeel in totale belasting*	*Aandeel in netto-inkomen*	*Gemiddeld netto-belastbaar inkomen (in €)*	*Gemiddelde belastingdruk*
1	0,7	0,0	0,9	1.727	0,0
2	3,3	0,2	4,2	7.853	1,5
3	4,5	0,4	5,8	10.885	2,3
4	5,6	1,9	6,7	13.373	7,9
5	6,9	3,7	7,8	16.454	12,5
6	8,3	6,4	8,9	19.948	17,9
7	10,0	9,1	10,3	23.983	21,2
8	12,5	13,0	12,3	29.959	24,3
9	16,8	19,7	15,9	40.218	27,5
10	31,5	45,6	27,1	75.446	33,9

Bron: AD SEI, *Levensstandaard* en eigen berekeningen.

Kijken we naar de evolutie van het aandeel van de verschillende decielen in het netto-belastbaar inkomen (tabel *IK 2*), dan zien we het aandeel van de 30% armsten sinds begin jaren ’90 stelselmatig afnemen en het aandeel van de 10% rijksten stijgen.

De fiscale statistieken geven maar een gedeeltelijk beeld van de werkelijke welvaart van een gezin. Ze beperken zich tot (een deel van) de ‘flow’ en geven geen informatie over de ‘stock’, het (roerende en onroerende) gezinsvermogen.

Recente gegevens over dit gezinsvermogen zijn niet beschikbaar, maar een studie van Rademaekers en Vuchelen uit 1998 (zie OASeS-website bij 'cijfers') wees erop dat in 1994 de 30% armsten beschikten over 5,6% van het vermogen. De 10% rijksten bezitten nagenoeg de helft (49,6%) van het totale vermogen.

IK 2 – De evolutie van het procentuele aandeel van de laagste decielen in het netto-belastbaar inkomen, België, 1990-2004.

Jaar	*1ste deciel*	*2de deciel*	*3de deciel*	*totaal 1 + 2 + 3*	*10de deciel*
1990	1,5	4,2	5,5	11,2	27,3
1995	1,8	4,1	5,3	11,2	27,7
1997	1,8	4,0	5,2	11,0	28,4
1998	1,7	4,0	5,1	10,8	28,7
1999	1,7	3,9	5,0	10,6	29,3
2000	1,7	4,0	5,1	10,8	29,2
2001	1,6	3,9	4,9	10,4	30,0
2002	1,3	3,7	4,8	9,8	30,2
2003	1,1	3,6	4,7	9,4	30,5
2004	0,7	3,3	4,5	8,5	31,5

Bron: Eigen berekeningen op basis van NIS, *Financiële Statistieken* (1990-1997) en AD SEI, *Levensstandaard* (1998-2004).

2.3.2 *Inkomensongelijkheid*

IK 3 – Evolutie van de inkomensongelijkheid voor en na belasting volgens Gini-coëfficiënt, België per gewest, 1990-2004.

	Vlaams Gewest		*Waals Gewest*		*Brussels HG*		*België*	
	Voor	*Na*	*Voor*	*Na*	*Voor*	*Na*	*Voor*	*Na*
1990	0,359	0,296	0,358	0,294	0,389	0,318	0,362	0,297
1995	0,362	0,296	0,362	0,294	0,387	0,312	0,365	0,297
1997	0,371	0,304	0,369	0,300	0,395	0,319	0,373	0,304
1998	0,374	0,306	0,373	0,304	0,400	0,323	0,376	0,308
1999	0,380	0,311	0,382	0,310	0,404	0,326	0,383	0,312
2000	0,380	0,308	0,378	0,305	0,400	0,321	0,381	0,309
2001	0,390	0,318	0,387	0,315	0,412	0,333	0,392	0,319
2002	0,396	0,328	0,396	0,327	0,415	0,338	0,399	0,329
2003	0,409	0,343	0,399	0,333	0,418	0,343	0,407	0,340
2004	0,422	0,359	0,423	0,361	0,446	0,373	0,426	0,362

Bron: NIS, *Financiële statistieken*, geciteerd in: Deleeck, 2001: 309 (1990-1997) en eigen berekeningen op basis van AD SEI, *Levensstandaard* (1998-2004).

Een vaak gehanteerde maatstaf voor inkomensongelijkheid is de Gini-coëfficiënt. Bij totaal gelijke inkomensverdeling krijgt deze de waarde 0: iedereen beschikt over een gelijk inkomen. Omgekeerd krijgt men bij totaal ongelijke inkomensverdeling – waar het gehele inkomen in handen is van één persoon – de waarde 1. De gegevens in tabel *IK 3* tonen aan dat er globaal genomen sinds

1990 een toename van de inkomensongelijkheid is op basis van de fiscale statistieken. Na belasting zijn de inkomens uiteraard gelijker verdeeld over de bevolking dan ervoor. In 2004 zien we een verschuiving: zowel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest als in het Waals Gewest zijn de inkomens ongelijker verdeeld dan in het Vlaams Gewest, terwijl het Vlaams Gewest in de jaren voordien een ongelijker verdeling kende dan het Waals Gewest.

VOOR MEER GEGEVENS

Nationale Bank van België (NBB), de Berlaimontlaan 14, 1000 Brussel, telefoon 02-221.21.11, fax 02-221.31.00, info@nbb.be, http://www.nbb.be/.

FOD Economie, KMO, Middenstand en Energie – Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (AD SEI), Vooruitgangstraat 50, 1210 Brussel, telefoon 02-277.55.03, fax 02-277.55.19, info.stat@economie.fgov.be, http://statbel.fgov.be/.

2.3.3 *Bestedingen*

Gegevens van de Huishoudbudgetenquête geven een zicht op de bestedingen van verschillende inkomensgroepen. Tot 2005 werden deze gegevens bekeken per inkomensdeciel, maar om de betrouwbaarheid van de gegevens te verhogen, opteert men nu voor inkomenskwartielen. Als we kijken naar de uitgavenbronnen per inkomenskwartiel, (tabel *IK 4*) dan zien we dat in het laagste kwartiel het grootste deel naar huisvesting gaat (35,8%), naar voeding, tabak en drank (16,8%) en naar 'andere goederen en diensten' (16,8%). Hoe hoger op de inkomensladder, hoe kleiner het deel van het huishoudbudget dat gaat naar huisvesting en hoe meer wordt besteed aan 'andere goederen en diensten' (zoals lichaamsverzorging, reizen, juwelen, restaurantbezoek) (21,3% in kwartiel 4) en aan vervoer en communicatie (18,0%).

IK 4 – Aandeel van de verschillende uitgavenbronnen in de totale uitgave per inkomenskwartiel (%), België, 2006.

Benaming	*Kwartiel 1*	*Kwartiel 2*	*Kwartiel 3*	*Kwartiel 4*
Voeding, dranken, tabak	16,8	15,8	16,8	15,2
Kleding, schoeisel	2,6	3,9	4,5	5,4
Woonadres of tweede woning	35,8	28,0	23,7	20,4
Meubelen, huishoudtoestellen	4,7	5,8	6,2	6,7
Gezondheid	6,0	6,0	4,9	4,2
Vervoer en communicatie	10,5	14,8	16,5	18,0
Cultuur, ontspanning, onderwijs	6,8	7,8	8,2	8,8
Andere goederen en diensten	16,8	17,8	19,3	21,3

Bron: AD SEI, Huishoudbudgetenquête 2006.

Tabel *IK 5* laat het aandeel zien dat de verschillende inkomenskwartielen hebben in de totale uitgaven per bestedingsbron. Immers, niet alleen het aandeel van de uitgavenposten binnen de portefeuille van de verschillende inkomensklassen is van belang; het is ook belangrijk hoe groot die uitgaven per inkomenskwartiel zijn. Zo merken we dat, hoewel bij de laagste inkomenscategorieën een groter deel van hun uitgaven naar 'andere goederen en diensten' gaat, de hoogste klassen in reële termen hier meer aan besteden (vergelijk het hoogste met het laagste inkomenskwartiel: 41,8% versus 11,9% in het totaal van de uitgavenpost andere goederen en diensten; dat is bijna viermaal zoveel). Dit geldt nog meer voor uitgavenposten zoals kleding (hier geeft de hoogste inkomensklasse meer dan vijfmaal zoveel uit als de laagste), vervoer en communicatie (bijna vijfmaal zoveel) en meubelen en huishoudtoestellen (viermaal zoveel). Andere uitgavenposten zijn minder 'inkomenselastisch', zoals huisvesting (hier geeft de hoogste inkomensklasse nog niet het dubbele uit van de laagste) en gezondheid.

IK 5 – Aandeel van de verschillende inkomenskwartielen in de totale uitgaven per uitgavenbron (%), België, 2006.

Benaming	*Kwartiel 1*	*Kwartiel 2*	*Kwartiel 3*	*Kwartiel 4*
Voeding, dranken, tabak	14,5	20,3	29,0	36,2
Kleding, schoeisel	8,0	17,9	28,0	46,1
Woonadres of tweede woning	19,7	23,0	26,2	31,1
Meubelen, huishoudtoestellen	10,6	19,6	27,8	41,9
Gezondheid	16,6	24,6	27,0	31,8
Vervoer en communicatie	9,1	19,1	28,7	43,2
Cultuur, ontspanning, onderwijs	11,5	19,7	27,7	41,2
Andere goederen en diensten	11,9	18,9	27,4	41,8

Bron: AD SEI, Huishoudbudgetenquête 2006.

3. Schulden

Het totale bedrag dat in omloop is voor kredietovereenkomsten en voor het totaal aantal uitstaande saldi bleef ook in 2007 verder stijgen (tabel *S 1*). De totaal uitstaande schuld bedroeg eind 2007 € 18.137 miljoen. Ook het aantal mensen dat in gebreke blijft voor afbetaling steeg opnieuw, tot 248.448. Dat is een toename van 7%, maar er is wel een terugval in vergelijking met de eerste helft van 2007. De totale waarde van de onbetaalde schuldvorderingen steeg dit jaar, voor het eerst sinds 2004. Het is nu € 652 miljoen, een toename met 17% in vergelijking met eind 2006.

S 1 – Overzicht van de uitstaande saldi en van de in gebreke blijvende schuldenaars om het halfjaar, België, 1995, 2000-2007.[1]

Datum	*Aantal uitstaande saldi*	*Krediet in omloop (in €)*	*Aantal in gebreke zijnde schuldenaars*	*Totale waarde onbetaalde schuldvorderingen (in €)*
1995/1	3.706.486	9.387.774.610	145.103	385.204.525
1995/2	3.772.768	9.319.846.182	154.844	392.700.279
2000/1	4.271.602	12.666.184.343	198.955	602.380.422
2000/2	4.335.323	12.739.607.173	204.813	594.009.504
2002/1	4.672.901	13.455.903.105	223.815	589.174.372
2002/2	4.759.491	13.504.765.816	212.091	572.293.563
2003/1	4.807.882	13.714.186.441	215.095	581.593.187
2003/2	4.858.306	13.722.123.655	212.099	627.174.269
2004/1	4.929.676	14.078.084.444	228.912	620.556.789
2004/2	4.941.677	14.134.921.923	231.851	615.040.517
2005/1	5.500.413	14.656.060.610	231.549	615.862.515
2005/2	5.509.826	14.811.328.781	227.979	568.648.371
2006/1	5.800.505	15.913.731.713	232.975	584.774.924
2006/2	5.805.696	16.313.200.000	232.295	556.900.000
2007/1	5.842.065	17.525.954.686	264.623	601.645.102
2007/2	5.987.525	18.137.132.971	248.448	652.187.954

1. De statistiek bevat kredietovereenkomsten ingevolge (1) persoonlijke leningen, (2) verkopen op afbetaling, (3) financieringshuur en (4) kredietopeningen. Het gedetailleerd overzicht voor 2007/2 bevindt zich in tabel *S 2*.

Bron: AD SEI, Financiën – Consumptiekrediet.

Voor de tweede helft van het jaar 2007 kan men uit tabel *S 2* afleiden dat kredietopeningen goed zijn voor ruim twee derde (68%) van het aantal uitstaande contracten; voor een vijfde (21%) gaat het om leningen op afbetaling en voor een tiende (10%) om verkopen op afbetaling. Het grootste deel van de totale waarde van de contracten staat op rekening van de leningen op afbetaling (71%) en de kredietopeningen (23%).

De in gebreke blijvende schuldenaars hebben vooral uitstaande saldi van kredietopeningen (27,6%), leningen (32,5%) en verkopen (49,7%) op afbetaling. Hoewel het aantal uitstaande contracten voor verkopen op afbetaling (en de totale waarde ervan) slechts een tiende van de contracten inneemt, vormen zij voor een sterk groeiend aandeel van de in gebreke blijvende schuldenaars een schuldenpost.

Bekijken we het totale bedrag van de onbetaalde schuldvorderingen, dan zien we dat leningen op afbetaling de grootste hap uit het bedrag nemen (73,7%); de kredietopeningen nemen iets minder dan een kwart (21,5%) voor hun rekening. Ook het gemiddelde verschuldigde bedrag ligt bij de leningen op afbetaling veel hoger dan bij de andere schuldbronnen (bij leningen op afbetaling gaat het ook om grotere aankopen, zoals de aanschaf van een huis of wagen).

S 2 – Overzicht van de uitstaande saldi en van de in gebreke blijvende schuldenaars, België, tweede halfjaar 2007.

	Aantal uitstaande contracten	*In waarde (in €)*	*Aantal in gebreke blijvende schuldenaars*		*Totale waarde onbetaalde schuldvorderingen (in €)*	
			AC	%	AC	%
1. Leningen op afbetaling	1.280.911	12.972.461.528	80.665	32,5	480.402.889	73,7
2. Verkopen op afbetaling	614.118	1.776.540.938	98.735	39,7	30.458.740	4,8
3. Financieringshuur	12.416	38.382.012	428	0,2	1.239.213	0,2
4. Kredietopeningen	4.080.080	3.349.747.893	68.620	27,6	140.087.112	21,5
Totaal	**5.987.525**	**18.137.132.371**	**248.448**	**100,0**	**652.187.954**	**100,0**

Bron: AD SEI, Financiën – Consumptiekrediet.

Bij de Centrale voor Kredieten aan Particulieren stonden er halfweg 2008 in totaal 340.066 personen geregistreerd met een problematisch consumenten- en/of hypothecair krediet (tabel *S 3*). Sinds het begin van de jaren ’90 tot 2002 steeg het aantal registraties en het achterstallig te betalen bedrag. De sterke daling van het aantal geregistreerde personen en contracten in 2003 heeft alles te maken met de nieuwe rol van de CKP en kent (zeker) deels een technische verklaring. Sinds de tweede helft van 2007 neemt het aantal geregistreerde personen alsook het totale achterstallige bedrag weer toe.

S 3 – Aantal geregistreerde personen en contracten bij de *Centrale voor Kredieten aan Particulieren*, België, 1995-2008.

Jaar	*Geregistreerde personen*	*Geregistreerde contracten*		*Geregistreerde en niet-geregulariseerde contracten*		*Achterstallig of eisbaar bedrag van de geregistreerde en niet-geregistreerde contracten (duizenden euro's)*	
	Consumenten- & hypothecair krediet	*Consumenten-krediet*	*Hypothecair krediet*	*Consumenten-krediet*	*Hypothecair krediet*	*Consumenten-krediet*	*Hypothecair krediet*
1995	352.335	395.889	34.512	311.030	22.676	881.338	331.111
2000	385.465	476.326	41.364	401.262	30.479	1.271.779	492.833
2001	397.451	497.587	43.749	423.672	32.509	1.244.815	600.775
2002	402.589	506.500	45.530	428.396	33.127	1.248.116	641.725
2003	353.520	461.930	45.215	413.944	33.460	1.254.210	722.124
2004	349.665	464.172	43.867	404.518	30.517	1.259.273	679.237
2005	343.020	459.064	42.038	399.259	28.191	1.234.699	607.691
2006	337.755	451.765	40.412	388.719	26.001	1.199.571	568.800
2007	338.933	452.852	38.056	386.996	24.368	1.238.594	538.316
6/2008	340.066	453.853	37.676	387.579	24.526	1.254.683	519.107

Bron: Nationale Bank van België, *Statistisch Tijdschrift*.

Sinds 2003 is de Vlaamse Reguleringsinstantie voor de Elektriciteits- en Gasmarkt, kortweg VREG, verantwoordelijk voor het verzamelen van statistieken met betrekking tot de sociale openbaredienstverplichtingen in de elektriciteits – en aardgasmarkt. Jaarlijks publiceert de VREG een rapport met statistieken over huishoudelijke afnemers in het kader van de wettelijke procedures voor wanbetaling.

Op 1 januari 2007 waren er in Vlaanderen 19.912 budgetmeters en 2.019 stroombegrenzers in werking (tabel *S 4*). Tijdens dat jaar werden er 12.948 budgetmeters ingeschakeld en 6.229 uitgeschakeld, zodat het aantal geplaatste en ingeschakelde budgetmeters op het einde van het jaar was opgelopen tot 26.631. Ook in 2006 werden 1.478 stroombegrenzers geplaatst en 1.038 uitgeschakeld (standaard wordt een budgetmeter geplaatst en enkel in uitzonderingssituaties gaat men nog over tot de plaatsing van een stroombegrenzer).

In de loop van 2007 werden 1.022 huishoudens afgesloten van het elektriciteitsnet en 1.222 van de aardgasvoorzieningen. Eind 2007 konden 488 huishoudens in Vlaanderen geen beroep meer doen op de elektriciteitsvoorzieningen. Voor aardgas waren 823 huishoudens afgesloten.

S 4 – Betalingsproblemen en schorsingen bij de levering van gas en elektriciteit, Vlaanderen, 2007.

Elektriciteit	*2007*
1. Totaal aantal geplaatste ingeschakelde budgetmeters (1 januari)	25.405
2. Aantal geplaatste of opnieuw ingeschakelde budgetmeters, incl. verhuis afnemer	16.521
3. Aantal uitgeschakelde budgetmeters, incl. verhuis afnemer	7.626
4. Totaal aantal geplaatste ingeschakelde budgetmeters (31 december)	24.300
5. Totaal aantal geplaatste ingeschakelde stroombegrenzers (1 januari)	3.732
6. Aantal nieuw geplaatste stroombegrenzers	2.335
7. Aantal uitgeschakelde stroombegrenzers, incl. verhuis afnemer	2.643
8. Totaal aantal geplaatste ingeschakelde stroombegrenzers (31 december)	3.421
9. Aantal afgesloten huishoudelijke afnemers (1 januari)	410
10. Aantal afgesloten huishoudelijke afnemers	1.022
11. Aantal heraangesloten huishoudelijke afnemers	1.259
12. Aantal afgesloten huishoudelijke afnemers (31 december)	596
Gas	*2007*
1. Aantal afgesloten huishoudelijke afnemers (1 januari)	823
2. Aantal afgesloten huishoudelijke afnemers	3.335
3. Aantal heraangesloten huishoudelijke afnemers	2.130
4. Aantal afgesloten huishoudelijke afnemers (31 december)	2.028

Bron: Vlaamse Reguleringsinstantie voor de Elektriciteits- en Gasmarkt (2008).

In Wallonië (tabel *S 5*) vormt het consumentenkrediet de voornaamste schuldbron, met als opvallende tweede de overheid. De overige schuldbronnen zijn voornamelijk verbonden met basisbehoeften. Het gemiddeld verschuldigde bedrag per huishouden is naar schuldbron het grootst voor het consumentenkrediet, maar de laatste jaren stijgt vooral bij huurschulden het gemiddeld verschuldigd bedrag per huishouden.

S 5 – Schulden naar soort[1] in Wallonië, 2001-2005.

Aard van de schuld	*Frequentie (%)*			*Gemiddeld bedrag per huishouden (€)*		
	2001	*2003*	*2005*	*2001*	*2003*	*2005*
Consumentenkrediet	77,8	76,4	63,2	15.024	13.552	nb
Belastingschulden	69,3	73,0	71,8	2.228	2.973	2.135
Gezondheidszorg	50,5	51,2	58,0	962	1.045	1.067
Gas en elektriciteit	40,0	38,7	47,9	737	848	871,6
Telefoon	43,3	36,0	38,7	594	747	693
Huurschulden	26,8	23,0	22,3	1.890	1.953	2.044
Private schulden	9,3	8,0	5,5	3.209	4.463	3.805
Water	21,4	24,0	25,3	342	321	498
Alimentatie	2,6	2,2	2,3	1.102	2.045	1.271
Verzekeringen	24,7	21,4	22,8	714	707	548

1. Het hypothecair krediet niet inbegrepen.

Bron: l'Observatoire du Crédit et de l'Endettement, 2002, 2004, 2006.

VOOR MEER GEGEVENS

Nationale Bank van België – Centrale voor Kredieten aan Particulieren, de Berlaimontlaan 14, 1000 Brussel, telefoon 02-221.30.06, fax 02-221.31.00, cr@nbb.be.

L'Observatoire du Crédit et de l'Endettement – Château de Cartier, Place Albert 1er 38, 6030 Marchienne-au-Pont, telefoon 071-33.12.59, info@observatoire-credit.be, http://www.observatoire-credit.be/.

Vlaamse Reguleringsinstantie voor de Elektriciteits- en Gasmarkt (VREG), Graaf de Ferrarisgebouw, Koning Albert-II-Laan 20 (bus 19), 1000 Brussel, telefoon 02-553.13.53, fax 02-553.13.50, info@vreg.be, http://www.vreg.be/.

Vlaams Centrum Schuldbemiddeling, Paviljoenstraat 9, 1030 Brussel, telefoon 02-211.55.75, www.centrumschuldbemiddeling.be

4. Werkloosheid

De statistieken inzake werkloosheid ondergingen in januari 2006 een aantal hervormingen. Tot dan werd in hoofdzaak verwezen naar het aantal uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW's). Met de afschaffing van de stempelcontrole worden de gegevens geactualiseerd op basis van elektronische gegevensstromen en staat het aantal niet-werkende werkzoekenden (NWWZ) centraal: deze omvatten zowel de vroegere UVW's als de andere niet-werkende verplicht ingeschreven werkzoekenden (onder meer de jonge werknemers in wachttijd) en de niet-werkende vrij ingeschreven werkzoekenden.

Na een gestage daling van het aantal niet-werkende werkzoekenden (NWWZ) vanaf het midden van de jaren '90 en een stijging sinds november 2001, vermindert hun aantal sinds 2006 opnieuw (tabel *WL 1*). In 2008 werden er 10% minder geteld, het niveau van 2003. De tussentijdse stijging van de laatste jaren valt

deels te verklaren door een aantal wetswijzigingen, waardoor sinds juli 2002 (in het Vlaams Gewest pas effectief sinds augustus 2004) oudere werklozen terug in de statistieken van de werkzoekenden worden opgenomen. Sinds oktober 2004 worden ook PWA'ers met vrijstelling terug als werkzoekend geregistreerd. Op 1 juli 2008 waren er in België 477.580 NWWZ, van wie iets meer dan de helft (52%) vrouwen. In 1990 was deze verhouding nog 40% mannen versus 60% vrouwen.

WL 1 – Aantal niet-werkende werkzoekenden naar geslacht,[1] België, 1990-2008 (absolute cijfers en percentages).

Jaar	*Mannen*		*Vrouwen*		*Totaal*	*Evolutie totaal AC*
	AC	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*
1990	161.264	40,0	241.526	60,0	402.790	–
1995	259.605	43,5	337.268	56,5	596.872	–
2000	208.658	44,0	265.768	56,0	474.427	-6,5
2001	210.871	44,9	258.868	55,1	469.740	-1,0
2002	209.673	46,0	245.953	54,0	455.626	-3,0
2003	236.997	46,7	269.974	53,2	507.008	+11,3
2004	254.868	47,0	287.854	53,0	542.745	+7,0
2005	264.993	46,6	304.035	53,4	569.039	+4,8
2006	271.311	47,4	301.631	52,6	572.949	+0,7
2007	253.215	47,6	279.244	52,4	532.459	-7,1
2008	226.839	47,5	250.741	52,5	477.580	-10,3

1. Toestand eind juni.

Bron: Eigen berekeningen op basis van RVA, Directie Statistieken.

WL 2 – Evolutie van het aantal niet-werkende werkzoekenden, België en gewesten, 1990-2008 (absolute cijfers en percentages).[1]

Jaar	*Vlaams Gewest*		*Waals Gewest*		*Brussel HG*		*België*	
	AC	*Evolutie %*	*AC*	*Evolutie %*	*AC*	*Evolutie %*	*AC*	*Evolutie %*
1990	176.023	–	180.365	–	46.400	–	402.790	–
1995	267.848	–	254.431	–	74.594	–	596.873	–
2000	169.821	–	234.566	–	70.040	–	474.427	–
2001	169.651	-0,1	229.374	-2,2	70.715	+1,0	469.740	-1,0
2002	166.972	-1,5	226.932	-1,1	77.526	+9,6	491.481	+4,6
2003	207.806	+11,1	246.076	+8,4	84.259	+8,7	538.141	+9,5
2004	225.633	+8,6	260.658	+5,9	90.322	+7,2	576.612	+7,1
2005	235.344	+4,3	266.978	+2,4	94.075	+4,2	596.397	+3,4
2006	216.762	-7,9	274.400	+2,8	97.099	+3,2	588.261	-1,4
2007	180.396	-16,8	258.373	-5,8	93.672	-3,5	532.459	-9,5
2008[2]	167.265	-7,3	243.344	-6,2	91.422	-2,4	502.032	-5,7

1. Jaargemiddelde op basis van maandelijkse werkloosheidscijfers.
2. Toestand eind juni.

Bron: Eigen berekeningen op basis van de RVA, Directie Statistieken.

Hoewel het aantal NWWZ in de voorbije jaren vooral in het Vlaams Gewest sterk steeg, kwam aan deze trend een einde in 2006 (tabel *WL 2*). In 2007 daalde hun aantal met 36.366 personen of met 16,8% ten opzichte van 2006. Op basis van de gegevens van het eerste halfjaar 2008 lijkt deze trend zich voort te zetten: voorlopig daalt het aantal NWWZ in het Vlaams Gewest met 7%. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kent een daling van 2.250 personen of 2% ten opzichte van 2007. Eenzelfde beeld in het Waals Gewest dat in 2008 ook de dalende trend blijft volgen met 15.029 personen of 6%. In absolute cijfers blijft het Waals Gewest echter wel koploper qua werkzoekendenpopulatie.

De grootste groep NWWZ zijn in principe de uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW's), maar die worden sinds 2005 niet meer afzonderlijk in de statistieken opgenomen (zie hoger). Omdat deze cijfers bijgevolg geen relevantie meer hebben, nemen we ze niet meer op. Wie de UVW's toch nog wenst te raadplegen kan terecht bij de vorige edities van het Jaarboek of op onze website.

De werkloosheidsgraad (tabel *WL 3*) geeft de verhouding weer van het aantal niet-werkende werkzoekenden ten opzichte van de totale beroepsbevolking. Deze was in België het hoogst in 1995: toen was 13,4% van de potentiële beroepsbevolking NWWZ; na een daling tot 10,1% in 2001 steeg deze opnieuw tot 12,5% in 2005. Na 2005 heeft zich opnieuw een daling ingezet. De werkloosheidsgraad ligt in het Waals (16,1%) en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (19,9%) meer dan dubbel zo hoog als in het Vlaams Gewest (5,7%).

WL 3 – Evolutie van de werkloosheidsgraad in % van de actieve bevolking,[1] België, per gewest, 1995-2008.

Jaar	*Vlaams Gewest*	*Waals Gewest*	*Brussels HG*	*België*
1995	10,1	18,2	18,7	13,4
1996	9,8	18,0	18,9	13,2
1997	9,1	17,8	18,8	12,7
1998	8,1	17,4	18,3	12,0
1999	7,2	16,9	17,6	11,2
2000	6,3	16,2	16,7	10,4
2001	6,2	15,7	16,7	10,1
2002	6,8	15,7	17,7	10,6
2003	7,5	17,0	19,2	11,6
2004	8,2	18,0	20,6	12,4
2005	8,4	17,9	20,5	12,5
2006	7,5	17,8	20,8	12,0
2007	6,4	17,3	20,4	11,2
2008	5,7	16,1	19,9	10,3

1. Niet-Werkende Werkzoekenden ten opzichte van de totale beroepsbevolking op 30 juni, herberekend voor de periode 1995-2002 door de FOD Werkgelegenheid. 2003-2004 ten opzichte van de beroepsbevolking op 30 juni 2002, 2005-2008 ten opzichte van de beroepsbevolking op 30 juni 2004.

Bron: RVA, Directie Statistieken.

In 2008 is 37,8% van de NWWZ tussen 25 en 40 jaar (tabel *WL 4*), iets meer dan een vijfde (21,9%) is tussen 40 en 50 jaar en de jongeren (beneden 25 jaar) vertegenwoordigen ongeveer een vijfde van de werkzoekenden. Het strengere activeringsbeleid van de RVA – eerst gericht op de min 30-jarigen, vanaf juni 2005 op de leeftijdsgroep tussen 30 en 40 jaar en sinds juli 2006 ook op de min 50-jarigen – verklaart mogelijk het dalende aandeel van deze groepen. Terwijl de voorgaande leeftijdsklassen allemaal een dalende trend kennen, neemt het aandeel van de 50-plussers over de jaren heen toe tot 22% in 2008. Dit heeft onder meer te maken met het feit dat in juli 2002 de vrijstelling voor oudere werknemers werd herzien: sindsdien moeten alle werklozen jonger dan 58 jaar in principe ingeschreven zijn als werkzoekenden.

WL 4 – Verdeling van het totaal aantal NWWZ naar leeftijd, België, 1995-2008 (percentages per 30 juni).

	< 25j	*25 tot 40j*	*40 tot 50j*	*50j en +*	*Totaal*
	%	*%*	*%*	*%*	*AC*
1995	20,6	45,9	22,2	11,2	555.252
2000	20,8	46,6	25,8	6,8	439.148
2002	21,5	46,7	25,1	6,7	455.626
2003	21,9	45,7	24,3	8,0	506.971
2004	21,4	44,5	24,0	10,1	542.722
2005	19,8	41,8	24,4	13,9	569.028
2006	19,6	40,0	23,9	16,5	572.942
2007	18,7	38,4	23,1	19,9	498.662
2008	18,3	37,8	21,9	22,0	477.580

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

In vergelijking met 2007 is er in België een lichte stijging in het aandeel NWWZ dat minder dan één jaar werkzoekend is (tabel *WL 5*), van 41% naar 44% in juni 2008. Het aandeel van de langdurig werkzoekenden (meer dan één jaar werkzoekend) daarentegen daalt: in juni 2008 waren er 268.175 langdurig werkzoekenden, wat neerkomt op 56% van het totaal aantal NWWZ. In het Waals en Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn meer dan zes op tien (respectievelijk 62% en 64%) van de werkzoekenden al meer dan een jaar werkloos. In het Vlaams Gewest is dit minder dan de helft (44%) van de werkzoekendenpopulatie; hier steeg hun aandeel in 2006 wel, onder meer door de gewijzigde RVA-wetgeving (zie hoger).

WL 5 – Verdeling van de NWWZ volgens inactiviteitsduur, België en gewesten, 1995-2008 (percentages per 30 juni).

Duur	*1995*	*2000*	*2005*	*2006*	*2007*	*2008*
Vlaams Gewest						
< 3 m	15,0	19,3	20,1	19,5	22,2	24,9
3 tot < 6 m	10,4	13,0	13,1	14,1	13,1	13,8
6 tot < 12 m	17,2	18,8	23,6	17,1	15,9	17,5
1 tot < 2 j	19,5	15,3	17,4	21,2	15,1	13,4
2 tot < 5 j	24,5	17,4	18,7	20,4	24,5	19,6
5 tot < 10 j	8,7	12,4	4,1	4,6	6,0	7,5
10 j en +	4,8	4,0	3,0	3,0	3,3	3,2
Totaal AC	243.180	153.730	219.452	211.457	168.053	158.114
Totaal AC > 1 j	139.584	75.273	94.833	104.102	82.001	69.160
Totaal % > 1 j	57,4	49,0	43,2	49,2	48,8	43,7
Waals Gewest						
< 3 m	11,0	11,0	12,0	12,4	13,1	12,8
3 tot < 6 m	8,8	8,6	9,7	9,6	8,9	9,4
6 tot < 12 m	16,9	15,5	15,3	16,3	14,7	16,2
1 tot < 2 j	17,7	15,5	16,8	16,7	16,8	16,1
2 tot < 5 j	25,7	24,2	22,8	22,7	23,0	22,2
5 tot < 10 j	12,4	16,0	12,6	11,7	12,4	12,8
10 j en +	7,5	9,2	10,8	10,6	11,1	10,6
Totaal AC	239.648	218.679	257.477	265.905	238.663	229.521
Totaal AC > 1 j	151.728	141.858	162.259	164.180	151.080	141.581
Totaal % > 1 j	63,3	64,9	63,0	61,7	63,3	61,7
Brussels Hoofdstedelijk Gewest						
< 3 m	12,1	12,5	12,5	10,9	12,5	13,1
3 tot < 6 m	10,9	11,3	10,5	11,6	8,2	8,5
6 tot < 12 m	17,3	18,0	15,6	15,4	13,7	14,5
1 tot < 2 j	19,5	16,3	20,4	17,9	19,0	16,3
2 tot < 5 j	27,8	22,9	26,5	28,4	28,1	26,9
5 tot < 10 j	8,4	15,0	9,5	10,5	12,6	14,7
10 j en +	4,1	4,0	5,0	5,4	5,8	5,9
Totaal AC	72.424	66.739	92.099	95.580	91.946	89.945
Totaal AC > 1 j	43.288	38.822	56.507	59.385	60.319	57.434
Totaal % > 1 j	59,8	58,2	61,4	62,1	65,6	63,9
België						
< 3 m	12,9	14,1	15,2	14,8	16,0	16,9
3 tot 6 m	9,8	10,5	11,2	11,6	10,2	10,7
6 tot 12 m	17,1	17,0	18,6	16,4	15,0	16,3
1 tot 2 j	18,7	15,5	17,6	18,6	16,6	15,3
2 tot 5 j	25,4	21,6	21,8	22,8	24,4	22,2
5 tot 10 j	10,2	14,6	8,8	8,9	10,3	11,4
10 j en +	5,9	6,6	6,9	7,0	7,5	7,3
Totaal AC	555.252	439.148	569.028	572.942	498.662	477.580
Totaal AC > 1 j	334.600	255.953	313.599	327.667	293.400	268.175
Totaal % > 1 j	60,3	58,3	55,1	57,2	58,8	56,2

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

Kijken we naar de absolute cijfers voor de Belgische NWWZ, dan vallen vooral het stijgend aantal werkzoekenden met een inactiviteitsduur tussen de 6 en 12 maanden (+4,5%) en tussen de 5 en de 10 jaar (+6,2%) op. (tabel *WL 6*). De categorie van wie tussen de 1 en de 2 jaar naar werk zoekt, zit in een sterk dalende lijn: in vergelijking met 2006 neemt de werkloosheid hier af met 12%. Het aantal langdurige werklozen daalt ook in absolute cijfers.

WL 6 – Verdeling van de NWWZ volgens inactiviteitsduur, België, 1995-2008 (absolute cijfers en percentages per 30 juni).

	< 3 m	*3 tot 6 m*	*6 tot 12 m*	*1 tot 2 jaar*	*2 tot 5 jaar*	*5 tot 10 jaar*	*10 jaar en +*	*Totaal % > 1 jaar*
1995	71.714	54.162	94.776	103.997	141.217	56.787	32.599	60,3
2000	62.124	46.320	74.751	68.111	94.806	64.013	29.023	58,3
2002	78.277	59.911	83.236	72.269	78.277	52.188	31.468	51,4
2003	83.323	62.917	102.855	89.946	84.430	49.904	33.596	50,9
2004	85.541	64.348	97.638	105.718	103.939	48.974	36.564	54,4
2005	86.364	63.492	105.573	100.268	124.319	50.026	38.986	55,1
2006	84.701	66.421	94.153	106.314	130.577	50.925	39.851	57,2
2007	79.935	51.000	74.597	83.006	121.827	51.327	37.240	58,8
2008	80.484	50.980	77.941	72.916	106.022	54.532	34.705	56,2

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

WL 7 – Verdeling van de NWWZ naar studieniveau, België en gewesten, 2008 (percentages per 30 juni).

Studieniveau	*Vlaams Gewest*		*Waals Gewest*		*BHG*		*België*	
	Totaal	*≥ 1 jaar*	*Totaal*	*≥ 1 jaar*	*Totaal*	*≥ 1 jaar*	*Totaal*	*≥ 1 jaar*
Basisonderwijs	29,3	35,9	27,1	29,8	14,1	16,0	25,4	28,4
Secundair 2de graad	22,0	23,6	27,8	30,6	18,9	20,2	24,2	26,6
Secundair 3de 4de graad	30,9	26,9	30,9	28,0	19,9	19,9	28,8	26,0
Alternerend leren werken	1,7	1,3	0,3	0,2	0,1	0,0	0,7	0,4
Hoger onderwijs	13,6	10,1	10,0	7,7	12,3	11,0	11,6	9,0
Leercontract	2,5	2,2	3,4	3,5	1,5	1,4	2,8	2,7
Andere	0,0	0,0	0,4	0,3	33,2	31,4	6,5	6,9
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: RVA, Directie statistieken en eigen berekeningen.

In 2008 is de helft (49,6%) van alle NWWZ in België laaggeschoold (maximum een diploma van secundair onderwijs 2de graad): de percentages voor Vlaanderen (51,3%) en Wallonië (54,9%) wijken hiervan nauwelijks af (tabel *WL 7*). Bij de langdurig werkzoekenden (1 jaar of meer) loopt het aandeel laaggeschoolden op tot bijna zes op tien (zowel in Vlaanderen als in Wallonië), wat het belang van een degelijke opleiding voor kansen op de arbeidsmarkt onderstreept. Drie op tien (28,8%) van de werkzoekenden in België hebben een diploma hoger secundair onderwijs, een op acht (11,6%) een diploma hoger onderwijs. Hier zien we dat na één jaar inactiviteit hun aandeel in de werkzoekenden daalt (26% van de langdurig werkzoekenden heeft een diploma hoger se-

cundair onderwijs; 9% een diploma van het hoger onderwijs). Vlaanderen telt een hoger aandeel midden- en hooggeschoolde NWWZ; Wallonië dan weer relatief meer laaggeschoolden. De gegevens van Brussel zijn moeilijk vergelijkbaar omwille van het hoge percentage 'andere studies'.

Bekijken we de evolutie van het aantal NWWZ naar studieniveau in de tijd (tabel *WL 8*), dan is er een sterke daling van het aandeel laaggeschoolde NWWZ: tussen 1995 en 2008 verminderde het aandeel werkzoekenden met ten hoogste een diploma lager onderwijs in België van een derde (34,2%) naar een vierde (25,4%). Daar staat tegenover dat het aandeel midden- (hoger secundair onderwijs: van 22,1% naar 28,8%) en hooggeschoolde (van 8,4% naar 11,6%) werkzoekenden toeneemt. Tussen de gewesten zijn er uitgesproken verschillen: in Wallonië daalde het aandeel laaggeschoolde werkzoekenden sterker dan in Vlaanderen. De gegevens van Brusssel zijn niet vergelijkbaar door het hoge aandeel van de restcategorie 'andere studies'.

WL 8 – Verdeling van de NWWZ naar studieniveau, België en gewesten, 1995 & 2008 (percentages per 30 juni).

Studieniveau	*Vlaams Gewest*		*Waals Gewest*		*BHG*		*België*	
	1995	*2008*	*1995*	*2008*	*1995*	*2008*	*1995*	*2008*
Lager onderwijs	34,6	29,3	35,5	27,1	28,4	14,1	34,2	25,4
Lager secundair	24,6	22,0	30,0	27,8	19,6	18,9	26,3	24,2
Hoger secundair	24,6	30,9	21,4	30,9	16,3	19,9	22,1	28,8
HOBU	6,8	8,0	5,7	7,2	6,1	6,0	6,2	7,2
Universitair	2,0	5,7	1,9	2,8	3,9	6,3	2,2	4,4
Leercontract	2,6	2,5	3,3	3,4	1,2	1,5	2,7	2,8
Andere	4,9	0,0	2,2	0,4	24,5	33,2	6,3	6,5
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: RVA, Directie statistieken en eigen berekeningen.

WL 9 – Aantal schoolverlaters, bij de VDAB ingeschreven schoolverlaters en nog werkzoekende schoolverlaters na 1 jaar (aantal en verhouding ten opzichte van totaal), per onderwijsniveau, Vlaanderen, 2007 (schoolverlaters 2006).

	Aantal schoolverlaters	*Inschrijvingen VDAB*	*Nog werkzoekend na 1 jaar*	*% nog werkzoekend na 1 jaar t.o.v. alle schoolverlaters per onderwijsniveau*
Max SO 1ste graad	1.581	678	330	20,9
Middenstandsopleiding	1.625	535	127	7,8
DBSO	2.636	2.219	815	30,9
ASO/BSO/TSO/KSO 2de graad	5.725	4.276	1.589	27,8
ASO 3de graad	5.500	2.604	641	11,7
BSO 3de & 4de graad	14.829	10.920	1.762	11,9
TSO/KSO 3de graad	13.835	8.737	1.441	10,4
HOBU	21.236	14.543	1.228	5,8
Universiteit	10.799	5362	582	5,4
Totaal	77.766	49.874	8.515	10,9

Bron: VDAB – Databeheer en analyse, 2008.

Van de 77.766 schoolverlaters van het schooljaar 2005-2006 in Vlaanderen was 10,9% (of 8.815 jongeren) een jaar later nog steeds werkzoekend (tabel *WL 9*), wat een mooie daling betekent in vergelijking met het schooljaar voordien. Vooral jongeren die het secundair onderwijs niet afmaakten (in totaal 11.567 jongeren) hebben minder kans om snel werk te vinden. Met uitzondering van hen die een middenstandsopleiding volgden (7,8%), schommelt het percentage werkzoekenden na een jaar tussen de 21% en de 31%. Bij wie hoger onderwijs volgde, ligt dit percentage rond de 6%.

WL 10 – Evolutie van de betalingen door de RVA, België, april 2006-april 2008.

	April 2007	*April 2008*	*Evolutie*
1. De vergoede werklozen	**697.455**	**655.056**	**-6,1**
1.1 Niet-werkende werkzoekenden met recht op uitkeringen betaald door RVA	462.800	428.878	-7,3
1.1.1 Na een voltijdse betrekking	320.265	288.038	-10,1
1.1.2 Na een vrijwillig deeltijdse betrekking	29.880	26.922	-9,9
1.1.3 Rechthebbenden op wacht of overbruggingsuitkeringen	112.655	113.981	-1,2
1.2 Niet-werkende niet-werkzoekenden met recht op uitkeringen betaald door RVA	234.655	226.178	-3,6
1.2.1 Sociale en familiale moeilijkheden	10.947	10.841	-0,1
1.2.2 Oudere werklozen	110.214	101.356	-8,0
1.2.4 Voltijds brugpensioen	113.494	113.981	+0,4
2. De werknemers die door de RVA worden ondersteund	**311.469**	**266.589**	**-14,4**
2.1 Tijdelijk werklozen	145.057	121.628	-16,1
2.2 Deeltijdse werknemers met behoud van rechten en inkomensgarantie-uitkering	53.732	42.582	-20,8
2.3 Werklozen met een PWA-vrijstelling	1.281	1.369	+6,9
2.4 Activeringsmaatregelen	105.810	95.746	-9,5
2.5 Onthaalouders	5.501	5.119	-6,9
2.6 Andere[1]	88	145	+64,8
3. De werknemers die met steun van de RVA hun arbeidstijd aanpassen	**221.752**	**235.902**	**+6,4**
3.1 Halftijds brugpensioen	722	618	-14,4
3.2 Loopbaanonderbreking	71.543	72.746	+1,7
3.3 Thematische verloven	39.084	43.964	+12,5
3.4 Tijdskrediet	110.403	118.574	+7,4

1. 'Andere' omvat de volgende categorieën:
   a. jeugdvakantie: een jongere (< 25 jaar) die afstudeert en in datzelfde jaar minstens een maand heeft gewerkt als loontrekkende, heeft het jaar erop recht op jeugdvakantie ter aanvulling van zijn of haar onvolledige recht op vakantie.
   b. seniorvakantie: de werknemer (> 50 jaar) die ingevolge werkloosheid geen recht heeft gehad op vier weken betaalde vakantie, kan na uitputting van de gewone vakantiedagen maximaal vier weken seniorvakantiedagen bekomen aan 65% van het gemiddeld begrensd dagloon.
   c. niet-bezoldigde periode in het onderwijs: tijdens de maanden juli en augustus zijn leerkrachten vrijgesteld van de verplichting werkzoekende (en dus ingeschreven) te zijn.

Bron: RVA – Directie Statistiek.

In tabel *WL 10* zien we op jaarbasis een forse daling (6,1% of 42.399 personen) van het aantal vergoede werklozen. Het aantal oudere werklozen onder de niet-werkzoekenden daalt met 8%, de voltijdse brugpensioenen blijven status quo maar vormen wel het grootste aandeel binnen deze groep. Het aantal werknemers dat door de RVA wordt ondersteund, vermindert sterk met 14%. Hier valt de terugval in tijdelijke werklozen en deeltijdse werknemers met behoud van rechten en inkomensgarantie-uitkering op (respectievelijk -16% en -21%). Het aantal werknemers dat zijn arbeidstijd met steun van de RVA aanpast, steeg in 2007: we noteren het succes van het tijdskrediet (+7%) en de thematische verloven (+12,5%) op.

Na een sterke stijging in 2006 (32%) bleef het aantal beslissingen tot schorsing en uitsluiting van werklozen in 2007 ongeveer stabiel (tabel *WL 11*). Het aantal beslissingen tot schorsing op basis van langdurige werkloosheid is daarentegen heel klein geworden (222 gevallen); deze schorsingsmogelijkheid wordt immers geleidelijk afgebouwd. Bij uitsluitingen omwille van een fout of overtreding van de werkloze zijn het vooral mannen die werden uitgesloten (64%). Deze groep steeg met 34% in vergelijking met 2005. Deze forse stijging is voornamelijk te wijten aan de strengere controles van de RVA.

WL 11 – Beslissingen tot schorsing of uitsluiting van een werkloosheidsuitkering naar reden en geslacht, België, 1990, 1995-2007 (absolute cijfers).

	Beslissingen tot schorsing van het recht op uitkeringen wegens langdurige werkloosheid (art. 83§1)			*Uitsluitingen omwille van een fout of overtreding van de werkloze*[1]			*Totaal aantal beslissingen tot schorsing en uitsluiting*
	Mannen	*Vrouwen*	*Subtotaal*	*Mannen*	*Vrouwen*	*Subtotaal*	
1990	111	1.664	1.775	15.648	19.110	34.758	36.533
1995	2.448	19.826	22.274	21.235	12.454	33.689	55.963
1997	4.204	14.699	18.903	21.035	11.069	32.104	51.007
1998	3.652	11.293	14.945	19.588	10.043	29.631	44.576
1999	2.916	8.566	11.482	15.930	8.154	24.084	35.566
2000	2.548	7.588	10.136	14.323	7.711	22.034	32.170
2001	2.362	6.565	8.927	14.041	7.691	21.732	30.659
2002	2.329	5.787	8.116	15.717	8.794	24.511	32.627
2003	2.398	5.961	8.359	16.405	8.683	25.088	33.447
2004	2.574	4.965	7.539	16.558	8.977	25.535	33.074
2005	989	2.972	3.961	19.637	11.069	30.706	34.667
2006	302	969	1.271	25.002	14.066	39.068	40.339
2007	44	178	222	26.268	14.555	40.823	41.045

1. De werkloze wordt geacht schuld te hebben aan zijn werkloosheid wanneer hij een passende dienstbetrekking verlaat of weigert zonder wettige reden; ontslagen wordt ingevolge zijn foutieve houding; zich zonder voldoende rechtvaardiging niet aanmeldt bij een werkgever of de bevoegde dienst voor arbeidsbemiddeling wanneer hij daartoe werd opgeroepen; een begeleidingsplan weigert of stopzet of aan de basis van de mislukking ervan ligt. Dergelijke overtredingen worden bestraft met een uitsluiting die tijdelijk of definitief kan zijn.

Bron: RVA, *Jaarverslag* (diverse jaargangen).

VOOR MEER GEGEVENS

Vlaams ministerie van Werk en Sociale Economie, Departement voor WSE, Koning Albert II laan 35 (bus 20), 1030 Brussel, telefoon 02-553.06.34, fax 02-553.43.90, werkgelegenheid@vlaanderen.be, http://www2.vlaanderen.be/werk

FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, Ernest Blerotstraat 1, 1070 Brussel, telefoon 02-233.41.11, fax 02-233.44.88, fod@werk.belgie.be, http://werk.belgie.be/

Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), Parkstraat 47, 3000 Leuven, telefoon 016-32.33.33, fax 016-32.33.44, hiva@kuleuven.be, http://www.hiva.be/

Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening, Keizerslaan 7, 1000 Brussel, telefoon 02-515.42.81, fax 02-515.44.54, dircom@rva.be, http://www.rva.be/

Steunpunt Werk en Sociale Economie (WSE), Parkstraat 45 (bus 5303), 3000 Leuven, telefoon 016-32.32.39, fax 016-32.32.40, steunpuntwse@econ.kuleuven.be, http://www.steunpuntwse.be

VDAB, Keizerslaan 11, 1000 Brussel, telefoon 02-506.15.11, fax 02-506.15.90, info@vdab.be, www.vdab.be

5. Onderwijs

Tabel *ON 1* toont de evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon kleuteronderwijs. In totaal woonden in het schooljaar 2007-2008 minder dan 1% of 1.950 kleuters dit laatste type onderwijs bij. Dit aantal kent echter jaar na jaar een stijgende evolutie.

ON 1 – Evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon kleuteronderwijs, aandeel van het buitengewoon kleuteronderwijs in het totaal kleuteronderwijs en groei-index van het buitengewoon kleuteronderwijs, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2007-2008.

Schooljaar	*Gewoon kleuteronderwijs*	*Buitengewoon kleuteronderwijs*		
	Totaal aantal leerlingen	*Totaal aantal leerlingen*	*% lln van totaal kleuteronderwijs*	*Index (1990-1991 = 100)*
1990-1991	212.697	1.405	0,66	100,0
1995-1996	253.756	1.947	0,76	138,6
2000-2001	238.881	1.701	0,71	121,1
2002-2003	236.417	1.726	0,72	122,8
2003-2004	234.951	1.720	0,73	122,4
2004-2005	233.172	1.791	0,76	127,5
2005-2006	232.709	1.821	0,78	129,6
2006-2007	233.344	1.907	0,81	135,7
2007-2008	237.530	1.950	0,81	138,8

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en Gegevensbeheer.

Het aantal leerlingen dat buitengewoon lager onderwijs volgt, ligt een stuk hoger (tabel *ON 2*). Sinds het begin van de jaren ’90 steeg het aantal leerlingen in het buitengewoon lager onderwijs met meer dan 45%; het totaal aantal leerlin-

gen in het gewoon lager onderwijs daalde in dezelfde periode met 7%. Het voorbije schooljaar volgde 6,6% van de leerlingen in het lager onderwijs les in het buitengewoon onderwijs.

ON 2 – Evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon lager onderwijs, aandeel van het buitengewoon lager onderwijs in het totaal lager onderwijs en groei-index van het buitengewoon lager onderwijs, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2007-2008.

Schooljaar	*Gewoon lager onderwijs*	*Buitengewoon lager onderwijs*		
	Totaal aantal leerlingen	*Totaal aantal leerlingen*	*% lln van totaal lager onderwijs*	*Index (1990-1991 = 100)*
1990-1991	412.140	18.438	4,28	100,0
1995-1996	390.195	22.528	5,53	123,8
2000-2001	409.323	26.212	6,02	142,2
2002-2003	404.308	26.901	6,24	145,9
2003-2004	399.615	26.952	6,32	146,2
2004-2005	393.910	26.768	6,36	145,2
2005-2006	388.973	26.753	6,44	145,1
2006-2007	387.157	26.794	6,47	145,3
2007-2008	384.557	27.140	6,59	147,2

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en Gegevensbeheer.

Ook in het secundair onderwijs (tabel *ON 3*) stelt men een stijging vast van het aantal leerlingen in het buitengewoon onderwijs: sinds het schooljaar 1990-1991 is dit aantal met meer dan 31% toegenomen. Het totaal aantal leerlingen in het gewoon secundair onderwijs bleef in deze periode nagenoeg constant (+3%). In het schooljaar 2007-2008 volgde 4% van de leerlingen in het secundair onderwijs les in het buitengewoon onderwijs.

ON 3 – Evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon secundair onderwijs, aandeel van het buitengewoon secundair onderwijs in het totaal secundair onderwijs en groei-index van het buitengewoon secundair onderwijs, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2007-2008.

Schooljaar	*Gewoon secundair onderwijs*	*Buitengewoon secundair onderwijs*		
	Totaal aantal leerlingen	*Totaal aantal leerlingen*	*% leerlingen van totaal secundair onderwijs*	*Index (1990-1991 = 100)*
1990-1991	426.325	13.834	3,14	100,0
1995-1996	435.436	15.537	3,45	112,3
2000-2001	413.343	15.763	3,67	113,9
2002-2003	419.379	16.402	3,76	118,6
2003-2004	427.922	16.792	3,78	121,4
2004-2005	435.048	17.393	3,84	125,7
2005-2006	439.550	17.781	3,89	128,5
2006-2007	439.338	18.189	3,98	131,5
2007-2008	438.338	18.263	4,00	131,5

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en Gegevensbeheer.

Onderstaande tabel (*ON 4*) geeft het aandeel leerlingen van vreemde nationaliteit in de verschillende onderwijsniveaus weer. Deze cijfers verbergen wel de allochtone leerlingen die ondertussen de Belgische nationaliteit hebben verworven. Vooral in het buitengewoon secundair onderwijs zijn allochtone leerlingen oververtegenwoordigd: 8,5% van de leerlingen zijn hier van vreemde afkomst, tegenover 4,9% in het gewoon secundair onderwijs. In het hoger onderwijs zijn leerlingen van vreemde nationaliteit ondervertegenwoordigd: slechts 3,4% in het HOBU en 9,5% in het universitair onderwijs (een percentage dat vooral gehaald wordt door de sterke vertegenwoordiging van vreemdelingen in de aanvullende- en specialisatieopleidingen en de academische initiële lerarenopleiding).

ON 4 – Het aantal vreemde leerlingen ten opzichte van de totale schoolbevolking per Nederlandstalig onderwijsniveau, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2007-2008.

	Kleuteronderwijs		*Lager onderwijs*		*Secundair onderwijs*		*HOBU*	*Universiteit*
	GO	*BO*	*GO*	*BO*	*GO*	*BO*		
1990-1991	6,13	8,04	5,87	7,64	4,56	7,69	1,69	7,18
1995-1996	6,28	6,88	6,14	8,29	4,77	10,27	2,12	8,52
2000-2001	6,53	7,76	6,48	7,95	4,44	9,26	1,85	5,74
2002-2003	6,10	4,69	6,40	7,12	4,37	9,21	2,26	6,59
2003-2004	5,97	5,29	6,37	6,83	4,44	9,05	2,62	7,32
2004-2005	5,90	5,70	6,35	6,71	4,42	8,75	2,80	7,24
2005-2006	5,92	5,66	6,30	6,66	4,52	8,49	3,00	8,82
2006-2007	5,80	5,45	6,21	6,58	4,72	8,62	3,27	8,20
2007-2008	5,59	5,59	6,12	6,41	4,85	8,45	3,40	9,48

GO = Gewoon Onderwijs
BO = Buitengewoon Onderwijs

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en Gegevensbeheer.

Tabel *ON 5* toont de leerachterstand van leerlingen van Belgische en vreemde nationaliteit aan het einde van het lager onderwijs. Algemeen hebben jongens iets meer leerachterstand dan meisjes, zowel bij leerlingen van vreemde nationaliteit als bij Belgische leerlingen. Van de leerlingen van vreemde nationaliteit kampt in het schooljaar 2007-2008 iets minder dan de helft (41,3%) aan het einde van het lager onderwijs met een of meer jaren leerachterstand. Bij de Belgische leerlingen is dat ongeveer een achtste (13,5%).

ON 5 – Achterstand in de studie van kinderen van Belgische en vreemde nationaliteit aan het einde van het Nederlandstalig gewoon lager onderwijs, naar geslacht, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2007-2008.

A. Percentage kinderen van Belgische nationaliteit met achterstand

Schooljaar	*1 jaar achterstand*			*2 jaar achterstand*			*Meer dan 2 jaar achterstand*		
	% Jongen	*% Meisje*	*% Totaal*	*% Jongen*	*% Meisje*	*% Totaal*	*% Jongen*	*% Meisje*	*% Totaal*
1990-1991	11,67	9,31	10,51	0,53	0,36	0,45	0,03	0,02	0,03
1995-1996	12,54	10,23	11,41	0,54	0,47	0,51	0,04	0,04	0,04
2000-2001	12,80	10,62	11,72	0,64	0,57	0,60	0,03	0,03	0,03
2002-2003	12,98	11,08	12,04	0,73	0,67	0,70	0,03	0,04	0,03
2003-2004	13,05	11,31	12,18	0,80	0,70	0,75	0,04	0,03	0,04
2004-2005	13,19	11,56	12,38	0,84	0,77	0,80	0,06	0,06	0,06
2005-2006	13,32	11,74	12,53	0,86	0,79	0,83	0,04	0,03	0,04
2006-2007	13,49	11,94	12,72	0,92	0,86	0,89	0,04	0,03	0,04
2007-2008	13,42	11,96	12,69	0,98	0,89	0,94	0,04	0,03	0,04

B. Percentage kinderen van vreemde nationaliteit met achterstand

Schooljaar	*1 jaar achterstand*			*2 jaar achterstand*			*Meer dan 2 jaar achterstand*		
	% Jongen	*% Meisje*	*% Totaal*	*% Jongen*	*% Meisje*	*% Totaal*	*% Jongen*	*% Meisje*	*% Totaal*
1990-1991	35,20	32,27	33,37	7,16	7,49	7,39	0,73	1,13	0,93
1995-1996	34,40	32,29	33,36	8,09	6,86	7,48	1,11	1,20	1,15
2000-2001	35,78	33,58	34,69	9,73	9,26	9,49	1,65	1,58	1,61
2002-2003	35,86	33,97	34,94	10,33	9,38	9,87	1,77	1,78	1,77
2003-2004	35,05	33,87	34,47	10,12	9,37	9,75	1,61	1,70	1,66
2004-2005	34,89	32,95	33,94	9,85	9,29	9,58	1,57	1,57	1,57
2005-2006	34,01	31,77	32,91	9,37	9,21	9,29	1,54	1,46	1,50
2006-2007	33,10	31,39	32,24	9,49	8,55	9,02	1,31	1,19	1,25
2007-2008	32,10	30,16	31,13	9,41	8,71	9,06	1,21	1,05	1,13

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en Gegevensbeheer.

Aan het einde van het gewoon secundair onderwijs (tabel O*N 6*) hebben 34% van de leerlingen minimaal een jaar leerachterstand.

ON 6 – Evolutie van leerlingen met leerachterstand in het Nederlandstalig gewoon secundair onderwijs, Vlaanderen, 1992-1993 tot en met 2006-2007.

Schooljaar	*Totaal aantal leerlingen*	*% Leerlingen met leerachterstand*		
		Alle lj.[1]	*1ste lj.*	*6de lj.*
1992-1993	428.227	31,4	20,4	40,2
1995-1996	435.436	29,4	19,9	38,1
2000-2001[2]	395.177	29,1	19,3	36,4
2002-2003[2]	399.594	28,9	19,8	37,2
2003-2004[2]	407.003	28,7	20,1	36,1
2004-2005[2]	413.511	28,4	20,5	35,6
2005-2006[2]	417.675	28,3	21,0	34,7
2006-2007[2]	417.783	28,6	21,3	33,8
2007-2008[2]	416.567	29,1	20,9	33,6

1. Derde jaar van de derde graad inbegrepen, anderstalige nieuwkomers en vierde graad niet inbegrepen.
2. Modulair onderwijs, zevende jaar, vierde graad en anderstalige nieuwkomers niet inbegrepen.

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en Gegevensbeheer.

Voor het schooljaar 2007-2008 ontvingen 158.888 studenten een studietoelage, wat een grote stijging (45%) betekent in vergelijking met het voorgaande schooljaar (tabel *ON 7*). Deze stijging is dit schooljaar terug te vinden bij zowel de studenten in het secundair onderwijs als het hoger onderwijs. De gemiddelde toegekende studietoelage ligt in beide categorieën ook hoger dan vorig jaar. Vanaf het schooljaar 2007-2008 kunnen ook de leerlingen van het secundair onderwijs genieten van soepelere inkomensvoorwaarden waardoor het aantal begunstigden toeneemt. Vanaf 2008-2009 komen dan ook het deeltijds secundair en het kleuter- en lager onderwijs in aanmerking voor een toelage.

ON 7 – Aantal beursstudenten en toegekende studietoelagen, Vlaanderen, 2006-2007 en 2007-2008.

	Aantal beursstudenten		*Gemiddelde studietoelage*		*Totaal bedrag*	
	2006 2007	*2007 2008*	*2006 2007*	*2007 2008*	*2006 2007*	*2007 2008*
Hoger onderwijs	38.325	56.648	1.440	1.515	57.242.082	58.450.885
Secundair onderwijs	70.901	102.240	168	250	11.911.699	25.591.654
Totaal	109.226	158.888	–	–	69.153.781	84.042.539

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en Gegevensbeheer. Toestand gekend per 1 oktober.

De laatste 10 jaar is het aantal cursisten in de Centra voor Basiseducatie meer dan verdubbeld (tabel *ON 8*). Het aantal cursisten in schooljaar 2007-2008 loopt op tot 33.463.

ON 8 – Evolutie van het aantal cursisten in basiseducatie naar geslacht, Vlaanderen, 1995-1996 tot en met 2007-2008.

Schooljaar	*Mannen*		*Vrouwen*		*Totaal*
	AC	*%*	*AC*	*%*	*AC*
1996-1997	5.681	41,8	7.909	58,2	13.590
1997-1998	6.006	40,6	8.773	59,4	14.779
1998-1999	6.748	39,9	10.154	60,1	16.902
1999-2000	7.788	40,0	11.684	60,0	19.472
2000-2001	8.460	39,9	12.753	60,1	21.213
2001-2002	10.462	39,6	15.925	60,4	26.387
2002-2003	10.456	42,4	14.206	57,6	24.662
2003-2004	nb	nb	nb	nb	nb
2004-2005	nb	nb	nb	nb	26.188
2005-2006	nb	nb	nb	nb	31.838
2006-2007	nb	40	nb	60	26.088
2007-2008	nb	nb	nb	nb	33.463

Bron: Vlaams Ondersteuningscentrum Basiseducatie.

Het cursusaanbod in de centra voor basiseducatie bestaat voor het grootste deel uit lessen Nederlands Tweede Taal (NT2): meer dan de helft (54%) van alle

deelnemersuren situeren zich hier en nog eens 17% van de cursussen zijn gericht op de alfabetisering van anderstaligen. Een tiende van de deelnemersuren behandelen Nederlands als moedertaal (NT1 – 7%), ICT (8%) en maatschappelijke oriëntatie (7%) (zie website; D'Olieslager & De Boyser, 2005).

Wanneer vader of moeder hooggeschoold is, stroomt bijna negen op tien van de jongeren (23-jarige) na het secundair onderwijs door naar het hoger onderwijs (tabel *ON 9*). Dit loopt terug tot 44% wanneer de moeder laaggeschoold is en 48% wanneer de vader laaggeschoold is. Meer meisjes dan jongens vatten hogere studies aan: dit is zo wanneer (één van) de ouders hooggeschoold zijn, maar nog meer uitgesproken als de ouders midden- of laaggeschoold zijn (zie ook deel II, Hoofdstuk 3).

Ook de tewerkstellingssituatie speelt een rol bij de beslissing om hogere studies aan te vatten: wanneer de vader werkloos was bij de uitstroom van de student, stroomde maar een derde (33%) van de jongens en twee vijfde (40%) van de meisjes naar het hoger onderwijs door. Wanneer de vader werkt, stijgt hun aandeel tot drie vijfde (58%) van de jongens en drie vierde (75%) van de meisjes.

ON 9 – Starters in het hoger onderwijs naar opleidingsniveau en tewerkstellingssituatie van de ouders, Vlaanderen, 2001-2002 & 2003-2004 (percentages).

	2001-2002			*2003-2004*		
	Jongens	*Meisjes*	*Totaal*	*Jongens*	*Meisjes*	*Totaal*
Opleidingsniveau vader						
hooggeschoold	86,8	93,6	90,2	85,3	92,7	88,9
middengeschoold	60,0	78,9	69,1	54,0	77,3	64,9
laaggeschoold	32,9	49,3	41,0	39,0	56,1	47,6
niet-hooggeschoold (midden & laag)	47,6	65,0	56,1	46,8	66,4	56,3
Opleidingsniveau moeder						
hooggeschoold	85,3	91,9	88,6	85,8	92,0	88,7
middengeschoold	62,4	79,6	70,9	58,2	81,5	70,2
laaggeschoold	37,1	52,4	44,8	37,7	49,8	43,6
niet-hooggeschoold (midden & laag)	50,0	66,1	58,0	47,8	66,1	57,0
Tewerkstellingssituatie vader						
Werkend	60,7	74,1	67,3	57,7	74,6	65,8
Werkloos/OCMW	24,1	56,0	38,9	32,5	39,5	35,9
Ziekte/invaliditeit	25,7	37,3	32,6	39,5	46,3	43,5
(Brug)pensioen	41,2	62,5	52,7	41,9	60,0	51,6
Huisman	50,0*	33,3*	40,0*	100,0*	66,7*	71,4*
Andere	45,5*	–	33,3	20,0*	37,5	30,8*
Tewerkstellingssituatie moeder						
Werkend	62,4	78,0	70,1	60,0	78,8	69,0
Werkloos/OCMW	51,1	52,9	52,2	37,7	54,7	46,6
Ziekte/invaliditeit	34,5	48,4	41,7	48,6	58,7	54,3
(Brug)pensioen	50,0*	88,9*	70,6	57,1*	62,5*	60,0
Huisvrouw	52,5	62,4	57,4	52,2	62,4	57,2
Andere	53,8	66,7	61,3	62,5*	69,2	66,7

* Minder dan 10 beantwoorders.

Bron: SONAR-enquête (website Administratie Planning en Statistiek).

Voor een uitgebreide analyse van het onderwijs en de overgang van school naar de arbeidsmarkt, zie deel II, hoofdstuk 3.

VOOR MEER GEGEVENS

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs en Vorming, Hendrik Consciencegebouw, Koning Albert II-laan 15, 1210 Brussel, telefoon 02-553.95.46, fax 02-553.95.45, stafdiensten.onderwijs@vlaanderen.be, http://www.ond.vlaanderen.be/onderwijsstatistieken/.

Vlaams Ondersteuningscentrum voor Volwassenonderwijs (VOCVO), Kardinaal Mercierplein 1, 2800 Mechelen, telefoon 015-44.65.00, fax 015-44.65.01, info@vocvo.be, http://www.vocvo.be/

Vlaamse Onderwijsraad (VLOR), Kunstlaan 6 (bus 6), 1210 Brussel, telefoon 02-219.42.99, fax 02-219.81.18, info@vlor.be, http://www.vlor.be/.

6. Huisvesting

In 2006 verbleven 1.573 personen in 950 gezinnen permanent op campings. Het aandeel permanente campingbewoners is het hoogst in de provincies Oost-Vlaanderen (36,0%), Antwerpen (24,9%) en West-Vlaanderen (23,5%) (tabel *HV 1*). Voor 2007 zijn er geen cijfers, de eerstvolgende dataverzameling gebeurt in 2008.

HV 1 – Evolutie van het permanent campingbewonen, 2000 & 2006 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

	2000				*2006*			
	Gezinnen		*Personen*		*Gezinnen*		*Personen*	
	AC	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*
Antwerpen	340	29,4	536	27,3	267	28,1	391	24,9
Limburg	71	6,1	112	1,6	12	1,3	17	1,1
Oost-Vlaanderen	312	27,0	582	35,0	321	33,8	567	36,0
Vlaams-Brabant	146	12,6	268	13,3	139	14,6	229	14,6
West-Vlaanderen	287	24,8	493	22,8	211	22,2	369	23,5
Totaal	**1.156**	**100,0**	**1.991**	**100,0**	**950**	**100,0**	**1.573**	**100,0**

Bron: Interdisciplinaire Werkgroep Wonen op Campings, secretariaat permanente bewoning, Toerisme Vlaanderen (op website Administratie Planning en Statistiek).

Eind 2006 waren er in Vlaanderen 43 erkende sociale verhuurkantoren, waarvan een vierde zonder gewestelijke subsidie; een SVK moet immers eerst een jaar erkend zijn alvorens het een aanvraag tot subsidiëring kan indienen. Samen verhuurden ze in totaal 3.543 woningen, het merendeel hiervan (82%) staat op naam van de gesubsidieerde SVK's. (tabel *HV 2*). Voor 2007 zijn er nog geen gegevens beschikbaar.

HV 2 – Aantal erkende Sociale Verhuurkantoren (SVK) en woongelegenheden, Vlaanderen, 2001-2007 (absolute cijfers per 31 december).

	2002	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*	*2007*
Erkende SVK's zonder gewestelijke subsidies	13	11	8	11	14	12
Erkende SVK's mét gewestelijke subsidies	20	24	28	29	32	37
Totaal aantal erkende SVK's	33	35	36	40	43	48
Totaal woningen	**2.297**	**2.635**	**2.791**	**3.032**	**3.543**	3.868

Bron: Vlaams Overleg Bewonersbelangen.

De Vlaamse huurdersbonden tellen eind 2007 in totaal 18.888 individuele en 466 collectieve leden. Het aantal individuele leden stijgt doorheen de jaren, terwijl het aantal collectieve leden voor het eerst daalt (7%). Individuele leden komen vooral uit de provincies Antwerpen (27%), Oost-Vlaanderen (22%) en West-Vlaanderen (19%). Qua collectieve leden is het vooral Oost-Vlaanderen (31,5%) dat de kroon spant. Vlaams-Brabant en Limburg hebben minder (collectieve en individuele) leden.

HV 3 – Aantal individuele en collectieve leden per huurdersbond, Vlaanderen, 1995-2007 (absolute cijfers per 31 december).

	1995	*2000*	*2005*	*2006*	*2007*
Individuele leden					
Antwerpen	2.162	4.054	4.224	4.583	5.072
Oost-Vlaanderen	2.830	3.202	3.767	3.946	4.175
West-Vlaanderen	725	2.452	3.793	4.405	3.435
Limburg	1.247	1.274	1.651	1.765	2.138
Vlaams-Brabant	250	856	1.220	1.499	1.577
Huurdersbond Waasland	387	551	1.002	1.091	1.304
Huurders helpen huurders (Turnhout)	187	471	1.002	1.012	1.187
Totaal	7.788	12.868	16.659	18.292	18.888
Collectieve leden					
Antwerpen	1	38	72	82	86
Oost-Vlaanderen	13	100	150	149	147
West-Vlaanderen	22	61	86	86	90
Limburg	30	47	43	84	45
Vlaams-Brabant	22	36	43	49	46
Huurdersbond Waasland	16	21	29	29	30
Huurders helpen huurders (Turnhout)	3	14	19	23	22
Totaal	107	317	442	502	466

Bron: Vlaams Overleg Bewonersbelangen.

Sinds 2002 steeg het totale, sociale huurpatrimonium met bijna 6% of 7.598 woningen. Eind 2007 zijn er 140.420 woningen in dit patrimonium opgenomen, wat neerkomt op een woning voor ongeveer 5,5% van de particuliere huishoudens. Daartegenover staan lange wachtlijsten en wachttijden: midden 2007 stonden 78.001 kandidaat-huurders op de wachtlijst, met een gemiddelde wachttijd van bijna 2,5 jaar (878 dagen; VMSW, 2007).

HV 4 – Het sociale huurpatrimonium van de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen, Vlaams Gewest, 2002-2007 (gegevens per 31 december).

	2002	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*	*2007*
Aantal woningen	127.567	128.821	129.864	129.805	130.369	132.630
Aantal niet-bewoonde woningen	4.573	4.917	4.941	4.844	5.329	6.732
Aantal woningen met andere bestemming	682	1.280	1.011	1.456	1.898	1.058
Algemeen totaal	132.822	135.018	135.816	136.105	137.596	140.420
In % van het aantal particuliere huishoudens (1 januari jaar x+1)	5,4%	5,4%	5,4%	–	–	–

Bron: Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen (website Administratie Planning en Statistiek).

HV 5 – Socio-economisch profiel van de thuislozenpopulatie in percentages, Vlaanderen, 1982-2007.

Kenmerken	*1982*	*2002*	*2005*	*2006*	*2007*
Vrouwen	18	33	36	37	33
Jonge thuislozen < 30 jaar	50	41	51	51	52
Thuislozen 30-50 jaar	31	40	34	38	34
Oudere thuislozen > 50 jaar	19	17	13	13	14
Allochtonen	9	15	30	31[1]	27
Ongehuwden	66	57	65	65	66
Gescheiden	13	20	19	20	19
Geen of alleen lager onderwijs voltooid	44	24	31	30	30
Alleen lager secundair	30	36	51[2]	52[2]	23
Tewerkstellingsgraad	21	21	11	15	12
Belangrijkste inkomen uit arbeid	24	12	11	12	13
Werkloosheidsuitkering	19	27	38	36[3]	37[3]
Bijstand (OCMW)	28	27	17	18	18
Schuldenlast	25	60	nb	nb	nb
Inkomen gelijk of lager dan leefloon	nb	nb	54	52	54
Geen inkomen[4]	nb	nb	29	29	29

1. In 2004 gemeten volgens definitie ECM, minderhedendecreet; vanaf 2005 volgens 'origine' gedefinieerd als 'één van beide ouders of grootouders is geboren in een land buiten België'. Omdat hierin naar land van herkomst geen achterstellingsindicatie zit, gaat het hier om een ruime definiëring.
2. In de cliëntregistratie Tellus wordt geen onderscheid gemaakt tussen lager en secundair onderwijs; vanaf 2007 is dit wel het geval.
3. Alle socialezekerheidsuitkeringen met uitzondering van Tegemoetkoming voor Gehandicapten en Bijstand.
4. Thuislozen zonder inkomen betreffen: kinderen die nog financieel afhankelijk zijn van hun ouder(s), hun aandeel in de totale populatie bedraagt ongeveer 10%; personen, voornamelijk vrouwen, die economisch afhankelijk zijn van het inkomen van de partner, bijvoorbeeld vrouwen zonder eigen inkomen die opgenomen worden in een vluchthuis; ten slotte, personen die effectief geen inkomen hebben en het grootste aandeel vormen in deze categorie.

Bron: Tellus cliëntregistratieprogramma CAW's, Cliëntgegevens 2004, 2005, 2006 en 2007 Berchem, Steunpunt Algemeen Welzijnswerk en Van Menxel, G., Lescrauwaet, D. & I. Parys (2003).

Tabel *HV5* geeft een overzicht van een aantal socio-economische kenmerken van thuislozen in Vlaanderen voor de jaren 1982 en 2002 (gebaseerd op een

meting onder thuislozen die op een welbepaalde dag verbleven in opvangcentra en begeleid wonen) en de jaren 2005, 2006 en 2007 (waarvoor de gegevens afkomstig zijn van de cliëntregistratie Tellus en betrekking hebben op de populatie van een kalenderjaar). Methodologisch zijn de gegevens van 1982 en 2002 niet volledig vergelijkbaar met de cliëntregistratie: de eerste twee jaren betreffen een surveyonderzoek, de recente jaren zijn gebaseerd op cliëntregistratie op de werkvloer. Zo zijn er enkele verschillen in definitie (zoals allochtonen) en de categorieën lopen niet gelijk voor 'werkloosheid' en 'enkel secundair onderwijs'.

De meest opvallende tendens is dat het aandeel vrouwen weer begint af te nemen; het bedraagt nu 33%, na een stijging van 18% naar 37% in de vorige decennia. Ook het aandeel 30 tot 50-jarigen daalt terug. Het aandeel thuislozen dat enkel lager onderwijs volgde, blijft gelijk; terwijl het aantal thuislozen dat enkel secundair onderwijs volgde, halveert. Voor hun inkomen zijn thuislozen vooral afhankelijk van een socialezekerheidsuitkering (meer dan één op drie in 2007). Opvallend is dat het aandeel thuislozen dat gesteund wordt door het OCMW daalde van 28% naar 18% en dit terwijl hun tewerkstellingsgraad eveneens daalde (van 21% naar 12%).

De Woonsurvey 2005 (een grootschalige bevraging van de woonsituatie op niveau van de huishoudens) laat ons toe de socio-economische kenmerken van de woningmarkt op een rijtje te zetten (tabel *HV 6*). Ongeveer driekwart van de mensen is eigenaar van hun woning. De categorie van de huurders kan opgedeeld worden in private (18,5%) en sociale (5,6%) huurders.

Verder merken we een duidelijk verband tussen leeftijd en eigendomsstatuut: binnen de groep van 17 tot 34 jaar is ongeveer de helft (51,4%) eigenaar van zijn woning, terwijl dit binnen de categorie 35 tot 44 jaar oploopt tot bijna vier vijfde (78%). Bij de vijfenzestigplussers zien we een lichte daling, die hoogstwaarschijnlijk te maken heeft met een (noodgedwongen) verhuis om praktische of gezondheidsredenen.

Alleenstaanden zijn in veel mindere mate (57,8%) eigenaar van hun woning dan koppels zonder (80,1%) of met kinderen (85,8%). Huishoudens met twee partners zijn over het algemeen kapitaalkrachtiger. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe groter het aandeel huishoudens dat eigenaar is; het percentage stijgt van 69,3% voor het lager onderwijs naar 81,2% voor het hoger onderwijs. Waarschijnlijk heeft het opleidingsniveau slechts een indirect effect op het eigendomsstatuut omdat hogeropgeleiden over het algemeen een hoger inkomen genieten. Dit kan nog niet met zekerheid worden vastgesteld; in een volgende woonsurvey zal deze piste worden onderzocht.

Ook wat activiteit betreft, bestaat er een sterk significant verband tussen de eigendomstitel en de activiteitsstatus. Slechts 45,7% van de werklozen zijn eigenaar van hun huis, tegenover 76,7% van de werkenden. Personen die met ziekteverlof zijn of arbeidsongeschikt, scoren sterk onder het gemiddelde.

Naar nationaliteit zijn duidelijke veschillen zichtbaar: personen van buiten de Europese Unie zijn slechts in een derde van de gevallen (33,7%) eigenaar van hun woning, tegenover meer dan het dubbele (75,0%) voor Belgische huishoudens. Het bijzonder lage aandeel van niet-EU-huishoudens wordt mogelijk verklaard door het lagere, equivalente maandelijkse inkomen van deze groep (€ 954 versus € 1406 voor Belgische huishoudens).

HV 6 – Eigenaars, privé- en sociale huurders naar leeftijd, huishoudtype, onderwijsniveau, en nationaliteit, Vlaanderen, 2005 (percentages van de huishoudens).

	Eigenaar	*Huurder*	*Gratis bewoner*
Algemeen	74,4	24,1	1,5
Leeftijdscategorie			
17-34	51,4	46,1	2,5
35-44	78,0	21,5	0,5
45-64	80,0	18,8	1,3
65 en ouder	75,8	22,2	2,0
Huishoudtype			
Eenpersoonshuishouden	57,8	39,2	3,0
Eenoudergezin	57,7	41,9	0,4
Koppel zonder kind	80,1	19,1	0,8
Koppel met kinderen	85,8	13,1	1,1
Andere	57,1	38,1	4,9
Onderwijsniveau			
Lager onderwijs	69,3	29,0	1,6
Lager secundair onderwijs	72,7	25,5	1,8
Hoger secundair onderwijs	73,4	25,2	1,4
Hoger onderwijs	81,2	34,4	2,3
Activiteitsstatus			
Tewerkgesteld	76,7	22,0	1,3
(brug)pensioen	77,2	21,1	1,8
Werkloos	45,7	53,7	0,6
Ziekteverlof/Arbeidsongeschikt	56,7	41,1	2,2
Overige	74,4	24,1	1,5
Nationaliteit			
België	75,0	23,5	1,5
EU-burger	66,3	32,4	1,3
Niet-EU-burger	33,7	63,4	2,9

Bron: Woonsurvey 2005.

Een uitgebreide analyse over betaalbaar wonen staat in Deel I, Hoofdstuk 5.

VOOR MEER GEGEVENS

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – AROHM, Afdeling Woonbeleid & Afdeling Financiering Huisvestingsbeleid, http://www.bouwenenwonen.be/.

Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen, Koloniënstraat 40, 1000 Brussel, telefoon 02- 505.45.45, fax 02-505.42.00, info@vmsw.be, http://www.vmsw.be/.

Vlaams Overleg Bewonersbelangen vzw, Diksmuidelaan 50, 2600 Berchem, vob@vob-vzw.be, http://www.vob-vzw.be/.

7. Gezondheid

Bepaalde doelgroepen hebben recht op een verhoogde tussenkomst voor geneeskundige verzorging: (1) weduwnaars en weduwen, invaliden, gepensioneerden en (volle) wezen (de oude WIGW-categorieën); (2) gerechtigden op het leefloon en personen die steun ontvangen van een OCMW, die geheel of gedeeltelijk ten laste wordt genomen door de federale staat; (3) de gerechtigden op het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden of de Inkomensgarantie voor Ouderen; (4) de gerechtigden op een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap; (5) kinderen die recht hebben op verhoogde kinderbijslag (in de regeling voor loonarbeiders en zelfstandigen) en; (6) de gerechtigden die ten minste 50 jaar zijn en sedert tenminste één jaar volledig werkloos. Sinds 1 april 2007 zijn deze categorieën uitgebreid met het OMNIO-statuut om ook gezinnen met een laag inkomen die tot nog toe uit de boot vielen, op te vangen. Van dit statuut zijn echter nog geen cijfers beschikbaar.

Het aantal personen dat recht heeft op een verhoogde tussenkomst voor geneeskundige verzorging daalt sinds 2000. Begin 2005 is er wel een stijging tot 489.578 titularissen, maar deze stijging is volledig te wijten aan het feit dat voor het eerst de categorie 'kinderen met recht op verhoogde kinderbijslag' in de telling werd opgenomen. Naast deze titularissen zijn er nog 187.682 personen ten laste die recht hebben op de verhoogde tussenkomst. In totaal genieten 685.679 personen begin 2006 van de voorkeursregeling; zes op tien van de gerechtigden zijn vrouwen. De cijfers voor 2007, met inbegrip van de OMNIO-gerechtigden, zijn nog niet beschikbaar.

GZ 1 – Personen die recht hebben op een verhoogde tussenkomst van de verzekering voor geneeskundige verzorging, Vlaanderen, 1995-2006 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Jaar	*Mannen*		*Vrouwen*		*Totaal*	
	AC	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*
Titularissen						
1995	199.765	43,2	262.883	56,8	462.648	100,0
2000[1]	233.978	45,4	278.062	53,9	515.581	100,0
2001	231.311	46,3	268.681	53,7	499.992	100,0
2002	229.620	46,4	265.603	53,6	495.223	100,0
2003	225.130	46,1	263.253	53,9	488.383	100,0
2004	223.729	46,0	262.484	54,0	486.213	100,0
2005	224.563	45,9	265.015	54,1	489.578	100,0
2006	220.329	45,5	263.943	54,5	483.902	100,0
Personen ten laste						
2005	45.744	24,4	141.938	75,6	187.682	100,0
2006	45.744	27,1	147.033	72,9	201.777	100,0
Totaal voorkeursregeling						
2005	270.307	39,9	406.953	60,1	677.260	100,0
2006	275.103	491	410.576	59,9	685.679	100,0

1. De groep WIGW is sedert 1998 anders gedefinieerd, hierdoor is een vergelijking met voorgaande jaren niet meer mogelijk. Voor 2000 kon bij 3.541 personen (0,7%) het onderscheid naar geslacht niet gemaakt worden.

Bron: Kruispuntbank – Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – Administratie Planning en Statistiek.

In België moest in 2004 een tiende van de huishoudens uitgaven voor medische zorg uitstellen. Vooral in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (17,5%) en het Waals Gewest (15,6%) hebben heel wat huishoudens het moeilijk om medische zorg te betalen. Naar huishoudtype valt vooral de slechte situatie van eenoudergezinnen op: bijna drie op tien (28,6%) van deze huishoudens zag zich genoodzaakt medische zorg op de lange baan te schuiven. Dat ook het inkomensniveau een rol speelt, moet niet verbazen: 38,4% van de huishoudens met een maandelijks equivalent inkomen lager dan € 1.000 moet (tijdelijk) afzien van medische zorg. Bij de huishoudens met een inkomen tussen de 1.000 en 2.500 euro daalt dit tot 22,8%, om vrijwel te verdwijnen (2,5%) bij de hoogste inkomenscategorie (+ € 2.500).

GZ 2 – Percentage huishoudens dat zich genoodzaakt zag medische consumptie uit te stellen, België en gewesten, 2004 (percentages).

Regio		*Huishoudtype*		*Equivalent inkomen (in €)*	
Vlaams Gewest	5,3	Alleenstaande	11,0	< 750	18,7
Waals Gewest	15,6	Eenoudergezin	28,6	750-1.000	19,7
Brussels HG	17,5	Koppel zonder kind	6,0	1.000-1.500	11,5
België	10,1	Koppel met kinderen	10,7	1.500-2.500	11,3
		Ander huishouden	7,6	> 2.500	2,5

Bron: Gezondheidsenquête 2004 in WIV-Afdeling Epidemiologie, 2006.

8. Sociale Zekerheid

SZ 1 – Minimumuitkeringsbedragen op 01/09/2008.

	Bedrag in €
Pensioen werknemers[1]	
– alleenstaande/gezin	975,6/1.219,11
Invaliditeit werknemers[2]	
– alleenstaande/gezin	956,54/1.195,22
Werkloosheid	
– alleenstaande/gezin	830,18/988,0
Bijstandsminima	
– alleenstaande bejaarde (IGO)	861,03
– alleenstaande actieve (LL)	711,56
– bejaard koppel (IGO)	1.148,04
– actief koppel (LL)	948,74
Pensioen zelfstandigen[3]	
– alleenstaande/gezin	863,81/1.148,1
Ziekte zelfstandigen	
– zonder/met gezinslast	846,82/1.125,54
Invaliditeit zelfstandigen[4]	
– zonder/met gezinslast	956,54/811,98

1. Bij volledige loopbaan als werknemer.
2. Bedragen voor regelmatige werknemers.
3. Bij volledige loopbaan als zelfstandige.
4. Met stopzetting van het bedrijf.

Bron: FOD Sociale Zekerheid.

Tabel *SZ 1* geeft de minimumuitkeringsbedragen na indexering (september 2008) voor werknemers en zelfstandigen in de sociale zekerheid en de minima uit de sociale bijstand.

Tabel *SZ 2* toont de minimale en maximale (geïndexeerde) bedragen van de werkloosheidsuitkeringen naar verschillende categorieën, tabel *SZ 3* de gemiddelde bedragen van de wachtuitkeringen per categorie. De wachtuitkeringen liggen voor bepaalde categorieën (zoals de jongere alleenstaanden en samenwonenden) nog steeds lager dan het bedrag van het leefloon (tabel *SZ 1*).

SZ 2 – Werkloosheidsbedragen per categorie (maandbedragen vanaf 01/09/2008).

Categorie[1]	*Minimum (€)*	*Maximum (€)*
Alleenwonenden:		
– Gedurende het eerste jaar van de werkloosheid (60%)	830,18	1.144,00
– Vanaf het tweede jaar van de werkloosheid (50%)	830,18	1.010,36
Samenwonenden:		
– Gedurende het eerste jaar van de werkloosheid (55%)	622,18	1.105,78
– Gedurende de tweede periode van de werkloosheid (40%)	622,18	762,58
– Gedurende de forfaitaire periode (eventueel supplement – gewoon)	438,36	
– Gedurende de forfaitaire periode (eventueel supplement – bevoorrecht)[2]	575,37	
Samenwonenden met gezinslast		
– Voor wie werkloos werd vanaf 1.1.2007	988,00	1.144,00
– Voor wie werkloos werd vanaf 1.1.2002 (60%)	988,00	1.132,56
– Voor wie werkloos werd voor 1.1.2002 (60%)	988,00	1.075,10

1. Oudere werklozen met 20 jaar beroepsverleden ontvangen een anciënniteitstoeslag.
2. Als de werkloze en partner uitsluitend uitkeringen ontvangen en het dagbedrag van de uitkering van de partner de € 26,83 niet overschrijdt.

Noot: Tussen haakjes staat het percentage van het gederfde loon dat een rechthebbende in principe ontvangt, met inachtneming van de minima en maxima.

Bron: Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening.

SZ 3 – Wachtuitkeringen per categorie (gemiddelde maandbedragen vanaf 01/09/2008).

Categorie	*Bedrag*
Alleenstaanden:	
– < 18 jaar	273,52
– 18-20 jaar	429,78
– ≥ 21 jaar	711,88
Samenwonenden:	
Gewoon bedrag	
– < 18 jaar	234,52
– vanaf 18 jaar	373,88
Bevoorrecht bedrag[1]	
– < 18 jaar	248,04
– vanaf 18 jaar	398,84
Samenwonenden met gezinslast	962,52

1. Als de werkloze en partner uitsluitend vervangingsinkomens ontvangen.

Bron: Rijksdienst voor Arbeidsvoorzieningen.

De minimumuitkeringen in de sociale zekerheid en bijstand volstaan vaak niet om boven de armoederisicodrempel uit te komen (tabel *SZ 4*). Zo blijkt uit een vergelijking voor 2003 (EU-SILC 2004) dat koppels die op een minimumuitkering aangewezen zijn in alle situaties terugvallen op een inkomen onder de armoederisicogrens. Het bijstandsminimum en de minimumwerkloosheidsuitkering liggen voor zowel alleenstaanden, koppels als eenoudergezinnen onder de armoededrempel.

SZ 4 – Nettominimumuitkeringen en nettominimumloon in % van de armoederisicogrens (60% mediaan), 2003.

	Alleenstaande	*Koppel*	*Koppel, 2 kinderen*	*Eenoudergezin, 2 kinderen*
Minimumpensioen werknemers	107	89		
Minimuminvaliditeitsuitkering werknemers	100	83	82	105
Minimumwerkloosheidsuitkering	91	72	73	91
Bijstand	75	67	69	91
Minimumloon	131	98	89	106

Bron: Stastim – CSB (UA) in Federale regering, 2006d.

VOOR MEER GEGEVENS

FOD Sociale Zekerheid, Eurostation II, Victor Hortaplein 40 (bus 20), 1060 Brussel, telefoon 02-528.63.00, fax 02-528.69.68, dg-soc@minsoc.fed.be, http://socialesecurity.fgov.be/.

Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening, Keizerslaan 7, 1000 Brussel, telefoon 02-515.42.81, fax 02-515.44.54, dircom@rva.be, http://www.rva.be/

9. Voedselbedeling

V 1 – Voedselhulp in België, 1996-2007 (ingezamelde hoeveelheid, aantal geholpen instellingen en aantal begunstigde hulpbehoevenden).

Jaar	*Ingezamelde hoeveelheid (in ton)*	*Aantal geholpen instellingen*	*Aantal begunstigde hulpbehoevenden*	*Handelswaarde (€)*
1996	5.256	606	73.768	–
1997	5.750	637	80.280	–
1998	6.290	645	83.800	–
1999	6.380	656	91.445	–
2000	7.645	665	95.225	–
2001	7.700	665	99.338	12.105.000
2002	6.620	648	97.000	16.135.000
2003	8.582	661	100.000	20.800.000
2004	9.128	661	104.000	23.000.000
2005	8.400	654	106.550	21.300.000
2006	9.400	648	106.900	21.600.000
2007	12.000	653	108.100	27.900.000

Bron: Belgische Federatie van Voedselbanken.

Sinds het begin van de jaren '90 neemt het aantal behoeftigen die aankloppen bij de voedselbanken voortdurend toe: de laatste tien jaar steeg het aantal begunstigden met 35%. 2007 wordt gekenmerkt door een fikse stijging inzake ingezamelde hoeveelheid en de handelswaarde van bijna 30%.

VOOR MEER GEGEVENS

Belgische Federatie van Voedselbanken vzw, Glasgowstraat 16, 1070 Brussel, telefoon 02-559.11.10, fax 02-559.11.29, foodbanks@skynet.be, http://www.voedselbanken.be/.

10. Armoede volgens de indicatoren van Kind en Gezin

In tabel *G 1* staat de verhouding tussen het aantal kinderen dat geboren is in een kansarm gezin – volgens de kansarmoedecriteria van Kind en Gezin – en het totaal aantal geboorten. In totaal werden in het Vlaams Gewest anno 2007 4.839 kinderen in een kansarm gezin geboren, op een totaal van 65.689 geboortes. Dit is een toename met 7% in vergelijking met 2006. Volgens deze criteria ligt het percentage kinderen geboren in kansarme gezinnen het hoogst in de provincie Antwerpen (10,1%) en het laagst in de provincie Vlaams-Brabant (3,6%). De sterke daling in Limburg in 2005 komt vermoedelijk door een onvolledige registratie.

G 1 – Percentage kinderen geboren in kansarme gezinnen volgens de kansarmoedecriteria[1] van Kind en Gezin, Vlaams Gewest, per provincie, 1995-2007 (percentages).

	Antwerpen	*Vlaams-Brabant*	*West-Vlaanderen*	*Oost-Vlaanderen*	*Limburg*	*Vlaams Gewest*	*Totaal AC*
1995	4,5	2,2	3,1	3,4	3,7	3,5	2.309
1996	4,6	2,1	3,7	3,9	3,6	3,7	2.389
1997	4,6	2,5	3,6	4,1	5,2	4,0	2.603
1998	4,6	3,1	4,1	4,6	5,3	4,4	2.747
1999	5,1	3,0	4,7	5,5	5,7	4,8	3.001
2000	5,8	2,7	4,6	4,8	5,8	4,7	2.922
2001	8,2	2,2	5,6	5,8	5,8	5,8	3.516
2002	8,6	2,1	5,1	5,0	5,8	5,7	3.378
2003	8,4	2,4	4,9	4,9	6,2	5,7	3.388
2004	9,2	2,5	4,2	5,2	6,4	5,9	3.676
2005	10,2	2,3	4,0	5,1	4,6	5,9	3.739
2006	9,4[2]	3,4[2]	4,7[2]	5,5[2]	6,6[2]	6,9	4.536
2007	10,1	3,6	6,0	6,7	9,0	7,4	4.839

1. De definitie van Kind en Gezin omvat 6 criteria die als typerend voor een kansarm gezin worden beschouwd: het maandinkomen per gezin, de opleiding van de ouders, de ontwikkeling van de kinderen, de arbeidssituatie van de ouders, de huisvesting en de gezondheid. Wanneer een gezin aan drie of meer criteria beantwoordt, wordt het als kansarm beschouwd.
2. Voorlopige cijfers

Bron: Kansarmoedeatlas van gezinnen met jonge kinderen (Kind & Gezin, verschillende jaargangen).

In 2007 is bijna 80% van de kansarme gezinnen (minstens één van) de ouders lageropgeleid (tabel *G 2*). Na een daling in de jaren '90 is hun aantal terug sterk aan het stijgen. In drievierde van deze gezinnen hebben de ouders een zwakke arbeidssituatie (75%) en een laag maandinkomen (77%): aan deze criteria is er sinds 2000 weinig gewijzigd. Voor de helft (51%) van de gezinnen betekent kansarm zijn ook geconfronteerd worden met slechte huisvesting. In een derde van de gezinnen (33%) kampen kinderen met zwaktes in de ontwikkeling en in een vijfde (22%) van deze gezinnen met een zwakke gezondheidstoestand. In veel kansarme gezinnen manifesteren deze problemen zich tegelijkertijd.

G 2 – De aanwezigheid van de criteria voor kansarmoede binnen kansarme gezinnen met een geboorte, Kind en Gezin, Vlaanderen,[1] 1995, 2000, 2005-2007 (absolute cijfers en percentages).

Criterium	*1995*		*2000*		*2005*		*2006*		*2007*	
	AC	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*	*AC*	*%*
Lage opleiding van één of beide ouders	1.809	78,3	3.020	72,6	3.755	75,7	2.108	64,3	4.178	79,14
Zwakke arbeidssituatie van de ouders	1.751	75,8	3.385	81,4	3.836	77,4	2.606	79,5	3.958	74,98
Laag maandinkomen	1.629	70,6	3.439	82,7	3.985	80,4	2.576	78,6	4.026	76,26
Slechte huisvesting	1.412	61,2	2.259	54,3	2.524	50,9	1.865	56,9	2.681	50,79
Zwaktes in de ontwikkeling van de kinderen	944	40,9	1.244	29,9	1.627	32,8	1.347	41,1	1.749	33,13
Zwakke gezondheidstoestand	804	34,7	897	21,6	1.093	22,0	833	27,0	1.160	21,79

1. Vlaanderen = Vlaams Gewest en Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Bron: Kind & Gezin.

VOOR MEER GEGEVENS

Kind en Gezin, Hallepoortlaan 27, 1060 Brussel, telefoon 02-533.12.11, fax 02-534.13.82, info@kindengezin.be, http://www.kindengezin.be/.

HOOFDSTUK 2

Tot besluit: de kern van de zaak

De redactie

1. Is het wel crisis voor iedereen?

Bij het ter perse gaan van dit Jaarboek staan we midden in een financiële crisis en wellicht op de drempel van een economische recessie. Voor mensen in armoede is die terugval echter al even aan de gang. Zij voelden het afgelopen jaar hun koopkracht dalen, veel sterker dan de rest van de bevolking die van de toegenomen inflatie aan het einde van elke maand (veel) minder last hebben. De laagste inkomensgroepen moeten hun inkomen immers – noodgedwongen – grotendeels besteden aan basisbehoeften (voeding, huisvesting, gezondheidszorg) en die prijsstijgingen worden niet volledig gedekt door de kleine indexaanpassingen van hun lage lonen of sociale uitkeringen. Met de winter voor de deur zullen de gestegen energieprijzen nog zwaarder doorwegen in het huishoudbudget van de lagere inkomens; dat ze vaak in slecht geïsoleerde huizen wonen en net door hun lage inkomen amper gebruik kunnen maken van subsidies voor energiebesparende investeringen, maakt de zaak alleen maar erger.

Daarbij komt dat de koopkrachtkloof tussen arm en niet-arm stelselmatig breder wordt bij elke indexaanpassing. Vandaag kennen de hoogste inkomens immers een grotere inkomensstijging in absolute termen (in euro's dus) bij een indexaanpassing; deze is immers een percentage van het al hoge inkomen. De laagste inkomens moeten het met een veel lager bedrag stellen om de gestegen kosten van levensonderhoud op te vangen. Een rekensommetje leert ons dat een 2%-indexering op een leefloon van een alleenstaande (€ 712) netto ongeveer € 10 meer in het laatje brengt, voor een minimumloon (€ 1.440) is dit ongeveer € 11, terwijl diezelfde indexaanpassing bij een nettoloon van bijvoorbeeld € 2.500 € 43 opbrengt.

We vragen ons af of met beide perverse effecten van het huidige indexmechanisme – onvoldoende compensatie van de stijgende levensduurte voor de laagste inkomens en groeiende kloof tussen de hoogste en laagste inkomens – wel rekening wordt gehouden door de overheid en de sociale partners. Vanuit het standpunt van de laagste inkomens kan enkel een bepaalde mate van degressiviteit ervoor zorgen dat deze effecten aan banden worden gelegd. Dat kan de

richting uitgaan van een minimale indexaanpassing gelijk aan die van het gemiddelde loon; de laagste inkomens zouden zo genieten van een indexbonus.

2. Ze moeten maar gaan werken!

Dé oplossing voor armoede lijkt wel: 'allen aan het werk!'. Dat een job de beste bescherming tegen armoede biedt, is grotendeels waar: van al wie werkt, is 'maar' 4% arm. Niettemin blijft dit een grote groep: één op vijf van de armen tussen 18 en 65 jaar werkt, als zelfstandige of als werknemer, voltijds of deeltijds, tijdelijk of permanent. Anderzijds: van álle mensen die in armoede leven, valt bijna twee op drie personen niet te activeren. De redenen zijn uiteenlopend: omdat ze dus al werken, omdat ze met pensioen zijn, omdat ze invalide zijn of te ziek, omdat ze schoolplichtig zijn of nog in opleiding.

Er zijn wellicht nog andere redenen waarom mensen niet aan de slag kunnen, maar die kunnen we niet uit onze gegevens halen omdat ze niet werden bevraagd. Wat doe je met mensen die niet kunnen gaan werken omdat ze aan mantelzorg doen, omdat ze af te rekenen hebben met ernstige psychische problemen of met verslavingen of die zo ver op een zijspoor van de arbeidsmarkt zijn geraakt dat activering geen korte- of middellangetermijnoplossing kan zijn? Ook vanuit Europa horen we nu signalen dat activering slechts één van de sporen naar 'insluiting' kan zijn: een adequate minimuminkomensbescherming en toegankelijke gepersonaliseerde maatschappelijke dienstverlening zijn de twee andere paden die moeten worden betreden.

Wat minimuminkomensbescherming betreft, heeft België nog een lange weg te gaan. De voorbije jaren stelden we vast dat ons land ondertussen ergens midden het peloton van Europese lidstaten is beland. Dit is ook en vooral een probleem voor huishoudens met kinderen waar niemand aan het werk is. Geen enkel EU-land telt een hoger aandeel volwassenen dat in deze huishoudens leeft en vooral bij de gezinnen met kinderen zijn de armoederisico's torenhoog. Maar liefst zeven op tien van deze gezinnen vinden we onder de armoedegrens. Om beleidsaanbevelingen te doen, weten we tot op vandaag te weinig over de context en de redenen voor werkloosheid van huishoudens. 'Dit vraagt om verder onderzoek'.

3. Flexibilisering van de arbeidsmarkt

De voorbije jaren daalt het aandeel jongeren dat de schoolbanken vroegtijdig verlaat, niet langer. Heel wat van deze jongeren (vaak jongens) zijn schoolmoe, dikwijls omdat ze een problematische schoolloopbaan achter de rug hebben

(overzitten, waterval). Vaker dan andere jongeren zijn ze een vogel voor de kat op de arbeidsmarkt. Een minder gunstige sociale achtergrond zet van bij het begin van de schoolloopbaan (of zelfs voordien) een rem op het verwezenlijken van hun competenties en dat zet zich door bij de overgang naar de arbeidsmarkt.

Bij wie tijdelijk werkt, vinden we heel wat van deze laaggeschoolden terug. In tijden dat om meer flexibilisering wordt geroepen – of in het beste geval om 'flexicurity', waarbij tegenover de onzekerheid van een job, zekerheid van inkomen en van 'werk' staat, in termen van een vlotte overgang naar een andere job – komt vooral de groep tijdelijke werkenden in ons vizier. Niet zozeer deeltijds werken blijkt immers samen te gaan met armoede (vaak is dit een keuze, die ook samengaat met een voldoende hoog inkomen van een partner), maar wel werken in tijdelijke arbeidsregimes. In het leven van deze mensen worden periodes van laag inkomen afgewisseld met periodes van uitkeringen, wat uiteindelijk dreigt uit te monden in een volledige afkeer van de arbeidsmarkt. Flexibiliteit kent ook zijn grenzen in termen van weerbaarheid en veerkracht. Trop is te veel, te veel is trop.

4. De levensloop in (armoede)perspectief

Naast de nieuwe gegevens over al langer bekende uitsluitingsmechanismen, brengt dit Jaarboek een aanvullend perspectief, dat van de levensloop. Tot vandaag kwam dit enkel terloops ter sprake in het armoededebat, hoewel al in de jaargang 2002 van het Jaarboek, Caroline Dewilde een stuk daarover schreef. De redactie besloot om deze invalshoek op armoede dit jaar centraal te plaatsen. Lopen mensen in sommige periodes van hun leven een groter risico op armoede? Welke gebeurtenissen geven wel of niet aanleiding tot waakzaamheid? Hoe werken ongelijkheden op verschillende domeinen doorheen de levensloop op elkaar in? Wat is de impact van armoede tijdens de kinderjaren op het verdere leven, of nog, is armoede op oudere leeftijd het resultaat van de cumulatie van ongelijkheden gedurende de voorafgaande levensloop? Dit zijn enkele van de vragen waarop dit perspectief een nieuw licht werpt.

Hoe valt deze invalshoek te verzoenen met de structurele blik van het Jaarboek? De levensloop levert vooreerst een ultieme toetsing van het structurele perspectief dat we hanteren: in de levens van mensen nemen de risico's op de verschillende domeinen vormen van uitsluiting aan, die kunnen cumuleren in armoede. Daarnaast geeft het levensloopperspectief ook een zicht op hoe uitsluitingsmechanismen zich voltrekken en dit gebeurt vaker dan we denken in een geïnstitutionaliseerde context. Bovendien is het een misvatting te denken dat het levensloopperspectief enkel bezig is met *life events* zoals scheiding, verweduwing of werkloosheid; het vestigt ook de aandacht op langetermijnproces-

sen: ongelijkheid, armoede en uitsluiting komen vaker niet dan wel zomaar uit de lucht gevallen, maar wortelen in vroegere levensloopervaringen en in een langdurige blootstelling aan risicosituaties. Deze vroegere ervaringen beïnvloeden de weerbaarheid van mensen en de manier waarop ze omgaan met uitdagingen en stresserende gebeurtenissen. Soms gaat dat zover dat ze voor zichzelf geen toekomst meer zien en, zoals de allochtone armen die we in dit Jaarboek aan het woord laten, alles inzetten op de toekomst van de kinderen.

Wat zijn de opvallendste conclusies over de relatie tussen 'overgangen in het leven' en eerdere levenslooptrajecten, en armoede of ongelijkheid? Een eerste vaststelling is dat de invloed van sociale klasse nog relatief sterk is. We zien hierin een bevestiging van een vaststelling die al eerder werd gedaan, met name dat de risicomaatschappij geen gelijkere spreiding van risico's impliceert en dus niet heeft geleid tot een 'democratisering van armoede'. In tegenstelling tot sommige andere auteurs, hadden we dat ook niet verwacht.

Een tweede vaststelling is dat de huidige sociale zekerheid niet aangepast is aan belangrijke nieuwe risico's zoals (echt)scheiding of loopbaanpatronen van vrouwen. De loopbaanpatronen worden pas echt relevant in samenhang met de gezinssituatie, omdat de problemen vooral opduiken bij alleenstaande, samenwonende niet-gehuwde, of gescheiden vrouwen; de gehuwde vrouwen wonen bij hun man en/of krijgen na zijn overlijden het hoogste pensioenbedrag. Het probleem is dat sociale zekerheid een zeker niveau van 'standaardisering van de levensloop impliceert, waardoor de regelingen voorbijgaan aan deze complexe realiteit. Als er sprake is van gaten in het socialezekerheidsnet, dan is dit een duidelijke illustratie. Het vinden van een evenwicht tussen een meer 'algemene' sociale zekerheid en een 'sociale zekerheid naar maat', waarbij ook de zogenaamde nieuwe risico's beter worden beschermd, vormt een belangrijke uitdaging voor de toekomst.

Het inzicht dat armoede een zeer complex gegeven is en dat mensen de middelen missen om op eigen kracht uit die situatie te geraken, belooft weinig goeds en dit ondanks de vaststelling uit diverse onderzoeken naar de leefwereld van mensen in armoede dat het vaak om 'vechters' gaat. De wil om door te zetten wordt gevoed door de bekommernis om de kinderen. In deze editie van het Jaarboek blijkt dit uit het onderzoek over opvoedingsondersteuning bij kansarme en allochtone ouders. Het bewijst dat we erbij winnen – ook economisch – wanneer mensen in armoede een opstap vanuit hun rol als ouder krijgen. Dit kan een aanzet vormen voor een beleid dat zich richt op voorschoolse stimulering, zoals dit in Nederland bestaat sinds 2000 en dat zijn nut ondertussen heeft aangetoond. Ingrijpen tijdens de kinderjaren via de ouders en via stimuleringsprogramma's voor vroegtijdige ontwikkeling (vóór de kleuterschool) zijn misschien cruciale stappen die momenteel over het hoofd worden gezien. In het verlengde daarvan stellen we ook vast dat studieondersteuning aan huis bij sociaal zwakkere gezinnen zijn vruchten afwerpt: schoolresultaten en motivatie verbeteren en ook de ouders gaan met meer zelfvertrouwen contacten aan met de

school. Het is dan ook jammer dat (ook) dit soort initiatieven (nog) niet structureel is verankerd in het beleid.

5. Aan de slag

Kijken we naar het verleden, dan zien we dat in periodes waarin het economisch minder goed ging, de thema's armoede en uitsluiting uit de aandacht verdwenen. Brandblusapparaten werden gericht op de opflakkerende werkloosheid en op het koopkrachtverlies van de middenklassen. Vandaag confronteert de economische toestand ons scherp met de boodschap om het lot van mensen in armoede niet te vergeten. De Vlaamse coördinerende minister voor Armoedebestrijding riep tijdens de voorstelling van het vorige Jaarboek op, om concrete beleidsvoorstellen te formuleren. We hebben de gewoonte om die, zoals paaseieren, te verbergen in het struikgewas van het Jaarboek. Dit jaar gebruiken we dit besluit als korf, waarin we enkele opmerkelijke vondsten samenrapen. In de stellige hoop dat het geen eieren na Pasen zijn.

Adressen voor meer informatie

Lokale verenigingen aangesloten bij het Vlaams Netwerk van Verenigingen waar armen het woord nemen

Al-arm, Diestseweg 144, 2440 Geel, tel. 014-56.40.01, fax 014-56.40.03, rit.dams@ocmwgeel.be.

APGA, Sint-Amandusstraat 3/17, 2060 Antwerpen, tel. 03-770.86.79, apga.moras@skynet.be.

ATD Vierde Wereld Vlaanderen, Victor Jacobslaan 12, 1040 Etterbeek, tel. 02-647.92.25, fax 02-640.73.84, atd-vw.vlaanderen@skynet.be, http://www.atd-vierdewereld.be.

Beweging van Mensen met Laag Inkomen en Kinderen, Nieuwebosstraat 3, 9000 Gent, tel. 09-224.12.15, fax 09-233.10.63, bmlik@skynet.be, http://www.armenaanhetwoord.be/.

Bij Ons – Chez Nous, Kartuizerstraat 60, 1000 Brussel, tel. 02-513.35.96, .www.bijons_cheznous@mobistarmail.be.

Brandpunt 23, Melgesdreef 19, 2170 Merksem (Antwerpen), tel. 03-647.18.25, celine.wagemans@telenet.be, http://www.brandpunt23.com/.

Brussels Platform Armoede, Leopold II-laan 204 bus1, 1080 Brussel, tel. 02/413.01.52, fax 02/414.17.19, maarten.deman@bwr.be.

Centrum Kauwenberg, Korte Winkelstraat 1, 2000 Antwerpen, tel. 03-232.72.96, kauwenberg@skynet.be, http://www.kauwenberg.be/.

De Brug Hasselt vzw, Pieter Corbeelstraat 16/1, 3500 Hasselt, tel. 011-74.07.59, de.brug.hasselt@telenet.be., http://users.telenet.be/frieda111/menu.htm.

De Buurtwinkel, Anneessensplein 9, 1000 Brussel, tel. 02-512.69.85, fax 02-503.44.31, vzw.buurtwinkel@belgacom.net.

De Doorzetters, Boomsesteenweg 269, 2020 Antwerpen, tel. 03-322.69.24, dedoorzetters@hotmail.com.

De Draaischijf, Stationskaai 45, 3581 Beringen, tel. 011-22.21.96, draaischijf2@hotmail.com.

De Fakkel vzw, Sint-Waldetrudisstraat 37, 2200 Herent, tel. 014-21.40.73, fax 014-21.40.73, vzwdefakkel@gmail.com.

De Kar vzw, Nollekensweg 6, 2960 Brecht, tel. 03-664.19.87, dekar.brecht@skynet.be, http://www.geocities.com/vzwdekar/.

De Keeting vzw, Kroonstraat 64-66, 2800 Mechelen, tel. 015-27.09.25, info@dekeeting.be, www.dekeeting.be.

De Lage Drempel, Onze-Lieve-Vrouwestraat 43, 2800 Mechelen, tel. 015-34.43.77, delagedrempel@telenet.be, http://www.armoede.be/delagedrempel.

De Schutting – Albatros, Ninoofseplein 10, 1000 Brussel, tel. 02-215.54.34, vwawn.ara@hotmail.com.

De Vrolijke Kring, Kasteelstraat 30, 9600 Ronse, tel. 055-31.67.91, devrolijkekring@skynet.be, http://www.devrolijkekring.be/.

De Zuidpoort, Ottergemsesteenweg 12, 9000 Gent, tel. 09-245.09.05, fax 09-245.09.06, zuidpoort@skynet.be, http://www.armoede.be/dezuidpoort/.

Dynamo Limburg, Marktplein 9 bus 21, 3550 Heusden-Zolder, tel. 011/57.19.21, fax 011/62.20.83, vzw-dynamo@skynet.be.

El Ele – Hand in Hand – Yid fil Yi, Pannestraat 1, 9000 Gent, tel. 09-223.71.85, fax 09-233.41.98, vzw_elele@telenet.be.

Houvast, Dorpsstraat 5, 3540 Herk-de-stad, tel. 013/66.88.25, fb705060@skynet.be.

Leren Ondernemen, Valkerijgang 26, 3000 Leuven, tel. 016-29.80.72, fax 016-29.05.37, leren.ondernemen@chello.be.

Ons Gedacht, Kluizestraat 37, 2500 Lier, tel. 03-488.22.72, fax 03-488.22.72, kristof.daems@samenlevingsopbouw.be.

Open Huis – PSC, Lange Stuivenbergstraat 54-56, 2060 Antwerpen, tel. 03/235.34.05, fax 03/272.20.85, open.huis@cawdeterp.be.

Pigment vzw, Schoolstraat 12, 1000 Brussel tel. 02-217.52.91, pigment.vzw@gmail.com.

Recht op wonen Bonnevie, Bonneviestraat 40, 1080 Sint-Jans-Molenbeek, tel; 02/410.76.31, fax 02/411.80.33, bonnevie@skynet.be.

Recht-op, Hendriklei 19, 2660 Hoboken, tel. 03/217.43.70, fax 03/541.99.50, rechtop.dam2@yucom.be.

SIVI, Jos Verdegemstraat 19, 9040 Sint-Amandsberg (Gent), tel. 09-228.56.11, fax 09-228.56.11, vzw.sivi@skynet.be.

Sociale Dienst voor vreemdelingen, Sint-Catharinapolderstraat 18, 8400 Oostende, tel. 059/50.78.51, fax 059/51.22.68, s.d.vreemdelingen@sdv.be.

Soma, Oude Baan 98/2, 3630 Maasmechelen, tel. 089/77.73.37, joke.aerts@rimo.be.

'T ANtWOORD vzw, Otterstraat 116, 2300 Turnhout, tel. 014-44.26.78, petra.beyens@tantwoord.be.

't Hope, Gitsestraat 53, 8800 Roeselare, tel. 051-69.02.10, fax 051-24.34.79, thope@telenet.be, http://users.telenet.be/thope/.

't Kringske, Krekelstraat 56, 8870 Izegem, tel. 0473-56.57.61, tkringske@telenet.be.

't Lampeke, Ridderstraat 147, 3000 Leuven, tel. 016-23.80.19, fax 016-23.97.58, info@lampeke.be, http://www.lampeke.be/.

't Schoederkloptje, Stadenstraat 3, 8610 Zarren, tel. 051-26.56.25, rob.debels@skynet.be.

Ûze Plekke vzw, Legeweg 85 bus 2, 8200 Sint-Andries, tel. 050-67.59.79, uzeplekke@telenet.be.

Vierde Wereldwerking Mol vzw, Bresserdijk 4, 2400 Mol, tel.: 014/32.04.83, vierdewereldwerking-mol@skynet.be.

Vierdewereldgroep "Mensen voor Mensen", Eikstraat 99, 9300 Aalst, tel. 053-78.36.60, info@vierdewereldgroepaalst.be.

Vluchtelingen Onthaalgroep Sint-Niklaas, Kasteelstraat 4, 9100 Sint-Niklaas, tel. 03-766.29.13, fax 03-777.97.76, jozef.hertsens@vlos.be, http://www.vlos.be/.

Vrienden van het Huizeke, Vossenplein 23, 1000 Brussel, tel. 02-511.15.77, fax 02-503.44.25, vrienden.huizeke@telenet.be.

Warm hart – Houthalen, Pastorijstraat 40/12, 3530 Houthalen – Helchteren, tel. 011/74.40.30, warmhart@skynet.be.

Wasda-Genk, Vennestraat 85, 3600 Genk, tel. 089/50.48.18, rimo@genk.be.

Welzijnsschakel Puurs, Stationsstraat 1, 2870 Puurs, tel. 014/32.04.83, fax 03-899.40.32, deschakel.puurs@edpnet.be.

Welzijnsschakel Sint-Niklaas, Heistraat 208, 9100 Sint-Niklaas, tel. 03-776.52.34, fax 03-776.13.93, elsvandesteene@skynet.be.

Welzijnsschakels, Huidevetterstraat 165, 1000 Brussel, tel. 02/502.55.75, fax 02/502.58.09, diederik.janssens@welzijnszorg.be.

Wieder vzw, Rozendal 3, 8000 Brugge, tel. 050/33.54.84, vzwwieder@hotmail.com, http://www.armoede.be/wieder.

Wijkcentrum De Kring, Kaaistraat 32, 9900 Eeklo, tel. 09-378.61.69, fax 09-327.04.69, info@wijkcentrumdekring.be.

Wijkpartenariaat De Schakel, Dupontstraat 58, 1030 Schaarbeek, tel. 02-219.00.64, fax 02-223.50.97, schakelbrechtim@telenet.be.

Samenwerkingsverbanden

Antwerps Platform Generatiearmen (APGA), Sint-Amandusstraat 3/17, 2060 Antwerpen, tel. 03-770.86.79, fax 03-485.56.85, apga.moras@antwerpen.be, http://www.armoede.be/apga.

Belgisch Netwerk Armoedebestrijding, Vooruitgangstraat 212 bus 6, 1030 Brussel, tel. 02-204.06.50, fax 02-204.06.59, ludo.horemans@antwerpen.be.

Brussels Forum Armoedebestrijding, Bernierstraat 40, 1060 Sint-Gillis, tel. 02-348.50.93, fax 02-348.50.04, forumpauvretebxl@village.uunet.be, http://www.geocities.com/lutteisa03.

Brussels Platform Armoede, Leopold II-laan 204 bus 1, 1080 Sint-Jans-Molenbeek, tel. 02-413.01.52, fax 02-.414.17.19, roel.seurs@bwr.be, http://www.bwr.be/bpa.

Decenniumdoelen 2017, p/a Welzijnszorg, Huidevetterstraat 169, 1000 Brussel, tel. 0474/25.48.80, www.decenniumdoelen.be.

Dynamo Limburg vzw, Marktplein 9 bus 21, 3550 Heusden-Zolder, tel. 011-57.19.21, fax 011-62.20.83, vzw-dynamo@skynet.be.

European Anti-Poverty Network, Square de Meeus, 18, 1050 Brussel, tel. 02-226.58.50, fax 02-226.58.69, team@eapn.eu, http://www.eapn.eu/.

Gentse Overlegtafel, p/a Samenlevingsopbouw Gent, Dok Noord 7, 9000 Gent, tel. 09-223.95.15, fax 09-239.96.72, info@risogent.be, http://www.risogent.easynet.be/themas/armoede/overlegtafel.htm.

Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (CGKR), Koningsstraat 138, 1000 Brussel, tel. 02-212.31.66, fax 02-212.30.30, armoedebestrijding@cntr.be, http://www.armoedebestrijding.be/.

Vlaams Netwerk van Verenigingen waar armen het woord nemen, Vooruitgangsstraat 323, 1030 Brussel, tel. 02-204.06.50, fax 02-204.06.59, info@vlaams-netwerk-armoede.be, http://www.vlaams-netwerk-armoede.be/.

Waals Forum Armoedebestrijding, rue Lemaítre 76, 5000 Namur, tel. 087-34.07.79, fax 087-34.07.79, rwlp@skynet.be.

Welzijnsschakels vzw, Huidevettersstraat 165, 1000 Brussel, tel. 02-502.55.75, info@welzijnsschakels.be, http://www.welzijnszorg.be/welzijnsschakels/.

Andere verwante organisaties

Brusselse Welzijns- en Gezondheidsraad vzw, Leopold II-laan 204 b1, 1080 Sint-Jans-Molenbeek/Molenbeek-Saint-Jean, tel. 02-414.15.85, fax 02-414.17.19, info@bwr.be, http://www.bwr.be/.

Demos, Sainctelettesquare 19, 1000 Brussel, tel. 02-204.07.00, fax 02-204.07.09, info@demos.be, http://www.demos.be.

De Link vzw, Boomgaardstraat 93, 2018 Antwerpen, tel. 03-218.88.78, lut.goossens@de-link.net, http://www.de-link.net/.

Minderhedenforum vzw, Vooruitgangsstraat 323/4, 1030 Schaarbeek, tel. 02-245 88 30, fax 02-245 58 32, info@minderhedenforum.be, http://www.minderhedenforum.be/.

Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21, 1000 Brussel, tel. 02-511 18 40, fax 02-511 52 21, info@kbs-frb.be, http://www.kbs-frb.be/.

Kunst en Democratie, Sainctelettesquare 19, 1000 Brussel, tel. 02-204.07.00, fax 02-204.07.09, info@kend.be, http://www.cdkd.be/.

Medimmigrant, Gaucheretstraat 164, 1030 Schaarbeek, tel. 02-274.14.33, fax 02-274.14.48, info@medimmigrant.be, http://www.medimmigrant.be/.

RIMO Limburg, Marktplein 9 (bus 21), 3550 Heusden-Zolder, tel. 011-22.21.96, fax 011-22.94.31, info@rimo.be, http://www.rimo.be/.

RISO Vlaams-Brabant, Eenmeilaan 2, 3010 Kessel-Lo, tel. 016-44.15.90, fax 016-44.15.91, post@risovlb.be, http://www.risovlb.be/.

Samenlevingsopbouw – Antwerpen, Breughelstraat 31-33, 2018 Antwerpen, tel. 03-325.67.00, fax 03-326.11.15, info.antwerpenstad@samenlevingsopbouw.be, http://www.riso-antwerpen.be/.

Samenlevingsopbouw Antwerpen Provincie, Brusselsepoortstraat 8, 2800 Mechelen, tel: 015-20.13.75, fax: 015-29.03.17, info.antwerpenprovincie@samenlevingsopbouw.be, http://www.samenlevingsopbouw.be/.

Samenlevingsopbouw Brussel, Antwerpsesteenweg 295, 1000 Brussel, tel. 02-203.34.24, fax 02-203.50.64, info.brussel@samenlevingsopbouw.be, http://www.samenlevingsopbouw-brussel.be/.

Samenlevingsopbouw Gent, Dok Noord 7, 9000 Gent, tel. 09-223.95.15, fax 09-239.96.72, info.gent@samenlevingsopbouw.be, http://www.samenlevingsopbouwgent.be/.

Samenlevingsopbouw Oost-Vlaanderen, Sint-Jacobsnieuwstraat 50, 9000 Gent, tel. 09-265.84.70, 09-265.84.79, info.oost-vlaanderen@samenlevingsopbouw.be, http://www.samenlevingsopbouw-oost-vlaanderen.be/.

Samenlevingsopbouw West-Vlaanderen vzw, Torhoutsesteenweg 100 A, 8200 Sint-Andries, tel. 050-39.37.71, info.west-vlaanderen@samenlevingsopbouw.be, http://www.samenlevingsopbouwwvl.be/.

Samenlevingsopbouw Vlaanderen vzw, Vooruitgangsstraat 323, 1030 Schaarbeek, tel. 02-201 05 65, fax 02-201 05 14, info.vlaanderen@samenlevingsopbouw.be, http://www.samenlevingsopbouw.be/.

Sint-Vincentiusvereniging, Rogierlaan 45, 1030 Brussel, tel. 02-243.16.22, fax 02-245.47.69, contact@vincentdepaul.be, http://www.vincentdepaul.be/.

Steunpunt Algemeen Welzijnswerk, Diksmuidelaan 50, 2600 Berchem (Antwerpen), tel. 03-366 15 40, fax 03-385 57 05, post@steunpunt.be, http://www.steunpunt.be/.

Uit de Marge, Hof ter Lo 6b, 2140 Borgerhout (Antwerpen), tel. 03-235.18.81, fax 03-235.32.54, info@uitdemarge.be, http://www.uitdemarge.be/.

Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (VVSG) – Afdeling Maatschappelijk Welzijn, Paviljoenstraat 9, 1030 Schaarbeek, tel. 02-211.55.00, fax 02-211.56.00, info@vvsg.be, http://www.vvsg.be/.

Vlaams Minderhedencentrum vzw, Vooruitgangsstraat 323 (bus 1), 1030 Brussel, tel. 02-205.00.50, fax 02-205 00 60, info@vmc.be, http://www.vmc.be/.

Vlaams Overleg Bewonersbelangen vzw, Diksmuidelaan 36a, 2600 Berchem, tel. 03-366.30.15, fax 03-366.11.58, vob@vob-vzw.be, http://www.vob-vzw.be/.

Vlastrov, Diksmuidelaan 50, 2600 Berchem (Antwerpen), tel. 03-340.49.23, fax 03-385.57.05, vlastrov@straathoekwerk.be, http://www.straathoekwerk.be/.

Vluchtelingenwerk Vlaanderen, Gaucheretstraat 164, 1030 Brussel, tel. 02-274.00.20, fax 02-201.03.76, info@vluchtelingenwerk.be, http://www.vluchtelingenwerk.be/.

Welzijnszorg Provincie Antwerpen, Koningin Elizabethlei 22, 2018 Antwerpen, tel. 03-240.50.11, fax 03-240.54.75, info@provant.be, http://www.provant.be/.

Welzijnszorg vzw, Huidevettersstraat 165, 1000 Brussel, tel. 02-502.55.75, fax 02-502.58.09, info@welzijnszorg.be, http://www.welzijnszorg.be/.

Bibliografie

Literatuur

AASSVE, A., BETTI, G., MAZZUCO, S. & MENCARINI, L. (Forthcoming), Marital disruption and economic well-being: poverty, income and lifestyle deprivation., in: ADRES, H. J. & HUMMELSHEIM (eds.), *Economic an social consequences of partnership dissolution. Comperative perspectives: Edward Elgar.*

AGRESTI, A. (2002), *Categorical data analysis s. second edition*., New Jersey: John Wiley & Sons.

ALGEMENE DIRECTIE STATISTIEK EN ECONOMISCHE INFORMATIE (2004), *Aantal huwelijken tussen personen van hetzelfde geslacht in 2003*, Brussel: Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie.

ALGEMENE DIRECTIE STATISTIEK EN ECONOMISCHE INFORMATIE (2005), *Aantal huwelijken tussen personen van hetzelfde geslacht, in 2004*, Brussel.

ALGEMENE DIRECTIE STATISTIEK EN ECONOMISCHE INFORMATIE (2006), *De Statistiek naar Inkomens- en Levensomstandigheden. Resultaten van de SILC-enquête 2004*, Brussel: Federale Overheidsdienst Economie, K.M.O, Middenstand en Energie.

ALLISON, P.D. (ed.) (2004), *Logic regression using the SAS system. Theory and application.*, SAS institute Inc.

ALLISON, P.D. (ed.) (2005), *Fixed effects regression methods of longitudinal data using SAS.*, SAS Institute INC.

AMATO, P.R. (2000), The consequences of divorce for adults and children, *Journal of marriage and the family*, 62 (November): 1269-1287.

ANDREZ, H.J., BORGLOH, B., BRÖCKEL, M., GIESSELMANN, M. & HUMMELSHEIM, D. (2006), The economic consequences of partnership dissolution. A comparative analysis of panel studies from Belgium, Germany, Great Britain, Italy and Sweden, *European Sociological Review*, 22 (5): 533-560.

ANDREZ, H.J. & HUMMELSHEIM, D. When marriage ends: Results and conclusions, in: ANDREZ, H.J. & HUMMELSHEIM, D. (eds.), *Economic and Social Consequences of Partnership dissolution. Comparative perspectives: Edward Elgar*.

Gedachtewisseling over de actualisatie van het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2005-2009. stuk 1722, 1 juli 2008.

AVALOSSE, H., CORNELIS, K., CROMMELYNCK, A., HANNES, P., LÉONARD, C., LIENARD, D., MERTENS, R., VANCORENLAND, S. & VERNIEST, R. (2006), *De evolutie van de uitgaven voor de gezondheidszorg in België. Een dynamisch evenwicht tussen de beheersing van de openbare uitgaven en de financiële bescherming van de patiënt*, (CM – Themadossier Nr. 8 – september 2006), Brussel: Christelijke Mutualiteit – Departement Onderzoek & Ontwikkeling.

AVALOSSE, H., KESENNE, J. & LÉONARD, C. (2003), Privatisering van de gezondheidszorg in België., *CM-Informatie*: 3-14.

AVALOSSE, H., MERTENS, R. & VANCORENLAND, S. (2007), Het zorgforfait: luxe of noodzaak? Samenvatting van de resultaten van de enquête bij gerechtigden van het zorgforfait., *CM-Informatie*: 3-12.

AVALOSSE, H., VERNIERS, R., VAN WINCKEL, H., BOLY, J. & DU BOIS, M. (2005), *De gevolgen van chronische ziekten. Resultaten van enquêtes in samenwerking met vijf zelfhulpgroepen chronische zieken.*, Brussel: Christelijke Mutualiteiten: Departement Onderzoek & Ontwikkeling.

BAKKER, B. (1992), *Sociale afstand, sociale status. De sociale status van werkenden, niet-werkenden en vrouwen*, Nijmegen: ITS.

BARDONE, L. & GUIO, A.-C. (2005), *In work poverty. New commonly agreed indicators at the EU level*, (Statistics in Focus. Population and social conditions – 5/2005), Luxemburg: Eurostat.

BAYINGANA, K., DEMAREST, S., GISLE, L., HESSE, E., MIERMANS, P.J. & TAFFOREAU, J. (2006), *Gezondheidsenquête door middel van interview, België, 2004.*, Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, Afdeling epidemiologie.

BECK, M., VANROELEN, C. & LOUCKX, F. (2002), *Sociale breuklijnen in de gezondheid en de gezondheidszorg*, (Gezondheid en Samenleving), Brussel: VUB press.

BECK, U. (1998), *Risk society. Towards a new modernity*, Londen: Sage.

BECK, U. (2001), *The brave new world of work.*, Cambridge: Polity Press.

BEHR, A., BELLGARDT, E. & RENDTEL, U. (2005), Extent and Determinants of Panel Attrition in the European Community Household Panel, *European Sociological Review*, 21 (5): 489-512.

BELET, H. & LAURIJSSEN, I. (2002), De rol van het onderwijs in het bepalen van status en levenskansen. In M. ELCHARDUS & I. GLORIEUX (red.), *De symbolische samenleving*, Tielt: Lannoo, pp. 191-214.

BENNETT, K., & LAURIJSSEN, I. (2002), De rol van het onderwijs in het bepalen van status en levenskansen. In: M. ELCHARDUS & I. GLORIEUX (red.), De symbolische samenleving, Tielt: Lannoo, pp. 191-214.

BENNETT, K., SMITH, P. & HUGHES, G. (2005), Coping, depressive feelings and gender differences in late life widowhood., *Aging and mental health*, 9 (4): 348-353.

BERGHMAN, J. (1997), The Resurgence of Poverty and the Struggle against Exclusion: A New Challenge for Social Security in Europe, *International Social Security Review*, 50 (1): 3-21.

BERGHMAN, J., CURVERS, G., PALMANS, S. & PEETERS, H. (2007), *De gepensioneerden in kaart gebracht. Deel 1: De wettelijke pensioenbescherming*, (Working paper Sociale Zekerheid nr.6), FOD Sociale Zekerheid.

BERGHMAN, J., MEERBERGEN, E. & VANROELEN, C. (2005), *Aanvullende sociale voorzieningen in de tweede en derde pijler*, (SB/2005-21), Leuven: K.U.Leuven – Centrum voor Sociologisch Onderzoek (CESO), Sociaal Beleid.

BERNARD, N., LEMAIRE, L., GOOSENS, L., LAUREYS, J., DAWANCE, T. & NOËL, F. (2007), *Studie over het opstarten van pilootprojecten voor paritaire huurcommissies in Brussel, Charleroi en Gent. Eindverslag*, Programmatorische Federale Overheidsdienst Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding en Sociale Economie.

BEROEPSVERENIGING VAN VERZEKERINGSONDERNEMINGEN (2002), *De positie van de private ziektekostenverzekering in de Belgische gezondheidszorg: pleidooi voor een volwaardig partnerschap*.

BIANCHI, S., SUBAIYA, L. & KAHN, J. R. (1999), The gender gap in the economic well-being of non-resident fathers and custodial mothers, *Demography*, 36 (2): 195-203.

BIBLARZ, T. & GOTTAINER, G. (2000), Family structure and children's success: a comparison of widowed and divorced single-mother families, *Journal of Marriage and the Family*, 62 (2): 533-548.

BLAU, G. (1994), Testing two-dimensional measure of job search behaviour., *Organizational behaviour and human decision processes*, 59: 288-312.

BLAU, P.M. (1967), *The American occupational structure*, New York: Wiley.

BLOSSFELD, H.-P. (1995), *The new role of women: family formation in modern societies.*, Boulde, CO: Westview Press.

BLOSSFELD, H.P. & MÜLLER, R. (2003), Union disruption in comparative perspective: the role of assortative partner choice and careers of couples., *International journal of sociology*, 32 (4): 3-35.

BOEIJE, H.R. & NIEVAARD, A.C. (1995), Strategieën en perspectieven van verzorgenden in het verpleeghuis, *Tijdschrift voor sociologie*, 16 (4): 345-361.

BOELAERT, T. (2008), Alimentatie: tussen theorie en praktijk. Enkele beschouwingen over de tegemoetkoming van de Dienst voor Alimentatievorderingen., in: CUYPERS, D., MORTELMANS, D. & TORFS, N. (eds.), *Echtscheiding: werkelijk win for life? De sociologische en juridische gevolgen van het echtscheidingsrecht voor risicogroepen*. Brugge: Die Keure.

BOOTH, A.L., FRANCESCONI, M. & FRANK, J. (2002), Temporary jobs: stepping stones or dead ends?, *The economic journal*, 112 (480): F189-F213.

BOOTH, C. (1989), *Life and labour of the people in London*, London: Macmillan.

BOULTON, J. (2008), *Rowntree revisited: Poverty, welfare and the life-cycle in London, 1725-1824.*, (7th European Social Science History Conference (ESSHC)), Lisbon.

BOUND, J., DUNCAN, G., LAREN, D. & OLEINICK, L. (1991), Poverty dynamics in widowhood., *Journal of gerontology*, 46 (3): 115-124.

BOURDIEU, P. (1986), *The forms of capital*, (Handbook of theory and research for the sociology of education), New York: Greenwood Press.

BRACKE, P. (1998), Depressiviteit en de economische gevolgen van echtscheiding voor vrouwen en mannen., *Mens en Maatschappij*, 73 (3): 239-258.

BREEN, R. & GOLDTHORPE, J. (1997), Explaining educational differentials: Towards a formal rational action theory, *Rationality and Society*, 9 (3): 275-305.

BREWSTER, C., MAYNE, L. & TREGASKIS, O. (1997), Flexible work in Europe., *Journal of world business*, 32 (2): 133-155.

BRZINSKY-FAY, C. (2007), Lost in transition. Labour market entry sequences of school leavers in Europe., *European Sociological Review*, 23 (4): 409-422.

BULCKENS, R., MORTELMANS, D., CASMAN, M. T. & SIMAŸS, C. (2007), *Families in beweging. Een gezinsbeleid op maat?*, Brussel: Editions Luc Pire.

CANTILLON, B. & E.A. (1992), *Dynamiek van de bestaansonzekerheid: resultaten van het Belgische socio-economische panel (CSB-Bericht)*, Antwerpen: UFSIA.

CASTLES, F.G. (1998), The Really Big Trade-Off: Home Ownership and the Welfare State in the New World and the Old, *Acta Politica*, 33 (1): 5-19.

CENTRUM KAUWENBERG (2008), *Schuldbemiddeling ontoereikend?*

CHEAL, D. (1987), Intergenerational transfers and life course management: Towards a socio-economic perspective., in: BRYMAN, A., BYTHEWAY, B., ALLATT, P. & KEIL, T. (eds.), *Rethinking the life cycle*. Houndmills: MacMillan Press Ltd, 141-154.

CHERLIN, A.J. (1992), *Marriage, divorce, remarriage*, Cambridge: Harvard University Press.

CIECHANOWSKI, P.S., KATON, W. J. & RUSSO, J.E. (2000), Depression and diabetes: impact of depressive symptoms on adherence, function, and costs., *Archives of internal medicine*, 160: 3278-3285.

CLUCKERS, G. (1989), 'Containment' in de therapeutische relatie: de therapeut als drager en wingever., in: VERTOMMEN, H., CLUCKERS, G. & LIÉTAER, G. (eds.), *De relatie in therapie*. Leuven: Universitaire Pers, 49-64.

COHEN, S., MERMELSTEIN, R., KAMARCK, T. & HOBERMAN, H. (1985), Measuring functional components of social support., in: SARASON, B. & SARASON, I. (eds.), *Social support: Theory, research and applications*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 73-94.

COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (2007), *Towards common principles of flexicurity: more and better jobs through flexibility and security*.

COOLS, A.T.M. & HERMANNS, J.M.A. (1979), *DOS. Handleiding*, Lisse: Swets & Zeitlinger.

CORIJN, M. (1999), Echtscheiding in Vlaanderen, *Bevolking en gezin*, 28 (1): 59-89.

CORIJN, M. (2004), *Ongehuwd en gehuwd samenwonen in België. Feiten en opvattingen vanuit sociaaldemografisch perspectief.*, (CBGS Werkdocumenten vol.2004), Brussel: Centrum voor bevolkings- en gezinsstudie.

CORIJN, M. (2005), *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaams Gewest*, (CBGS Werkdocumenten vol. 2005), Brussel: Centrum voor bevolkings- en gezinsstudie.

COX, H. (2001), *Later life: The realities of aging.*, Upper Saddle River: Prentice Hall.

CREG (2008), *Zelfs met hogere energieprijzen op de internationale markten kan de stijging van de eindfactuur van de Belgische verbruiker worden ongedaan gemaakt*, (Persbericht 18 januari 2008).

CRETEN, H., VAN DE VELDE, V., VAN DAMME, J. & VERHAEST, D. (2002), *De transitie van het initieel beroepsonderwijs naar de arbeidsmarkt met specifieke aandacht voor de ongekwalificeerde onderwijsverlaters*, Leuven: K.U.Leuven – HIVA.

CRISP, R. (2007), Depression and occupational disability in five diagnostic groups: A review of recent research, *Disability & Rehabilitation*, 29: 267-279.

CRYSTAL, F.G. (1990), Cumulative Advantage, Cumulative Disadvantage, and Inequality among Elderly People, *The Gerontologist*, 30 (4): 437-443.

CRYSTAL, S. (1996), Economic Status of the Elderly, in: BINSTOCK, R.H. & GEORGE, L.K. (eds.), *Handbook of Aging and the Social Sciences*. (Fourth Edition). San Diego: Academic Press, 388-409.

CRYSTAL, S., SHEA, D. & KRISHNASWAMI, S. (1992), Educational Attainment, Occupational History, and Stratification: Determinants of Later-Life Outcomes, *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 51B (6): S213-S221.

CRYSTAL, S. & WAEHRER, K. (1996), Later-Life economic inequality in longitudinal perspective, *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 51B (6): S307-S318.

CUYPERS, D., MORTELMANS, D. & TORFS, R. (2008), *Echtscheiding: werkelijk win for life? De sociologische en juridische gevolgen van het echtscheidingsrecht voor risicogroepen.* Brugge: Die Keure.

D'OLIESLAGER, T. (2006), Armoede en sociale uitsluiting becijferd., in: VRANKEN, J., DE BOYSER, K. & DIERCKX, D. (eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2006*. Leuven/Vooburg: Acco, 375-440.

DANNEFER, D. (1987), Aging as Intracohort Differentiation: Accentuation, the Matthew Effect, and the Life Course, *Sociological Forum*, 2 (2): 211-236.

DAVEY SMITH, G., HART, C., BLANE, D., GILLIS, C. & HAWTHORN, G. (1997), Lifetime socio-economic position and mortality: prospective observational study, *BMJ*: 315-547.

DE BOYSER, K. (2006), Lage inkomens in de balans, in: VRANKEN, J., DE BOYSER, K. & DIERCKX, D. (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2006*. Leuven/Voorburg: Acco, 77-94.

DE BOYSER, K. (2007a), Armoede, sociale ongelijkheid en gezondheid in cijfers, in: VRANKEN, J., CAMPAERT, G., DE BOYSER, K. & DIERCKX, D. (eds.), *Armoede en sociale uitsluiting: Jaarboek 2008*. Leuven/Voorburg: Acco, 153-166.

DE BOYSER, K., LEVECQUE, K. & VRANKEN, J. (2007b), Sociale ongelijkheid in gezondheid: een historiek van federale en Vlaamse beleidsverantwoordelijken, *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 49 (3): s.p.

DE DECKER, P. (2006), Waar kunnen armen (nog) wonen en welke ondersteuning kunnen ze daarbij van de overheid verwachten?, in: VRANKEN, J., DE BOYSER, K. & DIERCKX, D. (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2006*. Leuven/Voorburg: Acco, 257-288.

DE DECKER, P., GOOSSENS, L. & PANNECOUCKE, I. (eds.) (2005), *Wonen aan de onderkant*, Antwerpen: Garant.

DE GRAAF, P. & KALMIJN, M. (2003), Alternative routes in the remarriage market: competing risk analysis of union formation after divorce, *social forces*, 81 (4): 1459-1498.

DE GRAAF, P.M. & KALMIJN, M. (2006), Change and stability in the social determinants of divorce: a comparison of marriage cohorts in the Netherlands, *European Sociological Review*, 22 (5): 561-572.

DE GRAEVE, D., CANTILLON, B. & SCHOKKAERT, E. (2003), *Billijkheid in de financiering van medische zorg: eindrapport*, Brussel: Federaal wetenschapsbeleid.

DE GRAEVE, D., LECLUYSE, A., SCHOKKAERT, E., VAN OURTI, T. & VAN DE VOORDE, C. (2006), *Eigen betalingen in de Belgische gezondheidszorg. De impact van supplementen*, (Equity and Patient Behaviour (EPB)), Brussel: Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg.

DE KEULENAER, F. (2004), Cijfers die tellen: kwaliteitsrichtlijnen voor statistische informatie, in: VRANKEN, J., DE BOYSER, K. & DIERCKX, D. (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2004*. Leuven/Voorburg: Acco, 449-456.

DE MEYER, I. (2007), *Wetenschappelijke vaardigheden voor de toekomst. De eerste resultaten van het PISA-onderzoek*, Veurne: Universiteit Gent, vakgroep Onderwijskunde.

DE WITTE, H., VANDER STEENE, T., DEJONCKHEERE, J., SELS, L. & VAN HOOTEGEM, G. (2002), *Contractueel flexibele werknemers: wie zijn ze en waarom doen ze het?*, Leuven: Steunpunt werkgelegenheid, arbeid en vorming.

DEBELS, A. (2003), *Poverty dynamics in a flexible labour market. The impact of labour market flexibilization on poverty dynamics in the European welfare states.* Marstrand.

DEBELS, A. (2008), *Flexibility and insecurity. The impact of European variants of labour market flexibility on employment, income and poverty dynamics.* Leuven: faculteit Sociale wetenschappen – Centrum voor sociologisch onderzoek.

DEBELS, A., PEETERS, H., VERSCHRAEGEN, G. & BERGHMAN, J. (2006), De pensioenbescherming van flexibele werknemers in België, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 22 (2): 171-185.

DEDICATED RESEARCH (2008), *Enquête afgenomen bij 200 apothekers*.

DEKKER, R., MUFFELS, R. & STANCANELLI, E. (2000), A longitudinal analysis of part-time work by women and men in the Netherlands, in: GUSTAFSON, S. & MEULDERS, D. (eds.), *Gender and the labor market: economic evidence of obstacles to achieving gender quality.* New York: St. Martin's Press, 260-287.

DELEECK, H. (1991), *Zeven lessen over sociale zekerheid*, Leuven/Amersfoort: Acco.

DELEECK, H. (2000), *Sociale zekerheid en inkomensverdeling in België van 1966 naar 1999* (CSB – berichten), Antwerpen: UFSIA – Centrum voor Sociaal Beleid.

DELEECK, H. (2001), *De architectuur van de welvaartsstaat opnieuw bekeken*, Leuven/Leusden: Acco.

DELEECK, H., BERGHMAN, J. & VAN HEDDEGEM, P. (1980), *De sociale zekerheid tussen droom en daad. Theorie, onderzoek, beleid*, Deventer/Antwerpen: Van Loghum-Slaterus.

DELEECK, H., HUYBRECHS, J. & CANTILLON, B. (1983), *Het Matteüseffect. De ongelijke verdeling van de sociale overheidsuitgaven in België*, Antwerpen: Kluwer.

DELIZÉE, J. M. (2008), *Federaal Plan Armoedebestrijding*.

DEWILDE, C. (2002), De impact van life events op sociale uitsluiting en armoede, in: VRANKEN, J., DE BOYSER, K., GELDOF, D. & VAN MENXEL, G. (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2002*. Leuven/Leusden: Acco, 55-69.

DEWILDE, C. (2003), A Life-Course Perspective on Social Exclusion and Poverty, *British Journal of Sociology*, March, 54 (1): 109-128.

DEWILDE, C. (2004a), Armoededynamieken in België en Groot-Brittannië: de impact van demografische en arbeidsmarktgebeurtenissen, in: VRANKEN, J., DE BOYSER, K. & DIERCKX, D. (eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2004*. Leuven/Voorburg: Acco, 165-186.

DEWILDE, C. (2004b), *Vormen en trajecten van armoede in het Belgische en Britse welvaartsregime. Multidimensionele armoededynamieken bestudeerd vanuit de sociologie van de levensloop. Proefschrift tot het behalen van de graad van Doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen*. Politieke en Sociale Wetenschappen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen.

DEWILDE, C. (forthcoming a), Divorce and housing: A European Comparison of the housing consequences of divorce for men and woman., in: ANDREZ, H. J. & HUMMELSHEIM, D. (eds.), *Economic and social consequences of partnership dissolution. Comperative Perspectives: Edward Elgar*.

DEWILDE, C. (forthcoming b), Divorce and the housing movements of owners-occupiers: A European Comparision, *Housing studies*.

DEWILDE, C., BAUWENS, A., MARYNISSEN, R. & LAUWERS, J. (2000), *Methodebericht golf 6 (1997)*, Antwerpen: UA – Steunpunt Gezinsdemografisch Panel.

DEWILDE, C. & LEVECQUE, K. (2002), De mobiliteit in en uit armoede: 'Wie is arm en voor hoe lang?' in: VRANKEN, J., DE BOYSER, K., GELDOF, D. & VAN MENXEL, G. (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2002*. Leuven/Leusden: Acco, 85-103.

DEWILDE, C. & RAEYMAECKERS, P. (2008a), De afruil tussen huisvesting en pensioenen: determinanten van armoede op oudere leeftijd, in: DEWILDE, C. & RAEYMAECKERS, P. (eds.), *Multidimensionele armoede in Europa. Individuele en institutionele determinanten.* Leuven/Voorburg: Acco, 125-150.

DEWILDE, C. & RAEYMAECKERS, P. (eds.) (2008b), *Multidimensionele armoede in Europa. Individuele en institutionele determinanten*, Leuven/Voorburg: Acco.

DEWILDE, C. & RAEYMAECKERS, P. (2008c), The trade-off between home-ownership and pensions: individual and institutional determinants of old-age poverty, *Aging and Society*, 28 (6): 805-830.

DEWILDE, C. & UUNK, W. (2008), Remarriage as a way to overcome the financial consequences of divorce. A test of the economic Need-Hypothesis for European women, *European Sociological Review*.

DEWILDE, C. & VRANKEN, J. (2005), De multidimensionele meting van armoede in de Europese Unie: een categorische benadering, *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 47 (1): 23-59.

DI ZINNO, T., HUCHON, J., LAASMAN, J.-M. & VANOVERLOOP, J. (2006), *Coûts hospitaliers: nature, ampleur et évolution des frais à charge du patient hospitalisé en hôpital général*, (Etudes et analyses), Bruxelles: UNMS.

DIELEMAN, F.M., CLARK, W.A.V. & DEURLOO, M.C. (1995), Falling out of the home owner market, *Housing Studies*, 10 (1): 3-15.

DIENER, E., EMMONS, R.A., LARSEN, R.J. & GRIFFIN, S. (1985), The satisfaction with life scale, *Journal of Personality Assessment*, 49: 71-75.

DIERCKX, D. (2007), *Tussen armoedebeleid en beleidsarmoede. Een retrospectieve en interventiegerichte analyse van de Vlaamse beleidspraktijk*, (Sociale InZichten), Leuven/Leusden: Acco.

DILLMAN, D.A. (1999), *Mail and Internet Surveys: the Tailored Design Method*, New York: Wiley.

DIPRETE, T.A. & EIRICH, G.M. (2006), Cumulative advantages as a mechanism for inequality: a review of theoretical and empirical developments, *Annual Review of Sociology*, 32: 271-297.

DOLTO, F. (1980), *La cause des enfants*, Parijs: Robert Laffont.

DOOGHE, G. (1996), Implicaties van echtscheiding op latere leeftijd, *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 41 (4): 406-428.

DOUTERLUNGNE, M., VAN DE VELDE, V., RUBBRECHT, I., VAN VALCKENBORGH, K., LAUWEREYS, L., NICAISE, I. & VAN DAMME, J. (2001), *Ongekwalificeerd: zonder paspoort? Een onderzoek naar de omvang, karakteristieken en aanpak van de ongekwalificeerde onderwijsverlaters*, Leuven: K.U.Leuven – HIVA.

DRIESSEN, K. (2003), *Armoede en hulpverlening: omgaan met isolement en afhankelijkheid (doctoraal proefschrift)*. Gent.

DUNCAN, G.J., GUSTAFSSON, B., HAUSER, R., SCHMAUSS, G., MESSINGER, H., MUFFELS, R., NOLAN, B. & RAY, J.C. (1993), Poverty dynamics in eight countries, *Journal of population economics*, 6: 215-234.

DUNCAN, G.J., YEUNG, W.J., BROOKS-GUNN, J. & SMITH, J.R. (1998), How much does childhood poverty affect the life chances of children?, *American Sociological Review*, 63 (406-423).

DUQUET, N., I. GLORIEUX, I. LAURIJSSEN & Y. VAN DORSSELAER (2006), Onvoltooide emancipatie. De invloed van studiekeuze en gezinsvorming op de arbeidsmarktpositie van jonge mannen en vrouwen. *Mens en Maatschappij*, 81, 3, 252-276.

DUQUET, N., I. GLORIEUX, I. LAURIJSSEN & Y. VAN DORSSELAER (2006), *Wit krijt schrijft beter. Schoolloopbanen van allochtone jongeren in beeld*. Antwerpen: Garant, 106 p.

EANDIS (2008), *Jaarverslag 2007,* (online).

ELDER, G.H.J. (1974), *Children of the Great Depression. Social change in life experience*, Chicago: The University of Chicago Press.

ELDER, G.H.J. (1985), Perspectives on the Life Course, in: ELDER, G.H.J. (ed.), *Life Course Dynamics. Trajectories and Transitions 1968-1980*. Ithaca/London: Cornell University Press, 23-49.

ELDER, G. H. J. & O'RAND, A. M. (1995), Adult Lives in a Changing Society, in: COOK, K. S., FINE, G. A. & HOUSE, J. S. (eds.), *Sociological Perspectives on Social Psychology*. Boston: Allyn & Bacon, 452-475.

EMDE, R.N. (2003), Charting early developmental interventions over time., *Social policy report*, 17: 8-9.

EMDE, R.N. & ROBINSON, J.L. (2000a), Guiding principles for a theory of early intervention: A developmental – psychoanalytic perspective., in: SHONKOFF, J.P. & MEISELS,

S.J. (eds.), *Handbook of early childhood intervention*. New York: Cambridge University Press, 76-99.

EMDE, R.N. & SPICER, P. (2000b), Experience in the midst of variation (poverty and cultural diversity). New horizons for development and psychopathology, *Development and Psychopathology*, 12 (5): 313-331.

EUROFOUND (2007), *Discrimination*, (online), http://www.eurofound.europa.eu/areas/industrialrelations/dictionary/definitions/discrimination.htm.

EUROPEAN COMMISSION (2004), *Joint report on social inclusion 2003*, Luxembourg: Office for offical publications of the European Communities.

EUROSTAT (2008), *EU-SILC user database description. Version 2006-1 from 01-03-08*, Luxembourg: European Commission.

EUROSTAT (2008a), *Part-time employment as percentage of the total employment for a given sex and age group (%).* Eurostat.

EUROSTAT (2008b), *Temporary employees as percentage of the total numbers of employees for a given sex and age group (%).*

EUROSTAT (2008c), *Main reason for part time employment – Distributions for a given sex and age group (%).*

EUROSTAT (2008d), *Main reason for temporary employment – Distributions for a given sex and age group (%).*

EUROSTAT NEW CRONOS (2005), *Source Eurostat delivered by EDS International*, University of Manchester.

FAHEY, T., NOLAN, B. & MAÎTRE, B. (2004), Housing expenditures and income poverty in EU countries, *Journal of Social Policy*, 33 (3): 437-454.

FEDERALE REGERING (2008), *Regeerakkoord gesloten door de onderhandelaars van CD&V, MR, PS, Open VLD en CDH*.

FEIJTEN, P. (2005), Union dissolution, unemployment and moving out of homeownership., *European Sociological Review*, 21 (1): 57-71.

FERRARO, K.F. & BARRESI, C. (1982), The impact of widowhood on the social relations of older persons., *Research on aging*, 4: 227-247.

FOD ECONOMIE: ALGEMENE DIRECTIE STATISTIEK EN ECONOMISCHE INFORMATIE (2004), *EU-SILC 2004*.

FOKKEMA, T. (2001a), Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verweduwing: Bieden hertrouw en werk uitkomst?, *Bevolking en Gezin*, 30 (1): 5-29.

FOKKEMA, T. (2001b), Verdeling van huis en haard na echtscheiding., *Bulletin over bevolking en samenleving*, 17 (6): 45-47.

FOKKEMA, T. & VAN SOLINGE, H. (2000), De invloed van de huwlijksgeschiedenis op het inkomen van ouderen., *Sociale Wetenschappen*, 43 (4): 19-40.

FRAIBERG, S., SHAPIRO, V. & CHERNISS, E. (1981), *Clinical studies in infant mental health: The first year of life.*, New York: Basic Books.

FRIPONT, I. & BOLLENS, J. (2003), *Arbeidsloopbanen van personen met een handicap* Leuven: HIVA.

GALLIE, D. & PAUGAM, S. (eds.) (2000), *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe.*, Oxford: Oxford University Press.

GALLIE, D. & PAUGAM, S. (2004), Unemployment, poverty, and social isolation: An assessment of the current state of social exclusion theory., in: GALLIE, D. (ed.), *Resisting marginalization. Unemployment experience and social policy in the European Union.* Oxford: University Press, 34-53.

GANZEBOOM, H., DE GRAAF, P.M. & TREIMAN, D.J. (1992), A standard international socio-economic index for occupational status, *Social Science Research*, 21: 1-56.

GARDINER, H.W. & KOSMITZKY, C. (2008), *Lives across cultures. Cross-cultural human development.*, Boston: Pearson Publishers.

GARMEZY, N. (1985), Stress-resistant children: The search for protective factors., in: STEVENSON, J.E. (ed.), *Journal of child psychology and psychiatry book.* Oxford: Pergamon Press, 213-233.

GHESQUIÈRE, P., MERCKEN, I., AVAU, G. & PETRY, K. (2008), *Onderzoek over mogelijke extra inspanningen van scholen in het buitengewoon onderwijs ten gevolge van de aanwezigheid van GOK-kenmerken bij de leerlingenpopulatie*, HIVA.

GIESELINCK, G., PEETERS, H., VAN GESTEL, V., BERGHMAN, J. & VAN BUGGENHOUT, B. (2003), *Onzichtbare pensioenen in België. Een onderzoek naar de aard, omvang en verdeling van de tweede en derde pensioenpijler*, Gent: Academia Press.

GLENNERSTER, H. (1995), The Life Cycle: Public or Private Concern?, in: FALKINGHAM, J. & HILLS, J. (eds.), *The Dynamic of Welfare. The Welfare State and the Life Cycle*. New York: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, 6-20.

GOLDMAN, N. (2001), Social inequalities in health disentangling the underlying mechanisms, *Ann N Y Acad. Sci. 2001*, December: 118-139.

GOLDTHROPE, J.H. & HOPE, K. (1974), *The social grading of occupations*, Oxford: Clarendon Press.

GRATTON, B. (1996), The poverty of impoverishment theory: The economic well-being of the elderly, 1890-1950., *The journal of economic history*, 56: 39-61.

GREEN, R. & FELD, S. (2000), Social support coverage and the well-being of elderly widows and married women., *Journal of Family and Economic Issues*, 10: 33-51.

GROENEZ, S. (2008), *Onderwijsexpansie-en democratisering in Vlaanderen*, Leuven: HIVA.

GROENEZ, S., VAN DEN BRANDE, I. & NICAISE, I. (2003), *Cijferboek sociale ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs. Een verkennend onderzoek op de Panelstudie van Belgische Huishoudens*, (LOA-rapport nr. 10), Leuven: Steunpunt LOA 'Loopbanen doorheen onderwijs naar de arbeidsmarkt'.

GUSTAFSSON, S., KENJOH, E. & WETZELS, C. (2003), Employment choices and pay differences between nonstandard and standard work in Britain, Germany, the Netherlands and Sweden., in: HOUSEMAN, S. & OSAWA, M. (eds.), *Nonstandard work in developed economies.* Kalamazoo, Michigan: W.E. Upjohn institute for employment research.

HALLERÖD, B., LARSSON, D., GORDON, D. & RITAKALLIO, V.-M. (2006), Relative Deprivation: a comparative analysis of Britain, Finland and Sweden, *Journal of European Social Policy*, 16: 328-345.

HANSSON, R., CARPENTER, B. & FAIRCHILD, S. (1993), Measurement issues in bereavement., in: STROEBE, W., STROEBE, M. & HANSSON, R. (eds.), *Handbook of bereavement: theory, research, and intervention.* New York: Cambridge University Press, 62-74.

HAREVEN, T. K. (2000), *Families, history and social change. Life-course and cross-cultural perspectives.*, Oxford: Westview Press/Perseus Books.

HEADEY, B. & VERICK, S. (2006), *Jobless households: longitudinal analysis of the persistence and determinants of joblessness using HILDA data for 2001-03*, (Melbourne institute report No.7), Melbourne: University of Melbourne.

HEDSTRÖM, P. & RINGEN, S. (1987), Age and Income in Contemporary Society: A Research Note, *Journal of Social Policy*, 16 (2): 227-239.

HENRETTA, J.C. & CAMBELL, R.T. (1976), Status Attainment and status maintenance: A study of stratification in old age., *American Sociological Review*, 41 (December): 981-992.

HETHERINGTON, M. (2003), Intimate pathways: changing patterns in close personal relationships accros time, *Family relations*, 52: 318-331.

HEYLEN, K., LE ROY, M., VANDEN BROUCKE, S., VANDEKERCKHOVE, B. & WINTERS, S. (2007), *Wonen in Vlaanderen. De resultaten van de Woonsurvey 2005 en de Woningbouw 2005*, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement RWO – Woonbeleid.

HILLS, B. (ed.) (1995), *The dynamic of welfare. The welfare state and the life cycle*, New York: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf.

HODGSON, J., DIENHART, A. & DALY, K. (2001), Time juggling: Single mothers. Experiences of time-press, following divorce, *journal of divorce & remarriage*, 35 (1-2): 1-28.

HOGE RAAD VAN FINANCIËN (2008), *Studiecommissie voor de vergrijzing. Jaarlijks verslag*, Hoge Raad van Financiën.

HOLDEN, K.C., BURKHAUSER, R.V. & FEASTER, D.J. (1988), The timing of falls into poverty after retirement and widowhood., *Demography*, 25: 405-414.

HOLDEN, K.C. & ZICK, C.D. (1997), The economic impact of widowhood in de 1990s: evidence from the SIPP., *Consumer Interest Annual*, 43: 34-39.

HOOD, C.D. & CARRUTHERS, C.P. (2002), Coping skills theory as an underlying framework for therapeutic recreation service., *Therapeutic recreation journal*, 36 (2): 137-153.

HUNGERFORD, T.L. (2001), The Economic Consequences of Widowhood on Elderly Women in the United States and Germany, *The Gerontologist*, 41 (1): 103-110.

IANNELLI, C. (2002), *Parental education and young people's educational and labour market outcomes: a comparision accross Europe*, (School-to-work transitions in Europe: Analyses of the EULF200 Ad hoc module), Manheimmer Zentrum für Europäische-Sozialforschung.

ILO (2006), *Global employment trends for youth*.

JACOBS, T. (2002), *Serial monogamy? Stability and exclusivity as ingredients of love.*, (Divorce Conference), Florence.

JACOBS, T., BAUWENS, A., SPELTINCX, E. & LANTICAN, L. (2000), *Gezinsontbinding in Vlaanderen. Boek 1: Persoonlijke relaties in beweging*, Antwerpen: Panel studie van Belgische huishoudens/Centrum voor Rechtssociologie.

JANSEN, M., BAUWENS, A., SPELTINCX, E. & LANTICAN, L. (2008), *A cross-national perspective on coping after divorce: a comparision of repartnering and (re-)employment strategies. Paper presented at the fifth meeting of the European network for sociological and demographic study of divorce.*, Londen.

JARVIS, S. & JENKINS, S.P. (1999), Marital Splits and Income Changes: Evidence from the British Household Panel Survey, *Population Studies*, (53): 237-254.

JUCHTMANS, G. & VANDENBROUCKE, A. (2008), *'t Scharnier: studieondersteuning aan huis. Een evaluatie*, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

KAGITÇIBASI, Ç. (2004), Early start goes a long way: Notes on FIRST STEPS and TEEP, in: FOBLETS, M.C., VRIELINK, J. & BILLIET, J.B. (eds.), *Multiculturalisme ontleed.* Leuven: Universitaire Pers, 285-290.

KAGITÇIBASI, Ç. (2007), *Family and human development across cultures*, New York: Laurence Erlbaum Publishers.

KAGITÇIBASI, Ç., SUNAR, D. & BEKMAN, S. (2001), Long-term effects of early intervention: Turkish low-income mothers and children, *Applied Developmental Psychology*, 22: 333-361.

KALLEBERG, A.L. (2000), Nonstandard employment relations: Part-time, temporary and contract work, *Annual review of Sociology*, 26 (1): 341-365.

KALLEBERG, A.L., RESKIN, B.F. & HUDSON, K. (2000), Bad jobs in America: Standard and nonstandard employment relations and job quality in the United States, *American Sociological Review*, 65 (2): 256-278.

KALMIJN, M. (2002), Sociologische analyses van levensloopeffecten: een overzicht van economische, sociale en culturele gevolgen., *Bevolking en gezin*, 31 (3): 3-46.

KALMIJN, M. (2005), The effects of divorce on men's employment and social security histories, *European journal of population*, 21: 347-366.

KALMIJN, M. & BROESE VAN GROENOU, M. (2005), Differential effects of divorce on social integration, *Journal of social and personal relationships*, 22 (4): 455-476.

KALMIJN, M. & UUNK, W. (2007), Regional value differences in Europe and the social consequences of divorce: a test of the stigmatization hypothesis, *Social science research*, 36 (2): 447-468.

KANGAS, O. & PALME, J. (2000), Does Social Policy Matter? Poverty Cycles in OECD Countries, *International Journal of Health Services*, 30 (2): 335-352.

KELES, H., EKICI, A., EKICI, M., BULCUN, E. & ALTINKAYA, V. (2007), Effect of chronic diseases and associated psychological distress on health-related quality of life, *Internal medicine journal*, 37: 6-11.

KERCKHOFF, A.C., RAUDENBUSH, S.W. & GLENNIE, E. (2001), Education, cognitive skill and labor force outcomes, *Sociology of education*, 74 (1): 1-24.

KESTELOOT, C., DE DECKER, P. & MANÇO, U. (1997), Turks and housing in Belgium with special reference to Brussels, Ghent and Visé, in: ÖZÜKRUN, S. & VAN KEMPEN, R. (eds.), *Turks in the European Cities: housing and urban segregation*. Utrecht: Ercomer, 67-97.

KITSON, G.C. & L.A., M. (1990), The multiple consequences of divorce: a decade review, *Journal of marriage and the family*, 52: 913-924.

KNOTTER, A. (2004), Poverty and the family-income cycle. Casual laborers in Amsterdam in the first half of the 20th century, *History of the family*, 9: 221-237.

KORPI, T. & LEVIN, H. (2001), Precarious footing: Temporary employment as a stepping stone out of unemployment in Sweden, *Work, employment & society*, 15 (1): 127-148.

KROLS, Y., VAN ROBAEYS, B. & VRANKEN, J. (2008), *Gelijke kansen voor morgen. Een verkenning van de armoede bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen*, Leuven: Acco.

LAASMAN, J.-M. & LANGE, B. (2008), *Impacts financiers du remboursement de référence une actualisation*, Union Nationale des Mutualités Socialistes – Direction Etudes.

LACANTE, E.A. (2001), *Drop-out in het hoger onderwijs: Onderzoek naar achtergronden en motieven van drop-out in het eerste jaar hoger onderwijs*, Leuven-Brussel: Katholieke Universiteit Leuven, Vrije Universiteit Brussel.

LAZARUS, R.S. (1999), Hope: An emotion and a vital coping resource against despair., *Social research*, 66 (2): 653-678.

LECLUYSE, A., DE GRAEVE, D., SCHOKKAERT, E., VAN DE VOORDE, C. & VAN OURTI, T. (2007), Hoger-lager? een analyse van de uitgaven voor patiënten onderaan de sociale ladder, in: VRANKEN, J., CAMPAERT, G., DE BOYSER, K. & DIERCKX, D. (eds.), *Armoede en sociale uitsluiting: Jaarboek 2007*. Leuven/Voorburg: Acco.

LEFEBURE, S., MANGELEER, J. & VAN DEN BOSCH, K. (2006), *Elderly prosperity and homeownership in the European Union: New evidence from the share data.* 29th general conference of The International Association for research in income and wealth, Joensuu, Finland.

LEISERING, L. & LEIBFRIED, S. (1999), *Time and poverty in Western welfare states.*, Cambridge: Cambridge University Press.

LEISERING, L. & WALKER, R. (eds.) (1998), *The Dynamics of Modern Society: Poverty, Policy and Welfare*, Bristol: Policy Press.

LICHTER, D., QIAN, Z. & MELLOT, L. (2006), Marriage or dissolution? Union transitions among poor cohabiting women, *Demography*, 43 (2): 223-240.

LIPSET, S. & ZETTERBERG, H. (1959), Social mobility in industrial society., in: LIPSET, S. & BENDIX, R. (eds.), *Social mobility in industrial society.* Berkeley: University of California Press.

LOHMANN, H. & MARX, I. (2008), The different faces of in-work poverty across welfare state regimes., in: ANDREZ, H.J. & LOHMANN, H. (eds.), *The working poor in Europe; employment, poverty and globalization.* Cheltenham: Edward Elgar.

LUND, D., CASERTA, M. & DIMOND, M. (1993), The course of spousal bereavement in later life, in: STROEBE, M., STROEBE, W. & HANSSON, R. (eds.), *Handbook of bereavement: theory, research, and intervention*. New York: Cambridge University Press, 240-254.

LUYCKX, K. (ed.) (1999), *Liefst een gewoon huwelijk? Creatie en conflict in levensverhalen van jonge migrantenvrouwen*, Leuven/Amersfoort: Acco.

LYBERAKI, A. & TINIOS, P. (2006), Poverty and social exclusion, AMANDA Final conference: Lessons from share wave 1., *Varenna*, 1.

MACKENBACH, J. (2005), Genetics and health inequalities: hypotheses and controversies, *Journal of Epidemiological and Community Health*, 59: 268-273.

MARTENS, I. (2008), Alimentatie tussen ex-echtgenoten na echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk, in: CUYPERS, D., MORTELMANS, D. & TORFS, N. (eds.), *Echtscheiding: werkelijk win for life? De sociologische en juridische gevolgen van het echtscheidingsrecht voor risicogroepen*. Brugge: Die Keure.

MARTIKAINEN, P. & VALKONEN, T. (1996), Does education and income buffer the effect of death of spouse and mortality?, *Epidemiology*, 9 (5): 530-533.

MARX, I. & VERBIST, G. (1998), Low-paid work and poverty: a cross-country perspective, in: BAZEN, S., GREGORY, M. & SALVERDA, W. (eds.), *Low-wage employment in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, 63-86.

MASTEN, A.S., BEST, K. & GARMEZY, N. (1990), Resilience and development: Contributions from the study who overcome adversity., *Development and Psychopathology*, 2: 425-444.

MATTHIJS, K. (1986), *Hertrouw in België. een sociaal-demografisch profiel van recente ontwikkelingen*, Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut.

MATTHIJS, K. (1994), *Statistisch zakboek van België*, Tielt: Lannoo.

MAYER, K.U. & MULLER, W. (1986), The State and the Structure of the Life Course, in: SORENSEN, A.B., WEINERT, F.E. & SHERROD, L.R. (eds.), *Human Development and the Life Course: Multidisciplinary Perspectives*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 217-245.

MAYER, K.U. & SCHOEPFLIN, U. (1989), The State and the Life Course, *Annual Review of Sociology*, (15): 187-209.

MAYER, K.U. & TUMA, N.B. (1990), Life course research and event history analysis: An overview, in: MAYER, K.U. & TUMA, N.B. (eds.), *Event history analysis in life course research*. Madison: University of Winconsin Press, 3-20.

MCCARTHY, P. & SIMPSON, B. (1991), *Issues in post divorce housing: family policy or housing policy?*, Aldershot: Avebury.

MCDONALD, I. (1997), The invisible poor: Canada's retired widows, *Canadian journal on aging*, 16 (3): 553-583.

MCKEEVER, M. & WOLFINGER, N.H. (2001), Re-examining the economic costs of marital disruption for women, *Social science quarterly*, 82 (1): 202-217.

MCLAUGHLIN, D. & LICHTER, D. (1997), Poverty and the marital behavior of young women, *Journal of Marriage and the Family*, 59 (3): 582-594.

MERTON, R.K. (1968), The Matthew Effect in Science. The Reward and Communication Systems of Science are considered, *Science*, (159): 56-63.

MEULEMANS, B. & CANTILLON, B. (1993), *De geruisloze kering: de nivellering van de intergenerationele welvaartsverschillen (CSB-Bericht)*, Antwerpen: UFSIA.

MEURS, P. & EMDE, R.N. (2003), Cultuur-sensitieve ontwikkelingsbegeleiding. Preventief werken aan veerkracht in de vroege ouder-kind relatie bij kwetsbare kansarme gezinnen van allochtone afkomst, *Medische antropologie*, 15: 157-182.

MEURS, P. & GÜL, J. (2004), Ontwikkelingsgerichte opvoedingsondersteuning bij kansarme, allochtone gezinnen, *Tijdschrift Klinische Psychologie*, september, 34 (3).

MEURS, P., GÜL, J. & FERRANT, L. (2001), 't Huis der gezinnen: de vroegste ouder-kindrelatie als terrein voor preventieve ontwikkelingsbegeleiding en opvoedingsondersteuning, in: VLIEGEN, N. & LEROY, C. (eds.), Het moederland? *De vroegste relatie tussen moeder en kind in de psychoanalytische therapie*. Leuven: Acco, 121-135.

MEURS, P. & JULLIAN, G. (2005), Verder vanuit de bron. Preventief werken aan toekomstperspectieven met allochtone gezinnen, *Ouderschap & Ouderschapsbegeleiding*, 8: 221-229.

MEURS, P., JULLIAN, G., VLIEGEN, N. & KAGITÇIBASI, Ç. (eds.) (2004), *Culture sensitive developmental guidance for immigrant families with pre-school children: pathways to resilience within The First Steps prevention programme*, (Multiculturalisme ontleed), Leuven: Universitaire Pers.

MEURS, P., LUYTEN, P. & JULLIAN, G. (2006), Kansarme kinderen tijdens het eerste levensjaar: invloed van sociaaleconomische en etnische status op specifieke ontwikkelingsdomeinen, *Gedrag & gezondheid*, 34 (3): 132-146.

MILES, M.B. & HUBERMAN, A.M. (1994), *Qualitative Data Analysis. An expanded sourcebook*, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.

MILLER, N., SMERGLIA, V., GAUDET, D. & KITSON, G. (1998), Stressful life events, social support, and the distress of widowed and divorced women, *Journal of family issues*, 19: 191-203.

MILQUET, J. (2008), *Algemene beleidsnota van de vice-eersteminister en minister van Werk en Gelijke Kansen*, Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers.

MINEAU, G., SMITH, K. & BEAN, L. (2002), Historical trends of survival among widows and widowers, *Social Science & Medecine*, 54: 245-254.

MIROWSKY, J. & ROSS, C. E. (1999a), Economic Hardship Across the Life Course, *American Sociological Review*, augustus, (64): 548-569.

MIROWSKY, J. & ROSS, C.E. (1999b), Economic Hardship Declines with Age. Reply to Hardy and Hazelrigg, *American Sociological Review*, augustus, (64): 577-584.

MONASTIRIOTIS, V. (2005), Labour market flexibility in the UK: regional variations and the role of global/local forces, *Economic and industrial democracy*, 26 (3): 443-477.

MORRISON, D. & RITUALO, A. (2000), Routes to children's economic recovery after divorce: Are cohabitation and remarriage equivalent?, *American Sociological Review*, 65: 560-580.

MORTELMANS, D. (2002), De gevolgen van echtscheiding op latere leeftijd, in: *Ouderen en relaties*. Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, 7-54.

MORTELMANS, D. (2008), Copingstrategieën en beleving van sociaaleconomische gevolgen bij gescheiden vaders, in: CUYPERS, D., MORTELMANS, D. & TORFS, N. (eds.), *Echtscheiding: werkelijk win for life? De sociologische en juridische gevolgen van het echtscheidingsrecht voor risicogroepen*. Brugge: Die Keure.

MORTELMANS, D., SNOECKX, L. & RAEYMAECKERS, P. Belgium: economic hardship despite elaborate childcare and time leave programmes, in: ANDREZ, H.J. & HUMMELSHEIM, D. (eds.), *Economic and social consequences of partnership dissolution. Comperative perspectives: Edward, Elgar*.

MORTELMANS, D., SWENNEN, F. & ALOFS, E. (2008), Echtscheiding en de gevolgen, een vervlochten evolutie van recht en samenleving, in: CUYPERS, D., MORTELMANS, D. & TORFS, N. (eds.), *Echtscheiding: werkelijk win for life? De sociologische en juridische gevolgen van echtscheidingsrecht voor risicogroepen.* Brugge: Die Keure.

MUENNING, P. (2008), Health selection vs. causation in the income gradient: what can we learn from graphical trends?, *Journal of health care for the poor and underserved*, 19: 574-579.

MUFFELS, R. & FOUARGE, D. (2004), The Role of European Welfare States in Explaining Resources Deprivation, *Social Indicators Research*, September, 68 (3): 299-330.

NATIONAAL INSTITUUT VOOR STATISTIEK (2006), *Private huishoudens – België en Gewesten (1991 – 2005)*, http://www.statbel.fgov.be/figures/24_nl.asp.

NATIONALE BANK VAN BELGIË (2008), Inflatie en indexering in België: oorzaken en mogelijke gevolgen van de huidige inflatieopstoot, *Economisch Tijdschrift Nationale Bank van België*.

NOLAN, B. & MARX, I. (2000), *Low pay and household poverty*, Antwerpen.

O'RAND, A.M. (2006), Stratification and the life course: life course capital, life course risks and social inequality, in: BINSTOCK, R.H. & GEORGE, L.K. (eds.), *Handbook of aging and the social sciences.* Burlington: Academic Press, 145-162.

O'RAND, A.M. & HENRETTA, J.C. (1999), *Age and inequality. Diverse pathways through later life*, Colorado: Westview Press.

O'RAND, A.M. & KRECKER, M.L. (1990), Concepts of the Life Cycle: Their History, Meaning, and Uses in the Social Sciences, *Annual Review of Sociology*, (16): 241-262.

O'RAND, A.M. & LANDERMAN, R. (1984), Women's and men's retirement income status. Early family role effects., *Research on aging*, 6 (1): 25-44.

OECD (2006), *Employment outlook*, OECD.

OIVO (2008), De consument en verlies aan koopkracht.

ONAFHANKELIJKE ZIEKENFONDSEN (2007), *Economische evaluatie van de geneesmiddelenconsumptie 2003-2006. Een studie van de Onafhankelijke Ziekenfondsen*, Brussel.

ONKELINX, L. (2008), *Algemene beleidsnota van de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid*.

ONRUST, S. & CUIJPERS, P. (2006), Mood and anxiety disorders in widowhood: A systematic review, *Aging and mental health*, 10 (4): 327-334.

OPPENHEIMER, V.K. (1974), The life-cycle squeeze: the interaction of men's occupational and family life cycles, *Demography*, 11: 227-245.

OXLEY, H., DANG, T.T. & ANTOLIN, P. (2000), Poverty dynamics in six OECD countries, *OECD Economic Studies*, 30 (1): 7-52.

OZAWA, M. & YOON, H. (2002), The economic benefit of remarriage: Gender and income class, *Journal of divorce and remarriage*, 36: 21-39.

PALMANS, S., PEETERS, H. & BERGHMAN, J. (2007), Loopbaanprofielen en de gevolgen voor vrouwen. Een evaluatie van de maatregel tot versoepeling van het minimumpensioen, in: VAN DEN TROOST, A. & VLEMINCKX, K. (eds.), *Een pensioen op maat van vrouwen*. Antwerpen: Garant, 19-48.

PAMPEL, F.C. (1981), *Social change and the aged*, Lexington: Lexington Books.

PAMPEL, F.C. & HARDY, M. (1994), Status maintenance and change during old age, *Social Forces*, 73 (1): 289-314.

PAVOT, W. & DIENER, E. (1993), Review of the satisfaction with life scale, *Psychological assessment*, 5: 164-172.

PEETERS, B., CRABBE, B., DE CRAECKER, A., DEVRIENDT, V., DUPREZ, V. & SCHOORENS, G. (2008a), Visie van gezondheidswerkers op armoede en hun zorgrelatie met generatiearmen., *Tijdschrift voor Sociologie*, 29: 119-130.

PEETERS, H., DEBELS, A., VERSCHRAEGEN, G. & BERGHMAN, J. (2008b), Flexicurity in Bismarckian countries? Old-age protection for non-standard workers in Belgium, *Journal of Social Policy*, 37 (1): 125-143.

PEÑA-CASAS, R. & LATTA, M. (2004), *Working poor in the European Union*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

PERACCHI, F. (2002), The European Community Household Panel: A Review, *Empirical Economics*, 27: 63-90.

PICKERY, J. & PAUWELS, G. (2007), *Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijk leven in verschillende domeinen.*, (Vlaamse regering), Brussel: Studiedienst van de Vlaamse regering.

PONNET, K. & MORTELMANS, D. (2008a), De keuze tussen overlevingspensioen en/of arbeid., *Over.Werk*, 18 (1): 98-103.

PONNET, K. & MORTELMANS, D. (2008b), *Het armoederisico bij Belgische weduwen en weduwnaars.*, FOD Sociale Zekerheid.

PONNET, K., MORTELMANS, D., VERMEIREN, P. & VLEMINCKX, K. (2007), Overlevingspensioen en/of arbeid: Noden en behoeften van weduwen., in: VAN DEN TROOST, A. & VLEMINCKX, K. (eds.), *Een pensioen op maat van vrouwen?* Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 157-196.

POORTMAN, A.R. (2000), Sex differences in the economic consequences of separation. A panel study of the Netherlands, *European Sociological Review*, 16 (4): 367-383.

RAEYMAECKERS, P., DEWILDE, C., MORTELMANS, D. & VAN OURTU, S. (2006), Marriage and divorce in Belgium. The influence of professional, financial and educational resources on the risk for marriage dissolution, *journal of divorce & remarriage*, 46 (1/2): 151-174.

RAEYMAECKERS, P., DEWILDE, C., SNOECKX, L. & MORTELMANS, D. (2008a), Childcare strategies of divorced mothers in Europe: A comparative analysis, *European Sociological Review*, 24 (1): 115-131.

RAEYMAECKERS, P., DEWILDE, C., SNOECKX, L. & MORTELMANS, D. (2008b), The influence of formal and informal support systems on the labour supply of divorced mothers, *European societies*.

RAEYMAECKERS, P., DEWILDE, C. & VRANKEN, J. (2007), Multidimensionele armoede op regionaal niveau: België als case, *Belgisch tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 49 (4): 751-792.

RANK, M.R. & HIRSCH, T. (1999), Estimating the proportion of Americans ever experiencing poverty during their elderly years, *Journal of gerontology series B-psychological sciences and social sciences*, 54 (4): 184-193.

REA, A. (2004), Les discriminations raciales dans l'accès au logement à Bruxelles, in: MALGHEM, L., NOËL, F., REA, A. & PERROUTY, P.-A. (eds.), *Le livre noir de la discrimination au logement*. Bruxelles: Les Dossiers du Marx, 25-58.

REBECCA, C. & HUNSLEY, J. (2006), Utilization of mental health care services among older adults with depression, *Journal of clinical psychology*, 62 (3): 299-312.

RICHARDSON, V. & BALASWAMY, S. (2001), Coping with Bereavement among elderly widowers, *Omega*, 43 (2): 129-144.

ROSENBERG, M. (1965), *Society and the adolescent self-image*, Princeton: Princeton University Press.

ROWNTREE, B. (1901), *Poverty: A Study of Town Life*, London: Macmillan.

RYAN, P. (2001), The school-to-work transition: a cross-national perspective, *Journal of economic literature*, 39 (1): 34-92.

SAMENLEVINGSOPBOUW ANTWERPEN (2008), *Bundeling problemen op de vrijgemaakte energiemarkt*.

SAMOY, E. (2005), *Beyond the benefit trap. Disability pensions and incentives for work*, Vlaams Fonds voor de Sociale integratie van personen met een handicap.

SAMOY, E. (2006), *Handicap en arbeid. Een overzicht van de ontwikkelingen*, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Departement Werk en Sociale Economie.

SAMOY, E. (2008), *Handicap en arbeid. Deel I: definities en statistieken*, Brussel: Vlaamse Overheid Departement Werk en Sociale Economie.

SAUNDERS, P. & ADELMAN, L. (2004), *Resources, Deprivation and Exclusion Approaches to Measuring Well-Being: A Comparative Study of Australia and Britain*. 28th General Conference of The International Association for Research in Income and Wealth, August 22-28, Cork.

SCHERER, S. (2005), Patterns of labour market entry. Long wait or career instability? An empirical comparison of Italy, Great Britain and West Germany *Sociological Review*, 21 (5): 427-440.

SCHMID, G. (1998), *Transitional labour markets: a new European employment strategy. Discussion paper*, Berlin.

SCHNEIDER, M.J., LOOTS, G.M.P. & REUTER, J. (1990), *Kent Infant Development Scale. Handleiding*, Lisse: Swets & Zeitlinger.

SCHOKKAERT, E., DE GRAEVE, D., VAN CAMP, G., VAN OURTI, T. & VAN DE VOORDE, C. (2004), Maximumfactuur en kleine risico's: verdeling van de eigen bijdragen voor de gezondheidszorg in België, *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 46: 221-246.

SCHOKKAERT, E., GUILLAUME, J.-F., LECLUYSE, A., AVALOSSE, H., CORNELIS, E. & DE GRAEVE, D. (2008), *Evaluatie van de effecten van de maximumfactuur op de consumptie en financiële toegankelijkheid van de gezondheidszorg. Equity and patient behaviour (EPB). Rep. No. KCE reports 80A (D/2008/10.273/35)*, Brussel: Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE).

SCHOKKAERT, E., VAN OURTI, T., DE GRAEVE, D., LECLUYSE, A. & VAN DE VOORDE, C. (2007), *Supplemental health insurance and inequality of access in Belgium.*, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

SELS, L. & VAN HOOTEGEM, G. (2001), Seeking the balance between flexibility and security: A rising issue in the low countries., *Work, Employment and Society*, 15 (2): 327-352.

SERV (2008a), *Advies over het voorontwerp van decreet tot wijziging van het decreet van 21 maart 2008 betreffende de armoedebestrijding*.

SERV (2008b), *De prijs van water 2008: analyse en aanbevelingen*, (online).

SETTERSTEN, R.A.J. (2006), Aging and life course, in: BINSTOCK, R.H. & GEORGE, L.K. (eds.), *Handbook of aging and the social sciences*. Burlington: Academic Press, 3-19.

SEVAK, P., WEIR, D. & WILLIS, R. (2004), The economic consequences of a husband's death: Evidence from the HRS and AHEAD., *Social Security Bulletin*, 65 (3): 31-44.

SHAVIT, Y. & BLOSSFELD, H.P. (2003), *Persistent inequality: changing educational attainment in thirteen countries* Boulder.

SHAVIT, Y. & MÜLLER, W. (1998), The institutional embeddedness of the stratification process. A comperative study of qualifications and occupations in thirteen countries, in: SHAVIT, Y. & MÜLLER, W. (eds.), *From school to work. A comparative study of educational qualifications and occupational destinations.* New York: Clarendon Press Oxford.

SHONKOFF, J.P. & MEISELS, S.J. (2000), *Handbook of early childhood intervention.*, New York: Cambridge University Press.

SINGER, J. & WILLETT, J. (2003), *Applied longitudinal data analysis. Modelling change and event occurence*, New York: Oxford University Press.

SMITH, S. (2003), *Labour economics. Second edition*, London & New York: Routledge.

SMOCK, P.J. (1993), The economic costs of marital disruption for young woman over the past two decades, *Demography*, 30 (3): 353-371.

SMOCK, P.J. (1994), Gender and the short-run economic consequences of partial disruption, *Social Forces*, 73 (1): 243-262.

SNOECKX, L., DRONKERS, J. & MORTELMANS, D. (2008), *Cross-Regional divorce risks in Belgium. Paper presented at the fifth meeting of the European Network for the sociological and demographic study of divorce.*

SOCIALISTISCHE MUTUALITEITEN (2007), *Wegwijs voor chronische zieken*, Brussel.

STEIN, M.B., COX, B., AFIFI, T.O., BELIK, S.L. & SAREEN, J. (2006), Does co-morbid depressive illness magnify the impact of chronic physical illness? A population-based perspective., *Psychological Medicine*, 36: 587-596.

STERN, D. (1995), *The Motherhood Constellation*, New York: Basic Books.

STEUNPUNT TOT BESTRIJDING VAN ARMOEDE, BESTAANSONZEKERHEID EN SOCIALE UITSLUITING (2005a), *Armoede uitbannen: een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks verslag: december 2005*, Brussel: Centrum voor Gelijke Kansen en voor Racismebestrijding.

STEUNPUNT TOT BESTRIJDING VAN ARMOEDE, BESTAANSONZEKERHEID EN SOCIALE UITSLUITING (2005b), *Strijd tegen armoede. Evoluties en perspectieven. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie*., Brussel: Centrum voor Gelijke Kansen en Racismebestrijding.

STEUNPUNT TOT BESTRIJDING VAN ARMOEDE, BESTAANSONZEKERHEID EN SOCIALE UITSLUITING (2007), *Strijd tegen armoede. Evoluties en perspectieven. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Verslag 2007*.

STIER, H., LEWIN-EPSTEIN, N. & BRAUN, M. (2001), Welfare regimes, family supportive policies, and women's employment along the life course, *American journal of sociology*, 106 (6): 1731-1760.

STRENGMANN-KUHN, W. (2002), *Working poor in Europe: a partial basis income for workers?*, (9th B.I.E.N International congress: income security as a right), International Labour Office.

STROEBE, M. (1998), New directions in bereavement research: exploration of gender medicine, *Palliative Medicine*, 12: 5-12.

STROEBE, M. & STROEBE, W. (1983), Who suffers more? Sex differences in health risks of the widowed, *Psychological Bulletin*, 93 (279-301).

STRONKS, K., VAN DE MHEEN, D., LOOMAN, C. & MACKENBACH, J.P. (1998), The importance of psychosocial stressors for socio-economic inequalities in perceived health, *Social Science and Medicine*, 46 (4-5): 611-623.

STRONKS, K., VAN DE MHEEN, D. & MACKENBACH, J.P. (1993), Achtergronden van sociaaleconomische gezondheidsverschillen. Een overzicht van de literatuur en een onderzoeksmodel, in: RAES, V., KERKHOFS, E. & LOUCKX, F. (eds.), *Sociale ongelijkheid en verschillen in gezondheid*. Brussel: VUBPress, 11-26.

STROSCHEINA, L., MCDONOUGHB, P., MONETTEC, G. & SHAOB, Q. (2005), Marital transitions and mental health: are there gender differences in the short-term effects of marital status change?, *Social science & Medicine*, 61: 2293-2303.

SWEENEY, M. (1997), Remarriage of women and men after divorce – The role of socio economic prospects, *Journal of family issues*, 18 (5): 479-502.

SWENNEN, F. (2008), Doelstellingen van de hervorming. De echtscheiding op grond van onherstelbare ontwrichting van het huwelijk, in: SENAEVE, P., SWENNEN, F. & VERSCHELDEN, G. (eds.), *De hervorming van het echtscheidingsrecht*. Antwerpen: Intersentia.

SYMON, P. (1990), *Housing and divorce*, University of Glasgow: centre for housing research.

TALBOTT, M. (1998), Older widow's attitudes towards men and remarriage, *Journal of Aging Studies*, 12 (4): 429-449.

TEACHMAN, J. D. & POLONKO, K. (1990), Negotiating divorce outcomes. Can we identify patterns in divorce settlements?, *Journal of marriage and the family*, 52 (1): 129-139.

TEN HAVE, M., MEERTENS, V., SCHEEPERS, P., TE GROTENHUIS, M., BEEKMAN, A. & VOLLEBERGH, W. (2005), Demand for mental health care and changes in service use patterns in the Netherlands, 1979 to 1995, *Psychiatric Services*, 56 (11): 1409-1415.

TERMOTE, A. & VAN TRIER, W. (2002), De overgang van school naar werk: EAK-module 2000 versus Sonar-data, *Over.Werk*, 12 (3).

TEST-AANKOOP (2008), De energiefactuur: orde in de chaos?

THROITS, P.A. (1995), Stress, coping and social support processes: Where are we? What next?, *Journal of health and social behavior*, 35: 53-79.

THYS, R. (2003), Bruggen over woelig water. Een kwalitatief onderzoek over opwaartse sociale mobiliteit uit een generatiearme context, in: VRANKEN, J., DE BOYSER, K. & DIERCKX, D. (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2003*. Leuven/Leusden: Acco, 263-282.

TREGASKIS, O., BREWSTER, C., MAYNE, L. & HEGEWISCH, A. (1998), Flexible work in Europe: The evidence and the implications., *European journal of work and organizational psychology*, 7 (1): 61-78.

TREU, T. (1992), labour flexibility in Europe., *International Labour Review*, 131 (4-5): 497-512.

TRINCZEK, R. (2008), *Income poverty in the European Union*, Dublin: Eurofound.

UMBERSON, D., WORTMAN, C. B. & KESSLER, R. (1992), Widowhood and depression: explaining long-term gender differences in vulnerability, *Journal of Health & Social Behavior*, 33: 10-24.

UUNK, W. (2003), *Welfare state regimes and the economic consequences of separation: evidence from the European Household Panel Survey, 1994-1998*, (Working paper 40), Colchester: European Panel Analysis Group.

UUNK, W. (2004), The economic consequences of divorce for women in the European Union: The impact of welfare state arrangements, *European Journal of Population*, 20: 251-285.

UUNK, W., KALMIJN, M. & MUFFELS, R. (2005), The impact of young children on women's labour supply: A reassessment of institutional effects in Europe, *Acta Sociologica*, 48: 41-62.

VAN DAMME, M. & UUNK, W. The consequences of separation for women's labour supply: the impact of institutions and gender roles., in: ANDREZ, H.J. & HUMMELSHEIM (eds.), *Economic and social consequences of partnership dissolution. Comparative perspectives: Edward Elgar*.

VAN DE MHEEN, D., STRONKS, K., VAN DEN BOS, J. & MACKENBACH, J. (1997), The contribution of childhood environment to the explanation of socio-economic inequalities in health in adult life: a retrospective study., *Social Science & Medicine*, 44: 13-24.

VAN DEN BERG, M. (2007), *Dat is bij jullie toch ook zo? Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*, Amsterdam: Aksant.

VAN DEN BOSCH, K., LEFEBURE, S. & CANTILLON, B. (2007), De intergenerationele welvaartsverdeling in België, Vlaanderen en Wallonië van 1975 tot 2005, in: VAN DEN BOSCH, K., LEFEBURE, S. & CANTILLON, B. (eds.), *Ouderen in Vlaanderen, 1975-2005*. Leuven: Acco, 171-202.

VAN DEN TROOST, A. (2000), De relationele markt anno 2000. Een exploratie van waardeoriëntaties en vormgeving, *Tijdschrift voor sociologie*, 21: 131-157.

VAN DER STEENE, T. (2002), *Feiten en cijfers van flexibiliteit. Definities van flexibiliteit en een caleidoscopisch flexibiliteitsoverzicht (WAV Dossier)*, Leuven: K.U.Leuven.

VAN DER STEENE, T., VAN HOOTEGEM, G., SELS, L., WOUTERS, L., DE WITTE, H. & FORRIER, A. (2002b), *Sz impact van het institutionele kader op de politiek van de flexibiliteit. Een vergelijking België – Nederland*, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

VAN GROOTHEEST, D. & BEEKMAN, A. (1999), Sex differences in depression after widowhood. Do men suffer more?, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 34 (7): 391-398.

VAN HEDDEGEM, I. & DOUTERLUNGNE, M. (2002), Kansarmen: op de wip tussen gewoon en buitengewoon onderwijs, in: VRANKEN, J., DE BOYSER, K., GELDOF, D. & VAN MENXEL, G. (eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2002.* Leuven/Leusden: Acco, 189-198.

VAN HOVE, T. & MATTHIJS, K. (2002), *Recent developments in the socio-demographic evolution of divorce and remarriage in Belgium*. Divorce in cross-national perspective: A European Research Network, Florence.

VAN LENTHE, F.J., SCHRIJVERS, C., DROOMERS, M., JOUNG, I., LOUWMAN, M. & MACKENBACH, J.P. (2004), Investigating explanations of socio-economic inequalities in health. The Dutch GLOBE study, *Eur J Public health*, 14: 63-70.

VAN OSSEL, G., VEREECKE, A. & BUYENS, D. (2007), *6th Belgian Consumer Goods onderzoek*, Vlerick Leuven Gent Management School.

VAN PEER, C. (2007), *De impact van (echt)scheidingen op kinderen en ex-partners*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse regering.

VAN ROBAEYS, B., VRANKEN, J., PERRIN, N. & MARTINIELLO, M. (2007), *De kleur van armoede. Armoede bij personen van buitenlandse herkomst*, (Sociale InZichten), Leuven/Leusden: Acco.

VANDEKERCKHOVE, L. & HUYSE, L. (1976), *In de buitenbaan. Arbeidskinderen, universitair onderwijs en sociale gelijkheid*, Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.

Beleidsbrief 2008 Werk. *De paradox van de schaarste*, zitting 2008.

VANDERWEYDEN, K. (2002), *Is er leven zonder werk? Over minder werken en sociale integratie op de drempel van de eenentwintigste eeuw*, Leuven: Acco.

VDAB STUDIEDIENST (2007), *Werkzoekende schoolverlaters in Vlaanderen. Talent verkend. Editie 23*, Brussel.

VERBELEN, J., SAMOY, E. & VAN GEEL, H. (2005), *Vlamingen met een handicap of langdurige gezondheidsproblemen. Een verkennende schets van hun sociale positie en hun situatiebeleving aan de hand van concrete onderzoekscijfers*, (Stativaria 34), Brussel: Administratie Planning en Statistiek.

VERHAEGHE, J. & VAN DAMME, J. (2008), *Leerwinst en toegevoegde waarde voor wiskunde, technisch lezen en spelling in eerste en tweede leerjaar*, (SSL-rapport nr. D1/05).

VERHEYEN, W. & MORTELMANS, D. (2007), *Separated women: strain or gain? Paper gepresenteerd op de Dag van de Sociologie, 31 mei*, Rotterdam.

VERHEYEN, W. & MORTELMANS, D. (2008), Hoe gaan vrouwen om met de financiële gevolgen van een echtscheiding? Een kwalitatieve kijk op copingsstrategieën, in: CUYPERS, D., MORTELMANS, D. & TORFS, N. (eds.), *Echtscheiding: werkelijk win for life? De sociologische en juridische gevolgen van het echtscheidingsrecht voor risicogroepen*. Brugge: Die Keure.

VERLEYDEN, L. (2004), Ouderen van 55 tot 64 jaar en arbeid, in: JACOBS, T., VANDERLEYDEN, L. & VANDENBOER, L. (eds.), *Op latere leeftijd: de leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen*.

VERMEIREN, P., MORTELMANS, D., HEYLEN, L. & BOOGHMANS, M. (2006), De onderbroken loopbaan ontrafeld, *Over.Werk*, 16 (4): 27-72.

VLAAMS AGENTSCHAP VOOR PERSONEN MET EEN HANDICAP (2008), *Zorgregierapport 31 december 2007*, (online).

VLAAMS PATIËNTENPLATFORM (2004), *Verzekeringsproblemen van mensen met een chronische ziekte of handicap en hun omgeving. Standpunt van het Vlaams patiëntenplatform vzw*, Heverlee: Vlaams patiëntenplatform.

VLAAMSE GEMEENSCHAP (2005), *Het Vlaamse onderwijslandschap in een notendop*.

VLAAMSE LIGA TEGEN KANKER (2007a), *Gids voor hulpverleners. Sociale voorzieningen voor kankerpatiënten*, Brussel.

VLAAMSE LIGA TEGEN KANKER (2006), *Een kritische kijk op het kankerbeleid. Onderzoeksrapport 2006*, Brussel.

VLAAMSE LIGA TEGEN KANKER (2007b), *Een kritische kijk op het kankerbeleid. Onderzoeksrapport 2007*, Brussel.

VLAAMSE OVERHEID (2005), *Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2005-2009. Goedgekeurd door de Vlaamse regering op 25 november 2005*, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

VLAAMSE OVERHEID (2008), *Actualisatie van het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2008*, Brussel.

VLAAMSE REGERING. Besluit van de Vlaamse regering betreffende de uitvoering van het decreet van 18 januari houdende flankerende en stimulerende maatregelen ter bevordering van de participatie in cultuur, jeugdwerk en sport.

VLAAMSE REGERING (2004), *Regeerakkoord 2004. Vertrouwen geven, verantwoordelijkheid nemen* (Vlaamse regering 2004-2009), Brussel.

VMSW (2008), *Jaarverslag 2007*, Brussel.

VRANKEN, J. & HENDERICKX, E. (2004), *Het speelveld en de spelregels. Een inleiding tot de sociologie*, Leuven: Acco.

VRANKEN, J. & LEROY, T. (eds.) (2008), *Armoede als multidimensionaal gegeven en de context: een kwarteeuw Europees 'armoedebeleid'*. (Multidimensionele armoede in Europa: individuele en institutionele determinanten), Leuven: Acco.

VREG (2008), Rapport met betrekking tot het onderzoek naar actuele praktijken in verband met voorschotfacturen voor huishoudelijke afnemers.

WAGMILLER, R.L.J., KUANG, L., ABER, J.L., LENNON, M.C. & P.M.A. (2006), The dynamics of economic disadvantage and children's life chances., *American Sociological Review*, 71: 847-866.

WAGNER, M. & WEISS, B. (2006), On the variation of divorce risks in Europe: findings from a meta-analysis of European Longitudinal Studies, *European Sociological Review*, 22 (5): 483-500.

WALLERSTEIN, J.S. (1986), Woman after divorce: Preliminary report from a ten-year follow-up, *American journal of orthopsychiatry*, 56: 65-77.

WARSON, D. (2003), Sample attrition between waves 1 and 5 in the European Community Household Panel, *European Sociological Review*, 19 (4): 361-378.

WELZIJNSZORG (2008a), *Armoede schaadt de gezondheid. Campagne 2008*, Brussel.

WELZIJNSZORG (2008b), *Medisch dossier bij de campagne Armoede schaadt de gezondheid.*, Brussel.

WEST, P. (1991), Rethinking the health selection explanation for health inequalities, *Social Science & Medicine*, 32: 373-384.

WHELAN, C.T., LAYTE, R. & MAÎTRE, B. (2001), Income, deprivation and economic strain. An analysis of the European Community Household Panel, *European Sociological Review*, 17 (4): 357-372.

WHELAN, C.T., LAYTE, R. & MAÎTRE, B. (2004), Understanding the Mismatch Between Income Poverty and Deprivation: A Dynamic Comparative Analysis, *European Sociological Review*, September, 20 (4): 287-302.

WHELAN, C.T. & MAÎTRE, B. (2007), Income, Deprivation and Economic Stress in The Enlarged European Union, *Social Indicators Research*, 83: 309-329.

WILKINSON, R.G. (1999), Health, hierarchy, and social anxiety, in: ADLER, L., MARMOT, M., MCEWEN, B.S. & STEWART, J. (eds.), *Annals of the New York Academy of sciences*. New York: The New York Academy of Sciences, 8-63.

WILLEMS, P. & VANDERHOEFT, C. (1985), Samenwonen, huwen en scheiden, *Bevolking en gezin*, 3: 271-310.

WILLSON, A. E., SHUEY, K. M. & ELDER, G. H. J. (2007), Cumulative advantage processes as mechanisms of inequality in life course health., *American Journal of Sociology*, 112 (6): 1886-1924.

WILMOTH, J. & KOSO, G. (2002), Does marital history matter? Marital status and wealth outcomes among preretirement adults, *Journal of Marriage and the Family*, 64 (February): 254-268.

WILTHAGEN, T. (2004), De flexibiliteit-zekerheid-nexus, in: ARTS, W., ENTZINGER, H. & MUFFELS, R. (eds.), *Verzorgingsstaat Vaar Wel*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 79-105.

WILTHAGEN, T. & TROS, F. (2004), The concept of 'flexicurity': a new approach to regulating employment and labour markets, *European Review of labour and research*, 10 (2): 166-186.

WINNICOTT, D.W. (1963), *The maturational process and the facilitating environment.*, Londen: Tavistock Publications.

WINTERS, S., HEREMANS, F., ELSINGA, M., MARCHAL, A., VANDEKERCKHOVE, B. & VAN STEEN, G. (2004), *Op weg naar een Vlaamse huursubsidie?*, Leuven: Kenniscentrum voor Duurzaam Woonbeleid.

WOLBERS, M.H.J. (2003), Combinaties van werken en leren onder jongeren in Europa, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 19 (1): 20-33.

ZICK, C.D. & HOLDEN, K.C. (2000), An assessment of wealth holdings of recent widows, *Journal of gerontology*, 55 (B): S90-S97.

ZICK, C.D. & SMITH, K.R. (1988), Recent Widowhood, Remarriage and Changes in Economic Well-Being, *Journal of Marriage and the Family*, February, (50): 233-244.

Juridische verwijzingen

Besluit van de Vlaamse regering van 18 januari 2008 betreffende de uitvoering van het decreet houdende flankerende en stimulerende maatregelen ter bevordering van de participatie in cultuur, jeugdwerk en sport.

Decreet van 18 januari 2008 houdende flankerende en stimulerende maatregelen ter bevordering van de participatie in cultuur, jeugdwerk en sport, (MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP).

Decreet van 18 juli 2008 tot wijziging van het decreet van 21 maart 2003 betreffende armoedebestrijding (MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP).

Decreet van 21 maart 2003 betreffende de armoedebestrijding, (MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP), *Belgisch Staatsblad*, 11 juni 2003.

APPENDIX

Beschrijving van de gebruikte gegevensbanken

Het ECHP: European Community Household Panel

Het *European Community Household Panel* is een longitudinale panelsurvey bij private huishoudens die bestaat uit acht jaarlijkse golven en die liep van 1994 tot en met 2001. Vanaf 2003 werd zij opgevolgd door *EU-SILC: de Statistics on Income and Living Conditions*. Doel van deze surveys is de Europese Commissie en de lidstaten te informeren over de levensomstandigheden en levensstandaard van de bevolking in de Europese Unie.

In de eerste golf van het ECHP werden zo'n 60.500 huishoudens en 130.000 volwassen huishoudleden bevraagd in de toenmalige 12 Europese lidstaten. Later werden ook Oostenrijk, Finland en Zweden in het ECHP opgenomen. In 1997 werden de oorspronkelijke ECHP-steekproeven in Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Luxemburg stopgezet en vervangen door eigen nationale huishoudenpanels. In België werd geen nieuwe survey opgezet; de ECHP-gegevens vanaf 1994 tot 2001 zijn afkomstig van de Panel Studie van Belgische Huishoudens (PSBH).

Via face-to-face interviews werd zowel over het huishouden als over elk lid van het huishouden ouder dan 16 jaar informatie verzameld. De vragenlijst werd centraal opgesteld door EUROSTAT, zodat elk land dezelfde vraagstelling voorlegde. Dit leverde vooral informatie op over inkomensgegevens, maar ook over opleiding, arbeidsmarktpositie, gezondheid, sociale relaties, woonomstandigheden en 'niet-monetaire' vormen van armoede, deprivatie en sociale uitsluiting.

De kwaliteit van de gegevens en de cross-nationale vergelijkbaarheid worden mogelijk door een aantal factoren aangetast. Zo kan de mate waarin de nationale vragenlijsten werden geharmoniseerd deze vergelijking in het gedrang brengen. Daarnaast werden voor een aantal landen (zie boven) de al bestaande huishoudenpanels gebruikt, waardoor mogelijk afwijkende procedures inzake dataverzameling en -verwerking kunnen optreden. Bovendien kreeg men te maken met vrij grote nationale verschillen inzake respons in de deelnemende landen, wat vooral een probleem vormde voor de landen met een eerder kleine steekproefomvang. Ook heeft het ECHP te kampen met (mogelijk selectieve) uitval, waardoor de representativiteit van de steekproef kan worden aangetast. Dit gebeurt

door onder meer demografische veranderingen in de bevolking, het opnemen van niet-steekproefpersonen die een panelhuishouden vervoegen, en differentiële non-respons (Dewilde e.a., 2000). Wanneer deze uitval toevallig is, wordt enkel de efficiëntie van de schattingen beïnvloed. Wanneer er echter sprake is van differentiële non-respons zijn de schattingen vertekend (De Keulenaere, 2004). Deze bronnen van vertekening worden in het ECHP opgevangen door het gebruik van wegingscoëfficiënten.

De EU-SILC: European Union Statistics on Income and Living Conditions

De overgang van het ECHP naar de EU-SILC werd ingegeven door veranderende politieke prioriteiten inzake armoedebestrijding en sociale uitsluiting en door methodologische overwegingen.

In tegenstelling tot de ECHP is de EU-SILC hoofdzakelijk cross-sectioneel, met een beperkte longitudinale component. Zo wordt gewerkt met een roterend panel: huishoudens worden gedurende maximaal vier jaar jaarlijks ondervraagd en elk jaar wordt een kwart van de huishoudens vervangen door een nieuwe steekproef. Net als het ECHP wordt de EU-SILC centraal gecoördineerd en ondersteund door EUROSTAT.

Na een proefenquête in 2003 is de EU-SILC in 2004 van start gegaan. De EU-SILC 2006 bevat informatie over 27 landen (België, Denemarken, Duitsland, Griekenland, Spanje, Frankrijk, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal, Finland, Zweden, Verenigd Koninkrijk, Cyprus, Malta, Tsjechië, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Polen, Slowakije, Slovenië, IJsland en Noorwegen). Ook in de EU-SILC worden mogelijk selectieve non-respons en longitudinale uitval opgevangen door wegingscoëfficiënten.

De PSBH: Panelstudie van de Belgische Huishoudens

De PSBH had als doelstelling het opbouwen van een longitudinaal gegevensbestand, gebaseerd op een steekproef die representatief was voor de analyseniveaus 'huishouden' en 'individu', waarin een brede waaier van sociaaleconomische en gezinssociologische thema's (in functie van beleidsvoorbereidend en -toetsend onderzoek) aan bod kwamen. Bovendien moest deze informatie gratis ter beschikking worden gesteld van universitaire onderzoekscentra en erkende wetenschappelijke instituten in de non-profitsector.

In totaal waren er elf jaarlijkse bevragingen: van 1991 tot 2002. De bevraagde onderwerpen waren: demografie, samenstelling van het huishouden, opvoeding, beroepsactiviteit, tewerkstelling, inkomen, toelagen, uitgaven, welvaart, gezond-

heid, sociale participatie, tijdsbesteding, waarden, relaties, rolpatronen, huisvesting, migratie en mobiliteit. Vanaf de bevragingsronde in 1994 (golf 3) werd het PSBH-project opgenomen in het Europees onderzoeksproject ECHP.

Van de oorspronkelijke 8.741 volwassenen op Belgisch niveau zijn er 2.840 over wie voor alle elf golven informatie bestaat. Bovendien zijn er 369 kinderen in de loop van die elf jaar volwassen geworden en dus van categorie veranderd. Van de 2.591 ondervraagde kinderen zijn er 489 die gedurende alle golven als kind werden bevraagd (zie: http://www.psbh.be/documentatie_cijfers.html). Zoals bij alle longitudinale panelonderzoeken heeft ook dit project zijn gevoeligheden, zoals mogelijk selectieve uitval of non-respons. Ook hier werd dit opgevangen door wegingscoëfficiënten. (zie: http://www.psbh.be/documentatie_golf.html)

De Huishoudbudgetenquête

De Huishoudbudgetenquête geeft een gedetailleerd beeld van de structuur van de gemiddelde uitgaven van de huishoudens uit België. Het is op basis van de resultaten van deze enquête dat een weging wordt toegekend aan alle goederen en diensten die deel uitmaken van de indexkorf. Aan de hand van deze indexkorf wordt elke maand het indexcijfer van de consumptieprijzen berekend. Bovendien vormen deze resultaten een belangrijke bron voor marktonderzoekers.

Al sinds 1854 worden deze Gezinsbudgetenquêtes afgenomen, sinds 1995-1996 gebeurt dit jaarlijks. Maandelijks houden iets meer dan 300 huishoudens hun inkomsten en uitgaven bij, wat jaarlijks neerkomt op meer dan 4.000 gezinnen. Deze gegevens worden geëxtrapoleerd naar de ruim 4 miljoen huishoudens in België (ADSEI, 2008). De statistieken zijn beschikbaar per gewest en voor het Rijk en leveren informatie over het detail van de inkomsten en uitgaven per product en gebruikte dienst, uitgesplitst volgens de leeftijd van het gezinshoofd en het beroepsstatuut. Inkomsten worden opgedeeld in: inkomsten uit economische activiteit, inkomsten uit vermogen, inkomsten uit sociale uitkeringen en inkomsten uit overgedragen inkomsten en inkomenslasten. De uitgaven in: voeding, drank, tabak, kleding, schoeisel, eerste of tweede woning, meubelen, huishoudtoestellen, gezondheid, vervoer en communicatie, cultuur, ontspanning, onderwijs en andere goederen en diensten. De data voor inkomsten en uitgaven zijn zeer gedetailleerd.

De Gezondheidsenquête

De Gezondheidsenquête is een studie waarbij op systematische wijze gezondheidsinformatie wordt verzameld via mondelinge en schriftelijke vragenlijsten, die worden afgenomen op individueel en op huishoudniveau. De bevraging ge-

beurt bij meer dan 10.000 personen die via een toevalssteekproef van alle inwoners van België (gelaagd per regio, provincie en gemeente, en samengesteld op basis van het Rijksregister met als selectie-eenheid het huishouden) geselecteerd worden.

De enquête zal in de toekomst om de vijf jaar plaatsvinden. Tot vandaag gebeurde dit in 1997, 2001 en 2004 (men werkt aan de dataverzameling voor 2008) en het veldwerk neemt een volledig kalenderjaar in beslag. Via deze enquête krijgt men niet alleen informatie over de gezondheid, maar ook over een brede waaier van socio-economische kenmerken, kenmerken van levensstijl en gebruik van geneesmiddelen en gezondheidsdiensten. Zo wordt het mogelijk om de impact van leven in een toestand van armoede en sociale uitsluiting te bestuderen. Ook verkrijgt men een globaal beeld van de gezondheid van de bevolking en kunnen de belangrijkste behoeften en problemen op het gebied van gezondheid in kaart worden gebracht.

De enquête wordt georganiseerd op vraag van de Belgische overheden. Alle overheden belast met gezondheid in België hebben een samenwerkingsakkoord gesloten om dit project te financieren. Het Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid (WIV) wordt belast met de ontwikkeling, de realisatie, de analyse en de rapportering van de enquête. ADSEI (het voormalige NIS) biedt ondersteuning voor wat betreft de verzameling en behandeling van de gegevens.

Personalia

Jos Berghman is gewoon hoogleraar sociaal beleid aan de K.U.Leuven en programmadirecteur van de International Master in Social Policy Analysis. Zijn onderzoek spitst zich toe op sociale zekerheids- en Europees sociaal beleid.

Geert Campaert is econoom en onderzoeker bij het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS).

Giselda Curvers is sociologe en wetenschappelijk onderzoekster bij het Centrum voor Sociologisch Onderzoek van de K.U.Leuven. De evaluatie van het Belgische pensioenbeleid en van de toereikendheid van de pensioenen vormen haar belangrijkste onderzoeksdomein.

Annelies Debels is sociologe en als doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen verbonden aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek van de K.U.Leuven.

Katrien De Boyser is sociologe en onderzoekster bij het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS) van de Universiteit Antwerpen.

Caroline Dewilde is sociologe en werkt als postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen bij het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS). Vanaf 2009 is ze werkzaam als universitair docent bij het Afdeling Sociologie en Antropologie van de Universiteit van Amsterdam.

Danielle Dierckx is maatschappelijk assistente, sociologe en als doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen verbonden aan het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS) van de Universiteit Antwerpen.

Yunsy Krols is sociologe en volgde een aanvullende studie *Culture en Development Studies*. Ze was tot voor kort onderzoekster bij het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS).

Patrick Meurs is klinisch psycholoog, cultureel antropoloog en kinderpsychotherapeut. Hij is docent aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie en Ontwikkelingsgerichte Interventie van de K.U.Leuven en aan de Hogeschool-Universiteit Brussel, campus Hoger Instituut Gezinswetenschappen.

Dimitri Mortelmans is docent aan de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Hij is tevens hoofd van het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek, CELLO.

Sofie Palmans is wetenschappelijk medewerkster bij het Centrum voor Sociologisch Onderzoek van de K.U.Leuven. Zij doet onderzoek naar (aanvullende) pensioenen en legt zich toe op de uitbouw van het Pensioenkadaster als instrument van pensioenonderzoek.

Bart Peeters is socioloog en verricht onderzoek naar armoede, sociale uitsluiting en gezondheid. Momenteel bereidt hij aan de Eenheid Farmaceutische Zorg – Vakgroep Geneesmiddelenleer van de Universiteit Gent een doctoraat voor over medicatietrouw bij diabetici (type 2) van Turkse afkomst.

Koen Ponnet is doctor in de psychologie en werkt bij het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO) van de Universiteit Antwerpen. Zijn onderzoek en publicaties situeren zich voornamelijk in het domein van de sociale psychologie, met aandacht voor maatschappelijke thema's.

An Van Haarlem is politicologe en onderzoekster bij het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS) van de Universiteit Antwerpen.

Bea Van Robaeys is licentiate in de vergelijkende cultuurwetenschap en volgde een aanvullende studie in de internationale politiek. Zij is onderzoekster bij het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS).

Walter Van Trier is doctor in de sociologie en coördinator van het SONAR-onderzoeksprogramma. Hij is verbonden aan SHERPPA (Faculteit Economie en Bedrijfskunde, Universiteit Gent) en aan het Hoger Instituut voor de Arbeid (K.U.Leuven).

Annelies Vanderheyden is sociologe en onderzoekster bij het Steunpunt Studie en Schoolloopbanen, Departement Algemene Economie van de Universiteit Antwerpen.

Jan Vranken is socioloog en gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen, waar hij het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS) leidt.

Sara Willems is doctor-assistent bij de vakgroep Huisartsgeneeskunde en Eerstelijnsgezondheidszorg van de Universiteit Gent. Ze staat in voor de coördinatie van de onderzoekslijn rond sociale ongelijkheid in gezondheid. Bijzondere interesse gaat daarbij naar de toegankelijkheid van de gezondheidszorg en de rol van de eerstelijnsgezondheidszorg.